

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**BOLŞEVİK ÜTOPYA VE TÜRKİSTAN KADINI (1917 - 1953):
ÖZBEK VE KAZAK - KIRGIZ ÖRNEKLERİ**

Symbat ESENKAN KYZY

Doktora Tezi

Ankara, 2024

BOLŞEVİK ÜTOPYA VE TÜRKİSTAN KADINI (1917-1953): ÖZBEK VE KAZAK-
KIRGIZ ÖRNEKLERİ

Symbat ESENKAN KYZY

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

Symbat ESENKAN KYZY tarafından hazırlanan "Bolşevik Ütopya ve Türkistan Kadını (1917 - 1953): Özbek ve Kazak - Kırgız Örnekleri" başlıklı bu çalışma, 30 Mayıs 2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Başkan)

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN (Danışman)

Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR (Üye)

Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ (Üye)

Doç. Dr. Erkin EKREM (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

30/05/2024

Symbat ESENKAN KYZY

¹ “Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

30/05/2024

Symbat ESENKAN KYZY

TEŞEKKÜR

Doktora eğitimim boyunca, değerli bilgilerini benimle paylaşan, bana güvenen, yol gösteren, yardımını esirgemeyen ve gelecekteki mesleğimde de verdiği değerli bilgilerden faydalanacağımı düşündüğüm en kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Özden'e teşekkürü bir borç biliyor ve şükranlarımı sunuyorum. Tez çalışmam sürecinde benden yardımını esirgemeyen değerli hocam Selda Güner Özden'e teşekkür ve minnetimi özellikle belirtmek istiyorum.

Yine çalışmamda bana sürekli yardımda bulunarak yol gösteren ve değerli görüşlerini benimle paylaşan değerli hocalarım Prof. Dr. Ali Merthan Dünder ve Doç.Dr. Erkim Ekrem'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Önemli tavsiyelerde bulunup yardımcı olan kıymetli hocam Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan'a teşekkürleri borç bilirim. Bana çok değerli bakış açısı sunan, yardım ve samimiyetini esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Saime Selenga Gökgöz'e sonsuz şükranlarımı sunarım.

Tez sürecinde her türlü yardımda bulunan değerli arkadaşım Araş. Gör. Nurullah Parlakoğlu'na teşekkürlerimi sunarım. Bu uzun yolculukta benden samimiyetini esirgemeyen ve her zaman içtenlikle yardımda bulunan Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'ndeki değerli abim Hasan Şengün'e teşekkürleri borç bilirim. Her zaman her konuda yardım ve çok değerli tavsiyelerde bulunan ailemizin en yakın insanları Dr. Abdrasul İsakov ve Guldana Murzakulova'ya sonsuz teşekkürler. Ankara'da beni ağırlayan güzel kalpli arkadaşım Şahrizada Kalıbek kızına şükranlarımı sunuyorum. Uzakta olsa da yanımda olduğunu hissettiren kıymetli arkadaşım Aycan Rahkımbayeva'ya teşekkür ederim.

Hayatım boyunca beni destekleyen, haklarını asla ödemeyeceğim babam Esenkan'a, annem Maripa'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Hayatımın her evresinde bana destek olan, kızımın ikinci annesi olan canım ablam Bermet'e ve ailesine teşekkür ve minnetimi özellikle belirtmek istiyorum. Her açıdan bana destek olan en kıymetli abilerim Nurbek, Bekzat ve Çingiz'a sonsuz şükranlarımı sunarım.

Sevgi dolu yürekleriyle bana büyük destek olan, çalışma sürecinde tüm zorlukları benimle göğüsleyen, bu hayattaki benim büyük şansım olan sevgili eşim Dr. Sherbol Zhaparaliev'e ve canım kızıma sonsuz teşekkürler.

ÖZET

ESENKAN KYZY, Symbat. *Bolşevik Ütopya ve Türkistan Kadını (1917 - 1953): Özbek ve Kazak - Kırgız Örnekleri*, Doktora Tezi, Ankara, 2024.

20. yüzyıl bir yandan çok sayıda devrimlerin, iki dünya savaşının, iki yeni emperyal gücün kutuplaşmasının yüzyılı olduysa, diğer yandan da eski imparatorlukların çöküşünün, Asya ve Afrika milletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının, evrensel okuryazarlık oranının yükselmesinin, modernleşmenin ve nihayet kadınların kendi hakları için mücadelesinin yüzyılı olmuştur. Müslüman ve Türk dünyası da bu gelişmelerin kenarında kalmayıp, modernleşme ve kadınların toplumsal durumunu iyileştirme alanında yeniliklere imza attı. Yüzyıl başında Afganistan'da, İran'da ve Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde Türkiye'de benzer süreçler devam ederken, Sovyetler altındaki Türkistan coğrafyasında tarihte benzeri pek bulunmayan bir "gelecek projesi" üzerinde deneyler yapılyordu. Kısa anlatımıyla bu deney, daha kapitalizm görmemiş bir bölgeyi onu atlayarak direkt sosyalizme geçirmenin bir girişimidir ki, böyle bir cesur çabanın zorluklarla karşılaşması kaçınılmazdır. Sovyetler Birliği'nin sahneye çıkmasıyla birlikte Türkistan Bölgesi Batı tarzı modernleşme seyrine girmiş oldu. Bolşeviklerin eliyle hayata geçirilen hızlandırılmış tempoda sanayileşme süreci, uzun yıllar boyunca bölgede varlığını koruyan geleneksel yaşam tarzını yıkıma uğratmış ve Türkistanlıların dinî-kültürel pratiklerinin temelini sarsmıştır. Bunlar arasında kadın hakları ya da basit bir deyişle kadınların toplum içindeki yeri kuşkusuz en önemli reformlardan birini oluşturmaktadır. Türkistan tarihinin oluşumunda büyük rol oynayan Sovyet tarihçiler, Bolşeviklerin bu bölgeye gelişini, çeşitli halklar özellikle de kadınlar üzerinde "kurtarıcı" ve "aydınlatıcı" rolüyle ele almışlardır. Batı kaynakları ise duruma daha çok eleştirel bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Bolşevik hükümeti Türkistan halkları için 20. yüzyıla özgü modernleşme sürecini başlatmış, kadınların da toplum içindeki konumlarının temelden değişime uğramasına yol açmıştı. Ancak yerel geleneklerle uyumsuz olan bu kültürel değişimler, çok sayıda kadınlar için yaşamsal zorluklar doğurmuştur. Bu tez çalışmasında, Türkistan kadınlarının 20. yüzyılın ilk yarısında geçirdikleri ekonomik, sosyo-politik ve ideolojik-kültürel değişimleri, onların "Sovyetleştirilmesi" sürecindeki karşılaştığı zorlukları hem Sovyet hem de Batılı kaynaklar ışığında incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler

Kadın Tarihi, Orta Asya, Türkistan, Sovyet Tarihyazıcılığı, Sovyet Kadın Politikaları, Kadın Çalışmaları

ABSTRACT

ESENKAN KYZY, Symbat. *Bolshevik Utopia and Turkistan Women (1917 - 1953): The Case of Uzbek and Kazakh - Kyrgyz*, PhD Thesis, Ankara, 2024.

The 20th century witnessed a myriad of global transformations, marked by revolutions, two world wars, and the emergence of two imperial powers. Concurrently, this era saw the dismantling of old empires, the rise of independent nations in Asia and Africa, a surge in universal literacy rates, modernization initiatives, and the burgeoning struggle for women's rights. The Muslim and Turkish world did not remain on the sidelines of these developments and made innovations in the field of modernization and improving the social situation of women. While similar processes were continuing in Afghanistan, Iran and Turkey under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk at the beginning of the century, an unprecedented experiment unfolded in the Turkistan under Soviet rule, presenting a unique "future project" that sought to circumvent capitalism and directly transition into socialism. This audacious endeavor, transpiring in a region largely untouched by capitalism, inevitably encountered formidable challenges. With the establishment of the Soviet Union, the Turkistan region embarked on a trajectory of Western-style modernization. The Bolshevik-led rapid industrialization disrupted age-old traditional lifestyles and unsettled the foundations of the region's religious and cultural practices. Foremost among these disruptions were reforms pertaining to women's rights and their societal roles. Soviet historians, instrumental in shaping the narrative of Central Asian history, depicted the Bolsheviks as "saviors" and "enlighteners", particularly in relation to women. In contrast, Western sources adopted a more critical standpoint. The Bolshevik government, as architects of the 20th-century modernization in Turkistan, instigated profound shifts in the status of women within society. However, these cultural metamorphoses, often at odds with local traditions, posed substantial challenges for numerous women. This thesis delves into the economic, socio-political, and ideological-cultural metamorphoses experienced by Turkistan women during the first half of the 20th century. Drawing insights from both Soviet and Western sources, it scrutinizes the intricacies of the "Sovietization" process, shedding light on the difficulties encountered by women as they navigated this transformative period.

Keywords

Women's History, Central Asia, Turkistan, Soviet Historiography, Soviet Women Policies, Women's Studies

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
TABLolar DİZİNİ	xv
GÖRSELLER DİZİNİ	xvi
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: SOVYET VE BATI TARİHYAZICILIĞINDA TÜRKİSTAN KADINI	15
1.1. SOVYET TARİHYAZICILIĞI	16
1.2. BATI TARİHYAZICILIĞI	34
1.3. SOVYET VE BATI TARİHYAZICILIĞINDA KALIÑ VE “KIZ SATIN ALMA” KONUSU	51
2. BÖLÜM: 19. YÜZYIL SONU VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA TÜRKİSTAN 56	
2.1. RUSLARIN İŞGALİNE KADAR TÜRKİSTAN BÖLGESİ	56
2.2. İKİ FARKLI YAŞAM TARZI: YERLEŞİKLER VE GÖÇEBELER	60
2.3. EĞİTİM VE BİLİM DURUMU: OKURYAZARLIK, MEKTEP, MEDRESE VE RUS OKULLARI	63

2.4. RUS ÇARLIĞI ALTINDA TÜRKİSTAN: EKONOMİK VE KÜLTÜREL DEĞİŞİMLER.....	69
2.5. TÜRKİSTAN’DA KADINLARIN DURUMU	81
2.5.1. 19. Yüzyılda Rus Kadınların Durumu.....	95
3. BÖLÜM: 1920’LERDE BOLŞEVİKLERİN TÜRKİSTAN’DAKİ KADIN POLİTİKALARI.....	103
3.1. TÜRKİSTAN’DA SOVYET CUMHURİYETİN KURULUŞU	103
3.2. MARKSİST-LENİNİST KURAMDA KADIN SORUNU	106
3.3. ÜTOPYADAN GERÇEK HAYATA	119
3.3.1. Erken Bolşeviklerin Uluslar ve Kadınlar Meselesinde “Devrimci” Adımları	125
3.4. BOLŞEVİKLERİN TÜRKİSTAN’DAKİ KADIN POLİTİKALARI... ..	143
3.4.1. Siyasi Dönüşümler	150
3.4.2. Ekonomik Dönüşümler	153
3.4.3. Kültürel ve İdeolojik Dönüşümler.....	157
3.5. ZHENOTDEL	161
3.5.1. Kadın Kulüpleri ve Kızıl Köşeler.....	167
3.5.2. Kadın Mağazaları ve Kızıl Çayhaneler	171
3.5.3. Kızıl Yurtlar	172
3.6. HÜCUM POLİTİKASI.....	177
3.7. İKİLİ BASKI: BOLŞEVİKLERLE YERLİ ERKEKLER ARASINDA KALAN KADINLAR	181
3.8. ZHENOTDEL’İN KAPATILIŞI VE AŞAĞIDAN DEVRİMİN YUKARIDAN DEVRİMLE YER DEĞİŞTİRMESİ	188
4. BÖLÜM: STALİN DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN’DAKİ KADIN POLİTİKALARI.....	191
4.1. HER ŞEYDEN ÖNCE ÜRETİM, İNSANDAN ÖNCE ÜRÜN	191

4.2. SAĞLAM AİLE UĞRUNA KADINLARA VERİLEN ÖZGÜRLÜKLERİN GERİ ALINMASI.....	197
4.3. HIZLI SANAYİLEŞMENİN TEMELLERİ: SOSYALİST YARIŞ, UDARNİKLER VE STAHANOVÇULAR HAREKETİ.....	200
4.3.1. Hızlı Sanayileşmenin Arka Planı: Binlerce Kolhozçunun Karınca Emegi	211
4.4. STALİN DÖNEMİNDE KÜLTÜREL VE İDEOLOJİK DÖNÜŞÜMLER	217
4.4.1. Din Karşıtı Politikalar Devam Ediyor.....	220
4.4.2. “Eski” Adetlerin Direnişi	224
4.5. İKİLİ YÜK: EV İLE İŞ ARASINDA KALAN KADINLAR	228
4.5.1. İş Yerinde Küçümsenen, Hor Görülen Kadınlar.....	235
4.5.2. Kolektif Tarımcılık: Kırsal Hayatın Ağır Şartlarında Kadınlar	237
SONUÇ VE TARTIŞMALAR	245
KAYNAKÇA	256
EK-1: ORJİNALLİK FORMU	280
EK-2: ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	282

KISALTMALAR DİZİNİ

Arşivler

KRBMKFFDA	Kırgız Respublikasının Borborduk Mamlekettik Kinofotofonodokumentterinin Arhivi
KRBMK-SDA	Kırgız Respublikasının Borborduk Mamlekettik Koomduk-Sayasiy Dokumentter Arhivi
AKOOB	Kırgız Respublikasının Sanariptik Önüktürüü Ministrliğine Karaştuu Arhiv Kızmatının Oş Oblustuk Başkarmalığı

Kitaplar

NRK	Narodı Rossii: Kirgızı (1879)
OBD	Orkestr Bez Dirijera (1922)
14SVKP	14-y Syezd Vsesoyuznoy Kommunistiçeskoı Partii: Stenografiçeskiy Otçet (1926)
BiS	Brak i Sem'ya: Sbornik Statey i Materialov (1926)
VPN1926	Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1926 Goda: Kratkiye Svodki, Vıpusk 4 (1928)
VPN1926-8	Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1926 Goda, 8. Cilt: Kazakskaya ASSR, Kirgizskaya ASSR, Otdel 1 (1928)
VPN1926-15	Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1926 Goda, 15. Cilt: Uzbekskaya SSR, Otdel 1 (1928)
VPN1926-49	Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1926 Goda, 49. Cilt: Uzbekskaya SSR, Otdel 3 (1930)
JvSS	Jenşçını v Sotsialistiçeskom Stroitel'stve SSSR (1933)
JnSR	Jenşçina Na Sovetskoy Rabote (1934)
JvSSSR	Jenşçina v SSSR: Statistiçeskiy Sbornik (1937)
VnSS	Vıhodim Na Sotsialistiçeskoye Sorevnovaniye (1937)
SJ	Sovetskiye Jenşçını (1938)

KSvSB	Kul'turnoye Stroitel'stvo SSSR: Statistiçeskiy Sbornik (1940)
SZSSSR	Sbornik Zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR, 1938-1944 gg. (1945)
İNU2	İstoriya Narodov Uzbekistana, 2. Cilt (1947)
DSV	Dekrety Sovetskoy Vlasti, 1., 10. ve 11. Cilt (1957, 1980, 1983)
İKP2	İstoriya Kolhoznogo Prava: Sbornik Zakonodatel'nih Materialov SSSR i RSFSR, 1917-1958, 2. Cilt (1958)
2SRSDRP	2-y Syezd RSDRP. İyul'-Avgust 1903 goda: Protokoli (1959)
8SRKP	8-y Syezd RKP(b), Mart 1919 goda: Protokoli (1959)
JvR	Jenşçini v Revolyutsii (1959)
11SRKP	11-y Syezd RKP(b), Mart-Aprel' 1922 goda: Stenografiçeskiy Otçet (1961)
İİGVvSSSR	İz İstorii Grajdanskoy Voynı v SSSR. 1918-1922: Sbornik Dokumentov i Materialov v 3 Tomah, 3. Cilt. Fevral' 1920-Oktyabr' 1922 (1961)
PKR	Prisoyedineniye Kirgizii k Rossii (1962)
10SRKP	10-y Syezd RKP(b), Mart 1921 goda: Stenografiçeskiy Otçet (1963)
13SRKP	13-y Syezd RKP(b), May 1924 goda: Stenografiçeskiy Otçet (1963)
DVPSSSR	Dokumenti Vneşney Politiki SSSR. 7. Cilt: 1 yanvarya-31 dekabrya 1924 g. (1963)
JDSSSR	Jenşçini i Deti v SSSR: Statistiçeskiy Sbornik (1963)
KvBSNS	Kirgizstan v Bratskoy Sem'ye Narodov SSSR: Kratkiy Rekomendatel'niy Spisok Literaturı (1963)
RRTNUV	Rodnaya Rossiya, Tı Naş Utrenniy Vek (1964)
SKPİEDİS	Sovettik Kırğızstanda Proletardık İnternatsionalizmdin Cana Elderdin Dostugunun İdeasınının Saltanatı (1964)
İKSSRES	İstoriya Kazakhskoy SSR: Epoha Sotsializma (1967)

12SRKP	12-y Syezd RKP(b), 17-25 Aprelya 1923 goda: Stenografiçeskiy Otçet (1968)
İS1	İstoriya Samarkanda, 1. Cilt (1969)
NONiKvS	Narodnoye Obrazovaniye, Nauka i Kul'tura v SSSR: Statistiçeskiy Sbornik (1971)
VORJSAK	Velikiy Oktyabr' i Raskrepoşçeniye Jenşçin Sredney Azii i Kazakhstana (1917-1936). Sbornik Dokumentov i Materialov (1971)
KSSRT1	Kırgız SSR Tarihi, 1. Cilt (1973)
KSSRT2	Kırgız SSR Tarihi, 2. Cilt (1973)
RJKVOSR	Raskrepoşçeniye Jenşçin Kirgizii Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoy Revolyutsiyey (1973)
NasSSSR	Naseleniye SSSR: Spravoçnik (1974)
UJKSS	Uçastiye Jenşçin Kirgizii v Stroitel'stve Sotsializma (1938-1958). Sbornik Dokumentov i Materialov (1976)
İKSSR4	İstoriya Kazakhskoy SSR, 4. Cilt (1977)
İKSSR5	İstoriya Kazakhskoy SSR, 5. Cilt (1980)
JKASS	Jenşçini Kazakhstana - Aktivniye Stroiteli Sotsializma (1918-1945): Sbornik Dokumentov i Materialov (1981)
KvRRSKPTsK	KPSS v Rezolyutsiyah i Reşeniyah S'yezdov, Konferentsiy i Plenumov TsK (1898-1986), 1. Cilt (1983)
JvSSSR1985	Jenşçini v SSSR, 1985: Statistiçeskiye Materialı (1985)
KSvS	Kultur'noye Stroitel'stvo v SSSR, 1917-1927 (1989)
NasSSSR1989	Naseleniye SSSR: Po Dannım Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1989 g. (1990)
VPN1939	Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1939 Goda: Osnovniye İtogi (1992)
TsŞ	Tserkov' i Şkola: Tematiçeskaya Publikatsiya Dokumentov (1995)
RKPiNV	TsK RKP(b)-VKP(b) i Natsional'mıy Vopros. Kniga 1: 1918-1933 gg. (2005)

- OGBSSSR Organı Gosudarstvennoy Bezopasnosti SSSR v Velikoy Oteçestvennoy Voynе: Sbornik Dokumentov, 5. Cilt, 2. Kitap: Granitsı SSSR Vosstanovlenı. 1 iyulya-31 dekabrya 1944 goda (2007)
- VKPiNV TsK VKP(b) i Natsional’nyy Vopros. Kniga 2: 1933-1945 (2009)
- SNP Sovetskaya Natsional’naya Politika: İdeologiya i Praktiki, 1945-1953 (2013)
- GVRM Grajdanskaya Voyna v Rossii i Musul’mane: Sbornik Dokumentov i Materialov (2014)
- VŞP4 V Ştabah Pobedi, 1941-1945: Dokumentı v Pyati Knigah, 4. Cilt (2020)

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde 1905 yılında okula giden çocukların sayısı.....	67
Tablo 2. Türkistan'da 1915 yılında en çok yetiştirilen 5 tarım ürünü.....	76
Tablo 3. Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde 1905 yılında ortalama bir hastanenin nüfus ile toprak büyüklüğüne düştüğü oranı.....	79
Tablo 4. Türkistan'da kadın ve erkeklerin yaş gruplara göre evlilik oranı	94
Tablo 5. SSCB ve Türkistan'da nüfus eğilimleri (1913-1989)	199
Tablo 6. 1940 yılında çocuklar için okul öncesi kurumların sayısı.....	232
Tablo 7. 1935 yılında SSCB ve gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sanayi ve inşaat sektörlerinde kadınların istihdam oranı.....	234
Tablo 8. 1959 yılında Türkistan'da kentsel nüfusun oranı ve ulusal bileşimi.....	237
Tablo 9. 1959 yılında Türkistan'da işçi kadınların sayısı	239

GÖRSELLER DİZİNİ

Görsel 1. “Asırlık prangalar kahrolsun”	17
Görsel 2. Sovyetlerde din karşıtı karikatür	31
Görsel 3. Solda: Metal işçiliği öğrenmekte olan ırgat genç kadın, 1930. Sağda: Haziran 1929’da SSCB Militan Ateistlerin İkinci Tüm Birlik Kongresi’ne gelen delege	102
Görsel 4. 1920-1924 yılları arasında Türkistan Bölgesi.....	104
Görsel 5. SSCB siyasi haritası.....	106
Görsel 6. “Beyaz köleler”	116
Görsel 7. Sovyet şehir plancısı Leonid Sabsoviç’in mutfaksız tek kişilik daire tasarımı (1930, s. 50)	137
Görsel 8. “Çıkmaz durum”	139
Görsel 9. Buhara’da bir camiden dönüştürülmüş fırın işçileri kulübü	157
Görsel 10. Özbekistan’da çocuk danışmanlığı merkezi	168
Görsel 11. Kırgızlar (solda ve aşağıda) ve Özbekler (sağda) için Likbez (yetişkinler için okuma yazma) kursları	170
Görsel 12. Pravda Vostoka gazetesinin birinci sayfası, 2 Kasım 1936, №254	193
Görsel 13. “İşçi ve köylüler Kızıl Ordusu’nun 13. yıldönümüne”	197
Görsel 14. Kırgızistan’ın Ceti-Ögüz ilçesinde Stahanovcu-traktörcü kadın Sooronbaeva Buruluş, 1949	210
Görsel 15. Büyük Fergana Kanalı’nın kuruluşunda gönüllü çalışan Namangan kadın kulübünün üyeleri, Özbek kadınlar	214
Görsel 16. 1941 yılında Büyük Çüy Kanalı’nın inşaatında çalışan kadınlar	215
Görsel 17. Bezbojnik dergisinin 12 numaralı Haziran 1928 sayısının kapağı	216
Görsel 18. Kırgızistan’ın Balıkçı ilçesinde yaylada okuma yazma kursları	218
Görsel 19. Kırgızistan’ın Kirov ilçesinde Kalinin kolhozunda tütün yetiştiren kadınlar, 1954.....	238

GİRİŞ

Konu ve Problematik

Ekim Devrimi, Türkistan’da büyük siyasi ve ekonomik dönüşümlerle birlikte ideolojik ve kültürel değişimlere de yol açmıştır. Sovyet komünizmi, insanlara yalnızca ekonomik ve sosyal adalet sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda onlara yaşayacakları bir ahlaki felsefe de sağlayan eksiksiz bir sistem olmayı amaçlamıştır. Türkistan’da hâkim dinî inanç olan İslam da benzer amaçları taşıdığından, farklı yaşam biçimlerine taviz vermeyen bu iki sistemin çatışması kaçınılmaz hale gelmiştir. Sovyet komünizmi, sınıfsal eşitlik ve kolektif mülkiyeti vurgulayan bir ideoloji olarak ortaya çıkmış ve dinî inançları reddederken, ahlaki değerlerin toplumun ihtiyaçlarına uygun olarak yeniden şekillendirilmesini savunmuştur. İslam dini ise kendine özgü ahlaki ve dinî inançlara sahipti ve bu değerler birçok Müslüman toplum için hayati önemdeydi. Sovyetler Birliği’nin Türkistan’daki Müslüman topluluklar üzerindeki etkisi, özellikle bazı dinî gruplar arasında rahatsızlık yaratmış ve gerilimlere sebep olmuştur. Örneğin, *Hücum*¹ yıllarında kadınları paranjadan² kurtarma amacıyla sert bir biçimde uygulanan politikalar, birçok Türkistanlı kadının kendi erkeklerinin elinde yaşamını yitirmesine neden olmuştur. Ayrıca birçok kadın; eşleri, babaları, abileri, komşuları, akrabaları veya diğer yabancı erkeklerden şiddet görmüştür. Kadınlar, kendilerini çatışmanın iki zıt tarafı arasında sıkışmış bir durumda bulmuşlardır.

Feminist hareketin tarihinde üç aşamayı içeren evrimin ilk *dalgası*, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarına denk gelir. Bu dönem, kadınlar arasında yurttaşlık ve oy kullanma hakkı gibi cinsiyetler arasında yasal eşitliği sağlamaya yönelik çabaların yoğunlaştığı bir evredir. Kadın meselesinin Sovyet “çözümü” de birinci feminizm dalgası içinde değerlendirilmekle birlikte; “burjuva” feminizmini reddeden Marksist teoriye dayanmaktadır. Marksizm, kadının ancak yeni bir sosyalist sistemin kurulması yoluyla özgürleştirilebileceğine inanmıştır çünkü teoriye göre kadınları bağımlı hale düşüren ana

¹ Arapça dilden gelir ve “saldırı” olarak çevirilir. Hücum kampanyası “şiddetli kampanya” anlamını vermektedir.

² Kadınların yüzünü örten geniş bir dış giyim.

neden özel mülkiyettir. Buna binaen, kadın özgürleşmesinin ancak sınıf mücadelesine katılım yoluyla mümkün olduğu savunulmuştur.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Türkistan'a gelen Batılı ve Rus gezginler bölgedeki kadınların yaşamı hakkında çok sayıda eser yazmıştır. Yazıların büyük çoğunluğu yerleşik yaşayanları (Özbek ve Tacikler) "Müslümanlıkta çok bağınaz", göçebe hayat sürenleri ise (Kırgız, Kazak, Türkmen ve Karakalpaklar) "Müslüman görünümü şamanistler" şeklinde tanımlamıştır. Bu iki farklı yaşam tarzı, dinî ritüellerin uygulanması açısından farklılık gösterse de kadınlara olan yaklaşımları açısından birbirine benzemektedir. Bu bölgede kadınlar "dış dünyaya izole" olarak "kocalarının gölgesinde yaşayan" veya hatta "insan yerine konulmayan", "aile erkeklerinin kölesi olan" ve "hayvan ile insan arasında" bir yaratık şeklinde tasvir edilmiştir. Bu tarz resmetmelerin şüphesiz en katısı, sosyalist devrimci politikalara hizmet eden Sovyet tarihyazıcılığında bulunur. Doğu halkları söz konusu olduğunda Sovyet iktidarı kendisinin "kurtarıcı, eğitici" rolünü mümkün olduğunca yüceltmeye çalıştığı için, Türkistan kadınlarının o dönemdeki durumunu "olduğundan daha kötü" göstermeye meyilliydi. Zira bu şekilde Sovyet komünizminin vadettiği iyileştirmelerin etkisini kâğıt üstünde artırmış oluyordular.

20. yüzyıl dünya genelinde büyük sosyopolitik dönüşümlerin, bilimsel-teknolojik ilerlemenin, modernleşmenin, sosyalist devrimlerin ve kadın haklarında dramatik değişimlerin yaşandığı bir yüzyıldır. Sovyetler Birliği'nin sahneye çıkmasıyla birlikte, Türkistan da Batı tarzı modernleşme seyrine girmiş olmaktadır. Bolşeviklerin eliyle hayata geçirilen hızlandırılmış tempoda sanayileşme süreci, uzun yıllar boyunca bölgede varlığını koruyan geleneksel yaşam tarzını yerle bir etmiş ve bölgede yaşayanların dinî-kültürel pratiklerinin temelini sarsmıştır. Bunlar arasında kadın hakları ya da basit bir deyişle kadınların toplum içindeki yeri kuşkusuz en önemli reformlardan birini oluşturmaktadır.

Sovyet iktidarının Türkistan'daki politikaları Çarlık Rusyasından çok daha farklı bir yapıdaydı. Çarlık yetkilileri toplumsal, dinî ve kültürel meselelere müdahale etmeksizin vergi ve güvenlik konularına odaklanırken, Bolşeviklerin amacı bir tek Türkistan'a değil

tüm dünyaya sosyalist devrim bazında yenilik getirmektir. Onlar Türkistan'a hızlı bir şekilde geçmişinden kopması ve bir an önce modernleşme sürecine girmesi gereken ilkel bir bölge olarak bakmışlardır. Böylece, Türkistan Bölgesinin kapitalist formasyondan atlayarak derhâl sosyalizme geçeceğini umuyorlardı. Onların bu bölgede göstereceği "başarı", dünyadaki sömürgeleştirilmiş halklara Sovyetlerin "gelecek vaadini" gösterecek ve böylece devrimin hızla genişlemesini sağlayacaktı.

1917 Ekim Devrimi, Sovyet toplumuna birçok siyasi ve sosyal değişiklik getirdi, bunların arasında aile kurumuna yönelik yeni tutum da vardı. Yeni kurulan Sovyet hükümetinin çeşitli reformları arasında, kadınların özgürleştirilmesi adıyla bilinen "mutfak köleliğinden" kurtulması ve ev içi eşitlik de dahil olmak üzere erkeklerle topyekûn eşitliğe ulaşması en önemlileri arasında yer alıyordu. Sovyet hükümetinin hedefleri gerçekten de büyüktü: Evlilik ve aile yaşamının tüm yönleri üzerindeki bir dereceye kadar dolaylı kontrolünü Kilise/Cami'den alıp çiftlerin kendisine vermek, evlilik ve boşanma prosedürlerini basitleştirmek, kadınları ev işlerinden ve çocuk bakımından kurtarmak ve evlilikte veya evlilik dışında doğmuş olmalarına bakılmaksızın tüm çocuklara eşit haklar ve fırsatlar tanımak... Bolşeviklerin ilk yıllardaki kadına yönelik politikaları, 1930'ların başında Stalin'in iktidarı tek elde toplamasıyla temelden değişime uğradı. 1930'larda "işçi kadın" imgesine "anne" rolü de eklenerek, kadının bir anda toplumsal işlerde çalışması ve çocuk doğurması teşvik edilmeye başladı.

Batı ve Sovyet-Rus literatüründe 20. yüzyılın ilk yarısında Türkistan Bölgesinin toplumsal hayatı, özellikle de kadınlar konusu kapsamlı olarak çalışılmamıştır. Türkiye'de ve Orta Asya cumhuriyetlerinde Türkistan tarihine ve bu ülkelerin geçiş sürecine odaklanan sosyal, ekonomik ve kültürel politikaları analiz eden pek çok çalışma bulunmasına rağmen, çok az sayıda bilim insanı Türkistan'daki kadın konusunu incelemiştir. Bu boşluğu doldurma amacıyla bu tez çalışmasında, arşiv materyallerine başvurularak; Batılı (İngilizce) ve Sovyet araştırmacıların yaklaşımları ya da tarihyazını karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilerek, Kazak, Kırgız ve Özbek kadınlarının Sovyetler Birliği'nde 1917-1953 yılları arasındaki yaşamının yansıtılması hedeflenmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, bölgedeki kadınların yaşamına ve bunun Sovyet döneminde nasıl ve neden değiştiğine tarihsel bir perspektifle odaklanarak bu literatüre katkıda bulunmayı

amaçlamaktadır. Çalışmada Batılı ve Sovyet yaklaşımlarını, tarihyazımını analiz etme amacıyla karşılaştırmalı tarihyazımı yöntemine de başvurulmuştur.

“Bolşevik Ütopya ve Türkistan Kadını (1917 - 1953): Özbek ve Kazak - Kırgız Örnekleri” başlıklı bu tez çalışmasında, 1917-1953 yılları arasında, başka bir deyişle Ekim Devrimi’nden Stalin’in 1953’teki ölümüne kadar süren zaman içerisinde Bolşeviklerin Türkistan’da izlediği kadın politikaları incelemeye tabi tutulmuştur. Bir kadın tarihi çalışması olan bu tez hem Batılı hem Sovyet araştırmacılarının incelemelerini kullanmakla birlikte, bu kaynakların her ikisine de eleştirel yaklaşarak konuya farklı açılardan bakmaya çalışmıştır.

Çalışmada, bölgeye aynı anda onun tarihi ismi Türkistan olarak ve bugünkü ismi Orta Asya olarak atfedilmiştir. Orta Asya adıyla bilinen coğrafyayla da Türkiye’de kabul edildiği şekliyle bugünün beş bağımsız cumhuriyeti kastedilmiştir: Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan. Bilinmesi gereken Sovyet döneminde Orta Asya Bölgesi olarak sadece dört cumhuriyete atfedilirdi, Kazakistan ise ayrı bir ekonomik birimdi.

Kaynak İncelemesi

Çalışmada Rusya ile Kırgızistan’ın arşiv materyallerine başvurulmuş olup mümkün olduğunca birincil kaynaklardan bilgi toplanmıştır. Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te bulunan Kırgız Cumhuriyeti Merkezi Devlet Sosyal ve Siyasi Belgeler Arşivi (KRBMK-SDA), Kırgız Cumhuriyeti Merkezi Devlet Film, Fotoğraf ve Ses Belgeleri Arşivi (KRBMKFFDA) ve Kırgızistan’ın Oş şehrinde bulunan Kırgız Cumhuriyeti Dijital Kalkınma Bakanlığı’na Bağlı Arşiv Hizmetinin Oş Bölgesel Müdürlüğü’ndeki (AKOOB) kaynaklarla/belgeler kullanılmıştır. Ayrıca, Bişkek’te Kırgız Cumhuriyeti Alykul Osmonov Milli Kütüphanesi’nin ve Rusya’nın başkenti Moskova’da bulunan Rusya Devlet Kütüphanesi’nin bazı tarihi kaynaklarına başvurulmuştur.

Başvurulan arşivler ve elde edilen kaynaklar:

- Kırgız Cumhuriyeti Merkezi Devlet Sosyal ve Siyasi Belgeler Arşivi (KRBMK-SDA), Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin kararıyla, Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin Parti Arşivi adıyla 23 Temmuz 1937 tarihinde oluşturulmuştur. Şu anda bu arşiv deposunda 1918-2021 yıllarını kapsamak üzere 573.946 defteri kendinde birleştiren 2.175 fon sosyal ve siyasi belgeler ve materyaller bulunmaktadır. Araştırmada bu arşivin özellikle Zhenotdel işlerine ayrılan 10 numaralı fonun ikinci dosyasının 978.-982. defterleri kullanılmıştır ve böylece Zhenotdel yetkililerinin 1920'lere ait orijinal belge, rapor ve yazışmalarına ulaşılmıştır.
- Kırgız Cumhuriyeti Merkezi Devlet Film, Fotoğraf ve Ses Belgeleri Arşivi (KRBMKFFDA), SSCB Halk Komiserleri Konseyi'nin 29 Mart 1941 tarih ve 723 sayılı Kararı ve yönetmeliğiyle düzenlenmiştir. Yönetmeliğin Kırgız SSC Devlet Arşivlerine ayrılan 12. Bölümü, Frunze şehrinde Merkezi Devlet Film ve Fotoğraf Belgeleri Arşivi'nin oluşturulmasını sağlamıştı. Arşiv 17 binden fazla belge içermektedir: siyah beyaz ve renkli belgeseller, fotoğraflar, Sovyet Kırgızistan dergileri, özel sayılar, uzun metrajlı filmler ve en eski film görüntüleri. Çalışmadaki fotoğraflar bu arşivden elde edilmiştir.
- Kırgızistan'ın Oş şehrinde bulunan Kırgız Cumhuriyeti Dijital Kalkınma Bakanlığı'na Bağlı Arşiv Hizmetinin Oş Bölgesel Müdürlüğü'nün (AKOOB) kuruluş tarihi, Oş Devlet Arşivi adıyla 1 Mart 1929 tarihidir. Güney Kırgızistan'daki kantonların birleştirilmesi ve Oş ilçesinin oluşumu döneminde, bölgesel yürütme komitesi bünyesinde bir bölge Arşiv Bürosu oluşturulmuştu. 1930 yılında Oş şehrindeki bu bölgesel arşiv, bölgenin yeni oluşturulan altı bölgesel arşivini içeren Oş Devlet Arşivi olarak yeniden düzenlenmiştir. Arşiv, 8 Temmuz 2022 tarih ve 71 sayılı emirle Dijital Kalkınma Bakanlığı'na bağlı olarak Arşiv Hizmetinin Oş Bölgesel Müdürlüğü'ne dönüştürüldü. Şu anda Arşiv Hizmetinin Oş Bölgesel Müdürlüğü'nde 7 bölgesel devlet arşivi bulunmaktadır. Araştırmada bu arşivin 1 numaralı fonun birinci dosyasının 10.-11., 25., 84., 334., 363. ve 401.-406. defterlerinde bulunan belgeler kullanılmıştır.

Erken dönem Sovyet yaşam anlatılarının başka bir birincil kaynağı olan *Pravda*, *İzvestiya*, *Pravda Vostoka*, *Bezbojnik*, *Krokodil*, *Rabotnitsa* gibi gazete ve dergi arşivleri

de bu tez çalışmasının bir diğer kaynağını oluşturmuştur. *Pravda* gazetesinin 1917-1940 yıllarını kapsayan 2 bin 841 adet sayısı, *Pravda Vostoka* gazetesinin 1940 yılını kapsayan 303 adet sayısı, *Bezbojnik* dergisinin 1925-1941 yıllarını kapsayan 246 adet sayısı ve *Krokodil* dergisinin 1922-1936 yıllarını kapsayan 540 adet sayısı incelenmiştir. Ayrıca, çalışmada sözlü tarih yöntemine de müracaat edilip, 1940-1950'lerin hikayelerini tanıkların (9 kişi) ağzından duyma fırsatı yakalanmıştır. Sözlü tarih unsurunun kullanılmasıyla “başarılarla, zaferlerle” dolu resmî tarihin dışına çıkmaya gayret gösterilmiştir ve tüm mülakatlar Kırgızistan'ın Narın ilinde yazarın kendisi tarafından yapılmıştır.

Kırgızistan'ın Milli Kütüphanesi'nin tarih bölümlerinden 1920-1930'lara ait kaynaklar ve 1960-1980'lerin kadın tarihini konu alan ve kadın tarihçiler tarafından kaleme alınan profesyonel kitaplara ulaşılmıştır. Doğası gereği Sovyetler Birliği'ndeki en eski ve zengin kütüphanelerden biri olan Moskova'daki Rusya Devlet Kütüphanesi'nden ise Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan gibi Orta Asya ülkelerinde bulunmayan birinci el tarihi kaynaklara ulaşılmıştır. Sözgelimi, onlar arasında A. Nukhrat, S.T. Lyubimova, V. Bilşay, F. Nyurina, E.A. Ross ve L.A. Otmar-Ştein gibi 1920'lerde Türkistan'da görev yapmış devrimci kadınlar ile Zhenotdel yetkililerinin eserleri vardır. Mesela, Ekim Devrimi'nden sonra Türkistan'da gerçekleşen muazzam değişimleri kendi gözleriyle gören ve yerli kadınlarla çalışıp onların durumunu herkesten daha çok anlayan aşağıdaki yazarların eserleri örnek gösterilebilir:

1. Vera Bilşay, *Partiya i Rabotnitsa* (Parti ve Kadın İşçi, 1925)
2. Varsenika Kasparova, *Raskrepoşçeniye Jenşini Vostoka* (Doğu Kadınının Kurtuluşu, 1925)
3. Serafima Lyubimova, *V Obşçiye Ryadı, Krest'yanka!* (Genel Rütbeye, Kadın Köylü, 1921)
4. Serafima Lyubimova, *Sdvigi: O Raskrepoşçenii Jenşini Turkestana* (Gelişmeler: Türkistan'ın Emansipasyonu Üzerine, 1925)
5. Serafima Lyubimova, *Teoriya i Praktika Raboti Partii Sredi Jenşin* (Partinin Kadınlar Arasındaki İşinin Kuramı ve Uygulaması, 1925)

6. S. Lyubimova, *Kak Jivut i Rabotayut Jenşını Sredney Azii* (Orta Asya Kadınları Nasıl Yaşar ve Çalışır, 1925)
7. Serafima Lyubimova, *Za Noviy Bit* (Yeni Bir Hayat İçin, 1926)
8. Serafima Lyubimova, *Dnevnik Zhenotdelki* (Zhenotdelkanın Günlüğü, 1926)
9. Serafima Lyubimova, *Rabota Partii Sredi Trujenits Vostoka* (Partinin Doğu Kadın İşçileri Arasındaki İşi, 1928)
10. Serafima Lyubimova, *SSSR. Soyuz Natsional'nostey* (SSCB, Milletlerin Birliği, 1930)
11. Serafima Lyubimova, *V Pervye Godı* (İlk Yıllarda, 1958)
12. Serafima Lyubimova, *Oktyabr'skaya Revolyutsiya i Polojeniyeye Jenşçin v SSSR* (Ekim Devrimi ve SSCB Kadınlarının Durumu, 1967)
13. V. Moskalev, *Uzbeçka* (Özbek Kadın, 1928)
14. A. Namitokov, *Perejitki Rodovogo Bıta i Sovetskiy Zakon* (Kabile Yaşamının Kalıntıları ve Sovyet Hukuku, 1929)
15. Antonina Nukhrat, *Vos'moye Marta na Vostoke* (Doğu'da 8 Mart, 1928)
16. Antonina Nukhrat, *Yurtı Koçevki: K Rabote Jenskih Krasnih Yurt* (Gezer-Yurtlar: Kadınların Kızıl Yurtları Üzerine, 1929)
17. Antonina Nukhrat, *Stepnoy Skaz* (Bozkır Masalı, 1930)
18. Antonina Nukhrat, *Oktyabr' i Jenşçina Vostoka* (Ekim ve Doğu Kadını, 1927, 1932)
19. Boris Puretskiy, *Kazaçka* (Kazak Kadın, 1928)
20. G. Turkestanskiy, *Kto Takiye Bili Djadidi* (Cedidler Kimlerdi, 1926)
21. Hadiyahon Yakubova, *Jenşçina Sovetskogo Uzbekistana* (Sovyet Özbekistan'ının Kadını, 1947)

Literatür İncelemesi

Ağırlıklı olarak 1960-1980'lerde kaleme alınmış tetkiklere gelince, J.S. Tatıbekova, B.P. Palvanova, R.H. Aminova, G. Nurbekova, H.S. Şukurova, L.İ. Şahsuvarova, Ş. Abubakirova ve R.N. Babajanova gibi Türkistan ve genel SSCB akademik çevrelerinde isim yapmış kadın tarihçilerin eserlerine başvurulmuştur. Bunlara bazı örnek eserler aşağıda verilmiştir:

1. Şamsiya Abubakirova, *Oktyabrem Ozarennaya* (Ekim ile Aydınlananlar, Alma-Ata, 1974)
2. R. H. Aminova, *Oktyabr i Reşeniye Jenskogo Voprosa v Uzbekistane* (Ekim ve Özbekistan'da Kadın Meselesinin Çözümü, Taşkent, 1975)
3. Rano Babajanova, *Partiyey Vdohnovlyonniye* (Partiden İlham Alanlar, Taşkent, 1971)
4. Petr Çirkov, *Reşeniye Jenskogo Voprosa v SSSR (1917-1937 gg)* (SSCB'de Kadın Meselesinin Çözümü, Moskova, 1978)
5. Lyutsian Klimoviç, *Doloy Paranjı* (Kahrolsun Paranja, Moskova, 1940)
6. Lyutsian Klimoviç, *İslam i Jenşçına* (İslam ve Kadın, Moskova, 1958)
7. Gülcemile Nurbekova, *Jenşını Kazakhstana – Frontu* (Kazakistan Kadınları Cepheye, Alma-Ata, 1968)
8. Bibi Palvanova, *Doçeri Sovetskogo Vostoka* (Sovyet Doğu'sunun Kızları, Moskova, 1961)
9. Bibi Palvanova, *Emansipatsiya Musul'manki* (Müslüman Kadının Emansipasyonu, Moskova, 1982)
10. Yakov Pesin, *Razvitiye Semeyno-Pravovih Garantiy Prav Jenşin v Uzbekistane* (Özbekistan'da Kadın Haklarına İlişkin Aile Yasal Güvencelerinin Geliştirilmesi, Taşkent, 1971)
11. S. Rajabov, *V. İ. Lenin o Sredney Azii* (Lenin Orta Asya Hakkında, Stalinabad, 1960)
12. Jalal Rzayev, *O Fal'sifikatorah İstorii Sovetskoy Sredney Azii* (Orta Asya Tarihinin Sahtekarları Üzerine, Frunze, 1962)
13. Lena Şahsuvarova, *Kritika Burjuaznih Falsifikatsiy Polojeniya Jenşin v Sredney Azii* (Orta Asya Kadın Durumunun Burjuva Sahtekarlarının Eleştirisi, Taşkent, 1986)
14. Hudjuma Şukurova, *Sotsializm i Jenşçına Uzbekistana* (Sosyalizm ve Özbekistan Kadını, Taşkent, 1970)
15. Janetta Tatıbekova, *Velikiy Oktyabr' i Jenşını Kirgizstana* (Büyük Ekim ve Kırgızistan Kadınları, Frunze, 1975)
16. Mihail Vagabov, *İslam i Jenşçına* (İslam ve Kadın, Moskova, 1968)

Bunun dışında istatistik derlemelere başvurulup başlıkları kısaltma şeklinde kullanılıp bunların genel listesi Kısaltmalar Dizini'nde verilmiştir. Toplamda Kırgız Cumhuriyeti Alykul Osmonov Milli Kütüphanesi'nden 60'tan fazla ve Rusya Devlet Kütüphanesi'nden 30 civarında birinci el kitaplar kullanılmıştır.

Sovyet döneminde yazılan eserlerin yanında, çoğunluğu geçmişine eleştirel yaklaşan D. Alimova, V. Alpatov, A. Bazarov, G. Cumakunova, A. Daudov, Y. Mamışeva, L. Denisova, V. Genis, O. Gorşunova, A. İsakov, G. Murzakulova, L. Mleçin, Y. Osokina, M. Smirnov, S. Sigaçev, D. Şkapov, A. Vişnevskiy, O. Voronina, D. Vyortkin, İ. Yukina gibi çağdaş Rus ve Türkistanlı tarihçilerin makale ve kitapları da kullanılmıştır.

İngilizce kaynaklar arasında da hem Rus Çarlığı döneminde yazılanlara (H. Lansdell, A. Meakin, A. Vambery gibi), hem Sovyet döneminde yazılanlara (E. Bacon, A. Bennigsen, B. Clements, Y. Corcoran-Nantes, B. Farnsworth, F. Halle, A. Heitlinger, B. Jancar, J. Kunitz, D. Lerner, M. Lewin, G. Massell, C. Porter, H. Scott, L. Siegelbaum, R. Stites, H. Wells, E. Winter gibi) ve hem de 1990'lardan sonra yazılanlara (L. Ahmed, A. Applebaum, A. Edgar, B. Einhorn, S. Fitzpatrick, W. Goldman, F. Hirsch, M. Kamp, D. Kandiyoti, S. Keller, A. Khalid, S. LaFont, T. Martin, P. Michaels, D. Northrop, O. Roy, T. Schrand, E. Tasar, A. Thomas, G. Ubiria, L. Viola, S. Wolchik, E. Zellerer gibi) başvurulmuştur.

Tüm bunlara ek olarak, Marx, Engels, Bebel, Lenin, Troçki, Stalin, Krupskaya, Kollontay, Zetkin gibi Marksizm ve Leninizm klasiklerinin yazılarına da başvurulduğunu ayrı olarak belirtmeye gerek yoktur.

Tezin Yapısı

Tez dört ana bölümden oluşmaktadır:

1. Sovyet ve Batı Tarihyazıcılığında Türkistan Kadını
2. 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başlarında Türkistan
3. 1920'lerde Bolşeviklerin Türkistan'daki Kadın Politikaları

4. Stalin Döneminde Türkistan Kadın Politikaları

Birinci bölümde Türkistan tarihini “yaratana” Batılı (İngilizce) ve Sovyet tarihyazıcılıklarının Türkistan’ı nasıl ele aldıkları arasında karşılaştırmalar yürütülmüştür. Sovyet tarihyazıcılığı, Bolşevikleri Türkistanlı kadınların mümkün olan tek kurtarıcısı olarak resmeder ve Ekim Devrimi’ni ise karanlık ile ışık, haksızlık ile hak, cehalet ile bilim ve geri kalmışlık ile gelişmişlik arasında olmazsa olmaz bir çizgi olarak algılar. Devrimin hemen ardından Bolşevikler, uzun vadede güçlü ve yıkılmaz bir sosyalist rejim kurmak için ekonomik, siyasi ve toplumsal sorunların çözümüne girişmişti. Oluşum sürecinde olan Sovyet rejimi, proleter diktatörlüğü ve komuta ekonomisi üzerine kurulu, ateist, eşitlikçi ve laik bir devlet için dil, kültür ve gelenek farklılıklarına bakılmaksızın aynı değerleri paylaşacak bir Sovyet vatandaşı yaratmaya kalkışmıştı. Başka halkların yanı sıra Türkistan halklarının da geleneksel yaşam tarzını kökten değiştirmesi gerekiyordu. Bu projeyi hayata geçirme işinde kadınların kurtuluşu/emansipasyonu gündemdeki baş meselelerden biriydi. Sovyetlerin bakışında kadınların kurtuluşu, onların dinî geleneklerden, kalıp yargılardan, eve/peçesine kapanmışlıktan ve özellikle erkek köleliğinden azat edilmesi aracılığıyla toplumsal üretime katılmasını ifade ediyordu.

Batı tarihyazıcılığı ise Türkistan’daki gelişmelere daha eleştirel bakış açısıyla yaklaştığı gibi, tektip olan öncekinden farklı olarak kendinde bir çok farklı yaklaşımları içermektedir. 1991 yılında SSCB’nin çöküşüyle birlikte Sovyet tarihyazıcılığının da sona erdiği bir yerde, Batı’da SSCB incelemeleri tersine çok sayıda yeni araştırmalara konu olmaya başlamıştır. Batı tarihyazıcılığı adıyla bilinen çok geniş bir literatür kümesi, Sovyetlerin çöküşü ve yerel arşivlerin yabancı araştırmacılara açılmasıyla daha da genişlerken, SSCB bugün artık inceleyen bir taraf değil ama kendisi incelemelere konu olan bir taraf olarak kalmıştır. Bu hususun Sovyet tarihyazıcılığının aleyhine bir durum olduğu araştırmanın nesneliliği adına belirtilmelidir. Türkistan kadınlarına yönelik Sovyet politikaları, hem Batılı araştırmacılar hem de Sovyet ve Post-Sovyet araştırmacılar tarafından önemli sayıda kaleme alınsa da, çoğu durumda birbirlerini görmezden gelmiştir. Sonuçta, farklı tarih yazım gelenekleri ve ekolleri neredeyse örtüşmeden birbirine paralel olarak var olmuştur. Rusofobinin güç aldığı günümüz dünyasında da bu

durumun büyük ölçüde hâlâ var olduğu söylenebilir. Ne var ki, Sovyetler dahil hiç bir sömürgeciliğin yekpare olmadığı ve bunun doğurduğu kültürel direnişin çok çeşitli faktörlerden dolayı toplumdan topluma değiştiğine işaret eden araştırmaların da varlığı son yıllarda görülmektedir.

İkinci bölümde genel olarak Türkistan Bölgesi hakkında tarihi bilgiler verilerek, Ekim Devrimi'nden önce 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında Türkistan'da yaşayan yerleşik (Özbek) ve göçebe (Kazak ve Kırgız) topluluklarının birbirinden yaşantı farklılıkları ve bu topluluklarda kadınların yeri gösterilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, sözgelimi dönem içerisinde Türkistan kadınlarının toplumsal durumu ile Rus kadınların hali arasında bir koşutluk kurulmuştur. Buna göre, Sovyet yazarlar her ne kadar Türkistanlı kadınları “erkeklerin kölesi” şeklinde resmetmelerine rağmen, kadın hakları konusunda bu iki bölgenin aşağı yukarı aynı durum sergilediği gösterilmiştir.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında, Rusya'nın %87'sini oluşturan kırsal alanında toplumun hayat şartları, Türkistan'ınkiyle benzerlikler taşıyordu. Bu açıdan bakıldığında, Türkistan'da kadınların yaşadığı “haksızlık” ve “ezilmişlik” durumunun, Rusya için ve çoğu gelişmiş Avrupa ülkeleri için de geçerli olduğu söylenebilir. Böylelikle, Sovyetlerin Türkistan halklarını “okuttu” ve “aydınlattı” imajı, aynı ölçüde Ruslar dahil tüm SSCB için geçerli bir durum olmak durumundadır. Zira, 20. yüzyıl bütün dünya için, eğitimden halk sağlığı ve kadın haklarından sanayi ve tarımdaki makineleşmeye kadar insan yaşamının tüm alanlarında modernleşmenin yüzyılı olmuştur. Kadınların sözü geçen yüzyıllarda karşılaştığı zorluklar, tüm kadınların toplumsal eşitlik ve özgürlük mücadelesinde birleştiği bir evrensel perspektiften ele alınmak durumundadır. Geçen yüzyıla özgü cinsiyetler eşitsizliği, sadece belirli bir bölgeye özgü değil dünya genelinde yaygın bir sorundu. Dolayısıyla, Turkistan kadınlarının Sovyetler altında geçirdiği tarihsel deneyimine, evrensel modernleşme sürecinin ve kadın hakları mücadelesinin bir parçası olarak bakmak, tarihsel adaletin sağlanması açısından önem kazanmaktadır.

Üçüncü ile dördüncü bölümler ise Sovyetlerde kadın ve aile konusunda meydana gelen siyasi değişimlere göre ikiye ayrılarak, ilki “ütopyacı” dönemi, ikincisi ise ütopyaadan “tek ülkede sosyalizm” siyasetine geçişi temsil edecek şekilde düzenlenmiştir. *1920'lerde*

Bolşeviklerin Turkistan Kadın Politikaları bölümü 1930 yılındaki Zhenotdel'in kapatılmasına kadar süren dönemi ele alıyor ve kimi araştırmacılara göre Sovyetlerin "devrimci-ütopyacı" dönemini temsil etmektedir. Komünist Partisi Merkez Komitesi Kadın Bölümü, ya da kısaca Zhenotdel, 1920'lerde kadın işlerine adanmış Rus Komünist Partisi'nin bölümüdür. 1930 yılındaki feshedilmesine kadar kadınlara yeni fırsatlar sunmasıyla ün kazanmıştır. Bu dönemde evlilik ve boşanma prosedürlerine kolaylıklar getirilmiş, "resmî" evliliklerle birlikte fiili evlilikler tanınmış ve kürtaj yasallaştırılmıştır. Zhenotdel ve delege toplantıları aracılığıyla, kadınların ataerkil ailenin reisi olan erkekten ekonomik bağımsızlığının sağlanması, okuryazarlığın artırılması, kadınların erkeklere eşit ücret garantisi gibi politikaları izlendi. Bu bölüm, bölge kadınlarının ve erkeklerinin Bolşeviklerin getirdiği yenilikler karşısındaki tepkisi, direnişi, çatışması, dinî-kültürel hayatlarının ve cinsiyet ilişkilerinin değişime uğramasını incelemeyi amaçlamaktadır.

Stalin Döneminde Turkistan Kadın Politikaları adlı dördüncü bölüm ise 1930'lardan Stalin'in 1953 yılındaki ölümüne kadar süren zaman dilimini ele alarak Sovyetlerin "devletçi" dönemine denk gelmektedir. Bu dönem, önceki bölümde ele alınan özgürlükler geri alınıp ülkedeki yaratıcı enerjinin her şeyden önce üretici emeğe dönüştürüldüğü bir dönemdir. 1930'ların ortalarından itibaren devrimci ve emekçi kadın imajı yerini "işçi-anne kadın" imajına bırakmıştır. Batı tarihyazımında bu durum kadın hayatında ikili yük veya ikili vardiya adıyla bilinmektedir. Üçüncü bölümde ele alınacağı gibi, 1920'lerde kadınlar Bolşeviklerle yerli erkekler arasında ikili baskı altında kalırken; 1930'ların ortalarından sonra ev ile iş arasında sıkışıp ikili yük taşımak zorunda kalmışlardır. Cinsiyet ilişkilerinde, aile içi ilişkilerde devrim gerçekleşmemiş (Lev Troçki'nin gözünde devrimlerin en zoru), Sovyet hükümeti de kadınları toplumsal işlere çekmede hiç taviz vermiyordu. Bunun sonucunda kadınlar dışarıda erkeklerle aynı derecede çalışırken, eve geldiklerinde de ev işlerini tek başına üstlenmek zorunda kalıyordu.

Sanayileşme tarihinde Sovyetlerin deneyimi, aşırı hızıyla benzersiz bir örnek oluşturur. Batı Avrupa'yı bir-iki yüzyıl boyunca sarsan büyük dönüşümler (proleterleşme, sanayileşme, kentleşme) Sovyetler Birliği'nde yalnızca on-yirmi yıl içinde (zorlama ile!) gerçekleşmiştir. Bunu şu basit bir sayı ile göstermek mümkün: Kadın işçilerin sayısı 1929'dan 1936'ya kadar geçen yedi yıl içerisinde 3.3 milyondan 8.4 milyona artarken,

erkek-kadın tüm işçilerin sayısı 12.1 milyondan 25 milyona çıkmıştı. 1940 yılında SSCB'deki tüm işçilerin %39'unu, 1950 yılında ise %47'sini kadınlar oluşturuyordu.³ Sovyet sanayileşmesinin bir diğer özelliği, kadınların geleneksel olarak erkek meslekleri kabul edilen madencilik, metal işçiliği, makine mühendisliği, inşaat sektörlerine girmeye zorlanmasıydı. Bu bölüm, Türkistan'daki 1930'ların ortalarından 1950'lerin başına kadar geçen süre içerisinde kadın hayatında meydana gelen değişimleri, bir önceki dönem ile karşılaştırmalı bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır.

Belirtilmesi gerekir ki, Sovyetler Birliği gibi birçok devlet için yirminci yüzyıl, siyasetin kitleleştirilmesi, kitlesele üretim ve kitlesele tüketim aracılığıyla modernleşmeyi hedef aldığı bir döneme denk gelmiştir. Devletler, vatandaşlarını daha önce benzeri görülmemiş şekillerde harekete geçirerek “geri kalmışlıktan” kurtulmak ve yeni, modern bir devlet olma yolunda yarışmıştır. Ancak, Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Turkistan'da sanayileşme dalgası, Türkiye'de “kökten devrimci” Mustafa Kemal Atatürk'ün, İran'da Şah Rıza Pehlevi'nin ve Afganistan'da Emanullah Han'ın modernleşme ve kadını özgürleştirme reformlarından çok daha fazla zorlayıcı karaktere sahipti. Sömürgecilik sonrası Müslüman dünyasındaki bu reform hareketleri Bolşevikler tarafından rakip kabul ediliyordu. Her ne kadar tartışmalı da olsa Sovyetlerin kadını özgürleştirme tarihi benzersiz bir deneyim teşkil etmektedir.

Türkiye'de Turkistan Sovyet tarihine dair büyük ilginin olmasına rağmen, Bolşeviklerin Orta Asya kadın politikalarını inceleyen çok az akademisyen vardır. Özellikle Turkistan'da uygulanan özgürleştirici politikaları, bir yandan Bolşeviklerin kendi gözüyle ve diğer yandan Batılı İngilizce kaynakların gözüyle gösterecek karşılaştırmalı tariyazıcılığı araştırması, kaçırılmış boşlukları doldurma açısından çok önemlidir. Bu nedenle bu çalışma, bölgedeki kadınların değişen yaşamını tarihsel bir perspektifte ele alarak bu literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

³ *Naseleniye SSSR: Spravoçnik*, 1974, s. 145; *Jenşçini v SSSR, 1985: Statistiçeskiye Materialı*, 1985, s. 7.

1. BÖLÜM

SOVYET VE BATI TARİHYAZICILIĞINDA TÜRKİSTAN KADINI

Bu bölüme başlamadan önce önemli bir hususu belirtmekte fayda vardır. Bu husus, 1991 yılında SSCB'nin çöküşüyle birlikte Sovyet tarihyazıcılığının da sona erdiği bir yerde, Batı'da SSCB incelemelerinin tersine çok sayıda yeni araştırmalara konu olup popülerleşmesidir. Başka bir deyişle, bu çalışmada Batı tarihyazıcılığı (İngilizce literatür) adıyla belirlediğimiz çok geniş bir literatür kümesi, Sovyetlerin çöküşü ve yerel arşivlerin yabancı araştırmacılara açılmasıyla daha da genişlerken, SSCB bugün artık inceleyen bir taraf değil ama kendisi incelemelere konu olan bir taraf olarak kalmıştır. Üstelik, Sovyetler üzerine yazan Batı tarihyazıcılığı birbirinden farklı bakış açılarına sahip çok sayıda yaklaşımları da barındırmaktadır.

Eğer 1980'lerin sonlarına kadar Sovyetler konusunda Batı'da genellikle Soğuk Savaş'ın etkisi hissediliyorsa, 1990'lardan sonra olumlu-olumsuz yeni ve farklı yaklaşımlar belirmeye başlamıştır diyebiliriz. Örneğin, Ronald Suny, Yuri Slezkine ve Rogers Brubaker gibi yazarlar Sovyetlere yönelik revizyonizmi savunanların ilk saflarındaydı. Bu yazarlar, Sovyet iktidarının Rus olmayan halkların kasıtlı olarak yok olmasına yol açmadığını, tersine Turkistan halklarına 'kendi' topraklarına sahip olmalarına, kendi etnik kültürlerini geliştirmelerine ve kendi dillerinde eğitim görmelerine yardım ettiğini belirtmişlerdir. Soğuk Savaş dönemine ait ana akım Batılı bilim insanlarının tek yanlı ve olumsuz bakışından farklı olarak, 1991 sonrası bilim insanları çeşitli bakış açılarına başvurmuşlardır (Ubiria, 2016, s. 1-3). Ancak, yine de bugün anaakım literatürde aynı Soğuk Savaş tarzı eleştirel görüşün hakim olduğu söylenebilir. Bu, günümüzde de varlığını koruyan Batı ile Rusya arasındaki gergin ilişkiler tarafından belirlenmektedir.

Bugün SSCB Ruslar da dahil olmak üzere çok sayıda insanların hem fiilî ve hem manevî açıdan "vatanı" olmaktan çıkmaktadır, diğer bir deyişle, ötekileştirilmesi ve eleştirilmesine gitgide daha geniş kapılar açılmaktadır. Bu bir yandan Sovyetleri görmüş ve yaşamış insanların zamanla azalması, diğer yandan da Rusofobinin günümüzdeki yayılmasının sonucudur. Orta Asya cumhuriyetlerinde 1990'larla birlikte başlayan

“tarihin yeniden değerlendirilmesi” ise 70 yıllık Sovyetler döneminin daha önce bilinen “kurtaran” ve “aydınlatan” rollerini “sömüren” ve “ezen” rolleriyle yer değiştirmeye başlamış görünmektedir.

1.1. SOVYET TARİHYAZICILIĞI

Sovyet tarihyazıcılığı, genellikle Sovyetler Birliği'nin resmî tarih anlatısını ve tarih yazımını ifade eder. Sovyetler Birliği'nde, devletin ideolojisi olan Marksizm-Leninizm çerçevesinde bir tarih anlatısı geliştirilmiş ve bu anlatıya göre tarih yazılmıştır. Sovyet tarihyazıcılığı, genellikle Marksist tarih anlayışıyla yoğrulmuş ve devrimin zaferi, proletarya diktatörlüğü, sosyalizmin inşası gibi kavramları öne çıkaran bir yaklaşıma sahiptir. Bu tarih anlatısında, özellikle Rusya'nın tarihindeki dönüm noktaları ve devrimler önemli bir yer tutar. Ayrıca, Çarlık dönemi ve kapitalist sistem eleştirilirken, Sovyet dönemi ve sosyalist rejim övülür.

Sovyetlerin Türkistan'daki ulus politikaları ve bununla birlikte daha özel bir konu olarak kadın politikaları, hem SSCB'li ve hem de çok sayıda Batılı tarihçi, sosyolog, siyaset bilimci ve iktisatçı yazarların ilgisini çekmektedir. Sovyet araştırmacılar, SSCB'nin Türkistan'daki ulus politikalarının amaçları, pratikleri ve başarılarına sayısız makale ve kitaplarda değinmişlerdir. Genellikle olumlu değerlendirmelerden oluşan bu eserlerde yazarlar, bölgede varolan ulusal sorunların “ulusların kendi kaderini tayin hakkı”, “ulusların eşitliği” ve “proleter uluslararasılık” gibi Marksist-Leninist ilkeler aracılığıyla çözüme kavuştuğuna vurgu yapmışlardır. Bunlar, Sovyet yazarlara göre, feodalizm ya da yarı-feodalizmden kapitalizmi atlayarak sosyalizme geçme yoluyla bir yandan Turkistan halklarının ulusal kültürlerini ve eğitim sistemlerini geliştirmeleri ve diğer yandan ekonomilerini modernleştirmeleriyle mümkün olmuştur (Ubiria, 2016, s. 1). Sovyet yazarların görüşünde, Rus halkının da olduğu gibi Turkistan halklarının kaderinde Ekim Devrimi büyük bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Ancak Ekim Devrimi'nin zafere ulaşmasıyla Özbek, Tajik, Kırgız, Kazak, Türkmen ve Karakalpak toplulukları için gelişmenin ve değişimin yolu açılmış olmaktadır. Komünist Partisi'nin “doğru” ulusal politikalarının sonucunda Turkistan halkları geri kalmışlıktan gelişmeye ve feodalizmden sosyalizme sıçrama gerçekleştirmiş olmaktadır. Bolşevikler, devlet destekli evrimciliği

çok ciddiye aldılar. “Geri kalmışlığı” doğuştan gelen ırksal veya biyolojik özelliklerin değil, sosyo-tarihsel koşulların sonucu olarak nitelendiren Sovyet liderleri, tüm halkların yeni Sovyet koşulları altında “evrimleşebileceğini” ve gelişebileceğini savunuyordu (Rajabov, 1960, s. 34; Hirsch, 2005, s. 9).

Sovyet tarihyazıcılığı başka konularda da olduğu gibi kadın tarihinde aşırı kuramsaldır. Kuramı ise şudur: Kadınların eşitsiz ve erkeklere bağımlı durumu özel mülkiyetin ortaya çıkışından beri asırlardır süren bir gerçektir. Bu durumu kapitalist düzen de çözememiştir, hatta çözmeye niyetinde bile olmamış, kendisi kadınların ucuz emeğini kullanarak onları sömürmüştür. Sadece sosyalist Ekim Devrimi kadınların ve özellikle Turkistan kadınlarının gerçek özgürleşmesinin yolunu açmıştır. Kadınları cahillik, haksızlık, kültürsüzlük, geri kalmışlık ve en önemlisi beşikten mezara erkeklere topyekün bağımlılık halinden; bilgi-bilim, hak, kültür ve gelişmiş bir hayat tarzına taşımıştır. Sovyet iktidarı Turkistan kadınlarını kölelik halinden azat etmiş, asırlardır kadınlar üzerinde ezici güç olagelen feodal ve kabile sistemini yok etmiş ve Sovyetler altındaki tüm halkları sosyal ve ulusal sömürden kurtarmıştır (Görsel 1). Sovyet kitapların içeriği neyle doldurulsa doldurulsun genel hipotezi her zaman bu basit bilgi yapısını yansıtmaktan başka bir şey yapmamaktadır.

Görsel 1. “Asırlık prangalar kahrolsun”, (*Krokodil*, Haziran 1925, №5, s. 8).
Karikatürdeki yere çakılı yazılar: *büyücülük, mutfak, cehalet, din, kulak, aile, batıl inanç, tarikatçılık*

SSCB’de “kadın meselesinin çözümü” çok sayıda bilimsel kitap ve makalelere konu olmuştur. Sovyet kadınının tarihine ayrıntılı bir şekilde değinen ilk çalışma olarak V. Bişay’ın 1956 yılında yayınlanan *SSCB’de Kadın Meselesinin Çözümü* başlıklı kitabı sayılabilir (Çirkov, 1978, s. 4). Diğer yandan Sovyet yazarlar kadın meselesiyle 1920’lerden beri ilgilenmiş olup bu dönemden beri çok sayıda eserler yayınlanmıştır. 1920 ile 1970-80’lere kadar uzanan 50-60 yıllık süre, eserlerin kimler tarafından ve ne amaçla yazıldığına göre farklı dönemlere ayrılabilir. Kendisi Özbekistan kadınları tarihi konusunda çok kapsamlı ve detaylı bir eser veren R. H. Aminova, 1975 yılında yazdığı *Ekim Devrimi ve Özbekistan’da Kadın Meselesinin Çözümü*⁴ başlıklı kitabında Sovyetlerde kadın tarihi alanının gelişim seyrini üç genel döneme ayırmaktadır:

1. 1920-1930’lar

⁴ *Oktyabr’ i Reşeniye Jenskogo Voprosa v Uzbekistane* (1975).

2. 1940-1950'ler
3. 1950-1970'ler

Bolşeviklerin kadın politikalarının hayata geçirildiği 1920 ile 1930'ların zor günlerinde, kadın hareketinin çoğunlukla kadınlardan oluşan aktivist üyeleri, Zhenotdel çalışanları ve başka devlet memurları tarafından ilk dönem eserler yazılmıştır. Bu yazarlar arasında A. Nukhrat,⁵ F. Nyurina, V. Bilşay,⁶ E. A. Ross,⁷ L. A. Otmar-Ştein⁸ ve S. T. Lyubimova gibi kadın hareketinin büyük isimleri yer almaktadır. Onların kaleme aldığı gazete ve dergi yazıları, broşürler ve küçük çaplı kitaplar, kadınları yeni hayat için mücadeleye davet eden aydınlatıcı propaganda araçlarıdır. Bu dönemde eser bırakmış olan yazarların büyük emeği, SSCB'nin ilk yıllarına denk gelmesiyle, Komünist Partisi ile Sovyet Hükümetinin işçi kadınlara yönelik faaliyetlerini incelemede değer biçilemez birinci el kaynakları oluşturmaktadır. Diğer dönemdekilerden farklı olarak bu yazarların çoğu tarihçi olmamakla birlikte, yapılan faaliyetleri, onları hayata geçirmedeki zorlukları ve Türkistan kadınlarının yüzyıl başındaki gerçek durumunu kendi gözleriyle görmeleri ve bilgileri aktarmalarıyla önem kazanmaktadır. Sovyet Türkistanı'nın ilk kadın okulları, kadın kooperatifleri, klüpleri, okuma salonları, kızıl yurtları ve enstitüleri hakkında etnografik saha bilgileri bu döneme ait eserlerden edinilmek durumundadır. Örneğin, Antonina Nukhrat'ın *Doğu'da 8 Mart*⁹ (1928) başlıklı kitabı Özbekistan'da kadın meselesinin çözümü hakkında yapılan ilk işler hakkında yerinden ve ilk kaynaktan zengin materyaller sunarken, 1929 yılına ait *Gezer-Yurtlar. Kadınların Kızıl Yurtları Hakkında*¹⁰ adlı bir diğer eseri de Kazakistan'ın bozkırlarında faaliyet gösteren kızıl yurtlardan bahseder.

⁵ Antonina İvanovna Nukhrat, 1920'den sonra Başkurt ve Çuvaş Zhenotdel'lerine başkanlık yaptı ve 1925'ten 1930'a kadar Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi Kadın İşçiler Bölümü'nde çalıştı (*JvR*, 1959, s. 401).

⁶ Vera Lvovna Bilşay, 1920-1924 yılları arasında Ukrayna kadınları arasında çalıştı. 1929'da Harkiv Ulusal Ekonomi Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra yüksek öğretim kurumlarında akademisyenlik yaptı (*JvR*, 1959, s. 267).

⁷ Evstaliya Aleksandrovna Ross, 1921'den 1930'a kadar Türkistan'da kadınlar arasında çalışan parti dairelerine başkanlık yaptı (*JvR*, 1959, s. 350).

⁸ Lidiya Avgustovna Otmar-Ştein, 1920-1924 yıllarında Türkistan Zhenotdel'lerinde çalıştı. 1928'de Moskova Devlet Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra 1939'a kadar adli görevlerde bulundu (*JvR*, 1959, s. 345).

⁹ *Vos'moye Marta na Vostoke* (1928).

¹⁰ *Yurtı Koçevki: K Rabote Jenskih Krasnih Yurt* (1929).

Sovyet kadın tarihi literatüründe ikinci dönem 1930'ların ikinci yarısı ile 1950'lerin ortalarına denk gelmektedir. Bu döneme ait eserler kadın meselesine sosyalizmin inşası çerçevesinde yaklaşmaktadır ve kadın meselesini çözmede sosyalizmin “başarısını” olağanüstü bir abartmayla ve övünmeyle göstermeye çalışmaktadır. Aynı durum bu döneme ait Sovyet süreli yayınının “başarı hikayelerinde” de açıkça görülebilir, ki kadınlar dahil sanayi ve tarım işçilerinin rekor kıran “emek kahramanlarına” dönüştüğü bir kahramanlık çağıdır. Emeğin rekortmenleri Stahanovcular hareketi¹¹ de aynı dönemde popülerleşmiştir. Kitapların birçoğu Ekim Devrimi'nin yirminci veya otuzuncu yıldönümü gibi önemli tarihlere özel olarak hazırlanmışlardır. Bir önceki dönemden farkı, burada Sovyetlerin kadın meselesini çözmedeki “başarıları” söz konusudur ve Batı'nın kapitalist ülkeleriyle karşılaştırmalar yürütülmektedir¹² (Serebrennikov, 1934, s. 9-30; Kirsanova, 1936, s. 13-28; *Jenşçina v SSSR: Statistiçeskiy Sbornik* [JvSSSR], 1937, s. 28-31; Aminova, 1975, s. 20). Belirtilmesi gereken en önemli nokta, eserlerin büyük çoğunluğunun popüler lüeratür olarak genel kitle için yazılmış olması ve böylelikle (Sovyet Marksizmi tarzında) kuramsal genelleştirmelerden ve tarihsel analizlerden yoksunluğudur.

Kadın tarihi literatüründe genellikle 1960 ile 1970'lere denk gelen üçüncü dönemin başlangıcının kesin tarihi bile bellidir: Kruşçev'in kadınların siyasete aktif katılımının önemini vurguladığı 1956 yılındaki Sovyetler Birliği Komünist Partisi 20. Kongresi (Aminova, 1975, s. 20). Sovyetlerde kadın tarihine bilimsel açıdan asıl ilginin burada başladığı söylenebilir. Bu dönemde yazarlar artık profesyonel tarihçi, etnograf, sosyolog ve felsefecilerden oluşmakta, tez çalışmaları savunulmakta ve böylelikle kadın tarihi adı altında akademik bir literatür doğmaktadır. Bu dönemde Turkistan kadın tarihinin artık hem Turkistan yerlisi hem de kadın tarihçiler tarafından yazıldığını görmekteyiz. Bunlar

¹¹ Bir yenilikçiler kuşağı olarak, eski çalışma tekniklerinin yerine daha etkili yenilerini geliştiren ve böylece sosyalist yarışın ve *udarnikler* hareketinin yeni bir aşamasını başlatan işçilerdir (*İKSSRES*, 1967, s. 382; *KSSRT2*, 1973, s. 359; *İKSSR4*, 1977, s. 527).

¹² *Bezbojnik* dergisinin 1935 yılı sayısında şöyle yazı geçmektedir: “Kapitalist sistem yıkıma doğru gidiyor. Bir zamanlar feodalizme karşı mücadelede ekonomik ve politik hakimiyetin yolunu güvenle açan, 100 yıldan az bir sürede önceki nesillerin toplamından daha büyük üretici güçler yaratan burjuvazi, artık kültüre kayda değer hiçbir şey veremiyor” (*Bezbojnik*, Ocak 1935, “Pozitsii Sotsializma”, A. Yevstratov, №1, s. 2).

arasında J.S. Tatibekova,¹³ B.P. Palvanova, R.H. Aminova, G. Nurbekova, H.S. Şukurova, L.İ. Şahsuvarova, Ş. Abubakirova, R.N. Babajanova gibi akademik çevrelerde isim yapmış yazarlar yer almaktadır. Bunların kaleminden çıkma eserler bir açıdan ikinci el kaynaklarını oluştursa da, diğer açıdan Sovyetlerin “resmî tarihi”ni yansıtmaları bakımından önemi büyüktür.

1940 ve 50’ler boyunca kaleme alınan eserler konuya kapsamlı yaklaşıma çalışsa da, Sovyetlerin ilk yıllarında kadınlar (özellikle Turkistan kadınları) arasında yürütülen faaliyetler ve kadınlarla çalışmanın özel şartları üzerinde ayrıntılı bir şekilde duramamışlardır (Çirkov, 1978, s. 6). Bir anlamda bu eserlerin konuyu her taraftan kapsayıcı bir nitelikte çalışmadıklarını söyleyebiliriz. Bu eksik 1960 ve özellikle 1970’lerde Sovyetlerde kadın tarihinin popülerleşmesi ve en önemlisi resmî politikanın kendisi tarafından pekiştirilmesiyle giderilmiştir denilebilir. Böyle olmasına karşın, önceki sayfalarda örnekleri verildiği gibi kadın tarihini bir modernleşme tarihi biçiminde ele alma yaklaşımına 1940-1950 kitaplarında daha az sayılarda da olsa başvurulmaktadır. Bu da onları, üçüncü dönem eserlerinin “sosyalist yarış”ı konu alan mekanik ya da gelişmeci tarih anlatımına yaklaştıran bir niteliktir:

Yangi-Yul ilçesine bağlı Frunze adlı kolhozda M. Urazbekova’nın grubu her hektardan 102’şer kental pamuk topladı. Aynı ilçeden Kaganoviç adlı kolhozda Y. Atabayeva’nın grubu 108’er kental pamuk ve Hatırçin ilçesine bağlı Karl Marx adlı kolhozda F. Artıkova’nın grubu 112’şer kental pamuk toplamıştır. Şirabad ilçesinin Sosyalizm adlı kolhozunda N. Buriyeva’nın grubu ise her hektardan 84 kental pamuk toplayarak Mısır pamuğu yetiştirmede dünya rekoru kırmıştır (Yakubova, 1947, s. 39).

Böyle olmakla birlikte, her işçinin “sosyalist yarış”a katılması gerektiğinden S. Lyubimova daha 1930 yılında bahsetmektedir (1930, s. 57). Yelena Mikulina ise *Kitlelerin Yarışı* başlıklı eserini 1929 yılında kaleme almıştır.

¹³ Janetta Tatibekova 1956 yılında “Kırgız kadınının kurtuluşu/emansipasyonu” konusunda Kandidat (Sovyetler Birliği yıllarında ve bugün Sovyet sonrası ve bazı Doğu Avrupa ülkelerinde kullanılan akademik bir ünvanıdır ve dünyadaki Doktor (PhD) ünvanına eşdeğer olduğu kabul edilmektedir) tezini korumuştur (Palvanova, 1961, s. 153).

Üçüncü dönem eserleri Türkistan kadınlarının tarihi dönüşümü, daha doğrusu “yeni Sovyet insanı”nın yaratılmasını¹⁴ detaylıca konu alırlar. İkinci ve üçüncü döneme ait eserlerin konuya ilintili ayrıntılandırılmasındaki farkları onların çaplarından bile belli olmaktadır: Türkistan kadınlarını çalışın ikinci dönem kitaplar çoğunlukla sayfa sayısı az iken, üçüncü dönemdekiler daha büyük ve daha kalın olmalarıyla dikkat çekmektedir. Üçüncü dönem tarihyazıcılığının ilk kayda değer yazılarından 1959’da 57 devrimci kadının anılarından oluşan *Jenşçini v Revolyutsii* (Devrimde Kadınlar) ve Türkmenistanlı tarihçi Bibi Palvanova’nın 1961’de yayınlanan *Doçeri Sovetskogo Vostoka* (Sovyet Doğu’sunun Kızları) başlıklı kitapları sayabiliriz.

Sovyet yazarlar Marx, Engels ve Lenin’in küresel boyutta kadın meselesini çözmenin bilimsel teorisini geliştirdiklerine inanırlar. Onlara göre, dünyanın kapitalist ülkeleri kadınların eşitsiz durumuna son vermeyi isterlerse, Sovyetlerin tecrübesinden ilham almak ve adımlarını takip etmek durumundadırlar. Ama ne var ki, bunu başarmaları mümkün değildir. Çünkü, kadın meselesinin SSCB’deki “başarılı” bir şekilde çözümü (Zelenski, 1929, s. 7), yani kadınların sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel hayata aktif bir şekilde katılması ve onların aile içindeki yerinin “yükselmesi”, sosyalizmin kapitalizme üstünlüğünün inandırıcı kanıtı olmaktadır (Çirkov, 1978, s. 241; Şahsuvarova, 1986, s. 82). Böylece, bu görüşe göre kadın meselesini çözebilmek için ancak sosyalist toplum yapısına geçmek gerekecektir. Bolşeviklerin aşırı kuramsallığını, sadedilliğini veya başka bir deyişle dünyadaki tarihi gelişmeleri tek tip düşünebilme eğilimlerini, 1920 yılında Rusya’yı ziyaret eden İngiliz yazar Herbert Wells çok net bir şekilde betimlemektedir:

Onların düşüncelerinin aşırı basitliği bana sürekli ilettileri bir tane sorudan belli oluyordu: “İngiltere’de ne zaman sosyalist devrim olacak?” Bu soruyu bana Lenin başta olmak üzere Zenoviyev, Zorin ve daha çok başkaları sordu... Zenoviyev ile buluşmamda, “İrlanda’da şu an iç savaş var; taraflardan hangisini proleterden sayarsınız?” diye sordu. Bir müddet bu konunun üzerinde durduk ve Zenoviyev ısrarla olayları “sınıf savaşı” formülüne sokmaya çalışıyordu. Konuda anlaşılmayınca biz sonra Asya’ya döndük ve orada da proleter sınıflar aradık (Wells, 1921, s. 89, 95-96).

Öyle kalın kafalı Bolşevikler var ki, okulda kimya dersini ancak “proleter kimyası” ise anlatacaklarını savunurlar. Gorki ile birlikte olduğum sıralarda onun, devrim literatüründen¹⁵

¹⁴ “İnsanlar büyük bir dönüşümden geçiyordu. Dünün ezilmiş, karanlık ve geri kalmış köylüleri, göçebeleri, çoban ve tarımcıları üretim potasında yeniden dövülerek, fabrikaların öncü işçileri ve halklarının proleter öncüleri oldular” (Palvanova, 1982, s. 213).

¹⁵ Tarihin tüm zamanlarında yaşayan “devrimcileri” konu alan eserler (y.n.).

başkasını faydasız gören bazı aşırı bürokratlarla tartıştığını gördüm (Wells, 1921, s. 113-114).

Wells, aşırııcılardan farklı gördüğü ve liberal veya serbest kafalı dediği yapıcı ve yaratıcı insanlara Lenin, Troçki, Lunaçarski ve Rıkov gibi isimleri örnek göstermektedir.

Kadın tarihine geri dönersek, Bolşevikler, ancak ve ancak Sovyetler Birliği'nin kadınların erkeklerle eşitliğini tanıdığını ve ancak komünist yapının kadınları asırların esaretinden bütünüyle kurtarabileceğini düşünürler¹⁶ (Lenin, 1969e, s. 186; Zelenski, 1929, s. 12-13; Zetkin, 1933, s. 83; Serebrennikov, 1934, s. 7; Kirsanova, 1936, s. 29-31, 35; *Jenşçini i Deti v SSSR: Statistiçeskiy Sbornik* [JDSSSR], 1963, s. 3; Abubakirova, 1974, s. 9-10; Tatıbekova, 1975, s. 170). Bu yüzden, Lenin “hiçbir devlet ve hiçbir Batı demokrasisi, Sovyet hükümetinin ilk aylarda kadınlar için yaptığının yarısını bile yapmamıştır” (1969e, s. 185; 1970a, s. 201, 287; 1974b, s. 192) sözlerini daha çok yerde tekrarlayacağı¹⁷ gibi, bu sözler çok sayıda kadın tarihi kitaplarında da uzun yıllar boyu yankılanacaktır (Nukhrat, 1932, s. 18-19; *Velikiy Oktyabr' i Raskrepoşçeniye Jenşçin Sredney Azii i Kazakhstana (1917-1936). Sbornik Dokumentov i Materialov* [VORJSAK], 1971, s. 3-4, 23, 29-30; Babajanova, 1971, s. 8; Tatıbekova, 1975, s. 18; Aminova, 1975, s. 74). Sovyet yazarların gözünde, ülkede insanın insan tarafından sömürsü yok edilmiş, sınıfsal ve ulusal baskı ortadan kaldırılmıştır, Sovyet kadınları ise dünyadaki en mutlu kadınlardır¹⁸ (*Jenşçina Na Sovetskoy Rabote* [JnSR], 1934, s. 4; Serebrennikov, 1934, s. 49-50; Kirsanova, 1936, s. 10, 29, 34, 47; Klimoviç, 1940, s. 4-5, 33, 53; Yakubova, 1947, s. 21; *VORJSAK*, 1971, s. 147; Abubakirova, 1974, s. 79; Aminova, 1975, s. 3; *Uçastiye Jenşçin Kirgizii v Stroitel'stve Sotsializma (1938-1958). Sbornik Dokumentov i Materialov* [UJKSS], 1976, s. 3-4; *Jenşçini Kazakhstana -*

¹⁶ Lenin şöyle demektedir: “Burjuva sistemi altında kadınlar zayıf ve haklarından yoksundur. Biz kadınların ihtiyaçlarını biliyoruz, onların baskısını da hissediyoruz ve bundan dolayı erkeklerin ayrıcalıklı konumundan nefret ediyoruz. İşçi kadını ezen ve bağımlı duruma getiren her şeyi yok etmek istiyoruz” (Zetkin, 1933, s. 83). 1924 yılında 8 Marta özel olarak Kadın İşçilerin Uluslararası Komünist Günü için hazırlıklar yapılırken Klara Zetkin şöyle sözler kullanmıştır: “Komünizm kadınları yoksulluktan, ıstıraptan, sömürüden ve kölelikten kurtaracaktır” (Bkz. *Pravda*, 19 Şubat 1924, “Mejdunarodniy Kommunistiçeskiy Den' Rabotnitsı v 1924 g.”, Klara Zetkin, №40, s. 4).

¹⁷ *Pravda*, 22 Şubat 1920, “K Jenşçinam-Rabotnitsam”, V. Lenin, №40, s. 2.

¹⁸ Sovyet kadınlarının “dünyadaki en mutlu” kadınlar olduğunu göstermenin bir diğer yolu, kapitalist Batı'daki kadınların haksızlığını ve mutsuzluğunu göstermektir (örneğin bkz. *Bezbojnik*, Haziran 1925, “Jenşçina v “Kul'turnoy” Yevrope”, S. Dmitriyev, №5, s. 7; *Bezbojnik*, Kasım 1931, “Krizis i Bezrabotitsa v Hristianskoy Amerike”, Amerikanskiy Bezbojnik, №21, s. 15-16; *Pravda Vostoka*, 8 Mart 1940, “Vos'moye Marta”, Klavdiya Nikolayeva, №55, s. 3).

Aktivniye Stroitelı Sotsializma (1918-1945): Sbornik Dokumentov i Materialov [JKASS], 1981, s. 232). Süreli basında da sürekli anlatılan bir hikaye, Sovyetler altında halkların, emekçilerin, kadınların ne kadar mutlu, şanslı olduğudur.¹⁹ Burjuva rejimlerin bu görevi “hiçbir zaman yerine getiremeyeceklerini” anlatırken verdikleri örneklerinde de yine aşırılığa kaçtıklarını ve durumu kendilerine uygun bir şekilde tektipleştirdiklerini keşfetmek zor iş değildir. R. H. Aminova Batı tarih yazıcılığını eleştirdiği yazısında, Batı’nın burjuva devletlerinin kadına değer vermemelerine ve kadınları alt tabaka olarak görmelerine Auguste Comte’un 1843 yılında John Stuart Mill’e yazdığı mektupları örnek gösterir. Mektuplarda Auguste Comte, kadınların doğal olarak erkeklerden daha az akıllı ve daha az kabiliyetli olduklarını düşündüğünü belirtir:

Onların soyutlamadaki beceriksizliği, yaratıcı yeteneklerden yoksunluğu, ateşli atımlara hiç karşı koyamayan akılları... Tüm bunlar onları, sadece bilim ve felsefede değil estetik ve hatta pratik hayatta da insan işlerini yönetmelerinden uzaklaştırmalıdır. Ben kadınları bir savaş hareketını yönetmeye yeteneksiz oldukları ölçüde bir ticari veya endüstriyel işletmeyi de yönetemez olduklarını düşünüyorum. Ev işlerinde bile onlar ancak ikincil görevleri yerine getirebilirler (Mill, 1869, s. xxxvii-xxxviii; Aminova, 1975, s. 31).

Aminova, 1975 yılında yazdığı kitabında bir “Batı gerçekliği” olarak Auguste Comte’un 1843 yılına ait mektuplarını örnek göstermektedir. Hatta daha ileri giderek Auguste Comte’in meşhur eseri *Kadın ve Sosyalizm* kitabına atıfta bulunarak Fransız Devrimi yıllarında yazan bir siyaset adamı Pierre Gaspard Chaumette’in (ölüm tarihi: 1794) şu sözlerini aktarıyor:

Tabiat erkeğe şöyle dedi: “Erkek ol! At yarışları, avcılık, tarımcılık, siyaset – tüm bunlar senin ayrıcalığındır!” Kadına ise şöyle dedi: “Kadın ol! Çocuk bakımı, ev işlerinin ufak tefekleri, anneliğin tatlı endişeleri – senin görevlerindir!” Aptal kadınlar, neden erkek olmak istiyorsunuz? Daha ne istersiniz? Tabiat adına, ne iseniz o olmaya devam edin (Bebel, 1910, s. 284; Aminova, 1975, s. 32).

Aynı örneği Y.E. Pesin de kullanmıştır (1971, s. 17). Burada dikkat çeken nokta bu düşünürlerin iddialarından çok onların ait olduğu dönemdir. Kendisi 1975 yılında yazan Aminova’nın verdiği örnekleri kendisinden, birinde bir asırdan fazla ve diğerinde neredeyse iki asır önce kaleme alınmış olmaktadır. Bu dönem içerisinde Batı’da kadına

¹⁹ *Bezbojnik*, Ocak 1935, №1, s. 20; *Pravda Vostoka*, 11 Şubat 1940, “Doklad Sekretarya TsK KP(b)Uz tov. Usmana Yusupova. Sotsializm Okrılil Uzbekskiy Narod”, №34, s. 1.

yönelik düşüncelerin derinden değiştiğini bilmek için mutlaka bir tarihçi olmaya gerek yoktur. Ancak Aminova'nın amacı Sovyetlerde resmî tarihin ana kabullerinden biri olan “kadın meselesini ancak sosyalizm çözebilir” hipotezini ampirik bilgilerle doldurmaktır. Kadınları konu alan neredeyse her Sovyet kitabı aşağı yukarı şöyle cümlelerle başlamaktadır:

Komünist Partisi'nin ve sosyalist düzenin tarihe en büyük hizmeti şudur ki, Sovyet Doğu'sunda yeni kadının doğuşunu başarmışlardır. Bu kadınlar daha düne kadar Rus Çarlığı'nın kenarında haklarından yoksunların en yoksunu ve ezilmişlerin en ezilmişiydi. Daha önce insan yerine bile koyulmayan ve mal gibi paraya satılan buranın kadını, bugün devlet ile birlikte ulusal ekonomiyi yönetmekte, bilim ve kültürün gelişimine aktif bir şekilde katılmakta ve toplumun derin saygısına sahip olmaktadır (*UJKSS*, 1976, s. 4).

“Geri kalmışlıktan kurtarma” çizgisini sürdüren Sovyet tarih kitapları tarihsel karşılaştırmalarla doludur. Hikayeler mutlaka, Rus İmparatorluğu'ndan miras kalan geri kalmışlık durumunu aşmaya çabalayan ve bu yolda sürekli başarı sergileyen günümüz SSCB'sini konu alırlar. 1917 devrimi burada, ilkel ile modern, geri kalmışlık ile gelişme ve hatta hastalık ile sağlık arasında sarsılmaz bir sınırı temsil eder. Lenin Rus Çarlığı'na “halkların zindanı”²⁰ demiştir (1969a, s. 66). Bu sözler yazarlar tarafından çok kullanılır (Lyubimova, 1930, s. 13; Nukhrat, 1932, s. 3; Kirsanova, 1936, s. 40; Halle, 1938, s. 110; Şukurova, 1970, s. 40). Örneğin, Pesin şöyle demektedir: “Rus Çarlığı halkların zindanıydı. Çarlık, Türkistan'da kolonyal baskının ve ulusal köleleştirimin sistemini kurmuştur. Çarlığın Türkistan'da yarattığı yönetim düzeni, yerli işçileri ezmeye ve onların haklarını görmezlikten gelmeye kuruluydu” (1971, s. 50). Bu görüşe göre, Çarlık Türkistan'ı mümkün olduğunca hareketsiz bırakıp onu ekonomik açıdan sömürmeyi ve doğal zenginliklerini çalmayı amaçlamıştır. Bu yüzden, bölgeye yenilik ve gelişme getirmeye acele etmemiş, tersine ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan geri kalmışlığını tetiklemek için ve Rus devletine bir zararı olmadığı sürece bazı eski feodal enstitüleri muhafaza etmiştir (Belyavskiy, 1885, s. 51-52; *Kırgız SSR Tarihi, 1. Cilt* [KSSRT1], 1973, s. 369-371). Bunlardan biri yerli halk mahkemeleridir: yerleşik topluluklarda şeriat mahkemesi ve göçebe topluluklarda *adat* ya da geleneklere dayalı mahkemedir (Taranov, 1885b, s. 142; Geyer, 1908, s. 65-66; Lyubimova, 1930, s. 12-13; *İstoriya Samarkanda*,

²⁰ “Halkların zindanı” veya aynı anlama gelen bu tarz sözler daha önce Avrupa'daki bir çok imparatorluğa karşı kullanılmış olup, bu sözün tarihi 19. yüzyılın ilk yarısına dayanmaktadır.

1. *Cilt* [İS1], 1969, s. 305). Rusya'daki ulusların meselelerinden sorumlu Stalin bu konuda şöyle demiştir:

Çarlık, kitleleri kölelik ve cehalet içinde tutmak için çevre bölgelerde kasıtlı olarak ataerkil-feodal baskıyı geliştirdi. Ulusal çekişmeyi yoğunlaştırmak için yerlileri kötü bölgelere itip, en iyi toprak parçalarını ise kasıtlı olarak yeni gelen sömürgecilerle doldurdu. Çarlık, kitleleri karanlıkta tutmak için yerel okulları, tiyatroları ve eğitim kurumlarını engelledi ve bazen onları ortadan kaldırdı²¹ (Stalin, 1947a, s. 356).

Rusların bölgedeki birer “köpekleri” ya da “küçük kardeşleri” (Taranov, 1885a, s. 106; Lyubimova, 1925c, s. 4) olarak görülen ve “koyu dinî gericiliğin yatağı” (*Jenşçini v Revolyutsii* [JvR], 1959, s. 347) olan Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı ise despotik devletler olarak özünde “halkın düşmanı”dırlar. Han ile Emir, yerli halkın yağmalanmasında ve buna karşı herhangi bir devrimci hareketlerin bastırılmasında kendi “Rus efendileri”nin hizmetçiliğini yapmışlardır. Ayrıca, bir yandan bu ülkeleri ruhban sınıfının sert uygulaması altında “insanları nefes aldirmayan” “savaşçı İslam” ile “koyu gericilik” basmıştır. Diğer yandan ise Emir'in sınırsız iktidarı ona, keyfine göre vatandaşların elinden sadece mülkünü değil kızlarını da zorla almayı, direniş gösterenleri ise öldürtmeyi mümkün kılıyordu (Pesin, 1971, s. 52-53). Sovyet yazarlar bunlara dikkat çekerken, Çarlık döneminde gezi notları bırakmış insanlardan kanıt olsun diye örnekler göstererek kendi sözlerini güçlendirmeyi de ihmal etmemektedirler. Örneğin, Y.Y. Pesin isimli Sovyet tarihçisi D. İ. Logofet'in 1909 yılına ait eserinden şöyle bir alıntı kullanmıştır (Pesin, 1971, s. 55):

Bu düzen öyle bir durum yaratmış ki, büyük halk kitleleri sınırsız vergilerden bun alıyor, açlık ve hastalıktan ölüyor ve soyları yozlaşmış yok olmaya mahkûm bırakılıyorlar. Bu haksızlıkta insanlar kendileri ve yakınları için varoluş mücadelesi çekerken, Emire sadık yönetici sınıflar güzel kızlar ve baçalarLA (erkek çocuk) dolu haremlerle, hizmetçilerle ve ahır dolu Arap aygırlarla büyük ihtişamlar içinde hayat sürdürüyorlar (Logofet, 1909, s. 207).

Sovyet yazarlar Turkistan'ı anlatırken çeşitli durumlar karşısında süslü ve abartılı kelimeler kullanmaktan çekinmezler. Sovyet olmayan “eski” ile Sovyet “yeni” arasında bir kontrast yaratmayı amaçlayan onlar için hatta bu bir hedefdir. Yazarlar “Turkistan 1000 yıldan beri böyledir” diye bölgeyi statik bir yapı şeklinde algılamayı severler.

²¹ *Pravda*, 10 Ekim 1920, “Politika Sovetskoy Vlas'ti po Natsional'nomu Voprosu v Rossii”, J. Stalin, №226.

Sözgelimi, B. D. Puretskiy “Kadınların özgürleştirilmesi ile haklarını kazanmasını amaçlayan Sovyetlere, bin yıllık *adatın* ham toprağına uygarlığın ve kültürün taze ve genç filizlerini yetiştirme görevi” düştüğünden bahsetmişse (1928, s. 37), Antonina Nukhrat isimli Zhenotdel görevlisi Kızıl Yurt tarafından düzenlenen bir kültürel faaliyetten “geniş Kazak bozkırında binlerce yıl boyunca ilk kez bir tiyatro oyunu sunuldu” şeklinde söz etmiştir (1929, s. 28). Serafima Lyubimova ise “eski” Turkistan ile “yeni” Sovyet Orta Asya arasında şöyle ayırım yapar: “Bu deve ile uçak, kara saban ile traktör, eşek ile demiryolu, kum ile sulama tesisleri, feodal beyler ile toprak reformu ve gündelik yaşamdaki geçmişin kalıntıları ile kadının özgürlüğüdür” (1926b, s. 58). 8 Mart 1924 yılında *Pravda* gazetesine çıkan iki yazıda Türkistan’da varlığını koruyan kadına yönelik şiddet pratiklerine “Cengiz Han’ın zamanından kalma geçirtiler” ifadesi kullanılmaktadır.²²

Sadece Ruslar²³ değil, çok sayıda Batılı yazarlar da Turkistan’da gördüklerini aynı şekilde süsleyerek anlatmayı severler. Bunun örneklerine ileriki sayfalarda Turkistan’a yönelik hem Batılı ve hem Rus Avrupamerkezci yazılarla birlikte değinilecektir.

Sovyet tarihçilerinin amacı “o zamanlar” ile “şimdi”nin farklarını göstermektir: o zamanlar köylüler beylerinin kamçısı altında bel bükerek hayatta kalmaya çalışırdı, şimdi ise herkes eşit olarak kolhozlarda hem kendileri hem kamu için çalışmaktadır; o zamanlar kadınlar hayvan muamelesi görürdü, insan ile hayvan arası bir şeydi, şimdi ise kadınlar toplumsal, ekonomik ve siyasi hayatın tüm alanlarında aktif katılımcılardır; o zamanlar halkın ezici bölümü cahildi, şimdi ise herkesin okuma yazması vardır; o zamanlar insanlar din adamları tarafından kandırılmışken, şimdi ise bilimsel bir bakış açısıyla dünyayı tanımaktadırlar vs.²⁴

²² *Pravda*, 8 Mart 1924, “Jenşçina Vostoka”, Hidır Aliyev ve “Podarok Jenşçine Vostoka”, A. G-n., №56, s. 4.

²³ Rus Devrimcilerin geri kalmış Rus kırsal nüfusundan da benzer biçimde sert konuştuğunu ve “yüzyıllardır birikmiş yoğun karanlık ve cehalet” (Bkz., *Pravda*, 4 Kasım 1924, “İzba-Çital’nya i Vrač”, N. Semaşko, №252, s. 7), “Rusya’nın uzun süredir içinde uyuduğu kir ve küf” (*Bezbojnik*, Haziran 1927, “V Lesah Severa”, A. Sever, №12, s. 12) gibi kelimeler kullandığını görmek mümkün.

²⁴ Sovyet basını da bu tarz yazılarla doludur (örn. bkz., *Pravda Vostoka*, 15 Şubat 1940, “Doloy Paranju”, M. İslamova, №37, s. 3).

Sovyet araştırmacılarının ilerlemeci tarih anlatımı sayısız rakamlar ve yüzdelere sunulurlar. Bir tarih eseri olmalarına rağmen, kitapların insanları anlatmaktansa sayıları ve durmadan ilerleyen milli gelişme ve değişmelerden söz ederler. Buna istatistiksel anlatı (statistical narrative) ya da mekanik tarih anlatımı diyebiliriz. Çoğu Sovyet kitapları öyle ki, baştan sona sayılar, istatistikler, ekonomik gelişmeler, yükselmeler ve mutlaka sayısız “kahraman” örneklerden oluşur. Örneğin, 1968 tarihli *Kazakistan Kadınları Cepheye*²⁵ ve 1971 tarihli *Partiden İlham Alanlar*²⁶ başlıklı kitaplardan alıntılara bakılabilir. Bu kitaplar biri Özbekistanlı ve diğeri Kazakistanlı işçilerin çalışma hayatı ve birbiriyle girdikleri “sosyalist yarışlarını” konu alırlar ve sanki insanları değil yarışları anlatırlar. Eserler ilk sayfadan sonuncu cümlelere kadar şöyle devam ederler:

Jezkazgan madeninde çalışan kadın işçiler, kongreye katılma hakkını kazanma yarışında aylık üretim planlarını aşıyorlardı. Mayanova'nın kontrolü altındaki 12 numaralı ocağın Kazak kadın işçiler ekibi üretim planını %106-110 oranında yapıyorlardı. Şangalova planı %110'dan %115'e kadar çıkarıyordu. 517 numaralı fabrikada 7 kadın ekibi çalışıyordu, onlar planı %102'den %165'e kadar aşıyorlardı. İskakova'nın ekibi planı %165'lik, Frolova'nınki ise %153'lük oranda gerçekleştiriyorlardı (Nurbekova, 1968, s. 78).

1965 yılında Semerkant Bölgesi'nde atölye, ekip, nöbet ve çiftlikler bazında 13.6 bini (%40.7) kadın olmak üzere toplamda 33 bin insan yarışmaya katılmıştır. Bunun dışında bireysel olarak 6.3 bini (%40.3) kadın olmak üzere 15.5 bin insan, 23 iş yeri ve sovhoz²⁷, 2186 atölye, nöbet, ekip ve şube yarışmaya katılmıştır. “Komünist Emeğin Şerefli Topluluğu” ödülünü 865 atölye, nöbet, ekip ve şube; “Komünist Emeğin Öncü İşçisi” ödülünü ise 3211'i kadın olmak üzere 6945 insan kazanmıştır (Babajanova, 1971, s. 41).

Tüm bunlara rağmen yazarların kabul ettiği ve eserlerinde belirtmeyi unutmadığı şey, Türkistan'ın Ruslar tarafından fethedilmesinin sonuç itibariyle olumlu yeniliklere yol açtığıdır. Türkistan halklarının “büyük Rus halkıyla” tanışması ve “öncü Rus kültürüne” açılması, bölgenin geleceği için şüphesiz uygarlaştırıcı değer taşımıştır (Pesin, 1971, s. 55). Rusya'nın Doğudaki ilerici rolüne bundan bir buçuk asır önce Marx ile Engels de dikkat çekmişlerdir. 23 Mayıs 1851 tarihinde Marx'a yazdığı mektubunda Engels şöyle der: “Rusya gerçekten Doğu için ilerletici bir rol oynamaktadır. Rus hakimiyeti Karadeniz ve Hazar denizleri ile Turkistan için uygarlaştırıcı bir niteliğe sahiptir” (Marx ve Engels,

²⁵ *Jenşçini Kazakhstana – Frontu* (1968).

²⁶ *Partiyey Vdohnovlyonniye* (1971).

²⁷ Devlet çiftliği.

1982, s. 363; Pesin, 1971, s. 55). Bu, Sovyet yazarların “büyük Rus halkı”nın SSCB’nin diğer halklarından üstünlüğünü açık kabul etmeleridir.

Tarih literatürünün bir karşılaştırma konusu Rus Çarlığı ile Sovyetler yani eski ile yeni ise diğeri de Sovyetler ile Batı yani farklı siyasi-ekonomik sistemler arasındadır. Sovyetler Birliği’nde kadınların yaşam standartı ve bu konuda geline durum Batı’nın gelişmiş kapitalist ülkeleriyle sık sık karşılaştırılır ve SSCB’nin kadın meselesini çözmeye onlardan daha başarılı olduğu gösterilmeye çalışılır. Sovyetlerde ABD ve Avrupa ülkelerini temsil etmek için sunulan rakamların gerçeği yansıtmaması başka bir araştırmanın konusu olmakla birlikte, bazen Sovyet yazarların Turkistan cumhuriyetlerinin gelişimi konusunda ilginç iddialarda bulduklarını belirtmek gerekmektedir. Örneğin, Pesin ile Babajanova, üniversite öğrencilerinin genel nüfusa yüzdesi bakımından Özbekistan’ın 1960’ların sonuna doğru Fransa’yı 2.5, İngiltere’yi 3, İtalya ile Batı Almanya’yı 4 ve İspanya’yı 5.5 katına aştığını belirtmiştir (Babajanova, 1971, s. 100-101; Pesin, 1971, s. 98). 1960’larda genel nüfusun doktorlarla donatılması ya da başka bir deyişle ülkede kişi başına düşen doktor sayısı bakımından, Turkistan cumhuriyetlerinin gelişmiş Avrupa ülkelerini ve ABD’yi geçtiği de belirtilmişti (*JDSSSR*, 1963, s. 18-19).

Aynı tarihten bahseden R. N. Babajanova, gelişmiş kapitalist ülkelerde aynı işte çalışmasına rağmen kadınların erkeklerden %65’e kadar az maaş aldıklarını belirtir. Tüm Sovyet yazarların gözünde SSCB’de aynı görevde çalışan kadın ile erkek arasında maaş ayırımı yokken, Babajanova’ya göre Batı’da bu fark ülkelere göre şöyle gözlenmektedir: ABD’de %37, Fransa’da %38, Japonya’da %42, Portekiz’de %50 ve İngiltere’de de %60 (1971, s. 12). Belki de bu rakamların kontrol edilmeden kabul edilmesi zor olsa da, aşağıdaki durumun 1960’lar Amerika Birleşik Devletleri’ne özgü durum olduğu herkes tarafından bilinmektedir: Yaptığı aynı emek karşılığında siyahi kadın beyaz kadından 3 kat ve beyaz erkekte 7 kat daha az maaş almaktadır (Babajanova, 1971, s. 12). Babajanova’dan 20 yıl önce ABD’deki ayrımcılık konusuna değinen Evgeniy Medinskiy’in sözlerinin de doğru olduğunu kesin biliyoruz:

ABD’de siyah ile kızılderililer için hizmet eden okullar; kısaltılmış programları, kötü binaları, yoksul donatımı ve kalitesiz öğretim üyeleri ile aslında okul olmaktan çok gerçek okulun birer parodileridir. Siyah kolejler ve üniversiteler kendi mezunlarına normal yüksek öğretim kurumlarının kazandırdığı hakları veremez. Siyah tıp kolejinden mezun olan doktor beyazları tedavi edemez (Medinskiy, 1952, s. 15).

İki farklı siyasi sistemde yürütülen bilimsel tartışmaların bir başka kayda değer alanı, Sovyet yazarların kadın tarihi konusunda Batı tarihyazıcılığına yönelik eleştirisidir. Sovyet yazarları, Turkistan kadın tarihinde Batı tarihyazıcılığını hedef alırken herşeyden önce hiç eleştiriye tahammülsüzlükleriyle dikkat çekmektedirler. Onların gözünde Batılı tarihçiler Sovyetlerin halini eleştirirken hiçbir konuda haklı olamazlar. Herhangi bir meselede Sovyetlere eleştirel yaklaşan Batılı yazarlardan söz edilirken onlara mutlaka tırnak içinde “uzman”, “Turkistan tarihi uzmanları” ya da “Sovetolog” olarak atfedilmektedir (Rzayev, 1962, s. 25). Tırnak içine alınmamak için duruma Sovyet yazarların gözüyle bakmak ve ortadaki “gelişmeleri” kabul etmek gerekecektir.

Öncelikle, bazı Batılı yazarların SSCB’ye karşı “sırf eleştiri için eleştiriler”ini ve sert ataklarını haklı bir şekilde çürüttüklerini itiraf etmek gerekir. Sırf “düşmanı” olduğu için Sovyetleri hedef alanları Şahsuvarova örnek gösterir. Onlardan F. Blekher isimli yazar SSCB’de kadınların yüksek siyasi görevlere sadece dünyaya bir gösteriş olsun diye atandığını iddia etmiştir (Şahsuvarova, 1986, s. 30). Bu tarz yorumlar Sovyetlerin ortaya çıkışından çöküşüne değin hiç eksik olmamıştır. Ancak bazı durumlarda yabancı gözlemcilerin çok yerinde yorumlarını da kabul etmeleri mümkün değil gibi görünmektedir. Örneğin, Elizabeth Bacon 1966 yılında yayınlanan *Central Asians under Russian Rule* (Rusların Yönetimi altında Orta Asyalılar) adlı kitabında Özbekistan’da kızların eş seçiminde hâlâ ebeveynlerinin iradesine sıkıca bağlı olduklarını belirtir. Turkistanlı yazar Aminova’nın bunu kabul etmesi mümkün değildir ve onun için bu iddianın gerçeğe hiç alâkası yoktur. O şöyle der: “Gerçek şudur ki, evlatların anne-babalarına itirazsız itaat etme geleneği ve Özbek ailelerdeki kızların haklardan yoksunluğu çoktan eskide kalmıştır” (1975, s. 38). Yoksa Sovyetlerin çöküşünden 30 yıl sonra ve Aminova’nın bu cümleleri yazdığı kitabından 45 yıl sonra bugün bile Türkistan’da kız ve oğlanlar eş seçiminde ebeveynlerinin iradesine sıkı bir şekilde bağlıdır. Sovyet döneminde bu bağlılığın bugünkünden daha sert olduğu ise herkes tarafından bilinmekte ve kabul edilmektedir. Bacon’ın iddia ettiği ve Aminova’nın

hakaret sayarak şiddetle reddettiği *kalın* meselesi de, belki daha yumuşak formlarda da olsa, 21. yüzyıl Turkistan’ında hâlâ mevcuttur.

Özünde aşırı eleştirel olmayan ve nispeten soğukkanlı ve nesnel anlatımıyla bilinen *Central Asians under Russian Rule* kitabında Elizabeth Bacon, Ruslar/Sovyetler altında Orta Asya toplumlarının birçok kültürel değişimlere uğramasına rağmen kendi geleneksel hayat anlayışlarına sadık kaldıklarını göstermeye çalışmıştır ve bu çabasında oldukça başarılı olduğu söylenebilir. Özbek kökenli olan ve Özbekistan’ın gerçeklerini iyi anlayan Aminova’nın bu gerçeği kabul etmekte zorlanması, büyük olasılıkla Sovyet resmî tarihyazıcılığının katı yapısından kaynaklanabilir. Aminova, gerçekte var olan ve tüm Türkistanlılar tarafından bilinen şeyleri reddediyor, çünkü resmî tarih anlatısına göre Türkistan “değişmiş ve her şey orada güzeldir”. Lena Şahsuvarova da aynı tutumu sergiliyor. Yazar, Müslüman kadının kocasına itirazsız itaat ettiği eski otoriter aile yapısının geride kaldığını ve yerine karşılıklı saygı ve yardıma dayalı yeni bir aile tipinin ortaya çıktığını belirtir (1986, s. 62). Bazı araştırmacılar ise Turkistan’da kadınların kurtuluşu sorununun Bolşevik iktidarının ilk 20. yılında çözüldüğünü iddia etmiştir (Pesin, 1971, s. 72; Abubakirova, 1974, s. 58; Palvanova, 1982, s. 279). Sovyet öncesi Türkistan’daki kadınların durumuyla karşılaştırıldığında Sovyet Türkistanı’nda gerçekten inanılmaz değişikliklerin yaşandığını kimse yadsıyamaz. Ancak Şahsuvarova’nın belirttiği gibi erkek otoritesinden yoksun yeni aile tipinin ortaya çıktığını iddia etmek Sovyetler çağı için değil 21. yüzyıl için bile biraz erken olabilir.

Sovyet İslam uzmanı L. Klimoviç ise *Bezbojnik* dergisine yazdığı makalesinde, Özbekistan’ın büyük şehirlerinde cami ile medreselere el koyulup çeşitli Sovyet enstitülerine dönüştürüldüğünü kendisi 4 sayfa boyunca anlattıktan sonra “SSCB’de dine, özellikle İslam’a ve onun görevlilerine yönelik zulüm yapıldığı hikayeleri apaçık bir yalandır” demektedir.²⁸ Yabancılar karşısında Sovyetlerde dinini sürdürme özgürlüğü garantilenmiştir imajını korumak için ülke boyunca kilise, sinagog ve camilerin kapatılışını, “Ekim Devrimi’nden sonra insanların kültürel seviyesi yükselip dindarların sayısı keskin düştüğü için ibadet yerleri boş kalıyor, bu yüzden onları kapatıyoruz”

²⁸ *Bezbojnik*, Aralık 1934, “Tam Gde Bili Oçagi Durmana”, L. Klimoviç, №12, s. 6-9.

cevabını verirlerdi. “Sovyet yasaları inançlıları inançsızların hakaretlerinden koruyor mu?” sorusuna ise “Sovyet yasaları din konusunda kimsenin alay etmesine kesinlikle izin vermiyor” şeklinde cevap verirdi.²⁹ Bunun elbette gerçeklikle hiçbir alakası yoktu, ilkinde, ibadet yerlerinin ezici çoğunluğu kapatılmaya zorlanıyordu, ikincisinde ise yayımladığı sayısız din karşıtı gazete-dergileriyle, acımasız karikatürleriyle ülkedeki en büyük alaycı Sovyet iktidarının kendisiydi (Görsel 2).

Görsel 2. Sovyetlerde din karşıtı karikatür (*Bezbojnik*, Mart 1927, №5, s. 1; *Bezbojnik*, Ocak 1928, №1, s. 1).

Turkistan’daki kadın konusunu yazan Sovyet kitapları, bir yandan modernleşme ve özgürleşmeden bahsederken, diğer yandan totaliter rejimin mitlerini yaratmaya çalışıyordu. Onları saf kurgu diyerek reddetmek de yanlış olabilir. Devlet ideologları, Turkistan toplumunun nasıl olması gerektiği imajını o dönemde gerçekte olduğu gibi göstererek, gerçekleri ve hüsnü kuruntuları ustaca birleştiriyorlardı.³⁰ Sovyet resmî

²⁹ *Bezbojnik*, Aralık 1935, “Otveti Na Voprosı”, S. Dimanştein ve A. Soltz, №12, s. 10-11.

³⁰ *The Davis Center for Russian and Eurasian Studies at Harvard University*, “The Thorny Road to Emancipation: Women in Soviet Central Asia”, by Nargis Kassenova and Svetlana Rukhelman, <https://daviscenter.fas.harvard.edu/insights/thorny-road-emancipation-women-soviet-central-asia> (Erişim tarihi: 29.04.2023).

tarihinin değişmeyen bir tarafı, kendi politikalarına karşı çıkan herkesi düşman kılıfına sokmaktır. “Düşmanlar” muhalifliğinin karakteristiğine göre beyazlar, Troçkistler veya *basmacılar* olabilirdi. Türkistan’daki Bolşevik karşıtı Müslüman hareketini itibarsızlaştırmak için, resmî Sovyet propagandası, mantıksal olarak yanlış bir terim olsa Müslüman isyancıları ısrarla basmacılar olarak tasvir etmiştir.

Resmî tarih derken, Ekim Devrimi’nden sonra Avrupa’ya kaçmış olan Alaş Orda siyasi hareketi mensubu Mustafa Çokay, resmî Sovyet tarihi tarafından Türkistan’da gerçekleşen devrim olayları konusunda “kabul edilemez” olan eserlerden bazı ilginç örnekler vermektedir. Çokay, Zamanında resmî devlet damgasıyla yayınlanan Georgy Safarov’un *Kolonyal Devrim. Türkistan Tecrübesi* ve Turar Rıskulov’un *Devrim ve Türkistan’ın Yerli Halkı* başlıklı kitapları daha sonraki dönemlerde devrim karşıtı ilan edildiğini belirtir. Yasaklanan kitaplara başka örnekler arasında S. Braynin ile Ş. Şafiro’nun 1934 ve 1935 yıllarında yayınlanmış *Sovyetlerin Yedisu’daki İlk Adımları* ile *Alaş Orda Tarihi Denemeleri* adlı eserleri de bulunmaktadır. Bunlardan birincisinin yasaklanma sebebi Mustafa Çokay’a göre, kitapta Bolşeviklerin Yedisu’daki faaliyetleri üzerinde dururken yazarların Trofimov adında birinin anılarını kullanmaları ve Trofimov’un “Ekim Devrimi’ne Türkistan yerlilerinin hiç alakası yoktu” demesinde yatmaktadır. Resmî tarihe göre, Rusya’da Ekim Devrimi geniş kitle tarafından gerçekleştirildiği gibi, Türkistan’da da Ekim Devrimi’nin zaferi için “ileri görüşlü” yerli halk büyük mücadele vermiştir. Başka bir deyişle, Türkistan topraklarının sosyalist sisteme geçmesini yerli halkın kendisi istemiş olmaktadır. Mustafa Çokay şöyle devam eder: “Ve tabii ki Stalinciler ve Stalin tarihyazıcılığı, Türkistan’daki Ekim Devrimi’ni lekeleyici bu tarz ayrıntıları kabul edemezlerdi. Kitap dérhal kullanımdan kaldırılmıştır” (Çokay, [1935]1993, s. 4).

Sovyet resmî tarihinin, Rus İmparatorluğu’na olan bakışını da dönem içerisinde değiştirdiğini görmek mümkündür. 1930’lara kadar Komünist Partisi, Rus Çarlığı’nın Rus toprakları dışına genişlemesi ve başka halkları fethetmesi “mutlak bir kötülük” olarak kabul edilmiş, 1937’den sonra ise bu, İngiliz İmparatorluğu gibi başka güçler tarafından işgal edilmesine kıyasen “daha küçük kötülük” olarak görülmeye başlamıştır. 1940’lardan sonra durum öyle bir hal almış ki, tarihçiler bir yandan Rus Çarlığı’na karşı

kurtuluş savaşı vermiş yerli şahısları överken diğer yandan Türkistan topraklarının Ruslara geçmesini bölgenin yararına ilerici bir anlamı olan bir olay gibi resmetmiştir (*İstoriya Narodov Uzbekistana, 2. Cilt* [İNU2], 1947, s. 253; Bekmahanov, 1957, s. 140; Bacon, 1966, s. 211; İS1, 1969, s. 306; Şukurova, 1970, s. 39-40; *Sovetskaya Natsional'naya Politika: İdeologiya i Praktiki, 1945-1953* [SNP], 2013, s. 309). 1928, 1932, 1961 ve 1971 yıllarında yayınlanmış bu dört kitaptan verilen alıntılar söz konusu değişimi açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

1730 yılında düşmanları tarafından sıkıştırılan Kazak hanı Abul Hair iktidarını koruyabilmek için Rus Çarlığı'nın himayesi altına girmek zorunda kalmıştır. Bu tarihten sonra Çarlık yönetimi, Kazak aşiretlerinin iç savaşlarını bahane göstererek bozkırlara derin girmiş ve o güne kadar özgür yaşayan Kazak milletinin boynuna sömürü ipini atmayı başarmıştır. Kazak bozkırlarının işgal edilmesi Rusya için, kendi vatandaşlarını yerleştirmek için yeni kolonyal topraklar olma bakımından çok avantajlıydı (Puretskiy, 1928, s. 7-8).

Çarlık Rusyası halkların zindanıydı. Yüzden fazla farklı milliyeti zalimce sömürüye ve şiddete mahkum etti. Çarlığın yağmacı politikası birçok halkın yozlaşmasına, ulusal kültürlerinin yok olmasına ve ekonomilerinin mahvolmasına yol açtı. Rusya tarafından fethedilen topraklarda yaşayan büyük ve güçlü halklar yeryüzünden tamamen kayboldu (Nukhrat, 1932, s. 3).

1880'lerde Türkistan'ın Rusya'ya katılımı bölge için ilerici bir öneme sahipti, çünkü bölgeyi en gaddar ve açgözlü İngiliz emperyalizminin köleleştirilmesi tehdidinden kurtardı. Türkistan topraklarında demiryolunun inşası ise Rus sermayesinin buraya girmesine ve burada kapitalist ilişkilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Palvanova, 1961, s. 16).

Ancak belirtilmesi gerekir ki, Rus Çarlığı'nın gericiliğine rağmen Türkistan Bölgesinin Ruslar tarafından fethedilip Çarlığa katılması, bölgenin geleceği için ilerici bir gelişme olmuştur. Bölgenin büyük Rus halkıyla dostluk ilişkiler kurmasına sebep olmuş ve Türkistan halk kitlelerine öncü Rus kültürünün yayılmasına yol açmıştır³¹ (Pesin, 1971, s. 55).

Ayrıca, 1963 yılında Kırgızistan'ın Rus Çarlığı'na "kendi isteğiyle katılması"nın 100. yıldönümü dolayısıyla ülkede çeşitli faaliyetler düzenlenmiştir. Bu tarihe özel olarak Rus ve Kırgız halklarının dostluğunu konu alan çok sayıda tarihi eser yayınlanmıştır.³²

1.2. BATI TARİHYAZICILIĞI

³¹ 1960'lı ve 1970'li yıllara ait eserlerde de birinci ve ikinci alıntılarda gösterildiği tarzda yazılar mutlaka vardır ve Rus Çarlığı'nın sömürgeci politikalarından hâlâ bahsedilmektedir. Ancak genel olarak bu dönemde Türkistan'ın Rusya'ya katılımına "ilerici" bir nitelik kazandırıldığı görülmektedir.

³² *Prisoyedineniye Kirgizii k Rossii* [PKR], Frunze, 1962; *Kirgizstan v Bratskoy Sem 'ye Narodov SSSR: Kratkiy Rekomendatel'nyy Spisok Literaturı* [KvBSNS], Frunze, 1963; Daniyarov, 1964; *Rodnaya Rossiya, Tı Naş Utrenniy Vek* [RRTNUV], Frunze, 1964; *Sovetik Kirgizstanda Proletardık İnternatsionalizmdin Cana Elderdin Dostugunun İdeasının Saltanatı* [SKPİEDİS], Frunze, 1964.

Batı’da, Turkistan veya daha genel olarak Rus dışı halklar söz konusu olduğunda, Sovyetler Birliği’nin başından beri “aşırı şiddet içeren bir toplum” olarak nitelendirilmesi yaygın bir durumdur. Soğuk Savaş konjonktürüyle şekillenen Sovyetler üzerine yapılan çoğu araştırma, Moskova’nın zorlayıcı doğasını ve sıkı kontrolünü vurgular, azınlıkları ise totaliter bir sistemin pasif kurbanları olarak tasvir eder (Michaels, 2003, s. 8). Kadın tarihi disiplininde ele aldığımız Sovyet ile Batı kamplarının konuya farklı yaklaşımları en başta onların eserleri için kullandıkları başlıklarından belli olmaktadır. Eğer Sovyet yazarlar tarafından pek bir istisnasız “SSCB’de Kadın Meselesinin Çözümü” veya “Doğu Kadınlarının Özgürleştirilmesi” şeklinde olumlu ve yönlendirici isimler tercih ediliyorsa, Batılı yazarlar bu tarz başlıklar kullanmayarak Sovyetlere taviz vermezler. Batılı kaynaklarda eser başlıkları çoğunlukla “Women in Soviet East”, “Women in Soviet Central Asia”, “Central Asia Under Russian Rule” tarzında daha tarafsız ya da hatta “Lost Voices” şeklinde olumsuz niteliktedir.

Çoğunluk için söylenen bu sözler genel itibariyle yanlış olmasa da, tek tip Sovyet tarihyazıcılığından farklı olarak Batı’da Turkistan kadın tarihine yönelik farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bu yaklaşımları belli başlı çerçevelere sokmak büyük ve alacalı bir literatür kümesini gereksizce basitleştirmek olacağı için, farklı akımlara isim kazandırmadan bazı önemli noktalara dikkat çekmek doğru görülmüştür.

Batılı araştırmacıların da Sovyetler konusunu çalışırken belli bir anlamda aşırı kuramsal yaklaşımlarını ilk başta belirtmek lazımdır. Burada aşırı kuramsallıkla, bir önceki altbaşlıkta Sovyet yazarlardan bahsedilirken değinildiği gibi, tümevarımsal bir yaklaşımdan ziyade tümdengelimci seçme çıkarımlara başvurulur ve karmaşık gerçeklik basitleştirilerek etki yaratmak amaçlanır. Bu, bir yandan Sovyetlere karşı aşırı kalıp ve sert eleştirilerin kullanılmasında ve diğer yandan da ülkedeki siyasi değişimlerin abartılarak ütopyalaştırılmasında görülmektedir. Kendisini kapitalizm sonrası bir cennet kurmakta olduğunu düşünen Sovyetlerde “gelecek deneyleri” yapıldığı için, Batı’da buna ilişkin ütopyacılık yakıştırmalarının olması kaçınılmazdı.

Sovyet tarihçisi Şahsuvarova’nın verdiği örneklerden birinde F. Blekher isimli yazar, Turkistan’da kadınların yüksek mevkilere atanmasını sadece bir yıldız ya da gösterişten

ibaret olduğunu belirtmiştir (1986, s. 30). Diğerlerinde ise Amerikalı tarihçi araştırmacılar Ethel Dunn ve Nancy Lubin'in Sovyetlerde kadınların özgürleştirilmesinin bir ideolojik adımdan başka bir şey olmadığı yönündeki iddialarını eleştirerek ortaya koymaktadır. Örneğin Nancy Lubin şöyle demiştir:

Türkistan kadınlarının özgürleştirilmesi meselesi şu bakımdan günceldir: Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin (KPSS³³) dış propagandası, kendisinin kadın sorununu çözmeye yönelik muazzam planlarıyla gelişmekte olan ülkeleri Sovyet sisteminin üstünlüğüne inandırmak istiyor (Şahsuvarova, 1986, s. 25-26).

Alun Thomas ise Sovyet Turkistan'ında okuryazarlığa büyük önem verildiğini ve bunun nedeninin de okuryazarlığın azlığının Turkistan yerlilerinin Sovyet işlerine seferber edilmesinde engel oluşturduğunu iddia etmiştir. Ona göre, okuma yazma insanlara propaganda mesajlarını kabul etmeleri için gerekiyordu ve bu yüzden Parti bu hedefe birinci derecede önem vermiştir. Okuma yazma kurslarına katılanlar Parti üyesi yapılmalı ve diğer göçebeler için rol model olmaya teşvik edilmeliydi (Thomas, 2018, s. 145).

Sözü edilen eleştirmenlerin iddialarında gerçeğin payı kesinlikle yok değildir. Sovyetler kadınların özgürleştirilmesini ideolojik amaçlarda kullanmış, okuma yazma da devletin birliği açısından kuşkusuz merkezleştirici nitelikler taşımıştır. Ancak Sovyetlerde yapılan işlerin hepsini bu şekilde “kötü niyet”e bağlamak, tarihi anlamada yardımcı olmak yerine durumu tektipleştirebilmektedir. Edebi tek dil, kültür, inanç ve ideoloji gibi merkezleştirici pratikler ise tüm ülkelerde varolmakla birlikte “Batı’dan çıkma” ulus-devlet anlayışının bir olmazsa olmazıdır.

20. yüzyıl boyunca Rusya karşısında Batı ile aynı kampta bulunan Türkiye'nin yukarıda sayılan nedenler dışında Orta Asya uluslarıyla kan bağıının bulunması, bu ülkedeki tarihyazıcılığını etkileyen en etkili unsur olagelmektedir. Türkiye'deki Sovyet tarihi ekolü de sonuçta üç sözle yani “Rusların Turkistan'ı ezmişliği” ile betimlenmek durumundadır. Sözgelimi, Havva Çaha'nın aşağıda sunulan yazısı Türkiye'deki tarihçiler

³³ KPSS, Kommunističeskaya Partiya Sovetskogo Soyuza. Türkçesi: Sovyetler Birliği Komünist Partisi.

arasında çok başvurulan “Turkistan halklarının birbirine yabancılaştırılması olarak özerk cumhuriyetlerin ve alfabelerin oluşturulması” düşüncesinin klasik bir örneğidir:

1926 yılında bölgenin beş farklı özerk cumhuriyete bölünmesi, Sovyetlere karşı gösterilen direnci kırmıştır. Bölgedeki Müslüman halkların rejime tehdit unsuru olmasını engellemek için her özerk cumhuriyetin diline uygun alfabeler oluşturulmuş, önce Latin alfabesi, daha sonra da Kiril alfabesi kullanılmıştır. 1920-1930 arasında bölgede oluşturulan 18 yeni yazı dili ile bölge halklarının birbirine yabancılaştırılması amaçlanmıştır (Çaha, 2017, s. 17).

Batı’da gereğinden fazla abartılan veya “teorileştirilen” diğer bir konu Sovyetlerdeki 1920’lere ait “radikal ütopyacılık”tır. Sovyetlerin siyasi çevrelerinde 1920 ile 1930’lar arasında kadın ve aile konularında bazı önemli değişikliklerin yaşandığı bilinmektedir. Bunlar arasında özellikle kürtajin yasallaştırılıp sonra yasaklanması ve kayıt dışı evliliklerin popülerleşip daha sonra iktidarın gözünden düşmesi gibi uygulamalar yer almaktadır. Bu sosyal değişimleri konu alırken bazı Batılı yazarlar aşırılığa kaçarak 1920’lerden 1930’lara uzanan dönemi “Sovyetler’de ütopyadan gerçek hayata dönme” şeklinde sunmaktadırlar. 1920’lerin radikalizminin abartıldığını, Lenin başta olmak üzere parti liderlerinin aile konusundaki muhafazakarlığını ve yasal statü verilmesine rağmen kürtajin hiçbir zaman teşvik edilmediğini belirten Fitzpatrick bile dönemler arasında bu ayrımı yapmaktadır (1999, s. 142).

Sovyet tarihine eleştirel bir yaklaşım benimseyen yazarların düştüğü en büyük hata, Bolşeviklerin kendi aralarında “ütöplast” veya “radikal” olarak nitelendirilip ana akımdan uzak kalan bazı devrimcilerin düşüncelerini resmî bir siyaset olarak SSCB’nin genel bir temsili olarak görmeleridir. Fitzpatrick, örneğin, 1920’lerde komünistlerin aileye yönelik düşmanca yaklaştığını belirtmekte acele eder. Ona göre, özlerinde eskimişlik anlamını taşıyan “burjuva” ile “ataerkil” kelimeleri “aile” ile birleştirilmiş ve özellikle genç nesil cinsel özgürleşmeleriyle ve evlilik kurumuna saygısızlıklarıyla dikkat çekmiştir (Fitzpatrick, 1999, s. 142). Havva Çaha ise 1920’lerin en büyük problemlerinden biri kimsesiz çocuklara sahip çıkmada yetersiz kalan Sovyetlerden bahsederken, Bolşevik rejimin “çocuk bakımında ailenin rolünü kaldırıp yerine devleti koyduğunu” iddia etmiştir (2017, s. 14). Oysa Sovyet rejimi çocuk bakımında ailenin yerine devleti koyduğunu hiçbir zaman ilan ve ifade etmemiştir. Aynı konuya dikkat çeken Wendy Goldman ise 180 derecelik bir dönüşten söz eder. Goldman’da 1917 ve 1936 arasındaki

yirmi yıl içerisinde aile kurumuna yönelik resmî Sovyet görüşü tamamen tersine dönmektedir. Bireysel özgürlüğe ve ailenin sonunda “sönüp yok olmasına” şiddetli bir bağlılıkla başlayan dönem, aile biriminin güçlendirilmesine baskıcı bir şekilde dayanan politikayla sona ermektedir (Goldman, 1993, s. 337).

Sözü edilen ütöplastik resmetmelerde gerçek payı yok değildir, ancak birçok Batılı düşünürün tarihin bu bölümünü fazlaca abarttığını veya hatta yanlışla düştüğünü söylemek haksızlık olmayacaktır. Bu tarz yaklaşım, Batılı araştırmacıların Sovyet tecrübesine her şeyden önce “evrensel kötülük” ve “başarısız deney” olarak bakmalarından kaynaklanıyor olabilir. Tezin üçüncü ve dördüncü bölümleri sözü edilen siyasi değişimleri konu almaktadır. Bolşeviklerin kadın ve aile meselelerine dair görüşleri ise ütöplastik olsun ya da olmasın, *Marksist-Leninist Teoride Kadın Sorunu* başlığı altında ele alınmış olup, aile enstitüsünün “sönüp yok olmasını” teşvik eden azınlık ile Lenin başta olmak üzere bu fikre karşı çıkan çoğunluğun fikirleri gösterilmiştir.

Gregory Massell’in *The Surrogate Proletariat* isimli kitabı istisan edilirse Batılı araştırmacılar, erken Sovyet yıllarına ait Turkistan kadın tarihini ihmal etmiştir. Bu eserin 1974 yılında yayımlanmasından ancak neredeyse çeyrek asır sonra ya da başka bir deyişle SSCB’nin çöküşünden sonra Turkistan kadınları Batı’da büyük ilgi görmeye başlamıştır (Northrop, 2004, s. 24-25; Khalid, 1998, s. xv). Massell’in *The Surrogate Proletariat*’ı Türkistan kadınları hakkında ele alınmış Batı’daki ilk eser olmasa da, ki ondan önce çok fazlası yayımlanmıştır, Sovyetlerin ilk yıllarında Turkistan kadınları arasında yürütölen devlet faaliyetleri ve yerli halkın buna tepkisini arşiv belgeleriyle destekleyerek detaylı bir şekilde sunan ilk ciddi çalışma olmasıyla önem kazanmaktadır. Kitabının başlığından da göröldüğü gibi, Massell Bolşeviklerin, proleter sınıfı olmayan Turkistan’da kadınlardan bir tür vekil proletarya yaratmayı amaçladığını belirterek (1974, 3. Bölüm) bu alanda yeni çalışmaları tetiklemiş ve sonuç itibarıyla kendisine yönelik büyük eleştirilere de neden olmuştur. Olivier Roy da, *The New Central Asia: The Creation of Nations* adlı kitabında bölgede uygun bir “proletarya”nın yokluğundan dolayı kadınların bir nevi “yedek proletarya” rolünü oynadığını belirtir (2000, s. 79).

Adrienne Edgar ile Marianne Kamp, Partinin Turkistan'daki devrimci kolu ve rejimin gerçek destek temeli olarak gördükleri yoksul ve topraksız (erkek) çiftçilere güvendiğini göstererek, Massell'in yanıldığını söylemektedir. El koyulan zenginlerin topraklarını almaktan mutluluk duyan yoksul çiftçiler, dekulakizasyon³⁴ işlerinde aktif roller oynamışlardır (Edgar, 2003, s. 133-134; Kamp, 2006, s. 191). Sözlü tarih uzmanı Kamp'ın belirttiğine göre, kadınların devrimleştirilmesi Parti için gerekli bir çaba olmakla birlikte, yoksul çiftçilerle çalışmaya göre daha arka planda bulunmaktaydı. Bu iki kampanyanın –Hücum ve toprak reformu– sonuçları başlı başına ortadaki farkları anlatabilmektedir. Hücum, Özbek kadınlarını vekil bir proletarya haline getirmede, ancak kırsalda çiftçilerle geçirilen birkaç yıllık çaba, zengin ve fakir insanlar arasındaki bağları kopardı ve Kasım 1929'da başlayan radikal kolektivizasyonun temellerini attı (Kamp, 2006, s. 192). Adrienne Edgar'a göre ise kadınlar en iyi ihtimalle “ilave proletarya” niteliğinde onları özgürleştiren rejimi desteklemeleri bekleniyordu, ama rejimin asıl kaygısı kadınlar değildi (2003, s. 148).

Douglas Northrop daha ileri giderek Hücumu Sovyetlerin başarısız bir projesi olarak nitelendirir. Ona göre Hücum sonuçta amacına ulaşamamıştır. Northrop Hücum'u bir sömürge projesi, Özbeklerin peçeden kurtulmaya karşı direnişini de, Frantz Fanon'un Cezayir için (1965, s. 8, 38-44, 63) ve Leila Ahmed'in Mısır için (1992, s. 164) yaptığı gibi sömürgecilik karşıtı direniş olarak görmektedir (2004, s. 56-57, 185-187). Massell'in Sovyetlerin kadınlardan vekil proletarya yaratmayı amaçladığını iddia ettiği yerde, Northrop, bu projenin 1920 ve 1930'larda yerel cinsiyet ilişkilerini dönüştürerek Özbek toplumunun amaçlanan başkalaşımını gerçekleştirmede mutlak bir başarısızlıkla sonuçlandığı sonucuna varıyor (Kamp, 2006, s. 11). Ancak, asırlar boyu toplumun hafızasına kazılmış olan kültürel pratiklerin 10-20 yıl gibi çok kısa dönem içerisinde ortadan kalkacağını sanmak, Northrop'un en azından acele bir yargıda bulunduğundan haber vermektedir. 1927'de başlayan Hücum, her ne kadar sert yaklaşımıyla yerlilerin direnişini pekiştirmiş olsa da, sonuçta kadın sorununun ileride çözümünün temelini atmış olmaktadır.

³⁴ Zengin çiftçilerin mülksüzleştirilmesi ve bazen tutuklanması ve sürgün edilmesi.

Bir yandan Sovyetlerin Turkistan yerlilerine ve kadınlara yönelik inisiyatifleri ve diğer yandan bu inisiyatiflere yerlilerin dinî ve kültürel sebeplerden dolayı direnişi, Northrop ve onun gibi birçokları için şüphesiz Batı ile Doğu arasında bir sömürgecilik hikayesidir. Onlar Turkistanlıların Ruslarla birlikte SSCB'nin eşit vatandaşları olmalarına değil, onların Ruslara olan farklarına ve Ruslardan kültürel bakımdan aşağı oluşlarına daha çok dikkat çekerler. Ne Ruslar şahsında Sovyetlerin ne de yerlilerin tarafını tutan Northrop, bu sebepten dolayı Hücüm'u başarısızlıkla mahkum etmekte duraksamamaktadır.

Her ne kadar dönemin Soğuk Savaş olarak bilinen siyasi konjonktüründen ötürü, bilim camiası dahil Batı'da Sovyetlere doğru genel olarak düşmanca bakılıyor olsa da, nispeten daha olumlu yaklaşan ve Sovyetlerin Turkistan politikalarını "anlamaya çalışan" bakış açılarının da varlığı yadsınamaz. Turkistan toplumları için eğitim, sağlık, hak, kültür ve başka alanlarda Bolşeviklerin getirdiği "olumlu yeniliklere", ABD, Kanada, Almanya, İngiltere, Fransa ve Norveç gibi ülkeler başta olmak üzere dünyadan birçok yazar tarafından dikkat çekilmiştir.

Turkistan tarihi uzmanı Marianne Kamp, tüm eleştirilere rağmen Sovyet iktidarının Turkistan kadınları (ya da genel olarak toplumları) için çok faydasının dokunduğunu belirtir. O, "eğer eğitimi bireysel ve toplumsal nimet olarak bilirsek, demek sosyalizm bu kadınlar için çok işe yaramıştır" der (2006, s. 7). Kamp, bu sözlerini Turkistan kadınlarını Türkiye, İran ve Afganistan kadınlarıyla karşılaştırarak savunur. Sovyetler, 1959 yılında Turkistan'da (9-49 yaş arasındakiler için) okuma yazma oranının %97'ye çıktığını bildirmiştir. Bu oran komşu Afganistan ve Pakistan için, mesela, hayal edilemeyecek bir durumdu. Aynı dönemde Türkiye halkının okuma yazma oranı %21 ise İran'da 1976 yılında ancak %24'ü oluşturmuştur (Kamp, 2006, s. 7).

Kadınlar konusunda olmasa da Ekim Devrimi'nin ilk yıllarında Rusya'yı gezen İngiliz yazar Herbert Wells, Bolşeviklere dair anlayışlı davranmaya çalışmasıyla dikkat çekmiştir. Solcu görüşlere yakın olan Wells, devrim sonrası Rusya'daki kargaşaların sorumluluğunu Batı'da kabul edildiği gibi Bolşeviklere değil Batı'nın kendisine yükleyecek kadar ileri gider:

Bu genel açlık ve çökme halini, Bolşevik yönetimin sonucudur diyeceksiniz. Ben öyle düşünmüyorum... Bu kocaman dayanılmaz şehirleri komünizm değil kapitalizm inşa etti. Fakir düşmüş bu Çarlığı altı yıllık yıpratıcı savaşa komünizm değil Avrupa emperyalizmi sürükledi. Çile çeken ve belki de çökmekte olan Rusya'ya karşı bir sürü ayaklanmalar, saldırı ve istilalar ve acımasız ablukalar düzenleyen yine komünistler değildi. Rusya'yı ölüm döşeğine getiren acılarda herhangi bir komünistten çok kinci Fransız ile İngilizler sorumludur (Wells, 1921, s. 36-37).

Bunun dışında Wells, Rusya'da bu zor günlerde “kafalarını bükmeden” ve “itibarlarını düşürmeden” kendi işlerine devam eden sanat ve bilim insanlarını acıyla anlatmaktadır. Örneğin, dünyaca ünlü Gorki, Shalyapin, Oldenburg, Karpinsky, Pavlov ve Radlov gibi isimler saymaktadır. Kendisini görünce bu sanat ve bilim insanlarının ilk sordukları sorunun dünyadaki bilimsel gelişmeler ile giyimde en son moda olduğunu şaşırarak anlatmaktadır. Abluka altında bile bilim insanları araştırmalarını sürdürdüğünü belirten Wells, Nobel ödülü sahibi Pavlov'un örneğin, hayvanların zihin yapıları üzerine yeni araştırmalar yürüttüğünü anlatmaktadır (Wells, 1921, s. 50). Kendisinin en şaşırıldığı şey ise bilim insanlarının çok kötü durumda olmalarına rağmen kendisinden her şeyden önce bilimsel yayın getirmesini istemeleridir: “onlar bilime ekmekten çok değer veriyorlar” (Wells, 1921, s. 51).

Karl Marx'a hiç hoşgörü ile yaklaşmadığını ve fikirlerini kabul etmediğini de gösteren Herbert Wells, ki Marx'a karşı alay edencesine “yüzünün üçte ikisi aynen onun *Kapital*'i gibi gereksizce büyük sakaldan oluşur” ve “Marx'ın en çok tıraş olmasını isterdim” sözlerini kullanır, Rusya'daki edebiyatçıların bitmez tükenmez araştırma ruhuna şaşırıldığını şöyle dile getirmiştir:

Çatışma, açlık ve zaruret içinde olan Rusya'da şu anda zengin İngiltere ile ABD'de hayal bile edilemeyecek derecede literatür çalışmaları yapılmaktadır. İngiliz ve Amerikan toplumlarında “zihin besni” keskin bir şekilde kısılırken bu durum üstlerden kimsenin umrunda değil. Aç Rusya'da ise yüzlerce insan çeviri üzerinde çalışmakta, çeviriler de durmadan basılmaktadır. Bu gidişle Ruslar dünyada hiçbir toplumun sahip olmadığı bilgi birikimini elinde toplayacaklardır (Wells, 1921, s. 59).

Lenin'i “Kremlin'deki hayalperest” olarak resmeden Herbert Wells'in görüşleri, çoğu ana akım düşünürlerinkinden keskin farklılaşır. Yazar, Sovyetlere yönelik dengeli ve adil yaklaşmaya çalışır, ülkedeki felaketlerden de Bolşevikleri suçlamaz. Fransız Devrimi yıllarında yaşanan kargaşaları hatırlatarak Sovyetlerin gerçekliğini anlamaya çalışır.

Dahası, Wells Rusya'daki rejim karşıtlarını biz destekliyoruz diye İngiliz ve Fransız hükümetlerini de kınamıştır. Yazılarında yaptığı şey ise siyasi görüşlerini kabul etmese de Bolşevikleri anlamaya ve onlarla empati kurmaya çalışmasıdır.

Kadın tarihi konusunda Bolşevikler lehine konuşanlar arasında en ileri geleni olarak Almanyalı sosyalist eğilimli tarihçi Fannina Halle'nin *Women in the Soviet East* (Sovyet Doğu'sunda Kadınlar, Londra, 1938) adlı eseri gösterilebilir. Fannina Halle, Batılı yazarlar arasında Turkistan kadın meselesinde Sovyet tarihyazıcılığına en çok yaklaşan yazarlardan biridir. Eserinde ele aldığı konular, dikkat çektiği hususlar ve seçtiği kelimeler Sovyet yazarlar tarafından uygulanan retoriğe çok benzemektedir. Zaten tüm tarihçiler, Sovyetlerin Turkistan toplumlarının hayatına getirdiği olumlu olsun olumsuz olsun kökten değişimleri inkâr etmez, bu açıkçası mümkün değildir. Ancak, Halle bu değişimleri Sovyet yazarlarının yaptığı gibi “Turkistan bir karanlıktı, Ekim Devrimi'yle birlikte ışık geldi”³⁵ çerçevesine oturtarak Ekim Devrimi'nin ancak olumlu yönlerine eğilmektedir. Örneğin, o kitabında Batılı yazarlarda pek görülmeyen uyanmak ve ışık metaforlarına vurgu yapan söyle albaşlıklar kullanmayı tercih etmiş görünmektedir: “Yeni çağın doğuşu”, “Kanun tarafından kurtarılan kadın”, “Uyanan Doğu'nun kadınları”, “Doğu'ya ışık olsun!”, “Sovyet Doğu'sunda kadınların hayatı: Dün ve bugün” (Halle, 1938).

Bunun dışında, Fannina Halle tarihe inanılmaz bir seviyede Avrupamerkezci romantizm ile yaklaşır. Dünyayı Şark ve Garp olmak üzere “birbirini tarih boyunca hiçbir zaman anlayamamış olan ve her zaman bir çatışma ve hatta savaş halinde olan” (1938, s. 38) iki parçaya ayırır. O, bu iki dünyayı anlatırken son derece aşırıdır. Kocaman topluluklara ve toprak parçalarına abartılı ve hünerli sıfatlar yakıştırmaktan geri durmaz. Sovyet Doğusu olarak adlandırdığı bölgeyi üçe ayırır: Kafkasya, Turkistan ve Kuzey Asya. Ona göre, bu üç bölge birbirinden asırlarla değil bin yıllarla ayrılan üç farklı tarihsel dönemde yaşamaktadır. Kuzey Asya'da hâlâ ilkel yaşam tarzı sürmektedir. Kafkasya'da hâlâ mitolojik geleneklerle çevrilmiş tarih-öncesi çağ sürüyor ise Turkistan insanlık tarihininde iz bırakmış tüm ırk ve uygarlıkların aynı zamandaki bir savaş alanını temsil

³⁵ Örneğin bkz.: *Pravda*, 8 Aralık 1921, “Prosnuvşiyasya Vostok”, Okunev, №277.

etmektedir. Türkistan'ı ziyaret edip yazı bırakmış az sayıdaki kadın gezginlerden Annette Meakin 1903 yılında yayınladığı kitabında bölgedeki bu durumu daha merak uyandırıcı bir şekilde şöyle resmetmiştir: “Sartlar, Hint-Avrupa halklarıyla son iki bin yıl içerisinde bu bölgeden gelmiş geçmiş tüm ırkların karışımıdır. Başka bir deyişle, bu bölge sayısız insanları kendisinden geçiren bir elek gibidir. Bütün kalıntıları toplayıp kaynatırsanız ortaya yeni bir Sart ırkı çıkacaktır” (Meakin, 1903, s. 5). Sovyet Doğusunun en kuzeyinden en güneyine olan yolculuğun insanlık tarihine olan bir yolculuk olduğunu söyleyen Halle (1938, s. 38), böyle bir bölgeye “ışık getiren” Bolşevikleri öve öve bitiremez:

Elbette, Sovyet Doğu'sunun kadınlarını, yani bizden binlerce yıl geride kalmış dünyanın sakinlerini, ekonomik hayata çekmek çok daha korkutucudur. Bu ilk başta eğitimde çok daha büyük çabalar gerektirir ve sanayi Doğu'da başka hiçbir yerde olmadığı gibi dönüşümlere sebep olur. Kadınlar fabrikalarda, daha önce hayal bile edemedikleri ekonomik özgürlüğe kavuşurlar; hayatlarında ilk kez para kazanıp ailelerinin geçimine katkı sağlarlar (Halle, 1938, s. 255).

Bolşeviklerin Turkistan'daki politikaları konusunda farklı bakış açılarına sahip olabilseler de, Asya insanının resmedilişinde Batılı ve Rus yazarlar sonuçta aynı merkezci geleneğin mirasçılarıdır. Her ikisi de Turkistan tarihini “yaratan ve yazan” yabancı gözleri temsil ederler.

Turkistan toplumlarını onlardaki kadınların yaşamına göre sınıflandırma ve bölgeyi genel olarak çarşafly kadınlarla resmetme eğilimi sadece Rusların Turkistan'a yönelik pratiği değil, Avrupalı yazarların tüm Şarklaştırılmış “Doğu” için kullandıkları bir pratiktir (Northrop, 2004, s. 34). Bu resmetmelerin çoğunda Doğu insanı ilkel, vahşi, tembel, akılsız, pis, geri kalmış ve zaman dışı veya değişmeyen varlık olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun sayısız örneklerinden birinde, İngiliz din adamı Henry Lansdell ise 1885 yılında Turkistan insanlarını Eski Ahit'te resmedilmiş insanlara benzetmiştir (1885a, 21-22. Bölüm). Bununla yazar, bu insanların aynı zaman diliminde yaşadıklarını ima etmiştir. Aşırı romantizmin bir diğer meşhur temsilcisi Arminius Vambery, Türkistan göçebelerini 2000 yıl önce olduğu gibi hiç değişmemiştir demektedir (1865, s. 155, 182-183). Vambery çok düşünmeden Türkistan Bölgesinin bin yıllar boyunca değişmeden devam ettiğini 1868'de şöyle belirtmiştir: “Budizm, Hristiyanlık ve İslam Asya'nın bozkırlarına

girmeyi denemiştir. İlki ve sonuncusu bir anlamda sızmayı başarmıştır, ancak bu göçebeler Arapların fethinde, Büyük İskender'in seferinde ve Herodotus'un anlattıklarında olduğu gibi aynı kalmıştır" (1970, s. 83). Ayrıca, Vambery Türkistan yerlilerine asırlar önce kullanılmış terim olan Tartar demeye (örneğin "genç Tartar bana baktı ve dedi...") devam eder. Tartar veya Tartarya ismi, Rus topraklarının diğer ucunda bulunan coğrafyadan habersiz olan Avrupalılar tarafından Avrasya bozkırlarını belirtmek için Orta Çağlardan 18. yüzyıla kadar kullanılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'a gelmiş ve gezmiş biri olan Vambery'nin bu ismi kullanması, onun yerlileri kendisine hiç eşit görmemesinden ve küçük düşürmeye çalışmasından haber vermektedir.

İnsanlara sürekli "Doğu uygarlığı mı daha iyi yoksa Batı uygarlığı mı?" diye sormayı seven Vambery için Batı ile Doğu kültürleri hiçbir zaman uyuşamaz, birbirlerine baştan sona zıttırlar. Bir insan ya Asyalı olarak barbar, kültürsüz ve geri kalmış biridir, ya da Avrupalı olarak gelişmiş, okumuş ve yüksek kültürü tanımış biridir. Vambery için Doğu'nun İslam öğretisi yanlıştır, bunun kaşısında Batı'nın Hıristiyanlık öğretisi ise doğrudur. İslam insanın yarattığı tüm kötülüklerden sorumludur, Hıristiyanlık dünyada varolan tüm iyiliklere atfeder. Daha ileri giderek şunu bile iddia eder o: Hıristiyanlık (ve bununla birlikte tüm iyilikler) ancak ve ancak Batı'da filizlenebilir. Hıristiyanların Kutsal kitabı kullanılmak üzere Doğu'ya getirilse eğer, Vambery'ye göre, zaman içerisinde o kaçınılmaz olarak Kuran ve Vedalara benzer bir şeye dönüşecektir. Üstelik, Doğu istikametinde ne kadar uzak gidilirse insanlar da o derece dine daha fanatik ve bağnaz hale gelmektedirler. Ne kadar Batı'ya yakınsan dinden o kadar uzaksın demektir. Aynı şekilde Vambery'de, Batı'ya ne kadar yakın olmak şiddet ve vahşetten de o kadar uzak olmak anlamına gelir (Vambery, 1970, s. 163-165, 200). Bunun aynısını Sovyet Turkistan kadın tarihi alanında en bilinen isimlerden biri Gregory Massell de düşünmektedir. Onun anlatımında Turkistan halkları sürekli bir çatışma halindedir. Massell bunu şöyle izah etmektedir: Turkistan ardı arası kesilmeyen gerilim ve bölünme halinde bulunur, bu gerilimler şehir/köy, yerleşik/göçebe, düzlük/dağlık, dinî, kabilesel, bölgesel, etnik ve hanedanlık bölünmelerden kaynaklanır (Massell, 1974, s. 10).

Avrupamerkezciliğin temel yaklaşımı onun dünyadaki pek çok diğer kültürleri, kendi Avrupa kültürünün gözüyle ölçmeye ve anlamaya çalışmasıdır. En ileri derecede bir

Avrupamerkezci olan Vambery, Türkistanlıları sürekli kötülerken verdiği şöyle bir örneğiyle ilk amacının Avrupa'ya eleştiri dokundurmak olduğunu fark etmeden belli etmiştir. Vambery Türkistan'da koç dövüşlerinin popülerliğinden, bunun hayvanlara çok acımasız olduğundan ve hayvanların zarar gördüğünden bahseder ve şöyle der: “İspanya'da boğa dövüşleri ve İngiltere'de at yarışları ne ise burada koç dövüşleri odur... Bu şiddetli bir oyundur, ancak Batı'nın uygar ülkelerinde insanlar buna benzer spor oyunlarından eğlence bulurken Tartarya'nın merkezinde bu şiddet o kadar da şiddetli gibi görünmez” (Vambery, 1970, s. 177). Burada Vambery “Hayvanlara zararlı şiddet oyunları Avrupa'da da olduğuna göre Avrupa barbar ve geri kalmıştır” demez, ama “bizde de var, bu yüzden bu sefer Doğululara barbar demeyebiliriz” gibi sözler kullanmayı tercih etmektedir. Ne var ki, Vambery gibi ele aldığı nesnesine doğru önceden önyargılı ve kibirli davranma niyetini taşımayan diğer Batılı yazarlar da, Doğu'da her şeyden önce bir “başkalık” ve “farklılık” aramışlardır. Bu ise ister istemez önyargıya yol açmaktadır. *In Russian Turkestan. A Garden of Asia and Its People* (1903) başlıklı kitabında bölge yerlilerini hiç de kötüleme amacı gütmeyeceği fark edilen Annette Meakin, örneğin, yolda gördüğü göçebeler köyünü şöyle resmeder: “Yirmi yurt, üç inek ve kirli görünümlü çocuklardan oluşan birkaç grup saydım” (1903, s. 226). Belki de çok küçük bir detay olabilir, fakat Doğu'da “farklılık” arayan bir yazar yolda rastladığı çocukların kirli görünümlü olduklarını belirtmeden geçemeyebilir (*Narodı Rossii: Kirgızı* [NRK], 1879, s. 30). Böylelikle, bu kirli görünümlü çocuklar bölgenin tümünü temsil etmek durumundadır.

Bu tarz Avrupamerkezci süslü resmetmelere Çarlık dönemi Rus yazarları arasında (Çirkin, 1907, s. 64; Nukhrat, 1930, s. 46) da ve Ekim Devrimi sonrasında Bolşevikler arasında³⁶ da bolca rastlanmaktadır. Turkistan insanını tarif ederken ırkçılıkla yaklaşan ve yerlilerinden bahsederken “vahşi”, “aptal”, “köpek gibi”, “maymun yüzlü” ve

³⁶ 8 Mart kutlamaları için Turkistan'a gelen Fanni Nyurina “Buraya gelmek için hem uzay makinesinde hem de zaman makinesinde yolculuk yapmak lazım” diye bir şaka etmiştir (Lyubimova, 1926b, s. 20). Yine yolculuktan söz eden M. Glebov adlı biri 1923 yılında “Egzotik ve tembel Doğu'nun bir parçası olarak Taşkent treni”nden bahsetmektedir (Bkz., *Pravda*, 24 Temmuz 1923, “Kusoçek Vostoka”, M. Glebov, №164, s. 6). Diğer örnekler: *Pravda*, 26 Temmuz 1923, “Ot Moskvi do Askhabada. Pis'mo 1-ye”, S. Lyubimova, №166, s. 6.

“solucanca ağzı” gibi sözler kullanmaktan geri durmayan Rus gezgini ve Kırım araştırmacısı Evgeniy Markov’un seyahat notlarından alıntılarda açıkça görülür:

Dinî törenlerin altında derin ahlaksızlık yatmaktadır, aynen şatafatlı gömlekler ve kafalarda yükselen kocaman sarıklar altında Buharalının köle ruhu saklandığı gibi. İkiyüzlülerin bu ülkesi, aslında kalın kafalı cehaletin, yenilmez görenekçiliğin, hayvani şehvetin ve vahşi zalimliğin ülkesidir (Markov, 1893b, s. 500).

Kendisi bir Kazak olmasına rağmen Rus eğitimini ve dünya görüşünü benimseyen Çokan Velihanov’un Türkistan görüşleri bir anlamda Vambery’nkine yakındır. O da Vambery gibi, Hıristiyanlığı bir din olarak İslam’a üstün görür; onun için Hıristiyanlık aydınlatıcı bir öge iken, İslam ise onun tersine toplum gelişimini durdurucu nitelik taşır, hatta açıkça bir kötülük ve vahşiliktir. Müslüman molla ve hocalar ise “hilebaz” ve “alçaklardır” (Velihanov, 1985, s. 71, 75, 100). Çokan Velihanov’un görüşünde göçebe hayat sürdüren Kazak ile Kırgızlar sadece adlarında bir Müslüman olup, gerçekte ise İslam’dan daha çok eski Türk dini olan Tengirciliğe bağlıdırlar. Bu yüzden, Velihanov kendi zamanında tanık olduğu Turkistan’ın Tatarlar aracılığıyla “İslamlaşması”na şiddetle karşı çıkar ve Rus yönetimini bu doğrultuda uyarır. Çokan Velihanov’un bu konudaki yazılarından şöyle örnek verilebilir:

İslam, Rus veya başka herhangi Hıristiyan hükümetine yardımcı olamaz, ikiyüzlü Tatar ruhanilerin sadakatine güvenilmemelidir. Bunun açık kanıtı, Kırım Tatarlarının 1854 yılındaki ihanetidir. Kazan Tatarlarının Rus yönetimine tutumu Kırım Tatarlarından farklı değildir... Tatarların Ruslardan yabancılaşmasının ana sebebi İslam püritenliği veya sertliğidir. Bunun başka sebebi olamaz (Velihanov, 1985, s. 72).

Ayrıca, Velihanov Rus misyonerler aracılığıyla bazı Kazaklar arasında Hıristiyanlığın yayılışını müjdeleyerek bu eğilimin desteklenmesi gerektiğine dikkat çekmektedir: “Hıristiyanlığın yararına böylesine güzel tedbirler alındıktan sonra, bölge yönetimi bununla birlikte İslam’a karşı baskıcı tedbirlere de başlaması gerekiyordu. Çünkü bu olmadan Hıristiyanlık başarıya ulaşamaz” (Velihanov, 1985, s. 73).

Post-kolonyal yazarların en temel iddiasına göre, Batı, Doğu’nun resmedilmesi aracılığıyla kendi benliğini ortaya koymuştur, ne olmadığını teorisini kurmuştur. Sıra Ruslara gelince ise Turkistan’ın fethedilmesi ve bölgede etnografik incelemelerin

yürütülmesi, Rusların sarsak Avrupa kimliğini güçlendirme görevi taşıyordu. Bununla ilgili 1881’de Dostoyevski şöyle demiştir: Biz Avrupa’da Tatarlardık, ancak Asya’da ise Avrupalıydık³⁷ (Dostoyevski, [1881]2010, s. 803).

Tüm bu “Doğu göstergeleri” arasından Bolşevikler için her şeyden önce kadının çarşafa ve eve kapanması, bölgedeki despotluğun sembolüydü. Böylece çarşaf Partinin savunduğu her şeyin bir antitezi haline geldi: Partinin ışığına karşı bir karanlıktı, özgürlüğüne karşı baskı ve bilgeliğine karşı cahillik. “Paranja düşerse, İslam da düşer” (Lyubimova, 1958, s. 70). Bu yüzden Çarlık Rusya’sında da Sovyetlerde de Turkistan toplumlarını onlardaki kadınların durumuna göre sınıflandırma eğilimine şaşkınlık gerekmez (Northrop, 2004, s. 37, 64). Doğu toplumlarını tek tip ve statik varlıklar olarak resmeden Batı merkezli bakış açısını eleştiren Northrop, Turkistan’ın hiç tek tip olmadığını, bölgeden bölgeye değişim gösterdiğini, farklı coğrafik bölgeler ve toplumlarda farklı aile ve komşu ilişkileri, erkek, kadın ve çocuk tiplerinden oluştuğunu öne sürer.

Turkistan toplulukları üzerine yazan post-kolonyalci araştırmacılara gelince, Bolşeviklerin siyasetine ya olumlu ya da olumsuz yaklaşmak onların birincil amacı değildir. Edward Said’in meşhur eserinden sonra yaygınlaşan ve aşağıda verilen post-kolonyalciler özünde Avrupamerkezci görüşün karşısındadırlar ve kendilerinin değişimiyle eski sömürge bölgelere onları sömürenlerin değil yerlilerin gözüyle bakmaya çalışırlar.

Kendi sözleriyle “Özbek kadınlarını Özbek kadınların kendi ağzından anlatmış” olduğu kitabında Marianne Kamp, 1990’larda Özbek kadınlarıyla gerçekleştirdiği mülakatlar aracılığıyla bir sözlü tarih çalışması sunmaktadır. Marianne Kamp’ın hedefi Sovyetlerin Turkistanlılar üzerindeki mirasını değerlendirmek yerine, bir devlet altında birlikte geçirilen 70 yıllık tarihin yerliler tarafından değerlendirilmesini gözler önüne sermektir. *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling Under Communism* (2006) başlıklı ana eserinde ve birçok başka makalelerinde Kamp’ın yaptığı şey, bölgenin tarih anlatısında Sovyet egemenliğini aşır yeni anlatı kaynakları ve onunla birlikte “yeni

³⁷ Aynı sözleri Buhara’da yaşayan bir Rus işçisi de dile getirmiştir (Şapkin, 1924, s. 37).

gerçekler” keşfetmektir. Kamp’ın sözü edilen kitabının en büyük katkısı, Türkistan Bölgesinde Ekim Devrimi’nden önce de hem Rus sömürgeciler hem de yerli aydın Cedidçiler dışında kadınlara yönelik modernleştirici inisiyatiflerin varlığını göstermesidir. Kamp, bir yandan devrim öncesi Türkistan’da kızların da oldukça büyük sayılarda okullara gittiğini ve diğer yandan da Hücum hareketinden daha önce bazı yerli kadınların kendi isteğiyle örtülerini kaldırdığını gösterir.

Marianne Kamp’ın Turkistan tarihinde ileride daha çok araştırmaya muhtaç olan yeni bir açığı bulduğunu itiraf etmekle birlikte, varolan durumu biraz abarttığını veya başka bir deyişle yerlilerin halini fazlaca yücelttiğini belirtmek gerekir. Muhtemelen bu post-kolonyalci yaklaşımın kendisinden kaynaklanıyor olabilir, ki bu tarz kusurlar bu akıma mensup kimi metinlerde fark edilebilmektedir. 1927 Hücum kampanyasından önce kendi isteğiyle örtülerini açanlardan verdiği örnekleri birkaç kadından ibarettir ve onlar da zaten 1924-1925 gibi tarihlere aittir (Kamp, 2006, s. 132-135). Bu birkaç kadın örneğinin bölgenin tümüne genelleştirilemeyeceği ortadadır.

Marianne Kamp, Bolşeviklerden önce de Turkistan’da çok sayıda kızların eğitim aldıklarını göstererek kendisinden önce tarihçilerin ihmal ettiği bir ayrıntıya ışık tutmaktadır. Özbekçe *otin* ya da *otinça* (Kırgızca: *atinça*) ismiyle bilinen ve çoğunlukla dinî alim ve hocaların eşleri olan okumuş kadınlar, kendi mahallesi ve çevresindeki kızların eğitimiyle ilgilenmişlerdir. Marianne Kamp’ın anlatımında eğitim erkeklere özgü bir durum değildi, Turkistan’da kadın eğitimi, literatürü ve şiir geleneği mevcuttu. Ayrıca, kızların *otinçadan* aldığı eğitim, erkeklerin mollalardan aldıkları eğitimin aynısıydı (Kamp, 2006, s. 77, 80). Kamp, *otinler* üzerine kaynakların azlığını eğitimli kadınların azlığıyla değil, bu tarz faaliyetlerin kayıt dışı kalmasıyla açıklamaktadır. Çünkü, mollalar mektep ve camilerde eğitim verirken, kızların eğitimi ile ilgilenen *otinler* derslerini evlerinin *içkari* (iç) kısmında vermekteydiler. Mektep ile medreseler devlet ve vakıflar tarafından desteklenirken, *otinler* kendi bireysel inisiyatiflerine güvenmek zorundaydılar. Bu yüzden, *otinlerin* çabaları hem ekonomik ve başka destekten hem de devlet kayıtlarından mahrum kalmışlardır (Kamp, 2006, s. 78-79). Örneğin, 1914 yılında Kırgızistan’ın bir tek Oş Bölgesinde 229 mektebin 33’ü kızlar mektebi olduğunu Sovyet kaynaklar yazmaktadır (KSSRTI, 1973, s. 485). Kız okullarının çokluğunu Rusya’da

doğan İsviçreli gezgin Henri Moser de belirtmiştir (1888b, s. 621). Bunları belirtmekle birlikte Kamp, dinî ve edebi metinleri öğretmeye yönelik bu eğitimin erkek çocuklara özgü eğitimde de olduğu gibi, birkaç yılın sonunda okuma yazması yok çocukları mezun ettiğini itiraf etmiştir (Kamp, 2006, s. 81). Günümüz tarihçisi Marianne Kamp'tan bir asır önce Türkistan'ı ziyaret etmiş İngiliz gezgini Annette Meakin, kız okulları hakkında metin bırakmış az sayıdaki insanlardan biridir. Meakin, erkek okulları ile birlikte kız okullarını da ziyaret ederek erkek ve kadın hocalarla görüşmüştür (1903, 10. Bölüm). Nalivkinler de üzerinde detaylı durmadan *otin*lerin varlığından bahsetmişlerdir (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 190).

Türkistan Bölgesinde kızların eğitimi tarihçiler tarafından ihmal edilmiş bir konu olmasına ve bazı Sovyet tarihçilerin doğru düzgün bilmeden “İslam kızların eğitim almasını yasaklıyordu” demesine (Şukurova, 1970, s. 43; Babajanova, 1971, s. 101) rağmen, kızlara özel okullarla ilgili bilgilere yeterli derecede rastlanmaktadır. Erkek çocukların vakıflar himayesindeki mektepler ile medreselerdeki eğitim sistemi üzerine ise çok sayıda yazılmış metinler mevcuttur. Bu metinler, Batı kaynaklı olsun Rus kaynaklı olsun, hepsi bir ağızdan bu okulların birkaç yıl sürmesine rağmen çocuklara bazı dualar ezberletmekten başka bir şey yapmadığını söyler. “Mektepler düzensiz ve temiz değildi, pedagoji eğitimi almamış kaba öğretmenler tarafından yönetiliyor, okulları denetleyecek ve kontrol edecek bir sistem veya kurum yoktu” (Khalid, 1998, s. 12-13). Kaynaklara göre bu okullara giden çocuk ve gençler hiç anlamadıkları şeyleri ezberlemekle meşgul olup, Arapça dualar öğrenmelerine rağmen Arapça okumayı bilmiyorlardı:

Mekteplerde de olduğu gibi *otin*-hanelerde verilen eğitim, açıkçası zamanın boşa harcanmasıydı. Çünkü talebelerin çoğu birkaç yıllık eğitimden sonra ne yazmayı ne okumayı biliyor, ancak bir sürü dinî metinleri ezbere biliyordu. Pozitif bilimlerin yerine bu okullar tersine dinî düşüncenin yuvalarıydı (Aminova, 1975, s. 36).

Geleneksel olarak erkeklerin kadınlara üstün görüldüğü bu coğrafyada, kızlara yönelik özel okulların erkeklerinkinden hiç daha iyi olamayacağı kolaylıkla tahmin edilebilir.

Marianne Kamp'tan farklı olarak bir post-kolonyal tarih metni yazdığını belirtmeyi unutmayan Paula A. Michaels, Bolşeviklerin Kazakistan'daki biyopolitikasına dikkat

çekmektedir. Michaels Türkistan yerlilerinin yaşam pratiklerini yüceltmede herkesten daha ileri gitmiştir. Onun gözünde, Bolşeviklerin Kazakistan'daki modern tıbbi sistemi geliştirme çabaları, Kazakların yaşam kalitesini iyileştirmeye yönelik fedakar bir çaba gibi görünür, fakat bunların tümü güç, meşruiyet ve kontrol adına yapılmıştır ve Ruslar biyotıbbı geliştirmekle Kazakların sosyal yapısını yok etmeye çalışmıştır (Michaels, 2003, s. 3-4). Sonuçta, biyopolitikanın bir kolu olan biyotıp bir grubun diğer grup üzerine egemenliğini kurma hikayesidir. Bolşeviklerin eski, faydasız ve batıl dedikleri yerde, Paula A. Michaels Kazakların (ve Turkistan'ın) yerli tıp uygulamalarını şöyle tasvir etmektedir:

Kazak etnotıbbı, hem spiritüalizmi hem de ampimizmi bir araya getirerek zengin ve çeşitli bir mirastan yararlanmaktadır. Etnotıp, hem İslam öncesi şamanist gelenekleri hem de İslami pratikleri barındırıyor. Şaman ile mollalar, tıp uygulayıcıları olarak hastalığın nedeni olduğuna inandıkları kötü ruhları kovmakla uğraşırlar. Bunun dışında, Kazak etno-tıbbında ampirik eğilimlerin de güçlü geleneği var. Halk hekimleri, yerel bitki ve hayvan ürünlerini kullanarak hastalıkları tedavi ederler.³⁸ Nesilden nesile aktarılan asırların bilgi birikimi, İpek Yolu aracılığıyla Çin, Tibet, Hindistan ve Yakın Doğu'dan gelen bilgilerle zenginleştirilmiştir. Sekizinci yüzyıldan başlayarak İslam'ın yayılması, İbn Sina gibi ampirik tıp uzmanlarının eserlerinin Kazak topraklarına gelmesine sebep olmuştur (Michaels, 2003, s. 24-25).

Michaels'ın eserinde anlatmak istediği şey, Sovyet biyotıbbın Kazaklarda varolan yerli tıp kültürünü yok etmeden ülkede tanıtılması gerektiğidir. Ona göre, Bolşevikler tıp aracılığıyla her şeyden önce yerli halkları kontrol altına almaya çalışmışlardır.

Tanınmış Sovetolog ve *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia* (2004) kitabının yazarı Douglas Northrop da tıp konusunda Paula A. Michaels'a katılmaktadır. Onun için Sovyetlerin halk sağlığı kampanyası, ampirik doğasına rağmen, tarafsız ve özgecil bir girişim değildi. Ama aynı zamanda derinden politik ve ideolojiktir ve iktidar ilişkilerinin bir parçası olarak nihayetinde modern, sağlıklı ve öz disiplinli Sovyet vatandaşlarını yaratmaya yönelikti (Northrop, 2004, s. 60). Her ne olursa olsun, bir post-kolonyalci olmayan Northrop, Michaels gibi Turkistan yerlilerinin yaşam tarzını

³⁸ Böyle yerel bitki ve hayvan ürünlerine dayanan tıp eserlerinden birini, ancak Arap değil Hindistan kökenli, Nalivkin ve Nalivkina gözden geçirirler. Nalivkin'ler Fergana Vadisi'nde daha çok Hindistan'dan gelen tıp kitaplarının kullanıldığını belirtmiştir (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 70-71).

korumaya çalışmaz. Sovyet hekimlerin Türkistan halklarını merak edip sağlık durumlarından rahatsız oldukları yine Northrop'ta alıntılanmıştır:

14-16 yaşında bir kız çocuğu anne olamaz, çocuk yapamaz, onları büyütemez ve bunun yanında gerçekler gösteriyor ki böyle bir eş ilk doğumundan sonra sakatlanıp kırılacak ve artık yok olacak demektir. Erken yaşta kocasını tatmin edemez hale gelmekte ve çok eşlilik meselesi de buradan çıkmaktadır. Böyle bir annenin çocukları da hasta olacak ve böyle devam ederse gelecekte Özbek ulusu yozlaşacaktır. Ulusun kendi kaderi, kültürü ve maddi koşulları adına bu soruyu ciddiyle ele almak durumundayız (Northrop, 2004, s. 62).

Türkistan halklarını inceleyen Sovyet hekimlerinin raporlarına bakıldığında, Kazak etnotibbinin avukatlığını yapan Paula A. Michaels'ın iddialarını yerle bir edecek bölgedeki genel sağlık durumunun kötü haline şahit olmak mümkün. Bunlardan bazılarında *Türkistan'da Kadınların Durumu* altbaşlığında değinilmiştir. Bu bölüm ise Taşkent çocuklarını muayene eden Sovyet hekimi Ştilerman'ın³⁹ raporundan aşağıdaki alıntı ile sonuçlandırılabilir: “Çocukların sağlığını iyileştirmek için acil önlemlerin alınması gerekiyor. Şimdi biz yeni kurulan bu cumhuriyetin genç neslinin tüberkülozdan yozlaşmasından korumak için acil bir görev olarak çocukların fiziksel gelişimini düşünmeliyiz” (Lyubimova, 1925d, s. 6).

1.3. SOVYET VE BATI TARİHYAZICILIĞINDA KALIÑ VE “KIZ SATIN ALMA” KONUSU

Kaliñ Türkistan'da kullanılan bir başlık parasıdır. Başlık parası, genellikle gelin için düğünde verilen bir çeşit hediye veya takıdır. Türkistan'da, özellikle Kazakistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde, geleneksel düğünlerde başlık parası önemli bir kültürel ve sosyal gösterge olarak kabul edilir. *Kaliñ*, genellikle altın, para, hayvan veya diğer değerli eşyaları içerebilir ve genellikle gelinin ailesine verilir. Başlık parası miktarı ve içeriği, iki aile arasındaki anlaşmaya ve bölgesel geleneklere bağlı olarak değişebilir. Bu geleneğin kökenleri Türkistan'ın derin tarihine dayanır ve günümüzde hâlâ önemini korumaktadır.

³⁹ Burada doktor Ştilerman 0-2 yaş arası Türkistan çocuklarının bütün gün boyunca beşikte yatmasından dolayı kemiklerinin gelişmemesinden, çocuğun sağlığını ciddi bir şekilde etkileyecek şekilde kafatası ve göğüs kafesinin deformasyonundan bahsetmektedir. Göğüs kafesinin sıkışmasından dolayı çocuklar arasında tüberküloz olma ihtimali yükselmektedir (Lyubimova, 1925d, s. 6; 1925c, s. 15; 1958, s. 31).

Hem Rus hem de Batılı yazarların Türkistan'daki evlenmelerden söz ederken hiç sakınmadan “kızı sattı” ve “kız satın aldı” şeklinde tasvir ettiklerini görmek mümkündür⁴⁰ (Latkin, 1885, s. 193; Meakin, 1903, s. 137, 227; Rodionova, 1924, s. 33; Halle, 1938, s. 80-85, 133-136, 179-182; Michaels, 2003, s. 54; Northrop, 2004, s. 251, 271; Tasar, 2017, s. 269). Söz gelimi, Galina Serebryakova damada “satın alıcı koca” dermektedir (1927, s. 222). Onların metinlerinde alıntılanan yerli Kazak, Kırgız ve Özbekler bile “kadın satın aldım”, “beni kocaya sattılar” ya da “benim üzerime ikinci karı satın alınız” şeklinde konuşurlar. İşin ilginç tarafı, yerlilerin kendileri hakkında bile bu şekilde kabaca konuşmalarıdır. Birinde, örneğin, bir kadın şöyle der: “Ben kocama kendinize ikinci karı satın alın diyorum, ama o kabul etmiyor” (Palvanova, 1982, s. 48). Doğal olarak, burada neden kadın kendisinden “satın almak” şeklinde konuşsun sorusu ortaya çıkmaktadır.⁴¹ Bu bir çeviri hatası olabilir mi, ya da bilerek yapılmış bir tercih midir? Bunun ancak iki cevabı olabilir: 1) 20. yüzyıl başlarına kadar Türkistanlılar gerçekten bu şekilde konuşuyorlardı ya da 2) evlenmeler mutlaka *kalñ* ile eşlik edildiği için “evlenme” ya da daha doğrusu Türk lehçelerindeki “kız alma” ve “kız verme” sözlerinin kendisi Rus ve Batılı yazarlar tarafından “satın almak” şeklinde kabul edilmiş/çevrilmiş olabilir. Örneğin, eşi kaçırılan bir Kazak gencin mahkemeye yazdığı mektubunda şöyle sözler kullandığını görmekteyiz:

Ben hatta şunları bile söyleyebilirim. [Benim eşimin] babası diğer iki kızını da *satmıştır*: Birincisini 1922 yılında Sultan Kalıbayev'e... Ancak onu 1926'da geri alarak İsağaliyev'e 70 pud⁴² buğday ve 30 ruble karşılığında *satmıştır*. Küçük kızını ise 1925 yılında bir adam ile, birer inek ile at ve 50 ruble karşılığında anlaşılmıştır.⁴³ Benim bunları kanıtlayabilecek dört tanığım var... Sonuç itibarıyla, değerli mahkemeden fakir biri olan bana, yenisini *satın alacak* param olmadığı için karımı geri almama yardım etmenizi rica ederim (Namitokov, 1929, s. 35-36; Halle, 1938, s. 134).

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere, iki varsayımın da doğru olabileceği kanısına varmak mümkündür. Türkistanlıların böyle dil kullanma ihtimalini kabul ettiğimiz halde

⁴⁰ Sovyet süreli yayınından örnekler: *Bezbojnik*, Şubat 1927, “Bez Voli Allaha”, A. Çernişeva, №3, s. 2; *Bezbojnik*, Mart 1927, “Çelovek ili Tovar”, N. Perovsky, №5, s. 10.

⁴¹ “Neden Türkistanlı bir kadın kendi üzerine kuma getirilmesini istesin?” sorusuna ise S. Lyubimova Türkmenler örneğinde “evli kadının yıllardır yaptığı ev işlerinden böylece kurtulmak veya en azından yükü azaltmak istemesi”yle cevap verir (1925a, s. 7).

⁴² 16,38 kiloya eşit ağırlık birimi.

⁴³ *Kalıñ*ın miktarı ailelerin sosyo-ekonomik durumuna göre değişebilmekteydi. A. Nukhrat'ın 1930 yılına ait eserinde, örneğin, zengin biriyle evlendirilen genç kız için 40 koyun, 10 at, 5 inek ve 50 ruble miktarında *kalñ* alındığı anlatılmıştır (1930, s. 12).

de, Rus ve Batılı yazarların burada yaptığı şey, araştırdıkları nesneye karşı bir yaklaşım geliştirmeleridir. Özellikle, kadın tarihi yazan Sovyet yazarlar Turkistanlıları etnografik gözle “anlamaya çalışmak” derdinde değil, yerlilerin durumunu mümkün olduğunca kötü halde tasvir etme niyetindedirler. Çünkü durum ne kadar kötü resmedilirse, bu “kötü durum”dan kadınları kurtarmış Bolşeviklerin zaferi o kadar yüksek gözükecektir. Örneğin, “Şeriatta gençler evlenirken damat kıza başlık parası ödemek durumundadır. Fiilen Müslümanların nikahı bir alışveriş eylemidir, yani erkek belli bir para miktarı karşılığında kendisine karı satın alır. Satın aldıktan sonra ise onun sahibi olur” (Klimoviç, 1940, s. 25; Vagabov, 1968, s. 42) diyen Sovyet İslam araştırmacıları L. Klimoviç ile M.V. Vagabov, başlık parasını belli bir amaç için yapılan sosyo-kültürel pratik, âdet veya milli renk olarak görmeye çalışmaz. Onlar için bu durum karı-kız satmaktan ve kadın milletini hayvan derecesine düşürmekten başka bir şey değildir. Kızın ailesi tarafından damada verilen çeyizden ise kendilerinin “İslam nikahı bir alışveriş eylemidir” formülünü bozacağı için hiç bahsetmezler. Turkistan üzerine yazan tüm Sovyet araştırmacılarında bunun aynısı vardır: *Kalıña* bir değiş tokuş veya alışveriş eylemi olarak aşırı vurgu yapıp çeyizi görmezden gelirler (Namitokov, 1929, s. 33; Palvanova, 1961, s. 23; Aminova, 1975, s. 47). Örneğin, Lyubimova için *kalıñ* kadını hiç kuşkusuz eşya derecesine düşürür. O erken Sovyet dönemine ait eserlerinden birinde (1925a) nasıl develer ucuzlaşıp pahalılaşabildiği gibi kadınların fiyatı da pazardaki gibi değişebildiğini yazmıştır.⁴⁴ Lyubimova, “1923 yılında ve 1924’ün başında Fergana Bölgesi’nde kadınlar çok ucuzlaştı, onları büyük miktarda başka bölgelere satıyorlardı” diye yazmaktadır (1925a, s. 4). Ancak Lyubimova, aynı eserinde neden bahsedildiğini pek fark etmeden çeyizin de varlığına yer vermiştir. *Kalıñ* verebilmesi için Zhenotdel’den izin isteyen bir adam ile şöyle bir diyalog geçmektedir:

- Kalıñ yasaktır. Gelinin abisine hediye etmeme izin verin.
- Ne hediye edeceksin?
- Birkaç deve ve para.
- Bu kalıñ değil mi?

⁴⁴ Aynı şey *Pravda*’nın sayfalarında da rastlanmaktadır: “Bir ürün fiyatı gibi, kadın fiyatları yükseliyor ve düşüyor” (*Pravda*, 10 Mart 1925, “Bor’ba s Şariatom i Paranjoy”, *Al-ıya*, №57).

- Hayır, hediye. Onlar bana gelin ile birlikte gümüş mücevherler, halı ve başka değerli eşyalar verecek, ben ise deve vereceğim (1925a, s. 19).

Bu konuda Paula A. Michaels şöyle demiştir: “Rus bakış açısına göre başlık parası, bir gelinin hanesine yaptığı ekonomik katkı veya ana-babaya olan saygı olarak görülemez, ancak kadınların metalaştırılmasını ve köleleştirilmesini temsil edebilir” (Michaels, 2003, s. 132). Marianne Kamp da bu konuya dikkat çekmiştir. Özbekler pirinç, buğday ve giysi ile *kalıñ* verdiklerinde, çoğu tarihçi bunu “gelin satın almak” olarak değil “kız için hazırlanan çeyizin telafisi” olarak görmüşlerdir. Önemli miktarda paralar el değiştirdiğinde ise bir kızın satıldığını iddia etmek daha kolaylaşmaktadır (Kamp, 2006, s. 119). Elizabeth Bacon da “yerli halklar için pek çok önemli işlevi olan başlık parası, hiçbir şekilde kadının satılışını temsil etmiyordu” demektedir (1966, s. 139-140). Sovyetler başlık parasını, tıpkı pazarda hayvanların satın alınması gibi bir kadının satın alınması olarak görüyordu, ancak yerliler için başlık parası aileler arasında saygı işareti ve hediye değiş tokuşuydu. Bazen çeyizin toplam değeri alınan *kalıñ*dan daha yüksek de olabilirdi (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 202-203; Puretskiy, 1928, s. 29; Keller, 2020, s. 175). Bununla birlikte, kızı evlendirme ile para kazanma hipotezine bir destek olarak, fakir ailelerin kızlarını göreceli olarak daha erken evlendirmesine de dikkat çekmişlerdir. Meakin, örneğin, aç kalan ailenin ekonomik sıkıntılardan kurtulmanın yolu olarak buna başvurduğunu iddia eder (Meakin, 1903, s. 137). Başka bir destek olgu ise başlık parası ödeyemeyen erkeklerin, birkaç yıl boyunca gelecek eşinin başlık parasını onun babasının evinde çalışmakla ödemesinde görülebilir. Bu olguya da çok sayıda yazar dikkat çekmiştir (Nमितokov, 1929, s. 35; Nukhrat, 1932, s. 10; Bacon, 1966, s. 40). Sovyet yazarlar, para kazanabilmek için kızını üç kez arka arkaya satan/everen babaların örneklerini de verir. Örneğin, 1925 yılında Şarşembi Talkanbayev ve Sadık Baytıkov isimli adamlar her birinden *kalıñ* almak üzere kızlarını üç kez evlendirmişlerdir (*Raskrepoşçeniye Jenşçin Kirgizii Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskey Revolyutsiyey* [RJKVOSR], 1973, s. 93-94).

Diğer yandan, Türkistan bölgesini bilerek karalamaya ihtiyacı olmayan Batılı araştırmacıların durumu ise kendi kültürlerini yüksek görmeleri ve böylelikle karşı kültürlerle ilgisizlik ve umursamazlıkla yaklaşmaları şeklinde kavranabilir. Bunun bazı

örneklerine Avrupamerkezci metinler arasında değinilmiştir. Büyük bir Avrupamerkezci olan Fannina Halle, örneğin, tahminler yürütürken bile satmak fiilinden uzaklaşmıyor ve Sovyet iktidarından *kahñı* gizlemek için, “baba ile damat pazara gidip sanki inek üzerinde anlaşıyormuş gibi yüksek sesle konuşmaya devam edebilirler” (1938, s. 134) diye hayali bir sahne düşünmüştür. Fannina Halle Turkistan’ın “alışveriş evlilikleri”ni renkli cümlelerle anlatırken, kendisinin verdiği bilgilerinde çelişkiye de düşmektedir. O, bir yerde boşanmış bir kadının yeniden evlenme şansı olmadığını, kimseye gereksiz olarak toplumdaki dışlandığını belirtirken, başka yerde ev işlerinde deneyimli dul kadınların evli olmayan genç kızlardan daha pahalı olduğunu belirtmiştir (Halle, 1938, s. 84, 95-96).

Hem Türkiye Türkçesinde hem de Turkistan Türkçelerinde evlenmek anlamında kız vermek-kız almak tabirleri kullanılır. Rus yazarlar “kız verdim” ve “kız aldım” sözlerini çok düşünmeden otomatik olarak satın aldı ve kız sattı şeklinde kaydetmiş de olabilirler. Turkistan yerlileri yazılı belgeler bırakmadıkları için bu konuda Rus kaynaklarının olası kusur ve eksikliklerini gözden geçirmek için pek şansımız olmayabilir.

Sonuç olarak belirtilmesi gereken şey, hem Rus hem Batılı yazarlar Turkistan tarihini “yaratan ve yazan” yabancı gözlerdir. Böyle olmasına rağmen onlar tarafından yazılan tarihi metinler, özellikle Ruslarınki, Turkistan tarihi için değer biçilemez öneme sahiptir. Bugün, geçmişi anlamak için bu metinlerin detaylıca incelenmesi gerekir, ancak onlarla sınırlı kalmamak ve farklı yeni metinler ortaya koymak Turkistan tarihi için daha da önemli bir iş olacaktır.

2. BÖLÜM

19. YÜZYIL SONU VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA TÜRKİSTAN

2.1. RUSLARIN İŞGALİNE KADAR TÜRKİSTAN BÖLGESİ

Türkistan terimi tarihsel olarak Orta Asya'da bulunan bir bölgeyi ifade etmektedir. Bu bölge, günümüzde Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan gibi Orta Asya ülkelerinin topraklarını içine alıyordu. Türkistan bölgesi Avrasya'nın merkezinde büyük bir sahayı kaplamaktadır. Bölgenin toplam yüz ölçümü 4 milyon kilometre kareyi oluşturarak Hindistan'dan daha büyük veya ABD'nin neredeyse yarısı kadarken, bugünkü Kazakistan yüz ölçümü bakımından dünyanın dokuzuncu en büyük ülkesidir. Türkistan bölgesinin sınırları kuzeyde Sibiry, güneyde Pamir dağları ve Afganistan, batıda Hazar denizi ve doğuda da Moğolistan'dan geçmektedir. Kuzeyden güneye doğru sınırsız bozkır ve çöl alanları Tanrı Dağları ve Pamir Dağları'nın dağlık ve sulu alanlarıyla değişmektedir. bunlardan çöl ve bozkır alanları bugün çoğunlukla Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan cumhuriyetlerini kaplıyorsa, Türkistan'ın güneyinde bulunan Kırgızistan ile Tacikistan dağlık ve sulu coğrafyada yer almıştır. Bölgenin doğal zenginliklerine gelince, bir yandan petrol, doğal gaz, kömür ve demir gibi minerallere zengin Türkistan, diğer yandan zengin tarımsal üretimi ve hayvancılığı ile Sovyetlerde büyük hammadde ve besin madde deposu olagelmıştır.

Geniş arazisi ve çeşitli doğal özellikleri ile Türkistan, erken yerleşik medeniyetlerin ve göçebe kültürlerin bir arada var olduğu ve etkileşimde bulunduğu bir bölge olarak ön plana çıkar. Türkistan tarihinde, Baktriya ve Soğdya gibi önemli uygarlıklar ortaya çıkarak İpek Yolu üzerinde şehir merkezleri kurmuşlardır. Bu stratejik konumlanmış yerleşimler, büyük ticaret yollarının kesişim noktalarında bulunmaları sebebiyle Doğu ile Batı arasındaki kültürel alışverişi kolaylaştırmıştır. Aynı dönemde, geniş bozkırlar ve çöllerin etkisi altında şekillenen göçebe kültürler de gelişim gösterdi. İskitler gibi göçebe kabileler, hayvancılık, atıcılık ve ticaret temelinde bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. İpek Yolu üzerindeki yerleşik ve göçebe topluluklar arasındaki bu dinamik etkileşim, sadece ekonomik refahı artırmakla kalmamış, aynı zamanda fikir, teknoloji ve sanatsal

etkileşim için de bir zemin oluşturmuştur (Bernştam, 1943, s. 3-17; Negmatov, 1981, s. 56-57; Vaynberg, 1981, s. 121-129).

Bu durum Türkistan'da eşsiz bir kültürel çeşitliliğin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Binicilikteki uzmanlıkları ve zorlu çevreye uyum sağlama yetenekleri ile belirginleşen göçebe kültürler, bölgenin direncine önemli katkılarda bulundu. Göçebe yaşam tarzı, bu kültürlerin ticaret ağlarına entegre olmalarını kolaylaştırdı ve yerleşik medeniyetlerle etkileşimde bulunmalarına olanak tanıdı. Bu etkileşim, bazen çatışmalarla karşılaşsa da nihayetinde karşılıklı zenginleşmeye ve özgün bir Turkistan kimliğinin oluşumuna yol açtı. İpek Yolu, Doğu ile Batı arasında bir köprü görevi gördü; mal, dil ve fikir, felsefe alışverişinin yapıldığı bir kanal olarak hizmet ederek, sonraki yüzyıllarda şekillenecek zengin tarihi dokunun temelini oluşturdu (Jalilov, 1974, s. 6-7).

Türkistan'ın tarihi sahnesi, bölgede etkili olan güçlü imparatorlukların yükseliş ve düşüşleriyle şekillendi. İran merkezli Ahameniş İmparatorluğu MÖ 6-4. yüzyıllarda hakimiyetini Baktriya ve Soğdya gibi bölgelere genişleterek Turkistan'a kadar uzandığını iddia etti. Persler, Zerdüş inancını Turkistan'ın dinî ve kültürel mozaiklerine katkıda bulunarak bu bölgelerde etkili oldular. Ancak, göçebe yaşam tarzı hâlâ varlığını sürdürüyordu ve kısa sürede Türk halkları, dikkate değer bir güç olarak ortaya çıkmaya başladı. Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşu, Turkistan'ın jeopolitik manzarasında önemli bir rol oynayarak Türk hakimiyetinin başlangıcını işaret ediyordu, bozkırlarda etkinliklerini genişleterek bölgede güçlü bir etki bıraktılar (Bartold, 1963, s. 31-34; Niyazmatov, 2013, s. 147).

8. yüzyılda İslam'ın Turkistan'a yayılması, bölgenin sosyo-kültürel ve siyasi manzarasında köklü değişimlere neden oldu. Arap-Müslüman fetihleri, Turkistan toplumlarının İslam'ı benimsemesiyle yeni bir çağın başlangıcına işaret etti ve bu durum, İslam devletlerinin kurulmasına yol açtı. Yerel halkın din değiştirmesi sadece yeni bir dinî paradigmayı getirmekle kalmadı, aynı zamanda zengin bir kültürel sentezi de ortaya çıkardı. Turkistan, bilim, matematik, astronomi, felsefe ve sanat alanlarında gelişmelerin yaşandığı, İslam medeniyetinin Altın Çağ'ını yaşayan bir merkez haline geldi. Semerkant, Buhara ve Hive gibi şehirler, İslami ve yerel mimari tarzların birleşimini

yansıtan muazzam camiler, medreseler ve saraylarla öne çıkan kültür merkezleri olarak öne çıktı. Bu kültürel gelişim dönemi genellikle İslami Rönesans olarak adlandırılmakta olup, Turkistan ile daha geniş İslam dünyası arasındaki dinamik bilgi ve fikir alışverişinin vurgusunu yaparak, bölgeyi gelecek yüzyıllar boyunca şekillendiren kalıcı bir miras bıraktı.

14. yüzyılda, Timur'un önderliğindeki Timur İmparatorluğu'nun yükselişi, Turkistan tarihinde önemli bir dönemeç oluşturdu. Anadolu'dan Hindistan'a kadar uzanan ve Turkistan'ın büyük bir kısmını içine alan geniş bir imparatorluktu. Askeri cesaretiyle tanınan Türk-Moğol fatihi Timur, sanatın ve bilimin de bir koruyucusuydu ve imparatorluğunun merkezinde kültürel bir rönesansı teşvik etti. Semerkant'ın mimari harikaları arasında Registan meydanı, Timur'un büyük vizyonunun kalıcı kanıtları olarak durmaktadır. Timurlu İmparatorluğu 14-15. yüzyıllarda, nispeten kısa ömürlü olmasına rağmen, Turkistan'ın kültürel manzarasında sanatı, edebiyatı ve bilimi etkileyen silinmez bir miras bıraktı. Timur'un Uluğ Bey gibi torunları, entelektüel faaliyetleri genişletmekle kalmayıp aynı zamanda Semerkant'taki gözlemeviyle astronomi üzerinde kalıcı bir etki bırakmayı da başarmıştır. Timurlu dönemi, Turkistan tarihinde, askeri güçle kültürel gelişmişliğin uyumlu bir karışımıyla karakterize edilen altın bir çağı temsil etmektedir (Niyazmatov, 2013, s. 148).

15. yüzyıldan sonra küresel ticaret yollarının karadan denize kaymasıyla birlikte, bir zamanlar dünyanın merkezlerinden biri sayılan Türkistan bölgesi yavaş yavaş onun kenarına itilmek durumunda kalmıştır. Bir dünya-sistemi teorisyeni olan Janet Abu-Lughod, 1989 yılında yayımladığı *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350* başlıklı eserinde 13. yüzyıl dünya-sistemini sekiz alt-sisteme ya da başka bir deyişle ekonomik açıdan en gelişmiş merkezlere ayırmıştır ve onlardan biri Turkistan bölgesidir (1989, s. 34). Ancak, Avrupa devletlerinin deniz yollarını keşfetmesiyle birlikte Turkistan Bölgesi dünya ile iletişim ve alışveriş yollarından kesilmiş olup, 16. yüzyıl başında Timurluların çöküşünden Rusların Turkistan fethine kadar geçen üç buçuk asırlık süre Türkistan tarihinin en az araştırılan ve aynı zamanda en karanlık bölümlerinden biri sayılmaktadır (Bartold, 1963, s. 163-166; Halfin, 1965, s. 55; Khalid, 1998, s. 19; Becker, 2004, s. 2-3).

Türkistan'daki Timur sonrası dönem, çeşitli hanlıklar arasındaki karmaşık siyasi parçalanma ve yoğun rekabet dokusuyla damgasını vurdu. Timurlu İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından geniş topraklar Timur'un torunları arasında paylaştırıldı ve bu da daha küçük ve sıklıkla rekabet eden siyasi birliklerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu parçalanma, yerel liderlerin kazançlı ticaret yolları ve verimli topraklar üzerinde hakimiyet kurmak için rekabet etmesi nedeniyle iç mücadeleleri daha da artırdı. Turkistan'ın bir zamanlar birleşik olan kültürel ve siyasi manzarası yerini, her biri kendi bağımsızlığını ve üstünlüğünü savunmaya çalışan bir hanlıklardan oluşan bir parçaya bıraktı. Komşu bölgelerden gelen istilalar da dahil olmak üzere dış baskılar, kontrol mücadelesini daha da yoğunlaştırdı ve Turkistan'ın rakip güçler için bir savaş alanı haline geldiği çalkantılı bir döneme yol açtı. Turkistan tarihinin siyasi istikrarsızlık ve toprak anlaşmazlıklarıyla damgasını vuran bu bölümü, önümüzdeki yüzyıllarda bölgeyi şekillendirmeye devam edecek olan güç dinamiklerindeki önemli değişimlerin zeminini hazırladı. Onlardan en önemlisi de Rus Çarlığı'ydı (İvanov, 1958, s. 15-45; Becker, 2004, s. 3).

16. yüzyılın ortalarında Hiva ve Buhara hanlıklarının siyasi, ekonomik ve sosyal sistemi, tarihi ve kültürel geleneklerinin Moskova devletiyle pek az ortak yanı vardı. Bu devletler, toplumsal gelişimin nesnel yasalarının ve bir dizi öznel faktörün etkisi altında, kendilerini toplumsal ilerlemenin farklı kutuplarında buldular. Ancak aynı zamanda onlar için çok önemli olan bir şey de vardı: Moskova, Hiva ve Buhara tek bir jeopolitik bölgede yer alıyordu. Rusya ile Turkistan devletlerini, dünya siyasetini ve uluslararası ilişkileri algılamalarında bariz farklılıklarına rağmen, karşılıklı anlayış, alışveriş ve işbirliğine, barış içinde bir arada yaşamaya giden yolu aramaya iten şey de buydu (Bekmahanov, 1957, s. 33-36; Halfin, 1965, s. 52-57; Becker, 2004, s. 8-9; Marshall, 2006, s. 1; Niyazmatov, 2013, s. 149-150).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus İmparatorluğu'nun Turkistan'ı fethetmesiyle birlikte, bu bölgenin sosyopolitik ve kültürel izolasyondan kurtulup küresel dünyadaki gelişmelere tekrardan açıldığı ve bununla birlikte bilimsel çalışmalara en çok konu olduğu dönemi başlatmış olmaktadır (*Prisoyedineniye Kirgizii k Rossii* [PKR], 1962, s. 3-5).

2.2. İKİ FARKLI YAŞAM TARZI: YERLEŞİKLER VE GÖÇEBELER

Tarihsel olarak geniş Turkistan Bölgesi 1920'lere kadar kendinde birbirinden farklı iki yaşam tarzını barındırmaktaydı: yerleşik ve göçebe. Bugün Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Karakalpakstan'ın (Özbekistan'nın özerk bölgesi) bulunduğu topraklar genellikle göçebe toplulukların hakim olduğu bölgeler iken, yerleşik yaşam tarzı ise bugünün Özbekistan ve Tacikistan topraklarında sürüyordu. Bu yüzden, bölgedeki kentleşme oranının da çok düşük seviyelerde olduğu tahmin edilebilirdi. Örneğin, Özbek ile Tacikler arasında kent nüfusunun %10 civarında ve Kırgız, Kazak, Türkmenler arasında ise %1 civarında gözlemlendiği söylenebilir (Masalskiy, 1913, s. 348; Massell, 1974, s. 6; Corcoran-Nantes, 2005, s. 33). Bu iki yaşam tarzı, tüm Türkistan Bölgesine hakim olan İslam dinine bağlılık konusunda da farklılık göstermekteydi. Geleneksel olarak, yerleşik hayat sürdüren Özbek ve Tacikler arasında İslam dininin etkisi çok güçlüyken, kendilerini hiç kuşkusuz Müslümanlardan sayan göçebe Kazak, Kırgız, Türkmen ve Karakalpaklarda ise İslam öncesi şamanist pratiklerin de hâlâ güçlü bir şekilde uygulandığını görmek mümkündür. Turkistan üzerine yazan herkes, göçebe topluluklarının kent sakinlerinden çok farklı ve zayıf bir İslam anlayışına sahip olduğunu belirtir (NRK, 1879, s. 37-38; Latkin, 1885, s. 189):

Göçebe aşiretleri için maddi değerler her şeyden önemlidir. Onlar dini ikinci sıraya yerleştirirler. Kendilerine Müslüman derler ama namaz, oruç ve başka dinî ibadetleri yerine getirmede pek düzenli değiller (Vambéry, [1868]1970, s. 290).

Kimilerine göre Kırgızlara İslam'ı Ruslar tanıtmıştır, kimilerine göre ise Kırgızlar önceden Müslüman olup Ruslar onları bu yolda sadece daha ileri teşvik etmiştir. Bununla birlikte, kesin olan bir şey var ki, Kırgızlar İslam dininin takipçileri arasında en az bağnaz olanlarıdır. Bu, onların okuma yazma bilmediklerinden ve şehirde bulunmadıkları zaman camide ibadet etmediklerinden kaynaklanmaktadır (Meakin, 1903, s. 231).

Kazaklar ile Kırgızlar sadece ismen Müslümandı (Bacon, 1966, s. 48).

Göçebe ve yarı göçebe topluluklarda İslam aslında, geleneksel töreler ve şamanist pratikler üzerinde yalnızca bir ciladan ibarettir (Massell, 1974, s. 81-82).

Böyle olmakla birlikte, söz konusu dönemlerde İslam dini Kırgız ve Kazaklar arasında yayılmaya devam etmiştir ve bu yayılma da Rusların şahsında dış işgalcilerin bölgeye yayılmasıyla denk gelmektedir. Ekim Devrimi'nden sonra bile göçmenler arasında İslam dininin popülerleşmesi inşa edilen camilerin sayısından anlaşılabilir. Örneğin, Kırgızların en yoğun yaşadığı dört ilçede 1917 yılında toplam 2 cami inşa edilmişse, 1918'de 6,

1919'da 9, 1920'de 10, 1921'de 7, 1922'de 13, 1923'te 28; 1924'te 34, 1925'te 14 ve 1926'da 9 cami kurulmuştur.⁴⁵ Kırgız ile Kazaklar'ın dinden uzaklığının bir başka göstergesi, onlarda daha kendi ruhban sınıfının oluşmamışlığında görülebilir (Puretskiy, 1928, s. 7). Bozkırlarda hocalar genellikle Tatarlar olup, Tatarlar (Ceditçiler) bu topraklarda İslam'ın yayılışında ve bununla birlikte aydınlanma dalgasının başlamasında büyük rol oynamıştır denilebilir. Bu durum Çarlık yönetimi için Pan-Türkizm (veya Pan-Turanizm) ve Pan-İslamizm korkusu yaratıyordu (Kuftin, 1926, s. 13; Stolipin, 2012, s. 291; Şermambet A., 1938 doğ., Narın ili). Müslümanlık ile Kazaklık arasında kesin bir çizgi çizilmesi gerektiği fikrini savunan Kazak düşünür ve tarihçi Çokan Velihanov bu durumdan üzüntüyle söz etmiştir: “Müslümanlık bizim etimize kanımıza şimdilik daha sinmemiştir ve gelecekte milletimizin içten ayrılmasına sebep olacak gibidir. Kazaklar arasında hâlâ Muhammed ismini bilmeyen çok insan var. Şamanlarımız da bozkırların büyük bölümünde kendi önemini daha kaybetmemiştir” (Velihanov, 1985, s. 71).

Türkistan yerleşikleriyle göçebelerinin farkları yanında, bu iki topluluğun tüm geleneksel toplumlarda olduğu gibi bazı belli ortak özellikleri de mevcuttur. Onlardan en önemlileri, bir geleneksel toplumu endüstriyel toplumdaki ayırt eden hayatın yavaşlığı ile yerlilerin dünyada olup bitenlerden habersizliğidir. 1893 yılında Buhara hakkında yazarken Evgeniy Markov, oradaki insanların hiç acele etmediklerinden ve hayatın yavaş ilerlediğinden bahsetmektedir. O, Buhara pazarında ticaret yapan yerli tüccar modelini şöyle tasvir eder:

Beş para etmez küçük malıyla aylarca oturur ve ancak büyük kar elde etmediği sürece malını satmaya acele etmez. Bu yüzden yerli tüccar yıllar boyunca pazarda bulunmasına rağmen sermaye toplamayı beceremez. Onun yerine Avrupalı tüccar olsaydı, malını uygun fiyata gönderip parasını birkaç kere döndürürdü. Ancak Doğu insanı servet yapmaya acele etmez ve genel olarak hayatında acele etmeyi sevmez. Pazardaki malı bu insana, neşeli günler geçirmek ve tüccar rolünü oynayarak ve azametli bir tavırla dükkanında oturarak toplum içinde yer edinmek için gereklidir. Oysa, malını bir yılda mı satacak yoksa iki yılda mı, onun için ne fark eder (Markov, 1893b, s. 485).

Benzer durumu başka Rusyalı ve Batılı Türkistan gezginleri de (Nikolskiy, 1903, s. 13-15, 21; Andreyev, 1924, s. 19) kendi tecrübelerinden anlatırlar. 20. yüzyıl başında Semerkant'tayken pazardan üzüm satın almak isteyen Annette Meakin, çok basit görünen

⁴⁵ *Bezbojnik*, Mayıs 1930, “Kırgız i İslam”, Salim, №10, s. 10-11.

bir-iki kilo üzüm satın almanın o kadar da basit bir iş olmadığını görmüştür. Hareketlerinde hiç acele etmeyi düşünmeyen satıcı üzümü tartıp verirken Meakin'in sabrını tüketene kadar durmadan konuşmaya devam etmiştir. Bunu gören bir bayan yazara “Konuşmadan satın alamazsınız. Mümkün değil” der. Satıcıya dükkanındaki tüm malların fiyatı sorulursa “Ah, muhtemelen hepsini satamam, çünkü o zaman dükkanım biter ve işim dururdu” diyecektir (Meakin, 1903, s. 57-58). Pazar, Türkistan’da insanların kaynaştığı bir agora alanıdır. Meakin’in anlatımında, bir Özbek eğlenmek istediğinde pazara gider, dünyada olup bitenlerden haber almak istediğinde pazara gider ve orada bulunması için hiçbir neden yokken de onu yine pazarda bulursun. Turkistan insanı koşmaktansa yürümeyi, yürümektense ayakta durmayı, durmaktansa oturmayı tercih etmesiyle “Doğu özelliğine” sahiptir ve her şeyden önce oturmayı tercih ettiği yer de pazardır (Meakin, 1903, s. 55-56; Vambéry, 1877, s. 201-207). Pazar dolu çay evlerinde Özbekler birbiriyle haber, dedikodu paylaşarak bütün gününü geçirebilirler. Kamuoyunun oluştuğu ve dağıldığı yer olarak Turkistan’da çay evleri ve camiler, Avrupa’dakilerin kulübü veya kahvehanesi gibidir (Vambéry, 1865, s. 70; Geyer, 1908, s. 38).

Yerlilerin “dünyadan habersizliği”ne gelince, İngiliz din adamı ve misyoneri Henry Lansdell’i, Asyalıların “kendini beğenmişliği ve cehaleti”nin çarpıcı örneklerinden olmak üzere onların diğer ülkelerin çok gerisinde kaldıklarına veya herhangi bir iyileştirme-geliştirmeye ihtiyaçları olduğuna dair en ufak bir fikirlerinin bile olmaması şaşırtmıştır (Lansdell, 1885b, s. 123). Çok sayıda başka Batılı ve Rus yazarlar da benzer bilgiler paylaşırlar (Yuzefoviç, 1880, s. 831). Bu durum bölge halkının inanılmaz derecede batıl inanca düşkünlüğüyle birleşiyordu. Örneğin, kısırlığa çare arayan kadınlar, “kutsal” ağaçların köklerinden yüzlerine ve karınlarına çamur sıvama, faydalı enerjiye sahip olduğu düşünülen taşların altında emekleme ve fallus şeklindeki kaya oluşumlarına tırmanma gibi âyinlerle meşgul olurlardı (Tasar, 2017, s. 33). Türkistan’da yerleşik insanların tarihten kalma tüm anıtsal yapıları, kült haline gelen Temirleng’e atfetmeyi sevmeleri de başka bir gerçektir (Markov, 1893a, s. 131-132; Markov, 1893d, s. 580-581).

Tüm bu bahsi geçenlere karşı fikir olarak, Türkistan'ın hiç de statik olmadığını ve Sovyet öncesi dönemde kadınların toplum içindeki yeri dahil kültürel pratiklerin hem çeşitliliğini hem de zamana göre akışkanlığını savunanalar da yok değildir. Sovyet yazarların “kendi geleneğinin zindanına düşmüş” ve “zaman dışı” olarak tasvir ettikleri Türkistan'ın bu kadar da basit ve tek tip bir coğrafya olmadığı kimi tarihçiler tarafından belirtilmektedir (Northrop, 2004, s. 46).

2.3. EĞİTİM VE BİLİM DURUMU: OKURYAZARLIK, MEKTEP, MEDRESE VE RUS OKULLARI

19. yüzyıl sonlarında Türkistan'da mektep ve medrese olmak üzere iki basamaklı eğitim sistemi mevcuttu. Mektep denilen şey, öğrencilerin Arapça ve Kuran okumanın temellerini ve Fars ve Türk şiirleri öğrendikleri bir ilkokul olurken, medrese ise öğrencilere daha fazla dinî metinleri ve duaları öğreten ve onları din adamlığına hazırlayan bir ortaokul ya da yüksekokul rolünü görüyordu (Masalskiy, 1913, s. 335-336; Keller, 2001, s. 14). Bu aslında o dönemin tüm İslam dünyası için geçerlidir. Mekteplerde okuma yazma, aritmetik gibi beceriler ya da tarih, coğrafya gibi genel bilgiler okutulmuyor, hocalar çocuklara namaz kılmayı, Kuran okumayı, klasik şiir okumayı ve kabul edilen kültürel ve etik normlara göre davranmayı öğretirler. Başvurulan öğretim şekli ise öğrencinin ezberden öğrenene kadar bir metni sözlü tekrarlamasıdır (Taranov, 1885b, s. 156; Nikolskiy, 1903, s. 40-41; Khalid, 1998, s. 27; Kamp, 2006, s. 79). Bu, hem mektep hem medrese için geçer bir durumdu.

Türkistanlı bir çocuğun eğitimi, babasının onu bir mektep öğretmenine (*domla*) götürüp, “Onu öldürmediğiniz sürece istediğiniz kadar dövebilirsiniz” anlamına gelen “Eti sizin, kemikleri bizim” sözleriyle bırakmasıyla başlar (Khalid, 1998, s. 22). Bu sözü bazı yazarların yanlış yorumladığı da görülmüştür. Fergana Vadisi'nde Özbekler arasında uzun yıllar geçiren ve 19. yüzyıl sonlarında Türkistan uzmanı olarak sadece Rusya'da değil Batı'da da tanınan⁴⁶ V. Nalivkin bu deyimle şöyle yanlış açıklama getirmiştir:

⁴⁶ Örneğin, 1903 yılında Londra'da *In Russian Turkestan: A Garden of Asia and Its People* başlıklı kitap yayınlayan Annette M. B. Meakin, bu kitabında Nalivkin'e bol atıflar vermiştir; Aynı şey Marianne Kamp'ın *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling Under Communism* (2006) eseri için de geçerlidir; Shoshana Keller ise karı koca Nalivkin'lerden şöyle bahsetmiştir: “Hiçbir Rus Vladimir

“Efendim! Çocuğumuzu size teslim ediyoruz. Onu okutun, dövün. Onu öldürseniz de sizden bir şikayetimiz olmayacaktır. Eti sizin, kemikleri bizim” (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 58). Bununla birlikte, karı koca Nalivkin’ler mekteplerdeki aşırı dayağa ilişkin bilgiler de bırakmıştır. Onlara göre, “eti sizin, kemikleri bizim” hakkını çoğunlukla ihmal etmeyen öğretmenler çocukları çok döver, bazı çocuklar dayaktan ancak mektepten kaçarak kurtulur, bazıları dayak olmadan bu işin olamayacağına, çocukların öğrenemeyeceğine inanırlar. En çok dayak atılan yer ise kafadır (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 58).

Çocuğun eline verilen ilk kitap Arapça Kuran’dır, çoğu durumda öğretmenin kendisinin ya hiç anlamadığı ya da çok az anladığı bir kitap (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 59). *Domla*, iki yıldan beş yıla kadar, bazılarında göre ise yedi yıla kadar süren mektep eğitiminde okutulan 4-5 kitabı anlamayı değil, onları sadece doğru okuyabilmeyi, sözleri ve cümleleri doğru telaffuz etmeyi öğretir. Çocuk örneğin *çar-kitabı* süratli bir şekilde okumayı becerdiğinde, *sabat çıktı* (okuma yazma) diyorlar ve bir sonraki kitabın örneğin *Hoca Hafız*’ın (İranlı şair) mekanik okumasına geçiyorlar (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 59; Bacon, 1966, s. 83). Bu uzun eğitim süresine rağmen, mektep öğrencileri çok az şey öğrenirler. Çok az öğrenci ezberlediği kitapları okumayı, yazmayı ya da anlamayı öğrenir. Böylece, küçük yaşlarda büyük sayıda çocuk mektebe gitmiş olmasına karşın, erkeklerin çoğu okuma yazma bilmiyorlar (Geyer, 1908, s. 49). Kısacası, geniş halkı aydınlatması bakımından mekteplerin bir faydası dokunmuyordu (Masalskiy, 1913, s. 333-334; *VORJSAK*, 1971, s. 401; *KSSRTI*, 1973, s. 485-487; *Kultur’noye Stroitel’s tvo v SSSR, 1917-1927* [KSvS], 1989, s. 118).

Bir insan mektebin içine bakarsa, pencerelerden ve kapıdan giren ışıkla aydınlanan ve oğlanlarla dolu küçük bir oda görecektir. Oğlanların hepsi yerde oturuyor ve öğrendikleri mısraları uykulu seslerle söylerken kendilerini ileri geri sallıyorlar. Aralarında öğretmeni olan bir molla oturuyor ve en uykucu görüneni de odur (Meakin, 1903, s. 84). Okul öğretmeni maaş almaz, öğrenci ebeveynlerinin ona hediye olarak vermeyi uygun

ve Maria Nalivkin’ler kadar Türkistan kültürüne derin dalmamıştır” (2020, s. 125); Annette Meakin de benzer sözler kullanıyor: “Nalivkin, büyük ihtimalle Sart (Özbek) yaşamı ve edebiyatı konusunda şu anda yaşayan en büyük otoritedir” (1903, s. 268).

gördükleriyle geçinir. Örneğin, bir çocuk Kuran okuyabilecek kadar ilerlediğinde, babası mollaya bir *halat* (uzun ceket) hediye eder. Başka bir karşılık da öğrencilerin ustalarına haftalık ekmek, meyve, pilav veya başka yiyecek getirmeleridir (Meakin, 1903, s. 85-86).

Bu dinî eğitim medrese de devam eder, ancak bir farkla, mektep birkaç yıl sürecek bir ilkokul görevindeyse, medreselerde eğitimin seyri belli bir zamanla sınırlı değildir ve orada insan 10-15 yıl bulunduğu gibi 30-40 yıl da geçirebilir. Çünkü, Hz. Muhammed'in "ilim öğrenin" vasiyetini yerine getirmekle meşgul ve aynı zamanda yükümlü olan medrese mensupları "Eğer bir kuş 30 bin yıl boyunca düz bir çizgide uçarsa, onun kat ettiği mesafe İslam iliminin derinliği hakkında pek bir fikir veremeyecektir" derler (Lansdell, 1885b, s. 290; Nikolskiy, 1903, s. 40). Ancak, bu azimli ruh hali, İslam uygarlığının parlayan yıldızları ve zamanlarının dünyadaki önde gelen düşünürleri İbn-i Sina, Farabi ve Biruni gibi Türkistanlı bilim insanlarının kullandığı ampirik bilim anlayışının revaçtan düşmesi, İslam uygarlığının ve onunla birlikte Türkistan Bölgesinin spiritüalizme kaymasıyla kendisini bir çıkmaz sokakta bulmuştur. Bu yönüyle, burada görülen bilginlik düzeyi, ezici çoğunlukla eski metinleri yorumlamakla sınırlı kalan Orta Çağ Avrupa'sıyla karşılaştırılabilirdi. 19. yüzyıl Türkistan medreselerinde sonsuz bir şekilde okunan, ezberlenen, alıntılanan ve nihai olarak yeniden yorumlanan eski metinler, 14-15. yüzyıllara ait, başka bir deyişle bölgenin görkemli çağının en son temsilcileri Uluğ Bey gibi bilim insanları ve Hoca Hafız, Ali Şir Nevai gibi Türk ve İranlı şairlerin yazılarından oluşuyordu.

Medreselerin çoğu vakıflar tarafından finanse edilir, böyle olunca hocalar da maaşa bağlanırlar. Zengin vakıflara bağlı medreselerde hocalar 30'dan 100 rubleye ve çok nadir 200 rubleye kadar maaş alabilirler. Talebenin bitirdiği her kitap için ebeveynler öğretmene birkaç rublelik hediyeler teslim ederler (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 62). Küçük sınıflar için yıllık 4-15 ruble, büyük sınıflar içinse 15-50 ruble olmak üzere medresede okuyan talebelere de burslar verilirdi. Ayrıca, hoca ve imamlarla birlikte medrese öğretmenleri ve talebeleri vergilerden muaf tutulurlar (Vambery, 1865, s. 164, 180; Belyavskiy, 1885, s. 78; Nikolskiy, 1903, s. 38; Masalskiy, 1913, s. 335). 1903 yılında bir medrese hocasıyla konuşmasını kaydeden Annette Meakin, öğrenim süresi

belli bir zaman ile sınırlanmayan medrese sisteminin genel müfredatını ve mezunların gelecek mesleklerini merak etmiştir:

- Medresede genellikle hangi dersleri okutuyorsunuz?
- İlahiyat, felsefe, Farsça, Arapça ve Türkçe.
- Sizin öğrencilerinizin öğrenim amacı ya da gelecekteki meslekleri nedir?
- En iyi öğrencilerimiz, bütün kitapları ezbere tekrar edebilene ve Arap ve Fars edebiyatında yeterince bilgili olana kadar on beş ya da yirmi yıl okurlar. Ondan sonra imam, müezzin, kadı (hâkim) veya alâm⁴⁷ olabilirler (Meakin, 1903, s. 80).

Ele alınan dönemde Türkistan’da varolan bu eğitim sistemini Orta Çağ Avrupa’sıyla karşılaştırırken, kastedilen asıl nokta insanın bilgi ile ilişkisidir. Bilimin “çürüdüğü”, ebedi “geviş getirdiği” ve “kör dinî bağınazlığa” bağlandığı (Vambery, 1865, s. 180; Meakin, 1903, s. 82) 19. yüzyıl Türkistan’ında, aynen Avrupa’da 17. yüzyıl Bilim Devrimi öncesi olduğu gibi bilim kullanılmaz ama ona sahip olunur. Öğrenen bilgiyi kendinde cisimleştirir ve böylece bedeni kutsal bilgi ile işaretlenmiş olur (Khalid, 1998, s. 25). Bilgiyi kullanmaktan ziyade bilgi tarafından kutsallaşmak, bilgiyi kendinde somutlaştırmak söz konusudur. Kelime seçimiyle kendisini yormayan Vambery ise medreselerden bahsederken şöyle demekten geri durmaz: “Bu bilime susayan gençler, kendilerinin faydasız eğitiminden daha yüce aptallık ve daha alçak ikiyüzlülük elde etmek için medreselere yığılmış görünürler” (Vambery, 1970, s. 181). Bu yüzden, çok sayıda mektep ve medreselerin hizmet veriyor olmasına rağmen, Turkistan’da okur-yazarlık durumu Ekim Devrimi’ne kadar çok düşük oranlarda kalmıştır. 1905 yılında 9 yaştan yukarı tüm halk için hesaplandığında Turkistan %7’lik okuma yazma oranıyla Rus Çarlığı’nın bölgeleri arasında en düşük göstergeye sahipti (*Yejegodnik Rossii*, 1906, s. 107-110):

Polonya	%41
Merkez Rusya	%30
Kafkasya	%17
Sibirya	%16

⁴⁷ Hâkimlere kanunları açıklayan ve onlar şüpheye düştüklerinde karar almalarına yardım eden insan. Türkçesi, ilâm.

Türkistan %7

Aynı kaynaktan, okul yaşındaki çocukların (8-14 yaş) okur-yazarlık durumunda da Türkistan'ın diğer Çarlık bölgelerinden çok geride kaldığını görmek mümkündür. 1905 yılının verilerini gösteren bu Rusya Yıllığında, “karşılaştırmanın doğruluğu adına” Yahudi ve İslam okulları dahil dinî eğitimle sınırlı kalan ve dünyevi dersler bulundurmayan tüm okullar kayda alınmamıştır. Bu da Rus hükümetinin mektep ve medreselere bakışını net ortaya koymaktadır. Tablo 1’de, 1905 yılında Rusya bölgelerinde okula giden çocukların yüzdesi verilmiştir.

Tablo 1. Rus İmparatorluğu’nun çeşitli bölgelerinde 1905 yılında okula giden çocukların sayısı (yüzde ile)

Bölge	Toplam	Erkek	Kız
Merkez Rusya	27	38.6	15.5
Polonya	18	23.5	12.8
Sibirya	17.2	24.9	9.4
Kafkasya	13.5	18.4	7.5
Türkistan	4.2	5.8	2.4

Kaynak: *Yejegodnik Rossii*, 1906, s. 510.

Yerli okullarla Rus okullarının sayısını karşılaştıracak olursak, Semerkant ile birlikte Türkistan'ın kültür merkezi olan Buhara şehrinde toplamda 10 bin öğrenci kapasitesine sahip 103 medrese bulunuyordu. 80 bin nüfusun yaşadığı Kokand'da 48 medrese varken, sadece iki tane Rus ilköğretim okulu bulunuyordu. Bu iki okulda öğrencilerin toplam sayısı altmışı geçmiyordu (Meakin, 1903, s. 82-83). Sayıların tahmin içerdiğini itiraf ederek İvan Geyer, 1908 yılında Türkistan'da toplam 455 medrese ve 11.200 mektep olduğunu belirtir. Bunun karşısında, bölgede 2550 öğrencisiyle 68 *Rus-tuzem* (Rus-yerli) okulu hizmet veriyordu (Geyer, 1908, s. 50-51). Kimi yazarlar Ekim Devrimi'nin eşiğinde Türkistan'da toplamda 120-140 bin çocuk ve gencin eğitim aldığı 10.000 mektep ve 1.000 medrese olduğunu, başkaları 8.500 mektep ile medrese olduğunu,⁴⁸ kimileri de en az 6.300 olduğunu (Bobrovnikov, 1913, s. 41; Masalskiy, 1913, s. 336) tahmin

⁴⁸ *Pravda*, 23 Ağustos 1924, “Narodnoye Prosveşçeniye v Turkestane”, İ. Hıdıraliev, №190.

etmişlerdir. Bu dönemde Kırgızistan'ın kendisinde 614 yerli erkek ile 56 yerli kızın eğitim aldığı 16 tane *Rus-tuzem* okulu vardı (KSSRTI, 1973, s. 494).

Türkistan'da Rus okullarının tarihi 1884'te Taşkent'te başlamaktadır. Rus okulu açmanın ilk çabası, 1879 yılında Taşkent'te yerlilerin Ruslarla birlikte katılacağı öğretmen okulunun açılmasıyla başlamıştır. Ancak, bu girişim başarısızlığa uğrar. Bu yüzden 1884'ü Türkistan'da Rus okulunun ilk tarihi olarak kabul etmek doğru olur (Bobrovnikov, 1913, s. 10-11; Moskalev, 1928, s. 27). Türkistan'ın üçüncü Genel valisi Nikolai von Rosenbach, düzenli bir molla tarafından öğretilen geleneksel mektep müfredatı ile temel Rus dili, aritmetik, coğrafya ve benzer diğer derslerin karışımından oluşan *Rus-tuzem* okullarını başlatan insan olmuştur. İlk Rus okulunu örgütleme görevi de Genel valinin emriyle Nalivkin'e verilmişti (Meakin, 1903, s. 268; Bobrovnikov, 1913, s. 10-11). Amacı, yerli elitleri Rus kültürüne çekerek onların sadakatini artırmak (Keller, 2001, s. 15) ve sonuç itibarıyla Rus dilini yerlilerin ana diline dönüştürmekti (Moskalev, 1928, s. 27). Kısacası, *Rus-tuzem* okulları bölgenin “manevi fethi”ni yerine getirmeliydi ve Rus dili aracılığıyla yerlileri dinî bağınazlıktan uzaklaştırıp aydınlatmalıydı.⁴⁹ Geleneksel mektep müfredatının da muhafaza edilmesi ise yerlileri çocuklarını bu okullara vermeye teşvik etmenin tek yolu olmasıydı. Okullar hem Rus hem tuzem bölümleri için 4 sınıftan oluşuyordu.

1907 yılına doğru Türkistan Kray'ında toplamda 2700 öğrenciye hizmet veren 80'den fazla *Rus-tuzem* okulunun başarıya ulaştığı pek söylenemez. Bunun genel olarak aşağıdaki sebeplerinden bahsedilebilir: Çok büyük bir bölge için çok az sayıda okulun olması, okulların yeterli derecede finanse edilememesi veya koşulların düşük olması ve yerliler arasında popülerleşmeyi başaramaması. Bu yüzden Taşkent dışındaki Rus okulları belli belirsiz bir hayat sürdürmüş ve çok fazla mezun verememiştir⁵⁰

⁴⁹ *Turkestanskiy Kuryer*, 1908, “Osobennosti Russko-Tuzemnih Şkol”, №68-69; *Turkestanskiy Kuryer*, 1909, “Russko-Tuzemnaya Şkola i Yeyo Rol v İstorii Kulturnogo Razvitiya Fergani”, Vyuga, №157-159.

⁵⁰ *Golos Pravdi*, 1908, “Ferganskaya Oblast”, Ferganets, №886; *Turkestanskiy Kuryer*, 1908, “Osobennosti Russko-Tuzemnih Şkol”, №68, 69.

(Bobrovnikov, 1913, s. 41; Moskalev, 1928, s. 28-30). 1909 yılında *Turkestanskiy Kuryer* gazetesine çıkan bir yazı, bu okulların acınacak durumunu aşağıdaki gibi resmetmiştir:

Ebeveynler çocuklarının eğitime önem vermezler, çocuklar da okumaya hiç istekli değil. *Rus-tuzem* okuluna başvuran çocukların büyük çoğunluğu sonuna kadar devam etmezler. Örneğin, birinci sınıfa 30 çocuk başlar ama dördüncü yılın sonunda onların sadece 2-3'ü mezun olur. Kırsal alanlarda bulunan okullar bazen yıllar boyu mezun vermez. *Rus-tuzem* okullarına rakip olarak yerlilerin düzenlediği yeni metot (Cedid) okulları çoğalmaya başladı. Kokand'da örneğin onlardan 20 tane var, her birinde ortalama 100'er çocuk okuyor. Bizim amacımız *Rus-tuzem* okullarının koşullarını o kadar iyileştirmek ki, yeni metot okulları bize ihtiyaç duysun.⁵¹

2.4. RUS ÇARLIĞI ALTINDA TÜRKİSTAN: EKONOMİK VE KÜLTÜREL DEĞİŞİMLER

Rus İmparatorluğu'nun son yıllarında Türkistan Bölgesinin çoğunu kapsayacak olan Türkistan genel valiliği başkenti Taşkent olmak üzere 1867 yılında kurulmuş, 1886 yılında ise Türkistan Krayı⁵² ismini almıştır. Türkistan yerlileri imparatorluğun sıradan vatandaşları değil, *inorodtsı* (yabancı, Rus/Slav olmayan) olarak nitelendiriliyordu ve böylelikle sınırlı yasal haklara sahip ikinci sınıf vatandaş olarak görülüyorlardı. Bu durum aynı zamanda Türkistanlıları zorunlu askerlik gibi yükümlerden de muaf tutuyordu (Ubiria, 2016, s. 51-52).

1861 yılında Rusya'da köylü serfliğinin ya da toprak köleliğinin kaldırılması sonucunda, toprağa bağlanmayan hareketli bir köylülük ortaya çıkmıştır. Rus köylülerinin az sayılarda Türkistan'a yerleşimi ilk askeri zaferlerle birlikte başlasa da asıl göç 1890'lardan sonraki dönemlere denk gelip büyük dalgalar halinde devam etmiştir. Özellikle Rusya'daki 1890'ların kıtlığı köylüleri güneye doğru itti. 1891 yılında Merkez Rusya'dan Fergana Vadisi'ne bir seferde pek çok köylü getiren dalga bir gecede 17 yeni Rus köyünün oluşumuyla sonuçlanınca, yerel Rus idareleri şaşkına dönüp, göç işine karşı olumsuzluk ve göçmenlere karşı ise "davetsiz konuk" muamelesi yapmaya başlamıştır⁵³ (Voşçinin, 1914, s. 15). Bunun sonucunda, 1897 yılında genel vali Aleksandr Vrevski,

⁵¹ *Turkestanskiy Kuryer*, 1909, "Zrely Vopros Russko-Tuzemnih Şkol", Andreyev, №7-10, 12, 15, 17.

⁵² Bölge anlamında Rusya'da bir idari taksimat.

⁵³ *Taşkentskiy Kuryer*, 1908, "Pereselentsı i Pereselençeskoye Delo v Ferganskoy Oblasti", A. Kasatkin, №102, 103, 105, 106.

“kullanılabilir boş alanlar hazırlanıp sömürgeleştirmenin genel planı çizilene kadar” Türkistan’ı resmî olarak göçmenlere kapalı ilan etmiştir. Ancak buna rağmen göçmenler bölgeye büyük sayılarda gelmeye ve yeni yerleşim alanları durmadan çoğalmaya devam etmiş, yeni gelenlere yerlilerin sadece “göçebe” toprakları değil, aynı zamanda önemli miktarda “yerleşik” toprakları da devredilmeye başlamıştır⁵⁴ (Voşçinin, 1914, s. 16, 18). Tarıma elverişli arazilerde oturan yerlileri tarıma elverişli olmayan arazilere sürüp, onların yerine yeni gelen Rusların yerleştirildiği vakalar da sık sık yer almıştır⁵⁵ (Çirkin, 1907, s. 68; Voeykov, 1913, s. 27; *Grajdanskaya Voyna v Rossii i Musul'mane: Sbornik Dokumentov i Materialov* [GVRM], 2014, s. 323).

Bununla birlikte, 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başında göçebe Kırgız ile Kazakların yavaş da olsa yerleşik hayata geçmeye eğilimi gösterdiği fark ediliyordu. Yerleşik Kazaklar kendilerine *jatak* diyordu, Türkçeye bu kelime *yatak* olarak çevrilebilir. Hemşehrileri bazen onlara “göçebelikten döndükleri için” istihfaf ettiklerini göstererek yarı Kazak (*çala Kazak*) derlerdi⁵⁶ (Yuzefoviç, 1880, s. 806-810, 814-815; Tsabel, 1907, s. 33; Çirkin, 1907, s. 46, 51, 55-57; Voeykov, 1913, s. 51; Gluhov, 1927, s. 109; Rudenko, 1927, s. 8-10).

Yeni ülkede şansını denemek isteyen göçmenler hiç yasaklara aldırılmadan bölgeye akın ederken, “yüksek” kamuoyunda bu meselenin destekçileri ile muhalifleri arasında tartışmalar sürmüştür. Bunları genel olarak ikiye ayırmak mümkün: (a) ne pahasına olursa olsun Türkistan’ın Rus göçmenler aracılığıyla sömürgeleştirilmesi gerektiğini savunanlar (Çirkin, 1907, s. 47) ve (b) bu işte yerlilerin zarar görmesini engellemek isteyenler. Örneğin, St. Petersburg’da yayımlanan *Novoye Vremya* isimli gazete, 1908 yılına ait bir yazısında Türkistan topraklarının “yerlilere ait olamazlığı” ve kendi memleketinde bulunan yerlilerin “Ruslardan toprak çaldığı” mantığını yürütmektedir. Yazı şöyle der: “Türkistan’da bulunan devlet memurları, değerli sulanan arazileri çok düşünmeden yerlilere dağıtıyorlar. Böyle giderse, gelecekte Türkistan’ın tüm değerli topraklarının

⁵⁴ *Novoye Vremya*, 1908, “O kolonizatsii Turkestana”, Sokolov, №11464.

⁵⁵ *Russkaya Reç*, 1908, “O Kolonizatsii Turkestana”, Russkiy, №46.

⁵⁶ *Turkestanskiy Kuryer*, 1909, “Zrely Vopros Russko-Tuzemnih Şkol”, Andreyev, №7-10, 12, 15, 17; *Turkestanskiye Vedomosti*, 1910, “Kolonizatsiya Ferganskoy Oblasti”, Turkestanets, №252.

yerliler tarafından tamamen çalınmasıyla karşı karşıya kalacağız”.⁵⁷ *Novoye Vremya*’ya yönelttiği eleştirisinde *Russkaya Reç* gazetesi, yerlilerin kendi topraklarını Ruslara bırakmaya karşılık göstermelerini normal bulur ve yeni gelen göçmenlere hazırdan teslim edilecek yerlerin olmadığını hatırlatır. Yerleşmeye uygun yer hazırlamak ise uzun zaman gerektirecektir: “Yerlileri kullanılmaz arazilere sürmek yerine, bu tarz yerleri elverişli hale getirip ondan sonra Ruslara vermek daha mantıklı ve adil bir yaklaşım olmaz mıydı?”⁵⁸ Bölgenin sömürgeleştirmesindeki bu düzensizlikleri 1910 yılında *Turkestanskiye Vedomosti* gazetesine çıkan bir yazı şöyle resmetmiştir:

Fergana’da çok Rus göçmeni var. Buraya gelenler Rusya’da kalan akrabalarına yazıp onları da davet ediyorlar. Yerleşecek toprak bulamayan yeni göçmenler yerlilerin topraklarını satın alıyorlar. Örneğin, Kök-Yangak’ta oturan çoğu Kırgız arazilerini Ruslara sattı. Satın alamayan bazı Ruslar boş yatan yerlere kendileri ev yaptırıp yerleşiyorlar. Diğerleri Kırgızlardan toprak kiralayıp tarımcılıkla uğraşıyorlar. Bunlardan birçoğu araziye aldıktan bir müddet sonra “toprak sizin değil devletindir,⁵⁹ zaten boş yatıyor” diyerek kirayı ödemeyi reddediyorlar.⁶⁰

Tüm bunlar 1910 yılında “fazla olan” göçebe topraklarını sömürgeleştirme işinin ihtiyaçlarına kullanmaya yönelik yasanın kabul edilmesiyle sonuçlanır (Voşçinin, 1914, s. 18). Köylü göçünün zirvesi 1906-1912 yıllarına denk gelmiştir, 1916 yılına kadar ise 1.4 milyondan fazla Slav, ekilebilir toprakların peşinde Türkistan’a taşınmıştır. Slav göçünün en büyük mağduru olan Kazakistan’ın kuzey kısımlarında daha 1917 yılına varmadan Slavlar nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu (Michaels, 2003, s. 40; Thomas, 2018, s. 8; Ubiria, 2016, s. 59). 1959 yılında ise bölgede yaşayan 6 milyon Rusun yarısından fazlası, 1 milyon Ukraynalının dörtte üçünden fazlası ve 100 bin Beyaz Rusun neredeyse tamamı Kazakistan’da ikamet ediyordu (Bacon, 1966, s. 26). Türkistan’da yaşayan Slavların sayısına ilişkin bundan farklı rakamlar da sunulmaktadır. Türkistan gezgini ve araştırmacısı Vladislav Masalskiy, 1897 yılında Slavlar bölge nüfusunun ancak %3.7’sini (197.4 bin) ve 1909 yılında %6’sını (382.6 bin) oluşturduğunu yazmıştır (Masalskiy, 1913, s. 362). Tanınmış Türkistan tarihi uzmanı Adeeb Khalid de aynı rakamları sunmaktadır (1998, s. 65). Farklı yazarlar farklı kaynaklara başvurmuş

⁵⁷ *Novoye Vremya*, 1908, “O kolonizatsii Turkestana”, Sokolov, №11464.

⁵⁸ *Russkaya Reç*, 1908, “O Kolonizatsii Turkestana”, Russkiy, №46.

⁵⁹ Bozkır bölgelerindeki arazi düzenlemesini belirleyen kararname gereği (1891 Bozkır Tüzüğü’nün 119-130. Maddeleri), göçebelere tarafından işgal edilen tüm topraklar Çarlık Rusyasının devlet mülkü olarak kabul edilir ve göçebelere yalnızca süresiz kullanım için verilir (Çirkin, 1907, s. 44).

⁶⁰ *Turkestanskiye Vedomosti*, 1910, “Kolonizatsiya Ferganskoy Oblasti”, Turkestanets, №252.

olabilirler, çünkü günümüzde yazan birçok Batılı tarihçiler Masalskiy ve Khalid'den değişik veriler kullanırlar. Örneğin, Shoshana Keller ve Grigol Ubiria'ya göre 1897 nüfus sayımı bölgedeki Slavların sayısını 690.4 bin ya da genel nüfusun %8.9'u olarak göstermektedir. Ayrıca, 1897 nüfus sayımı Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı'nı dahil etmemiştir (Keller, 2001, s. 8; Ubiria, 2016, s. 57).

Nerede önemli bir Özbek kasabası varsa, onun kenarında kendi kilisesi, kulüpleri ve okulları ile gelişen bir Rus şehri/kolonisi bulunur. Örneğin, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında Yeni Taşkent'in kamu binaları, otelleri, kulüpleri ve kiliseleri dışında 24 bin kitaba sahip kütüphanesi, Arkeoloji Derneği, birer müze ve tiyatrosu, üç bankası, kız ve erkek okulları, öğretmenler için eğitim koleji, bir askeri okulu ve dört gazetesi vardı. 156 binlik toplam şehir nüfusunun 25 binini Ruslar oluşturuyordu (Karazin, 1885, s. 173; Meakin, 1903, s. 5, 238; Geyer, 1908, s. 218). 1910'ların başında yazan Voşçinin ise bu sayılanlara *Hiva* sinemasını ekleyerek, nüfusu 56 bini⁶¹ geçen (Khalid, 1998, s. 74) "Rus" Taşkent'ini "kültürü ve görünümü ile bir Avrupa şehrine" benzetmiştir (Voşçinin, 1914, s. 11). Bölgenin tüm önemli şehirleri bunun gibi "yeni" ve "eski" iki bölüme ayrılmış durumdadır (Geyer, 1908).

Slavların Turkistan'a göçü Rus İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar devam etmiştir. Ekim Devrimi'nin ilk yıllarında hatta bölgedeki Slavları geri gönderme faaliyetleri başlamak durumunda olup, Sovyetlerin kuruluşu yıllarında bu göç tersine daha yoğunlaşmaya gitmiştir. 1897 yılında Turkistan'da Slavların sayısı ortalama %7 (Massell, 1974, s. 5) ve 1905 yılında %8.9 iken (*Yejegodnik Rossii*, 1906, s. 77), 1970'lere doğru neredeyse bölge halkının üçte birine çıkmıştır. 1970 genel nüfus sayımına göre, Kazakistan'da Rusların sayısının Kazaklardan daha fazla olduğunu (%42.8 Rus ve %32.4 Kazak), Kırgızistan'da genel nüfusun neredeyse üçte birini (%29) ve Özbekistan'da %12.5'ini oluşturduğunu görmek mümkündür. Kazakistan, Rusya ve Ukrayna'dan sonra en çok Rusun yaşadığı üçüncü ülkeydi⁶² (*Naseleniye SSSR: Spravočnik* [NasSSSR], 1974, s. 90-91; Kozlov,

⁶¹ Yeni Taşkent'te yalnız Slavlar yaşamamakla birlikte, genel nüfusun üçte birini Müslümanlar oluşturmuştur (Khalid, 1998, s. 75). Ayrıca, Rus yarısı tüm Taşkent'in nüfusunun %16'sına denk düşüyordu (Meakin, 1903, s. 237).

⁶² *Demoscope Weekly*, "Sovyetlerin 1970 genel nüfus sayımı", http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=0 (Erişim tarihi: 20 Mart 2022).

1982, s. 136-137). Sovyetler boyunca en yüksek doğum oranına sahip Türkistan cumhuriyetlerinde nüfus oranı yavaştan değişime uğrayarak, Sovyet Birliği'nin son yıllarında Kazakistan'da Ruslar (%37.8) ile Kazakların (%39.6) neredeyse eşit sayıda, Kırgızistan'da Rusların %21.5 ve Özbekistan'da %8.3 oranlarında olduğu görülmüştür.⁶³ Bugüne gelindiğinde ise bir yandan yine doğum oranındaki farkların ve diğer yandan da bir asır sonra Rusların geriye göçünün sonucunda Rus vatandaşların oranı Kazakistan'da %18.4'e, Kırgızistan'da %5'e ve Özbekistan'da %2.1'e düşmüştür.⁶⁴

Türkistan'ın dış ticaretinde uzak mesafeli alışverişlerin yerini Rusya almış, yerel zanaat üretiminin sona ermesine veya çok zayıflamasına ve onun yerini Merkez Rusya'dan gelen sanayi malların almasına yol açmıştır (Khalid, 1998, s. 62). Fergana Vadisi'nde bir Rus malı bulunmayan ev yoktu, pazar dolu çay evlerinde ise semaverden çay içiyorlardı (Geyer, 1908, s. 38; Bacon, 1966, s. 109). Durum İngiltere altındaki Hindistan ile Bengal'da yaşanan ekonomik duruma benzetilebilir. Ancak, Hindistan ile Türkistan'ın bir sömürge toprakları olarak daha büyük ortak noktası pamuktu. İngilizler, kendileri gelmeden önce dünyanın en büyük tekstil endüstrisine ev sahipliği yapan Hindistan'ı (Frank, 1998, 6. Bölüm; Maddison, 2007, s. 85, 132) yıkıma uğrattı, İngiltere'de bulunan tekstil fabrikalarında kullanmak amacıyla pamuk yetiştiriyorlardı. Tarımsal imkanları açısından Türkistan'ı Hindistan'ın yanına koymak pek doğru olmasa da Çarlık rejiminin de Türkistan'ı aynı amaçlarla kullanmaya çalıştığı belirtilmelidir.

19. yüzyılın sonlarında Türkistan, Rus ekonomisi için yeni bir önem kazandı. Uzun zamandan beri Türkistan'da yetiştirilen ve Rusya'ya ihraç edilen pamuk, Rusların bölgeye gelişiyle ve onlarla birlikte 1880'lerde uzun lifli *Upland* Amerikan pamuğunun bölgeye girmesiyle inanılmaz bir sıçrama yaşamıştır. O dönemde Merkez Rusya ve Polonya'da hızla gelişen tekstil endüstrisi, ucuz pamuğa doyumsuz bir pazar yaratmış, bu da pamuk yetiştirmeye uygun Türkistan Bölgesini zorlamaya itmiştir. Zira Türkistan

⁶³ *Demoscope Weekly*, “Sovyetlerin 1989 genel nüfus sayımı”, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=0 (Erişim tarihi: 20 Mart 2022).

⁶⁴ Kırgızistan Ulusal İstatistik Komitesi, <http://www.stat.kg/ru/pendata/category/312/> (Erişim tarihi: 20 Mart 2022); Ulusal İstatistik Bürosu, Kazakistan Cumhuriyeti Stratejik Planlama ve Reform Ajansı, <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/8> (Erişim tarihi: 20 Mart 2022); *Gazeta.Uz*, “Opublikovanı Danniye ob Etničeskom Sostave Naseleniya Uzbekistana”, 20 Ağustos 2021, <https://www.gazeta.uz/ru/2021/08/20/ethnic-groups/> (Erişim tarihi: 20 Mart 2022).

pamuğu, Rusya'nın tekstil endüstrisini Amerikan, Mısırlı ve Hindistanlı pamuk ithalatından kurtarmanın bir yoluydu. Pamuğun merkezi Özbekistan'da ise bir tane bile tekstil işletmesi yoktu, varolan sadece birkaç tane pamuk işleme tesisiydi (Markov, 1893c, s. 80; Gasselkus, 1899, s. 18, 83; Melik-Sarkisyan, 1899, s. 33-34; *İSİ*, 1969, s. 310-311; Vişnevskiy, 1998, s. 291). Gelişmekte olan Rus ekonomisi için pamuğun önemi oradaki kumaş fabrikalarının sayısı ile belli olmaktadır. 1904 yılında Rusya'nın tüm üretim ve işleme sektörleri arasından en büyüğü, 520.5 milyon rublelik toplam üretim tutarıyla pamuk işleyen fabrikalar olmuştur. İstihdam konusunda da neredeyse 400 bin işçiye iş imkanı sağlayan kumaş sektörü ilk sıradaydı (*Yejegodnik Rossii*, 1906, s. 342-344). Pamuklu kumaş üretiminde Rusya; İngiltere, ABD ve Almanya'dan sonra dünyada dördüncü sıradaydı (Gasselkus, 1899, s. 82).

Türkistan'ı Rus köylüleriyle doldurmanın ve bölgede maksimum derecede pamuk yetiştirmenin en büyük savunucularından biri Rusya İmparatorluğu Devlet Mülkiyet Bakanı Aleksandr Krivoşein, bölgeyi imparatorluğa sıkı bir şekilde bağlamanın bir yolu olarak 1909 yılında çok basit “pamuk + yerleşim + sulama = Yeni Türkistan” formülünü teklif etmiştir (Khalid, 1998, s. 65). Türkistan'ın Slavlaştırılması anlamına gelen *Yeni Türkistan* kavramı, 20. yüzyıl başında Rusya'da bazı çevrelerde oldukça popüler bir kavramdı. Bu fikrin yandaşlarından biri hem Çarlık döneminde hem Sovyetlerde sömürgeleştirme ve göç uzmanı olarak görev yapan coğrafya profesörü Vladimir Voşçinin, 1914 ve 1915 yıllarında sırasıyla *Yeni Türkistan Denemeleri: Rus Kolonizasyonunun Işığı ve Gölgeleleri* (Oçerki Novago Turkestana: Svet i Teni Russkoy Kolonizatsii) ve *Rus Asyasında Göç ve Toprak Kullanımı* (Pereseleniye i Zemleustroystvo v Aziatskoy Rossii) başlıklı eserler vermiştir. O, *Yeni Türkistan Denemeleri*'nde “yeni Türkistanlıların” yani bölgedeki Rusların hayatını anlatır. 1912 yılında bölgeye yaptığı ziyaretinden sonra Devlet Mülkiyet Bakanı Aleksandr Krivoşein, pamuğa öncelik verilmesi, buğdayın ise Sibiry'a'dan getirilmesi⁶⁵ lehine şöyle rapor vermiştir:

⁶⁵ Rus Çarlığı dünyanın en büyük tahıl üreticilerinden biriydi. Örneğin, 1904 yılında dünyada yetiştirilen buğdayın %20'den fazlası, çavdarın %60'tan fazlası, arpanın %29'u ve yulafın %30'u Rusya'ya düşüyordu (Gulişambarov, 1907, s. 31-34).

Pamuk yetiştirebileceğimiz çok az bölgemiz var, bunlar da Türkistan ile Transkafkasya'dır. Pamuğun önemi bizim için o kadar büyükken, buralara da aynı buğdayı ekmek, mantıklı ekonomik hesaplamaya aykırı hareket etmek anlamına gelecektir. Türkistan buğdayı Rus ve Sibiryaya buğdayı için bir rakip ise Türkistan pamuğu Amerikan pamuğu için rakiptir. Bundan dolayı, daha pahalı ekmek ithal etmek pahasına da olsa, bölgedeki sulanan toprakları pamuğa ayırmak gereklidir. Doğanın yarattığı o devasa serada, yani Türkistan'da ilk seçim buğdaygillere ait olamaz (Krivoşein, 1913, s. 300).

Sonuçta, pamuk Merkez Rusya'ya satıldığı için Fergana'da pamuk yetiştirmek başka ürün yetiştirmekten daha kârlı hale gelmiştir ve bu yüzden çiftçiler de pamuk yetiştirmeye çalışmışlar.⁶⁶ Herkes pamuk yetiştirdiği için tahıllara ayrılan topraklar azalarak gıda fiyatlarının yükselmesine sebep olur (Meakin, 1903, s. 31-33; Voeykov, 1913, s. 34, 45). Pamuğun özellikle yaygın olduğu Fergana Bölgesi'nde 168 milyon rublelik tarımcılık brüt üretiminin 122 milyon rublesi pamuğa düşüyordu.⁶⁷ Pamuk satın alma sezonunda yani güzün Fergana'ya çok sayıda Moskovalı firma temsilcileri gelip pamuk anlaşmaları yaptığı için, buradaki otel fiyatları “başkent fiyatları” kadar yükselmiştir (Voşçinin, 1914, s. 33). 1888 yılında Türkistan'ın 68.6 bin *desyatina*⁶⁸ alanını oluşturan pamuk tarlaları, 1915 yılına gelindiğinde 533.6 bin desyatınayı oluşturup bölgede ikinci en çok yetiştirilen tarım kültürü olabilmıştır (Tablo 2). Turkistan'ın pamuk öncelikli ekonomik rolü ve pamuk yetiştirme pahasına ekmeği ithal etme politikası Sovyetlerde de devam etmiş⁶⁹ (Lyubimova, 1925c, s. 10; Lyubimova, 1930, s. 6-7; Levorskiy, 1931, s. 2, 13-14; Skuratov, 1931, s. 90-91) ve bugünün bağımsız Özbekistan'ında da halen devam etmektedir. 1930 yılına gelindiğinde Sovyetlerde varolan tüm pamuk tarlalarının

⁶⁶ Sovyetler tarihinin en başından beri Turkistan pamuğu konusunda aynı politikalar devam ederken (1920'ler, 30'lar ve 1940'lara ait belgeler: AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 11, varak 24-26, 101, 211, 386, 411-414; defter 363, varak 126; defter 420, varak 29-31; DSV, 1983, s. 306-307; Vişnevskiy, 1998, s. 290-292), Çarlık Rusyasının Türkistan'ı kendisinin pamuk deposuna dönüştürme niyetinden, Kazakistanlı Sovyet siyasetçisi, Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Turar Rıskulov *Pravda* gazetesine verdiği röportajda bahsetmiştir (Bkz., *Pravda*, 26 Ağustos 1923, “Basmaçestvo i Ego Likvidatsia v Turkestan”, Lib., №191).

⁶⁷ *Pravda*, 5 Eylül 1925, “Hozyaystvennoe Vozrojdeniye Sredney Azii”, №202.

⁶⁸ Çarlık Rusyasında kullanılan ölçme birimi. 1 *desyatina* 1.09 hektara eşittir. Ekim Devrimi'nden sonra Rusya metrik sisteme geçmiştir.

⁶⁹ Türkistan'da pamukçuluğun çağdaş problemlerini araştırmak için 1924 yılının başlarında bölgeyi ziyaret eden bir komisyunun üyesi Kosarev, Türkistan'da pamukçuluğun gelişmesi için buraya Sovyetlerin başka bölgelerinden buğday getirilmesi gerektiğini belirtmiştir (Bkz., *Pravda*, 3 Ocak 1924, “Polojeniyeye Hlopkovodstva v Turkestan”, №2). 1915 yılında Çarlık döneminin zirvesine ulaşan 533 bin desyatinalık pamuk ekim alanı, iç savaşın sürdüğü 1922 yılında 50 bin desyatınaya düşmüştü. 1923 yılında 152 bine yükselirken, 1924 yılı için ise 280 bin desyatinalık alan pamuk için ayrılmıştı (Bkz., *Pravda*, 21 Şubat 1924, “K Predstoyaşçey Hlopkovoy Kampanii v Turkestan”, №42; *Pravda*, 28 Mart 1924, “Vesennaya Hlopkovaya Kampaniya”, №71; *Pravda*, 25 Temmuz 1924, “Na Polyah Turkestan”, A. K-v., №167). Böylelikle, Turkistan SSCB'nin ana pamuk üssüne dönüşmüştür (Kuybişev, 1934, s. 411).

%84'ünün Turkista'da yer aldığı görülmektedir (Lyubimova, 1930, s. 46-47; Vişnevskiy, 1998, s. 290-291).

Tablo 2. Türkistan'da 1915 yılında en çok yetiştirilen 5 tarım ürünü

Tarım kültürü	Alan (desyatina)
Buğday	824.9 bin
Pamuk	533.6 bin
Arpa	158.3 bin
Pirinç	153.4 bin
Darı	68.5 bin

Kaynak: Demidov, 1926, s. 11, 43.

Tüm bunlara rağmen, Çarlık Rusyasının Türkistan'dan pek kâr edemediği ve bölgeye kazandığından daha fazla para ve kaynak harcadığı sık sık söylenen bir durumdur. Rusya'nın Turkistan'a yayılmaya başlamasından beri, çok sayıda asker adamı, memur ve gazeteciler bu girişimin ancak masraf getirdiğini belirtmişlerdi. Daha 1869 yılında E. Bıkov adında biri Türkistan'ı Rusya için çirkin kabartı/ur ve ağır yük olarak nitelendirmiştir (1869, s. 243). 1880'lerde yazan Rus askeri tarihçi Tümgeneral Rostislav Fadeyev ise Rusya dışında da başka imparatorlukların Asya'da sömürgeleri olduğunu, ancak bir tek Rusya'nın bu topraklarından kâr edemediğini belirtmiştir (Fadeyev, 1889, s. 133). Rus generali Nikolay Belyavskiy'in sunduğu verilere göre, Türkistan Bölgesinin 1883 bütçesi 4 milyon ruble açık vermiştir (1885, s. 106-112). Meselenin en kesin ve net detaylarına Rusya İmparatorluğu Devlet Mülkiyet Bakanı Aleksandr Krivoşein'in raporundan ulaşılabilir. Krivoşein, 1911 yılına kadar Rus hâkimiyetinin 42 yıllık maliyet listesini çıkarmıştır. Bu raporun doğruluğunu kabul edecek olursak, 1869 yılından 1905 yılına kadar Rusya'nın Turkistan bütçesi her yıl açık vermiştir. Ancak son altı yılda ya da 1906-1911 yıllarında bütçenin fazla verdiğini görebilmekteyiz. Sözelimi, 1911 yılında Rusya Turkistan'dan 22.2 milyon ruble kâr sağlarken, 18.8 milyon harcama yapmış olup artı 3.4 milyon ruble elde etmiştir. Yine de, bölgenin 1911 yılına kadar geçen 42 yıllık toplam maliyet listesi 345.8 milyon kâra karşı 495.5 milyon harcamayla, Rusya için eksi 149.7 milyon rubleye patlamış olmaktadır (Krivoşein, 1913, s. 361-363). Rusya'yı İngiliz ve Fransız sömürge imparatorluklarından ayıran en büyük fark da budur; öbürleri özellikle İngiltere Hindistan'dan muazzam kârlar elde ederken, Rus yetkililer sömürge

topraklara sahip olarak emperyal bir güç olmanın prestijiyle kanıklanmak zorunda kaldılar. Ruslar için her şeyden önemli olan da buydu zaten (Keller, 2020, s. 10-11).

Bazı yazarlar tarafından Sovyetler Birliği bir emperyal varlık olarak kabul ediliyor olsa da bunun adı ne olursa olsun klasik imparatorluktan başka bir şey olduğu ya da olsa olsa en azından çok farklı formasyona ait bir imparatorluk olduğu düşüncesi gerçeğe daha yakın gibi görünmektedir. Rus Çarlığı altındaki Turkistan ise aynen İngilizlerin Hindistan'ı veya Fransızların Cezayir'i gibi bir hammadde deposu ve "sahiplerine" "imparatorluk" onurunu kazandıracak saygı kaynağıydı. Böyle sömürge toprakların sayısız ortak noktalarından bir tanesi, sömürgecilerin, kendilerine sadakat göstermesi için yetiştirdikleri azınlık "elit" kesim dışında geniş halk yığınlarının yaşamına karışmamasıdır. Tabii ki, onların topraklarını elinden aldıkları ve onları köleliğe zorladıkları durumlar hariç. Sovyet yazarların gözünde durum kesinlikle böyleydi (Şukurova, 1970, s. 40-41).

İmam Şamil'in yönetiminde Kafkasya Müslümanlarının 1830-1850'lerdeki direnişine şahit olan Türkistan'ın ilk genel valisi Konstantin von Kaufman (1867-82), "kafir" Çarlık yönetimine karşı benzer cihadı kışkırtmamak için bölgedeki dinî kurum ve uygulamalara karşı bir *ignorirovaniye* (görmezlikten gelme, müdahale etmeme) politikasını benimsemiştir. Kaufman, sadece İslami uygulamalara müsamaha göstermekle kalmamış, aynı zamanda Rus Ortodoks Kilisesi tarafından Türkistan'da herhangi bir misyonerlik girişimlerine de şiddetle karşı çıkmıştır (Ubiria, 2016, s. 52; Keller, 2001, s. 16). Ancak, bu siyaseti yerlilerin dünya görüşlerine karşı bir hoşgörü örneği olarak algılamak doğru olmayabilir. Çünkü, Rusların İslam dinini bölgenin gelişmesinde frenleyici bir unsur olarak gördüklerinde bir şüphe yoktu. Kaufman'a göre, işte bu durumla mücadele etmenin en etkili yolu, İslam'ı yerli ve yabancı destekten ayırdıktan sonra olduğu gibi bırakmaktı. Bu ise düşünülen plana göre, kendisinden "daha yüksek" Rus Ortodoks kültürüyle karşı karşıya kalan İslam'ın çürüyüp yok olmasına götürmeliydi. Bu strateji, dönemin bağımsız tarihçileri tarafından yazılan eserlerde de, devlette çalışanların gizli raporlarında da rastlanmaktadır (İskyander-Murza, 1883, s. 9; Belyavskiy, 1885, s. 59). "Rusların Turkistan'daki çıkarlarına zarar verebileceğini" düşünerek, Kaufman bölgeye

dışarıdan dinî kitapların girmesini ve yayılmasını da engellemeye çalışmıştır (Khalid, 1998, s. 54).

Çok geçmeden, Kaufman'ın İslam'ın devlet desteğinden yoksun bırakılması halinde çürüyeceğine dair öngörülerinin gerçekleşmeyeceği ortaya çıkmıştır. Böylelikle, *ignorirovaniye* politikası “başarısız” nitelenerek başından beri eleştirilse de 1917 yılına kadar köklü bir şekilde değişime uğramadan yürürlükte kalmıştır (Khalid, 1998, s. 56, 59). Aslında, bunun bilerek yapılan stratejiden ya da genel valinin kaprisinden çok bir mecburiyetten kaynaklandığını söylemek daha doğru olabilir. Çünkü, Çarlık rejimi hem insani hem mali kaynak kıtlığı çekerken, bölgeye yapılacak her harcama veya yatırım katı denetimden geçiyordu. Aynı şekilde, Buhara Emirliği'nin muhafaza edilmesi de masrafların ucuza düşmesi açısından oldukça uygundu; ayrı yönetim, asker, polis, mahkeme ve hapisaneler tutmaya, büyük maaşlar ödemeye gerek yoktu (Markov, 1893b, s. 506; Khalid, 1998, s. 60-61). Sözgelimi, 1915 yılında Türkistan bütçesinin %86.7'si polis ve askerlere giderken, sadece %2.3'ü eğitime gidiyordu (Palvanova, 1961, s. 18). Buhara Emri de Rusya'nın üstünlüğünü kabul etmiş durumdaydı. Buhara'yı ziyaret eden Evgeniy Markov Emrin önemli önemsiz tüm konularda ve sadece dış işlerinde değil iç işlerinde de Rus elçisiyle danıştığını, Buhara Dış İşleri Bakanı'nın da (*parvanaçi-başı*) her gün talimat almak için Rus elçisine geldiğini belirtmiştir (Markov, 1893a, s. 128).

Böylelikle, Türkistan her bakımdan, nüfustan okuryazarların sayısına ve nüfus yoğunluğundan bölgede hizmet veren okul, hastane, fabrikaların yoğunluğuna kadar, Rusya'nın en geri kalmış bölgesi olagelmıştır. 1905 yılında Rus İmparatorluğu'nun 144 milyonluk nüfusunun %6'sı (8.7 milyon) Türkistan'a düşüyordu. Türkistan'ın nüfus yoğunluğu sadece Sibirya Bölgesini aşarak 1 kilometre kareye 2.9 kişiye denk gelirdi. Kıyaslama amacıyla, bu rakamın Merkez Rusya ile Kafkasya'da 25, Polonya'da ise 96.6 olduğunu belirtmekte fayda var⁷⁰ (*Yejegodnik Rossii*, 1906, s. 40-68). Başka bir örnek için hastane ve hekimlerin sayısına bakılabilir. 1905 yılında Rusya'nın çeşitli bölgelerinde ne kadar nüfusa ve ne kadar araziye ortalama bir hastanenin düştüğü Tablo 3'te gösterilmiştir. Tablodan görüldüğü gibi, Türkistan hem nüfus hem arazi bakımından

⁷⁰ Rusya topraklarının genişliği ve kocaman fakat çok az nüfuslu Sibirya Bölgesinin varlığından dolayı, Rus İmparatorluğu'nun genel nüfus yoğunluğu 1 kilometre kareye 6.7 kişiye denk geliyordu.

imparatorluk boyunca en az sayıda hastanenin hizmet verdiği bir bölgedir. Ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan Türkistan ile aşağı yukarı benzer koşullarda bulunduğu düşünülen Kafkasya Bölgesiyle kıyaslamak gerekirse, Türkistan'dan katlarca küçük alanda Türkistan'dan daha fazla nüfusun (10.2 milyon) yaşadığı Kafkasya'nın elbette daha olumlu bir tablo sergileyeceği ortadadır.

Tablo 3. Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde 1905 yılında ortalama bir hastanenin nüfus ile toprak büyüklüğüne düştüğü oranı

Bölge	Nüfus (bin)	km kare toprak alanı
Sibirya	18.3	30767
Merkez Rusya	19.4	777
Polonya	33.7	354
Kafkasya	40	1644
Türkistan	122.8	43096

Kaynak: *Yejegodnik Rossii*, 1906, s. 634.

Daha net bir şekilde konuşmak gerekirse, tüm Türkistan boyunca sadece 145 hekimin, 342 sağlık memurunun ve 119 ebenin hizmet verdiğini de aynı istatistik yıllıktan görmek mümkündür (*Yejegodnik Rossii*, 1906, s. 632-633). Sunulan verileri doğrular nitelikte, aynı dönemde yazan Annette Meakin, yaklaşık 50 bin nüfuslu Buhara kentinde sadece bir tane Rus doktorun olduğunu belirtmiştir (Meakin, 1903, s. 170). Öte yandan, büyük sayılarda bölgeye göç eden Rusların da doktor bulamayıp çaresiz olduklarında bitki ve hayvan ürünlerini kullanarak tedavi eden yerel halk hekimlerine başvurmak zorunda kaldığı söylenmektedir (Voşçinin, 1914, s. 84).

Tüm bunlara rağmen, Rus işgalinin bir uygarlaştırıcı unsur olup Türkistan'da bazı önemli dönüşümlere yol açtığı çok sayıda yazar tarafından kabul edilmektedir. Rus kuvvetleri 1860'lar ile 1880'ler arasında Türkistan halklarını ele geçirdiğinde, bölgede tiyatro, matbaa ve çeşitli kulüpler gibi modern kamusal alanın olmazsa olmazları daha oluşmamıştı. Bütün bu enstitüler ya da kültürel üretim araçları, Rus yönetiminin yarım asırlık döneminde ortaya çıkmıştır. Her şeyden önce, 1867 yılında Türkistan genel valiliğinin kurulması ile 1917'deki Ekim Devrimi'ne kadar geçen süre içinde Türkistan, Rus Çarlığı aracılığıyla küresel ekonomik ağlara bağlanmıştır. Türkistan halklarının saplandığı çıkmaza cevap olarak ortaya çıkan Cedidçi hareket de aslında, bölgenin 50

yıllık Rus yönetimi sonucunda meydana gelen derin dönüşümlerin bir sonucuydu (Khalid, 1998, s. 2). Kendinde çok kaba bir oluşum olan Rus işgali, Türkistan medeniyetinin izolasyonunu kırıp bölge sakinleri için farklı bir tarih sayfasını açtığı düşünülebilir. Şöyle ki, ilk telgraf Taşkent'e 1873'ün Haziran'ında ulaşmış, ilk banka ise Mayıs 1875'te açılmıştır. Böyle bir başlangıcın devamında, 1888 yılında Semerkant ve yüzyıl sonlarına doğru ise Taşkent ile Fargana Vadisi demiryolu ile Rusya'ya bağlanmıştır (Khalid, 1998, s. 44, 61-62).

Rusların yerliler için inşa ettiği iki hastaneyi ziyaret eden Lansdell, “hastanelerin yeni ve temiz olduğundan ve yerli hastaların ücretsiz muamele gördüğünden” bahsetmiştir (Lansdell, 1885a, s. 598-599). 1882-1883 arasında Fergana'yı ziyaret eden gezgin Henri Moser, Rusların Taşkent'te inşa eden gözlem evinden övgüyle bahsetmiştir. Bu gözlem evi okyanuslardan 4 bin km uzaklıkta bulunması ve bir yılda 260 gün boyunca bilimsel gözlemlere müsait olmasıyla büyük önem taşıyordu. Yoksa, Rus Bilimler Akademisi'nin 1839 yılında açılan Pulkovo adında ana gözlem evi St. Petersburg'da bulunduğu için yılda sadece 100 gününe gözlem için müsait oluyordu (Moser, 1888a, s. 161). Bir zamanlar dünyanın en gelişmiş gözlem evlerine (örneğin, gökbilimci Uluğ Bey'in çalışmaları) ev sahipliği yapmış Türkistanlıların, 19. yüzyıl sonlarındaki bu yeni oluşuma karşı tepkisini Moser şöyle resmetmiştir: “Özbeklerin tepkisine gelince, onlar bu kuleye ve orada tüm olup bitenlere şeytanın icadı gibi bakıyorlar. 1882 yılında Taşkent'te görülen Güneş tutulması sırasında yerliler dehşete düştüler ve bunu dünyanın sonu sandılar” (Moser, 1888a, s. 162). Bunun dışında, Kırgız, Kazak ve Özbeklerin bazı teknoloji ürünlerine *şeytan-gemi*, *şeytan-araba*⁷¹ (tren, traktör ve bisiklet) ve *şeytan-karasaban*⁷² (traktör) dedikleri de görülmüştür (Taranov, 1885a, s. 82, 103; Masalskiy, 1913, s. 341; Skuratov, 1931, s. 101; Lyubimova, 1958, s. 7).

⁷¹ *Bezbojnik*, Haziran 1927, “Şeytan-Arba”, Maltseva, №12, s. 13; *Bezbojnik*, Eylül 1929, “Turksib”, Kudryaşev, №18, s. 6-7.

⁷² *Pravda*, 2 Ağustos 1925, “Şeytan Omaç. Çertova Maşına”, İ. Hidraliev, №175.

2.5. TÜRKİSTAN'DA KADINLARIN DURUMU

19. yüzyıl sonlarında Türkistan'a giden biri, her yerde de olduğu gibi, burasını toplum içinde kadın ile erkek rollerinin katı bir şekilde ayrılmış ve tümüyle toplumsal beklentiler tarafından tesbit edilmiş halde bulacaktır. Türkistan'da kadınların her şeyden önce mütevazı olmaları, babalarına, ağabeylerine ve kocalarına itaat etmeleri, çoluk çocuk yetiştirmeleri ve tabii ki de ev işleriyle uğraşmaları beklenirdi. Türkistan'daki göçebe ve yerleşik yaşam tarzlarına ve böylelikle İslam'a bağlılıklarına göre, kadınlara yönelik toplumsal beklentiler de farklılaşıyordu.

O dönemde Özbekleri ziyaret eden çok sayıda araştırmacı, Özbekleri “dünyadaki en katı Müslümanlar arasına”, “ömrü boyunca kocası ile mutfak arasında sıkışıp kalmış” ve “güneş görmeyen” “aşağuların en aşağısı”, kadınlarını ise “dış dünyaya en kapalı kadınlar” arasına koymada hiç tereddüt etmemiştir (Nikolskiy, 1903, s. 30-31; Meakin, 1903, s. 64; Lyubimova, 1925a, s. 6; Nukhrat, 1932, s. 8; Halle, 1938, s. 59; Massell, 1974, s. xxii). Türkistan kentleri hakkında yazan gezginlerin ilk fark ettikleri şey kadınların “yokluğu”dur. Özbek şehirleri sokaklarda kadınların yokluğu veya en azından çok nadir rastlamalarıyla dikkat çekmiştir. Sokakta nadir görülen kadınlar da içinde kimin bulunduğu pek belli olmayan “siyah çuvalar” şeklinde resmedilmiştir⁷³ (Markov, 1893b, s. 495; Meakin, 1903, s. 55; Lyubimova, 1926b, s. 22; Klimoviç, 1940, s. 10; Northrop, 2004, s. 33).

Dokuz ya da bazı durumlarda on iki yaşına gelene kadar bir Özbek kızına neredeyse erkek çocuklar kadar özgürlük ve onlarla birlikte sokakta oynamasına izin verilirdi. Bu yaştan sonra kadınlar odasına kapatılır, ailesi tarafından kızın tüm hareketleri keskin bir şekilde izlenmeye başlar ve dışarıya da bir erkek akrabası eşlik etmeden çıkamaz hale gelir (Meakin, 1903, s. 99; Kamp, 2006, s. 30, 136). 12-13 yaşlarından sonra kızlar çarşafa (*paranja* ve *çimbet*) kapanır ve “*balagatka itti*” (yaşı geldi) ve “*kuzga kurunup kaldı*” (göze görünmeye/beğenilmeye başladı) sözleriyle artık kadına dönüşür, ardından da

⁷³ *Bezbojnik*, Haziran 1928, “Vehi”, V. Bazarov, №12, s. 10.

gözümler gelmeye başlardı (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 191, 193; Geyer, 1908, s. 41; Palvanova, 1961, s. 28).

Evlenme konusuna gelindiğinde ise kiminle ve ne zaman evleneceğine babası karar verir, kızın kendisinin iradesi ve rızası hesaba katılmaz. Daha önce hiç görmediği ve hatta tiksindiği bir adamla evlenmek zorunda kalabilirdi (Geyer, 1908, s. 68; Halle, 1938, s. 93; Lyubimova, 1958, s. 11; Bacon, 1966, s. 69). Ayrıca, kızı bazı durumlarda üçüncü veya dördüncü eş olarak bir ihtiyara verebilirlerdi. Dört eşi ancak ya zenginler ya da ömrü boyunca az-çok servet toplayabilmiş ihtiyarlar alabilirler. Böyle bir durumda aşk bir yana, dostluktan bile söz edilemez (Massell, 1974, s. 111; Aminova, 1975, s. 47). Nalivkinlere göre, kızlar ortalama 13-15 yaşlarında evlendirilir, ancak nadiren 10-11 yaşlarında da olabiliyordu. Bununla birlikte, 12 yaşından önce evermenin yavaş yavaş kaybolduğunu ve genellikle bir kızın 13-15 yaşlar arasında aile kurduğunu da belirtmişlerdir⁷⁴ (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 196, 200). 1926 nüfus sayımı örneğın, Özbekler arasında 15 yaş kızların %91'inin ve 16 yaş kızların %77.5'inin bekar olduğunu göstermektedir. Bu göstergeden Kırgızlar en yüksek rakama sahipti. Özbekistan'da 16-17 yaş tüm kızların %30.8'i, Kazakistan'da %33.7'si ve Kırgızistan'da %74.6'sı evliydi (*Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1926 Goda*, 49. Cilt: *Uzbeĸskaya SSR, Otdel 3* [VPN1926-49], 1930, s. 2; Kozlov, 1982, s. 158).

Türkistan'ın kentli ve kırsal yerleşik kadınları, insanı tepeden tırnağa örten, "yakası" başın üstüne oturan ve uzun kolları yere aşağı sarkan Özbeklerde *paranja* adıyla bilinen bir çarşafıla örtünürler. Buna ek, kadının yüzünde *çaçvan* olarak bilinen ve kadının doğru düzgün hava almasını ve dünyayı görmesini engelleyen dokuma at kılından bir peçe de vardır. Bu örtünme tarzı 20. yüzyılın başlarına kadar şehir sakinleri Özbek ile Tacikler arasında baskın giysi türüydü ve 1920'lerin sonlarında örtünmeye karşı yürütölen Hücum kampanyasına kadar da öyle kalacaktır. İleride göröleceği gibi, Özbek kadınları arasında örtünme az sayılarda da olsa 1930'lara ve hatta 1940'lara kadar rastlanacaktır. Kadınları yabancı gözlerden, özellikle erkeklerden saklamayı amaçlayan paranja, sahibini isimsizleştirir (Krupskaya, 1959a, s. 107) ve bazı yazarların kullandığı kelimelerle onları

⁷⁴ Yazarın mülakat yaptığı Şermambet A.'nın (1938 doğ., Narın ili) 1900 doğumlu annesi Sonunbübü A. 13 yaşında evlendirilmiştir.

“yürüyen hayalet”e, “yürüyen gölge”ye, “mumya”ya, “korkuluğa”, “tarih öncesi bir anıta” veya hatta “kertenkeleye” dönüştürürDÜ (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 3; Markov, 1893b, s. 495; Geyer, 1908, s. 40; Masalskiy, 1913, s. 398; Serebryakova, 1927, s. 222; Halle, 1938, s. 104; *VORJSAK*, 1971, s. 9). Sovyet yazarlar paranjaya “köleliğin çuvalı”, “yürüyen zindan”, “hücre hapsi”⁷⁵ ve “Doğu’nun rezaleti” gibi sözlerle atfederler (Klimoviç, 1940, s. 10; 1958, s. 11, 13; *JvR*, 1959, s. 375; Palvanova, 1961, s. 5, 28; *VORJSAK*, 1971, s. 6). Türkistan’da evlilik ise Sovyet yazarlar için kuşkusuz bir alışveriş işlemiydi; satılan mal kadın/kız, alışverişi gerçekleştiren taraflar ise baba ile damattır. Bir nesne haline indirgenen kızlar para karşılığında satılır ya da büyük baş, küçük baş hayvan, buğday, pirinç gibi ürünlere takas edilirdi. Elde edildikten sonra ise erkeğin evinde hiç kuşkusuz bir köleye dönüştürdü (Nमितokov, 1929, s. 12; Klimoviç, 1940, s. 25; Yakubova, 1947, s. 6; Palvanova, 1961, s. 23; Şukurova, 1970, s. 44; Aminova, 1975, s. 47).

Her imkanı olan Özbek evi, sadece kadınların girebileceği *içkari* (içeri) ve evin erkekleri bulunduğu ve aynı zamanda konukların misafir edildiği *tışkari* (dışarı) olmak üzere ikiye ayrılır. Bu yarıları birbirine bağlayan tek bir geçit vardır. Evlerin sokağa bakan pencereleri yok ve sokaktan mutlaka evin kendisi kadar yüksek duvarla korunmuş durumdadır (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 74-75; Meakin, 1903, s. 107; Geyer, 1908, s. 41; Nukhrat, 1932, s. 6). Şöyle denilebilir ki, Türkistan insanları cinsiyete göre ayrılmış alanlarda yaşıyordu. Bölgede hâkim olan İslam hukuku ve âdetlerine göre, “yasa dışı” cinsel ilişkileri önlemek ve aile namusunu korumak için aynı aileden olmayan yetişkin erkek ile yetişkin kadınlar herhangi bir etkileşime giremiyordu. İşte bu âdeti yerine getirmeye gücü yeten şehir sakinleri, evlerini *içkari* ve *tışkari*’ya ayırır, imkanı olmayanlar ise aynı odada birlikte yaşamak zorunda kalırlar (Kamp, 2006, s. 29).

Sovyet İslam araştırmacısı Vagabov, yerleşik ile göçebe kadınlarını gündelik iş ve emekle meşgul olmalarına göre ayırır. Ona göre, evden çıkmayan Özbek kadınlar bazen kendilerini “hayvanlar âleminde bile rastlanmayan” işsizliğe verirken, Kazak ile Kırgızlar arasında ise kadınlar hem ata binerler, hem de erkek ile yan yana tüm ev işlerini yapar,

⁷⁵ *Pravda*, 26 Temmuz 1923, “Ot Moskvi do Askhabada. Pis’mo 1-ye”, S. Lyubimova, №166, s. 6.

tarlada çalışır ve hayvanlara bakarlardı (Vagabov, 1968, s. 30, 33; Vambery, 1865, s. 80; Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 164; Geyer, 1908, s. 59). Özbek ile Tatarlar kadar örtünmeyen ve görece “daha özgür” sayılabilecek Kazak ile Kırgız kadınları toplumsal yaşamlarında da erkeklerle aynı mekanlarda bulunup onlarla daha sıkı kaynaşabiliyorlardı.⁷⁶ Kabile toplantılarında genellikle yaşlı kadınların sesi de etkili olabiliyor. Her iki cinsten gençler at yarışları, şarkı yarışmaları ve benzeri eğlencelerde özgürce bir araya gelirdi. Kesinlikle tüm düğünlerde güreş turnuvaları düzenlenirken, eğlence olsun diye kadınlar da güreşir, güreşirken de kafalarından başörtüleri uçardı. Yine eğlence için at yarışları yerine kadın koşuları da düzenlenirdi (Grodekov, 1878, s. 22, 59; *NRK*, 1879, s. 41-42, 54; Latkin, 1885, s. 197; Uralov, 1897, s. 40, 148-149; Masalskiy, 1913, s. 376; Kuftin, 1926, s. 10-11). Göçebelerin geleneksel kahramanlık destanlarında çok sayıda kadın kahramanlar mevcut olmakla birlikte, genelde onlar zekaları ve manevi dereceleri bakımından kocalarıyla aynı tutulurlardı (Bacon, 1966, s. 41).

Tüm bunlara rağmen göçebe topluluklarında kadının durumu yerleşik Özbeklerinkinden daha iyiydi denilemez. Dönemin Türkistan’ını temsil etmede kullanılan kadının “nesneleştirilmesi”nin Kazak ve Kırgızlar arasında da çok sayıda örnekleri mevcuttu. Antonina Nukhrat’ın (1930) bir Kazak kızın evlilik hikayesini anlattığı eserinde, gelinlerin kayın annelerden gördüğü ayrımcı ve kötü muamele, herkesin önünde yaptığı hakaretler bakımından ünlü Rus oyun yazarı Aleksandr Ostrovski’nin 1859 yılında kaleme aldığı *Fırtına* (Groza)⁷⁷ oyunundakinden hiç farklı olmadığını göstermiştir. Erkekler eşlerine ismiyle hitap etmez, *katın*⁷⁸ diye seslenirler. Onlar yemek sofrasında birlikte oturmazlar, erkek köpeğe atar gibi kadına kemik atar, karı ancak kocadan sonra yiyebilir.⁷⁹ Kadınlar ise kocalarının ismini söyleyemez, onun yerine *atası* (babası)

⁷⁶ “Kırgız kadını, Türkistan’ın diğer milliyetlerinin kadınlarına göre görünüşte daha az köleleştirilmiştir. Örneğin, bir Özbek kadını gibi paranja giymiyor, evlenmeden önce erkeklerle özgürce iletişim kurabiliyor” (*Pravda*, 2 Ekim 1925, “Bor’ba Za Raskrepoşçeniye Jenşçini-Kirgizki”, №225).

⁷⁷ Aleksandr Ostrovski’nin Rusya’daki gelinlerin evlendikten sonra yeni ailede geçirdikleri zorlukları anlattığı meşhur eseri.

⁷⁸ Eski Türklerde kağanın karısına hitaben kullanılan “hatun” tabiri Kırgırlar ve Kazaklarda “katın” şeklinde korunmuştur (İsakov ve Murzakulova, 2012, s. 56). *Katın* sözcüğü, ayrıca, Türkçedeki kadın sözüyle aynı kökten geliyor olsa da, Kırgızcada *ayal* ve Kazakçada *ayel* Türkçedeki kadın sözünün amlamsal olarak daha doğru çevirisidir. *Katın* ise Rusçadaki *baba* sözüne benzer şekilde, kadına yönelik aşağılayıcı manada kullanılan bir sözdür.

⁷⁹ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 92-95.

derler.⁸⁰ Göçebelerde ev işlerine hiç karışmayan “tembel” erkekler boş vakitlerinde ya uyur ya da işsiz güçsüz atıyla dolaşırken, kadınlar ev işlerini yapa yapa tükenirlerdi (*NRK*, 1879, s. 40-41; Latkin, 1885, s. 191-193; Uralov, 1897, s. 42, 138-139; Baronov, 1927, s. 48). Lyubimova Türkmen, Kırgız ve Kazak kadınlarını, kocalarının kölesi olarak tasvir edecek kadar ileri gitmiştir: “Köle sahibi erkeğin evinde tüm haklardan yoksun iki, üç veya dört karı-köle çalışır” (1925d, s. 7).

Kocası öldüğünde bile, kendisinin ve çocuklarının kaderi konusunda söz sahibi olamazdı kadın. Özellikle göçebeler arasında *levirat* (Kazakçada *amangerlik*) geleneğine göre, kocası ölen kadın, kocasının erkek kardeşlerinden birisiyle evlenmek zorunda kalırdı. Yeni kocasının, kadının kendi çocuklarından daha küçük bir bebek olması da geleneği durdurmazdı (Grodekov, 1878, s. 24; Yuzefoviç, 1880, s. 826; Lyubimova, 1925a, s. 5-6; 1925c, s. 14; Palvanova, 1961, s. 24; Nurbekova, 1968, s. 15-16). Ancak daha 1885 yılında yazan Lansdell, bu âdetin eskiden varolduğunu ve bugünlerde yavaştan kaybolmakta olduğunu belirtmiştir (1885a, s. 329). Kadının nesne olduğu bir başka şiddet pratiği de kızı zorla kaçırmaktır. Göçebeler arasında *kalıñın* çok yüksek olması, bazı yazarlara göre (Namitokov, 1929, s. 39-40; Nukhrat, 1932, s. 12; Massell, 1974, s. 114) kızların kaçırılarak evliliğe zorlanması pratiğine yol açmıştır. Bu pratik kısa anlatımıyla, bir grup insan tarafından kızın zorla kaçırılması, kaçırmanın evinde veya uzak bir yerde saklanması ve nihayetinde kızın tecavüz edilmesini içeriyordu. Bekaretini kaybetmiş kız korku ve utançtan “yeni kocası”ndan ayrılıp evine dönemez ve hatta kaçırılmasından bile şikayetçi olamaz hale gelirdi (Namitokov, 1929, s. 42-43). Bu “âdet” suç sayılmasına rağmen Kazak ile Kırgızlar arasında bugün 21. yüzyılda bile varlığını korumuştur.

Bir kadın hamile kaldığında, ailesi erkek çocuk umut eder, kız doğarsa eğer açık bir hayal kırıklığıyla karşılarlar. Bu durumda annesi muhtemelen şunları duyacaktı: “[Kız doğurmaktansa] Bir taş doğursan daha iyiydi, en azından duvar tamirinde faydalı olurdu”. Bazı kızlara “erkek getirmesi” uğruna isimler verilirdi. Örneğin, *Doyduk* (Yeter), *Uuldursun* (Oğul gelsin), *Uulgererek* (Oğul lazım) ve saire (*NRK*, 1879, s. 43-44; Uralov, 1897, s. 139; Halle, 1938, s. 78; Palvanova, 1961, s. 22; Massel, 1974, s. 109). Bugün de

⁸⁰ *Bezbojnik*, Mayıs 1930, “Kırgızı i İslam”, Salim, №10, s. 10-11.

Türkistan’da bu tarz isim koyma yaygın bir şekilde uygulanmaktadır: Bunlar arasında Uultay veya Uulkan (Oğul olsun), Burulkan veya Burulay (Dönsün), Canılmırza veya Canılay (Yanılsın) gibi isimler var.

Türkistan’da erkek egemenliği söz konusu olduğunda, aslında ailedeki güçlü baba otoritesinden söz edilmelidir. 19. yüzyıl sonlarında bölgeyi ziyaret edip eser bırakan bazı yazarların belirttiğine göre, kızları bir yana bırak, aile içinde oğlun yeri baba karşısında çok düşük kalıyor ve kişilikleri de kayboluyordu (Yuzefoviç, 1880, s. 828).

Türkistan’da kadınların haksızlığının en renkli ve abartılı anlatımı, tabii ki de bu haksızlık durumuna karşı mücadele veren Sovyet eserlerinde ve gazete-dergi yazılarında bulunur:⁸¹

Ezilenlerin en ezilene, kölelerin en kölesi, insan ıstırapları kitabından çıkıp gelmiş gibi bastırılanlar ve aşağılananlar silsilesinin en sonunda Doğu kadını gelmektedir. Tepeden tırnağa örtüyle kapanmış, çocukluğundan beri evden çıkamayan, eşya gibi satılan ve satın alınan, en ufak ev işlerinde bile ifade özgürlüğüne sahip olmayan ve bunların dışında babasına, abisine ve kocasına itirazsız itaat etmek zorunda olan Doğu kadını, ölünce mezarına kadar taşımak üzere bir lanet damgasıyla doğmuş gibidir (Kasparova, 1925, s. 4-5).

Bir kadın üzerinde onun babasının, erkek kardeşinin, kocasının, kayın babasının, kocasının erkek kardeşinin, kayın annesinin, kocasının ağabeyinin karısının, kocasının birinci karısının, bütün kabilenin iktidarı vardı (Nukhrat, 1932, s. 8).

Kadın insan değildir. O önce babasına sonra kocasına ait olan, kar için satılabilen, ihtiyaçları karşılamak için kullanılabilen ve artık gereksiz olduğunda sokağa atılabilen bir metadır.⁸²

Türkistan’da kadın insan yerine koyulmuyor⁸³ (Lyubimova, 1925c, s. 12).

Temel insan haklarından mahrum bırakılmış Türkistan kadını, bir eşya muamelesi görür ve babasının, ağabeyinin veya kocasının isteğiyle satılabilir, satın alınabilir ve dövülebilir (Aminova, 1975, s. 47).

Bir Özbek kadınının doğumundan ölümüne kadar tüm yaşam yolu, bitmeyen bir ıstırap zinciriydi (Babajanova, 1971, s. 61).

Küçük yaştaki kızların evlendirilmesi, kalın, çok eşlilik ve Türkistan Müslümanları arasında varolan başka âdetler, kadını eşya konumuna düşürüyordu (VORJSK, 1971, s. 4-5).

⁸¹ *Pravda*, 19 Aralık 1920, “Probujeniye Jenşini Vostoka”, N. Meşçeryakov, №286; *Pravda*, 12 Nisan 1921, “Ot Soveşçaniya Organizatorov po Rabote Sredi Jenşini Vostoka”, №78.

⁸² *Bezbojnik*, Mart 1927, “Çelovek ili Tovar”, N. Perovsky, №5, s. 10.

⁸³ Benzer sözler *Bezbojnik* dergisinde kullanılıyor: *Bezbojnik*, Haziran 1925, “Mı Ne Rabı!”, Mih. Gorev, №5, s. 3.

Almanyalı sosyalist eğilimli tarihçi Fannina Halle de anlatımında yukarıdakilere benzer resim çizmiştir:

Gerçekten de, bu en sefil varlıkların, bu kölelerin en kölesinin kaderlerini hiçbir kelime ifade edemez. Uzun uzun sayfalar ve ciltler, Doğu'nun erkek despotizminin kadın kurbanlarının, diri diri gömülen, derin derelere atılan, zehirlenen, bıçaklanan veya kendi elleriyle parafinle yakılan kadınların örnekleriyle doldurulabilir; ve yine de bitmeyecektir. Taşlar konuşabilseydi, yalnızca Özbekistan'da kadın odalarının iç avlusu ve mahkemeleri çevreleyen duvarlar, saçlarımızı diken diken edecek binlerce korkunç hikayeler anlatırdı (Halle, 1938, s. 109).

Sovyet Marksizm kuramında Türkistan söz konusu olduğunda, burjuva-proleter veya ezen-ezilen diyalektiği üçlü baskıya dönüşmektedir. Meşhur “ezilenlerin en ezileni, kölelerin en kölesi” sözlerini Clara Zetkin ile olan söyleşisinde Lenin söylemiştir. Türkistan tarih kitaplarında, Lenin'in başka konuşmaları gibi bu sözler de daha çok tekrarlanmıştır. İşte Marksist “köle-efendi” diyalektiğine gelince, Sovyet yazarlara göre Türkistan halkları Ekim Devrimi'nden önce “ikili baskı” ya da başka bir deyişle bir değil iki tane efendi altında bulunmaktaydı: İlki, Çarlığın kapitalist sömürgecileri, ikincisi ise yerli feodal beyler (Rajabov, 1960, s. 7; Pesin, 1971, s. 50). Kadınlar söz konusu olduğunda ise bunlara daha üçüncü biri eklenmektedir: babalar ve kocalar olmak üzere erkekler (Halle, 1938, s. viii; Palvanova, 1961, s. 33; Nurbekova, 1968, s. 15, 20-21). Kimileri de Ekim Devrimi'nden önceki bu üçlü baskıyı biraz daha farklı buluyordu: sosyal, ulusal ve dinî-yaşamsal (Nukhrat, 1932, s. 3; *VORJSAK*, 1971, s. 7). Bunlar sırasıyla, sosyal bazda burjuva sınıfının baskısı, ulusal bazda Rus Çarlığı'nın Türkistan kolonisini sömürüsü ve dinî-hayat bazında da din adamlarının baskısıdır. Klavdiya Kirsanova ile Hadiyahon Yakubova ise beşli baskıdan bahsederler. Buhara Emirliği'nde bir kadının beş sahibi veya efendisi vardı, onlar sırasıyla: ttanrı, emir, işveren, molla ve en sonunda da koca (Kirsanova, 1936, s. 42; Yakubova, 1947, s. 6). Tüm bu üçlü/beşli “baskı”ları, Sovyet yazarların her şeyden önce sözün çarpıcı ve dramatik duyuluşu amacıyla kullandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kadının toplum içindeki yerini en kısa ve aynı zamanda da en net ortaya koymanın yolu, halkların kültürel inançlarının ve genel maneviyatının dışavurumu olan atasözlerine başvurmak belki de en ilginç yol olabilir. Birbirinden on yıllarla ve asırlarla ayrılan çok sayıda araştırmacı bu yola başvurmuştur ve Türkistan'daki toplumsal rollerle ilgili

teorisini kanıtlamak için erkek karşısında kadını alçaltan ve anlaşılması için pek de yorum gerektirmeyen atasözlerini örnek vermiştir. Aşağıdakiler yazarlar tarafından en çok tekrarlanan atasözleridir (Grodekov, 1878, s. 65; Halle, 1938, s. 75, 78, 106; Yakubova, 1947, s. 6; Klimoviç, 1940, s. 21-22; 1958, s. 4; Palvanova, 1961, s. 3, 22; 1982, s. 11; Babajanova, 1971, s. 61; Massell, 1974, s. 97, 101-103, 109-112; Aminova, 1975, s. 47):

Altın başlı bir kadından, kurbağa başlı bir erkek ehvendir.

Oğul zenginlik, kız ise yüküdür.

Kocasız olmayan kadın, dizginsiz ata benzer.

Dünya bir erkeğin evi, ev ise bir kadının dünyasıdır.

Eğer bir müminin öğüde ihtiyacı doğarsa, mollaya sorsun, molla yoksa babasına sorsun, yoksa ağabeyine, yoksa kardeşine ve amcasına, yoksa komşusuna sorsun. Ancak kimse yoksa, karısına sorsun ve onun dediğinin tam tersini yapsın.⁸⁴

Kız doğurmaktansa taş doğursaydın, en azından duvar örerken işe yarardı.

Ömrü yoksulluk içinde geçen, çocukluğundan beri toplumundaki eşitsizliklere tanık olan Kırgız milli şairi Toktogul Satılganov (1864-1933), hayatını, zenginleri ve yerli idarecileri eleştirmeye ve toplumda adalet aramaya adanmıştır. Yoksul geçmişi ve feodal bay-manaplara karşı söylemleri nedeniyle Sovyetlerde rağbet gören şair, “Manaplar halkı yönetip, garipleri kul etti, kadınları dul etti. Kaderini bağlayıp yetimin, ödül koydu cesiri” demiştir şarkılarında. Toktogul eserlerinde kadınları nazik sözlerle ele almış ve onların haklarını korumuştur. Küçük kızların yaşlı adamlara satılmasına acıyıp, torunu yaşındaki kızlarla evlenen ihtiyarları nefretle kınamıştır (Zhaparaliev, 2018). Bir keresinde, genç kızla evlenen 83 yaşındaki Eselbay adında adamı ve kızın anne-babasını suçluyor ve kıza böyle kaderden kaçıp gitmesini öğüt veriyor (Cumakunova, 2014, s. 48):

Sayıp sayıp mal verip
Satın aldın Eselbay.
Sarı altın gibi güzeli
Haysiyetini yitirip
Nasıl aldın Eselbay?

Gölgeli sayebanda
Minare idi bizim kız.
Gök saray evin ışığı

⁸⁴ *Bezbojnik*, Haziran 1925, “Religiya i Jenşçina Vostoka”, VI. Dobryanskiy, №5, s. 6.

Çırası idi bizim kız.
Elinden gelecek olsaydı
Kocamış koca koynunda
Durur muydu bizim kız?..

Yoksa bizde özgür ve azat yer yok mu?
İnsafılı Kırgız el yok mu?
Yoksa birlikte kaçıp gidecek
Sana bir yürekli yiğit er yok mu?..

Bunun alası yok sakalından
Boğaya buyla bükmezsen.
Bunlukla geçer ömrün
Bu bunaktan kaçıp gitmezsen...

Kızların erken yaşlarda evlendirilmesi, modern tıbbın gelişmemişliği, özellikle bilgisizlik ve şiddetle eşlik edilen ağır doğum şartları⁸⁵ ve genel olarak kadınların ağır hayat şartları, Sovyet yazarlarına göre, Türkistan'da kadın sayısının erkeklere göre düşük oluşuna yol açmıştır. Aminova'ya göre Ekim Devrimi'nden önce Özbekistan'da 9 yaşında 100 erkek çocuğa 101 kız çocuk düşerken, 10-60 yaşlar arası 100 erkeğe 83 kadın denk gelmiştir. Aynı dönem Rusya ve Avrupa ülkelerinde kadınlar erkeklere göre daha fazlaydı (Aminova, 1975, s. 49; Palvanova, 1961, s. 32). Lyubimova da benzer veriler sunmaktadır: 1000 erkeğe 889 kadın düşüyor (Lyubimova, 1925b, s. 22; 1925c, s. 16; 1925d, s. 5). Lyubimova daha ileri gider ve cinsler arasında en büyük farkın 12-15 yaş kesiminde görüldüğüne dikkat çeker. Bu yaşlarda Kırgızistan'da 256 kıza 388 erkek ve Özbekistan'da 715 kıza 948 erkek düşmüştür. Anlaşılan, der Lyubimova, 12-15 yaş grubu, kızların evlendirilip ilk doğumlarını yaptığı (ve nihayetinde ağır doğum şartları sonucunda vefat ettiği) çağı oluşturmaktadır (1925b, s. 22). Sovyet istatistikleri Lyubimova ile Aminova'nın iddialarını tam olarak desteklememektedir. 1926 yılı nüfus sayımının verilerine göre, Kazakistan ve Özbekistan'da 12-15 yaş grubunda değil, garip olan şey 0-4 ve 5-9 yaş grupları dahil tüm yaşlarda kadınlar erkeklerden daha az olduğu görülmektedir (*Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1926 Goda*, 8. Cilt: *Kazakskaya ASSR, Kirgizskaya ASSR, Otdel 1* [VPN1926-8], 1928, s. 56-57; *Vsesoyuznaya Perepis'*

⁸⁵ Çok sayıda Rus ve Sovyet yazar Türkistan'da uygulanan dehşet verici doğum yapma pratiklerini anlatmıştır. Sözelimi, doğumlar zor geçiyor ve bebek gelmiyorsa, midesi bulanıp ıkıntı başlaması için kadının ağzına saç veya yün tıklarlar; Doğumu hızlandırmak için kadının dilinden çeker ve karnına basarlar (NRK, 1879, s. 43; Uralov, 1897, s. 139; Lyubimova, 1925b, s. 22; 1926a, s. 28-29; 1928, s. 44; Baronov, 1927, s. 49).

Naseleniya 1926 Goda, 15. Cilt: Uzbekskaya SSR, Otdel 1 [VPN1926-15], 1928, s. 12; *VPN1926-49*, 1930, s. 49-50). “Neden Türkistan’da kadın sayısı erkek sayısından aşırı derecede azdır?” sorusuna Serafima Lyubimova şöyle cevap vermiştir: “Çünkü tüm dünyada Özbek, Kırgız ve Türkmen kadınları kadar ağır şartlarda yaşayan kadın yoktur”⁸⁶ (1925d, s. 5). Antonina Nukhrat’ın örnek verdiği bir ilçede 8749 erkeğe 7949 kadın denk gelmiştir (1932, s. 15).

Sovyet yazarlar bu durumu erken evlilik ile erken doğumlara bağlamaktadırlar. Sovyet öncesi Çarlık istatistiklerinde de benzer sonuçlar görülmektedir. 1897 yılında Merkez Rusya’da 100 erkeğe 104 kadın düşerken, Türkistan’da 100 erkeğe 84 kadın düşüyordu. Bu sayı, kadınların genel nüfusun %45.7’sini oluşturduğu anlamına gelir (Masalskiy, 1913, s. 349-350; Karahanov, 1977, s. 206). Rusya’nın 1905 yılına ait yıllığında da sunulan bilgilere göre, Türkistan’da kadın ile erkeklerin dağılımında çok keskin farklılıklar görülmektedir. Rus İmparatorluğu’nun Finlandiya ve Polonya (Privislinsk Eyaleti) bölgeleri dahil farklı bölgelerinde her 100 erkeğe düşen kadın sayısı aşağıdaki gibidir (*Yejegodnik Rossii*, 1906, s. 69):

Merkez Rusya	103.2
Finlandiya	101.7
Polonya	98.9
Sibirya	94.6
Kafkasya	89.7
Türkistan	84.7

1926 yılının Sovyet nüfus sayım sonuçları da yukarıdaki bilgileri desteklemektedir. Ona göre Kazaklarda 2 milyon 85 bin erkeğe 1 milyon 874 bin kadın, Özbeklerde 2 milyon 69 bin erkeğe 1 milyon 835 bin kadın ve Kırgızlarda 403 bin erkeğe 365 bin kadın düşüyordu. Aynı zamanda SSCB genelinde kadınların sayısı erkeklerden 5 milyona daha fazlaydı, 70 milyona 75 milyon (*Vsesoyuznaya Perepis’ Naseleniya 1926 Goda: Kratkiye Svodki, Vıpusk 4* [VPN1926], 1928, s. 16, 22).

⁸⁶ Bu tarz sözleri çok sayıda Sovyet aktivist ve yazarlar dile getirmiştir (Bilşay, 1925, s. 22).

Bununla birlikte, bu sayıların gerçeği ne kadar temsil edebileceği sorusu ortaya çıkmalıdır,⁸⁷ çünkü bir yandan göçebe hayat süren Kazak ve Kırgızları saymak zor iş ise diğer yandan her türlü gözlerden eve kapalı Özbek kadınlarını saymak da aynı şekilde zor olabilirdi. Türkistan yerlilerinin Ruslar tarafından yürütülen nüfus sayımlarına düşmanca ya da en azından itimatsızlıkla yaklaştıklarına bazı gezginlerin dikkat çektiğini de görmek mümkündür (Vambery, 1865, s. 182; Lansdell, 1885a, s. 344; Lıkoşin, 1892, s. 397-399; Meakin, 1903, s. 230). Rus tarihçi ve etnograf İvan Geyer de aynı şeyi belirtmektedir: “Gelenek ve dinin gereklilikleri nedeniyle kadınların kaydedilmesi o kadar zorluklarla çevrilidir ki, nüfus sayımlarında kaçınılmaz olarak eksik yönde ciddi hataların olacağı kabul edilmelidir” (1908, s. 29). Böyle olmakla birlikte, Rus Çarlığı boyunca yaşam pratikleri, inandığı dini ve kadına yönelik muamele bakımından birbirine yakın olan Türkistan ile Kafkasya bölgelerinde aynı durumun görülmesi, Sovyet yazarlarının hipotezine inandırmaktadır.⁸⁸ Bölgedeki kadın-erkek, büyük-küçük tüm insanların genel sağlık durumuna bakıldığında da benzer sonuçlar görülmektedir. Türkistan topluluklarını inceleyen bir sürü Rus hekim, hastalıkların çok yaygınlığına dikkat çekmiştir (Baronov, 1927). Sovyet hekimler grubunun genel muayenesinden geçen 21.626 kişinin 9.772’sinin (%45) ciddi hastalığı ortaya çıkmış, bunların sebebi de en başta hijyen sorunudur. 1925 yılında Aktöbe ilinde 1061 okul öğrencisinden %62’sinde uyuz veya başka cilt hastalıkları bulunmuştur. Frengi, uyuz, tüberküloz, kadın hastalıkları, cilt hastalıkları, göz hastalıkları yaygındır. Tüm bu hastalıklar, çadırların çok kir olması, hasta ve sağlıklı insanların aynı tabaklardan yemek yemeleri, ortak yastık ve battaniyeleri kullanmaları, kendilerinin ve çocuklarının yıllarca yıkanmamaları ve çamaşır yıkamamaları ile bağlantılıdır. Ayrıca, evde her şey aile üyeleri tarafından ortak kullanılır: tabaklar, fincanlar, havlular, battaniyeler (Lyubimova, 1925d, s. 5; Baronov, 1927, s. 39-40, 42, 45-47, 50-52).

Tüm bunların fonunda ve bölgede hüküm süren topyekün bilgisizlik ortamında, yerli kadınlar arasında okuma yazma oranı çok düşük seviyede izlemekteydi. Örneğin, Kırgızistan’ın Aravan, Zagornaya ve Bıstoreçenskaya adlarında üç ilçesinde (*volost*)

⁸⁷ Örneğin, Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi Türkistan Bürosu Başkanı İsaak Zelenski 1928 yılında bir toplantıda sunduğu raporda, Semerkant şehrinde 27 bin erkek ile 29 bin kadının yaşadığını belirtmiştir (Zelenski, 1929, s. 18).

⁸⁸ Bununla birlikte, erkeklerin kadınlardan daha az oluşunda savaş faktörünün de olduğu unutulmamalıdır.

ikamet eden 3862 kadından sadece 40'ının okuma yazması varken, bunların 36'sı Slav kadınlar olup geri kalan dördü yerlilerdi. Benzer durum Özbekistan için de geçerliydi. Örneğin, 19 köyden oluşan Kitab ilçesinde 1276 kadından birinin ve 9 köyden oluşan Vabkent ilçesinde de 1399 kadından birinin okuma yazması vardı. Başka ilçelerde de durum bundan pek farklı değildi (Lyubimova, 1925b, s. 21). Genel olarak bölgede yaşayan topluluklar arasında okuma yazması var kadınların oranı %1-2'yi geçmiyordu (Namitokov, 1929, s. 53). Başka bilgiye göre bu sayı ancak %0.3-0.4'ü oluşturuyordu (Zelenski, 1929, s. 15). Ülkelere göre bakıldığında ise 9-49 yaşları arasında kadınların okuma yazma oranı 1897 yılı için şöyle gözükmektedir: Özbekistan'da %1.2, Kazakistan'da %3.6 ve Kırgızistan'da da %0.8⁸⁹ (*Narodnoye Obrazovaniye, Nauka i Kul'tura v SSSR: Statistiçeskiy Sbornik* [NONiKvS], 1971, s. 21-22; Babajanova, 1971, s. 5).

Türkistan'da kadınların ne kadar kötü hayat sürdüklerini anlatırken durumu abartıp aşırı süslü ifadelerle dolu yazı yazanlar da yok değildir. Bu tarz yazılardan kadını efendisi olan erkeğin bir kölesi ya da eşyası olarak ele alanları görmek mümkündür⁹⁰ (Yuzefoviç, 1880, s. 827; Kirsanova, 1936, s. 41-42; Babajanova, 1971, s. 62, 67). Örneğin, Türkistanlı erkek pazara gidip üzümün veya devenin fiyatını öğrenir gibi bugünün kadın fiyatlarını sorması mümkün (Massell, 1974, s. 112), ya da göçebelere erkek kendi karısını bir iki geceliğine arkadaşının karısıyla değiştirebilir (Massell, 1974, s. 115).

Özbeklerin ve Kazak ile Kırgızların sertliğiyle ilgili alışılan anlatıya ters düşen bir sürü metne de rastlanmaktadır. Bunun en güzel örneğini yine Nalivkinler verebilirler. V. Nalivkin ile M. Nalivkina'nın kaleme aldığı *Oçerk Bita Jenşini Osedlogo Tuzemnogo Naseleniya Ferganı* (Fergana'nın Yerli Yerleşik Kadınının Hayatı Üzerine Denemeler, 1886) adlı eseri, Özbeklerin dinî ve kültürel açıdan zayıflamakta olduğunu ve çok küçük adımlarla da olsa İslam'dan uzaklaştığını iddia eder: “ve şu insanları mı bağnaz diyorsunuz?” diye sorar onlar (1886, s. 149-151). Nalivkinlerin örneği, ayrıca, 19. yüzyıl Özbek halkının yabancılar ile yerliler tarafından kaleme alınışındaki hassasiyet meselesini gündeme getirmektedir. Çünkü, Batı'dan gelmiş bir yabancı (araştırmacı,

⁸⁹ *Pravda*, 23 Ağustos 1924, “Narodnoye Prosveşçeniye v Turkestane”, İ. Hidraliev, №190.

⁹⁰ *Pravda*, 15 Ocak 1940, “Okonçatel'no Uniçtojit' Paranju!”, Mastura Avezova, №15, s. 3.

tarihçi veya gezgin) karşısında Türkistanlılar dinini kalkan olarak kullandıkları için dışarıya daha çok kapalı ve izole hale gelmişlerdir. Böylelikle, yabancı gözlerin gelişinin kendisi de Özbekleri “dünyadaki en katı Müslüman” kılıfına bürünmeye zorlamış olmaktadır. Fergana Vadisi’nde bir Özbek köyünde birkaç yıl yaşayan ve Özbekçe konuşabilen Nalivkinler ise yerli halk tarafından artık benimsenmiş olabilirler.

Nalivkinler başka bir olay da anlatırlar. Fergana’da Ramazan ve Kurban bayramları hediyeleşmenin bayramları sayılır. Olay ise beklenen hediyeleri alamayıp ağlayan kadınlar hakkındadır:

Avlulardan birinden uzun bir uluma geliyor. Yere oturmuş 12 yaşlarında bir kızın uluması bütün mahallede yankılanıyor. Ondan biraz ileride evin önünde düşünceli bir adam oturuyor, içeri avludan ise onun karısı kavgada ediyor. Yaptığı işini bırakmış ve beşikteki çocuğunu unutmuş kadın hatırlayabildiği tüm hakaretleri kocasına yağdırıyor. Bayramda güzelce bir gömlek ile ayakkabı beklerken, kocasından sadece bir başörtü ile ucuz ayakkabı hediye almış. Yanına komşusu geliyor, ne olduğunu soruyor. Başörtüsünü çıkarıp atmış kadın ise kocasını daha beter sövmeye başlıyor: “Geberirsin inşallah! Seni yer yutsun! Bayrama aldığı hediyeye bak. Dur, bayram geçsin, hakeme gidip boşarım onu. Ne biçim hayat bu, karısına yakışır gömlek alamıyor. Hemen gider boşarım...” (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 100-101).

Nalivkinler, Özbek kadınları arasında pek yaygın olan ipek böcekçiliği yüzünden de çok sayıda ailelerin boşandığını anlatır. Kadınlar kocalarının dut yaprağı tedarik etmesini ister, isteksiz kocalar bu işi genellikle zor bulur. Büyük kavgadan sonra ve “ipekböceklerinin ondan çok daha değerli olduğunu” duyduktan sonra kocalar nihayet dut yaprağı temin ederler (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 117; Meakin, 1903, s. 103-104). Ayrıca onlar, hem din hem yerel âdetler erkeği aile reisi görüyorsa da karılarının sözünden çıkmayan veya hatta karılarından dayak yiyen erkeklerin de varlığı oldukça sık görülen bir durum olduğunu hatırlatırlar (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 158). Douglas Northrop da Türkistan kadınlarının anlatıldığı gibi her şeyden mahrum bırakılmış zavallılar olmadığını ve toplum içinde erkekler kadar sosyalleştiğini belirtmiştir (2004, s. 43).

Sonuç olarak, Nalivkin ve Vambery gibi yazarlar, aile içinde Özbek kadınlarının Avrupa kadınlarından çok daha az dayak yediğini ve genel anlamda Müslüman kadınının buradaki durumu ile bireysel haklarının, Avrupa’dakilerden çok daha iyi olduğunu belirtmişlerdir (Vambery, 1877, s. 21; Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 138).

Bu tarz olaylara bakılırsa, Batılı ve Rus yazarların Türkistan halkından yarattıkları “kadınlara yönelik sonsuz zalimlik ve şiddet” imajını sorgulamanın hiç de yararsız bir teşebbüs olmadığını göstermektedir. Sovyet yazarların kadın durumuyla ilgili “korkunç” anlatılarını kendisinin meşhur eserinde geniş ölçüde yansıtan Gregory Massell de, onların çizdiği tablonun ne ölçüde çarpıtıldığını kesin olarak söylemenin mümkün olmadığını itiraf eder. Bir yandan, genel olarak Sovyetlerin verdikleri örneklerin ve onlardan yaptıkları çıkarımların gerçek hayattan alındığını biliyoruz (Massell, 1974, s. 123). Çünkü, Ekim Devrimi öncesinde de hem Batılı hem Rus Çarlığı’ndan farklı gezginler Türkistan kadınlarının hayatına ilişkin aşağı yukarı aynı şeyler kaydetmişlerdir. Bu üç kamp arasından en sert ve “şok edici” resmetme kesinlikle Sovyet tarihçilerine aittir. Öte yandan, kadınların bu “alt tabakalık durumu” bir bütün olarak devrimci siyasetin hizmetine sunulduğu için, önceden seçilmiş tek tek örneklerden genelleme yapıldığını da mutlaka belirtmek gerekir.

Aynı durum erken yaşta evlilik konusu için de geçerlidir. Sovyet yazarlar, Türkistan’da kızların 9-12 gibi çok erken yaşlarda evlendirildiğini iddia ederler. Örneğin, Sovyetler Birliği’nin önde gelen kadın aktivistlerinden biri Antonina Nukhrat, kendisinin 1920’lerde tek tek konuştuğu 153 kadından 134’ünün 9 ile 15 yaşlar arasında evlenmiş olduğunu yazmıştır (1932, s. 15). Nukhrat’ın, bu 153 kadını tüm bölgeye genelleme yapılabilecek mantığa göre seçmediği tahmin edilebilir, ayrıca, milyonlarca insanların yaşadığı kocaman Türkistan Bölgesi için 153 kadın çok az bir rakam olacaktır. Aynı zamanda, kendisi de bir Sovyet yazarı olan M.K. Karahanov bambaşka sonuçlara ulaşmıştır. Onun 1897 yılına ait istatistiksel verilerden derlediği rakamlara göre, Türkistan kadınları arasında 15 yaşına kadar olanlarının sadece %1’i evli olduğu ortaya çıkmaktadır. Kadınların evlilik oranı ancak 15-16 yaş grubunda %37.9 ve 17-19 yaş grubunda %74.1 olarak göstermektedir. Kadın ve erkekler arasında evlilik yaşlarının istatistiği Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Türkistan’da kadın ve erkeklerin yaş gruplarına göre evlilik oranı

Yaş grubu	Evli olanlar	
	Erkekler	Kadınlar
15’e kadar	%0.1	%1
15-16	%1.8	%37.9

17-19	%6.4	%74.1
20-29	%37.8	%94.8
30-39	%80.9	%94.3
40-49	%90.7	%83.6
50-59	%91.9	%62.0
60 ve üstü	%86.3	%27.3

Kaynak: Karahanov, 1977, s. 207.

Karahanov, çok eşlilikle ilgili de aynı duruma dikkat çekmiştir. 1911-1913 yıllarında Çarlık yönetimi tarafından Fergana Vadisi'nin göçebe toplulukları arasında gerçekleştirilen demografik incelemelere dayanan Karahanov'a göre, Fergana göçebelerinde tüm ailelerin %4.85'i çok eşliymiş. Daha detaylı konuşmak gerekirse, tüm ailelerin %4.6'sı iki eşli, %0.24'ü üç eşli ve %0.01'i de dört eşli olduğu görülmektedir (Karahanov, 1977, s. 208). Çok eşlilik, kentsel ve kırsal nüfusun zengin kesimlerini temsil eden varlıklı hanelerin bir özelliğiydi. Karahanov, çok eşliliğin demografik süreçler üzerindeki etkisini çok küçük bulmuştur (1977, s. 209). Karahanov dışında da bir çok yazar, birden fazla kadınla ancak zenginlerin evlenebileceğini ve bunların genel nüfusun çok azını oluşturduğunu bildirerek durumu abartmanın gereksiz olduğunu itiraf etmişlerdir (Kırmskiy, 1899, s. 79; Meakin, 1903, s. 140; Nikolskiy, 1903, s. 32; Geyer, 1908, s. 41, 54; Bacon, 1966, s. 41, 71). Kırım kökenli Çarlık Rusyası şarkiyatçısı Agafangel Kırmskiy Türkistan'daki çok eşliliğin kökenini dine değil zenginliğe bağlayarak, tam Karl Marx'ın⁹¹ yaptığı tarzda bir yorum önermiştir:

Birden fazla kadınla kimler evlenir? Parası olan zengin sınıflar. Ancak, Hıristiyan dünyasında da aynı sınıfların *de facto* "çok eşli" oldukları ortaya çıkmaktadır. Demek ki, soylu ve zengin Müslümanların "ahlaksızlığı"ni, dinde değil onların ekonomik durumlarında aramak gerekir. Yoksa Türkistan'da geniş erkek toplumu bir kadınla yaşar ve kolay olmasına rağmen çok nadir boşanırlar (Kırmskiy, 1899, s. 78-79).

2.5.1. 19. Yüzyılda Rus Kadınların Durumu

Ele alınan dönem içerisinde, yani 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında, daha net konuşmak gerekirse 1920'ler veya hatta 1930'lara kadar Rusya'da vatandaşların ortalama

⁹¹ "Siz komünistler kadınların ortaklaşlığını getireceksiniz" diyen eleştirmenlerine Karl Marx, *Komünist Manifesto*'da "zaten burjuvazi arasında resmî ve gayiresmi fuhşun çok sıradan bir şey haline geldiğini" ve böylelikle kadınların ortaklaşılığı zaten varolan bir durum olduğunu hatırlatarak cevap vermişti (Marx ve Engels, [1848]2014, s. 59).

yaşam süresi, yetişkinlerin ve çocukların ölüm oranı ve en önemlisi toplum içinde kadınların yeri gibi sosyal göstergelerin, önceki başlıklarda anlatılan Türkistan'ından pek farklılık göstermiyordu. Aslında, kesinlikle söylenebilir ki, Türkistan kadınlarının “haksızlık” ve “ezilmişlik” durumuyla ilgili anlatılanlar o dönemde dünyanın pek çok yeri için geçerliydi demek yanlış olmayacaktır.

Rusya'nın sosyo-ekonomik göstergelerine gelecek olursak, 1920'lerin sonlarına kadar Rusların ezici çoğunluğu (%84)⁹² tarımcılıkla uğraşarak “Tanrı'nın terk ettiği” (Danilov, 1988, s. 49) kırsal alanlarda otururken, kentsel yaşam ancak Moskova, Leningrad, Ural, Ukrayna ve Azerbaycan'ın bazı küçük sanayileşmiş kısımlarında yoğunlaşmıştı (Goldman, 1993, s. 144-145). 1905 yılının kentleşme oranında Merkez Rusya ile Türkistan aynı rakama sahiptir: Biri %12.3, diğeri %12.5 (*Yejegodnik Rossii*, 1906, s. 71). Ekim Devrimi öncesinde Rusların ölüm oranı ile ortalama yaşam süresinde de, özellikle bugünün gözüyle bakıldığında, çok korkunç rakamlarla karşılaşılmaktadır. Örneğin, 1909-1913 yıllarında doğmuş tüm bebeklerin dörtte biri (ya da %24.1 ve %26.7 arası) 1 yaşına gelmeden ölmüşse,⁹³ tüm doğanların %43'ü de 5 yaşını görmemiştir (*Smertnost' Mladentsev*, 1914, s. vii; 1918, s. i-v; Uralnis, 1977, s. 15). Tarihte biraz daha geri gidilirse, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya'da tüm doğanların %48.6'sının 20 yaşına gelmeden vefat ettiğini görmek mümkündür. Bu ise Rus vatandaşlarının neredeyse yarısının 20 yaşına varmadan öldüğü anlamına gelmektedir. Bu rakam pek farklı olmayıp İngiltere için %47.3, Almanya için %44.8 şeklindeydi (Çertova, 1977, s. 165). Sonuçta, ölüm sıklığı ülke boyunca insanların ortalama yaşam süresini de etkiliyor ve örnek olarak 1896-1910 yıllarının verilerine göre Merkez Rusya'da insanın ortalama yaşam süresinin 32.3 yaşını oluşturduğu gösterilebilir (Serebrennikov, 1934, s. 42; Dmitriyeva ve Andreyev, 1977, s. 31).

19. yüzyıl Rusya'sında ortalama yaşam süresinin bu kadar düşük olması, elbette geniş halk kitlelerinin ağır hayat şartları, dünyanın her yerinde olduğu gibi modern tıbbın

⁹² 1905 yılına ait yıllığa göre, Rusya'da kentleşme oranı %13 iken, İngiltere ile Norveç'te %70'in üzerinde, Almanya'da %54.4, Fransa'da %41 ve ABD'de %25.8 olarak gösteriyordu (*Yejegodnik Rossii*, 1906, s. 70).

⁹³ Özbekistan'ın da bu dönemde neredeyse aynı rakama sahip olduğu görülmektedir, 1913 yılında doğan tüm bebeklerin %27.3'ü 1 yaşına varmadan hayatını kaybetmiştir (Kamp, 2006, s. 223).

gelişmemişliği ve bilgisizlikten kaynaklanıyordu. Çeşitli hastalıkların büyücü doktorlar tarafından nasıl “tedavi” edildiğinin dehşet verici hikayelerine Sovyet süreli yayınından bolca rastlanabilir.⁹⁴ Diğer taraftan, Rus köylülerinin de traktör, ekskavatör tarzı tarım makinalarından veya başka teknoloji ürünlerinden korkup onları şeytana bağladığı, *şeytanın icadı* veya *şeytan-araba* dediklerini görmek mümkündür.⁹⁵

Kadınların toplumsal rollerinde de Rusya’da aynı durum hakimdi ve 19-20. yüzyıllarda Rus kadınların “köle gibi” hayat sürdürdüklerini vurgulayan pek çok akademik ve edebî yazar bulunmaktadır. Belki de burjuva sınıftan kentli, okumuş veya hatta devrimci fikirlere sahip kadınlar bazı belli konularda daha özgürce davranabilmiş olsalar da Rus topraklarının derinliklerinde, nüfusun %85’ini oluşturan kırsal alanlarda yazar Nikolay Nekrasov’un deyimiyle hâlâ “yüzyıllık sessizlik” (1959, s. 199), köylü ailesinde ise “bağımlılık ve kölelik” (Kapelko, 1927, s. 6) hüküm sürüyordu. Kollontay’ın fikrinde, çoğu kadın, fiziksel ve manevi açıdan “hayatın en basit ilkelerinden ve anne ve vatandaş olarak kendi işlevlerinden habersizdi” (Stites, 1976, s. 179; Porter, 1980, s. 354-355). Lenin’in eşi Nadejda Krupskaya şöyle demektedir: “Köylü kadın, kelimenin tam anlamıyla bir köleydi” (Krupskaya, 1937, s. 5-6; Krupskaya, 1901, s. 16). Kimileri ona bir değil, iki veya üç kere köle derler,⁹⁶ kimileri de kocasına sınırsız itaat eden ve hafifinden ağırlarına kadar tüm ev işlerini yapan “karı-köle”, “ev kölesi” veya “erkeğin eşyası” (Bezobrazov, 1895, s. 14; Kapelko, 1927, s. 18-19, 24). Bunun en bariz örneğini Maksim Gorki’nin 1895 yılında yazdığı *Vivod* (çıkarma) adlı öyküsünden görmek mümkündür. O, bu kısa öyküsünde 1891 yılında bir Rus köyünde kendisinin şahit olduğu “kocasını aldatan karının cezalandırılma âdetini” anlatmaktadır. Gorki, köy sokaklarında gezen bir kalabalık fark ediyor:

At arabasının arkasına ellerinden iple bağlı çırılçıplak küçücük bir kadın, neredeyse bir kız sürüklenmektedir. Yürüyüşü bir şekilde garip, yana doğru, bacakları titriyor, bükülüyor, koyu sarı saçlı başı darmadağınık, yukarı kaldırılıp hafifçe geriye atılmış, insanlıktan hiçbir şey kalmamış donuk bakışlarıyla uzağa bakıyor. Vücudu baştan sona mavi ve kırmızı lekelerle kaplı; kızcağızın yarılmış sol memesinden kan sızıyor. Sızan kan onun karnında ve sol bacağına dizine kadar kırmızı bir şerit oluşturmuş. Görünüşe göre, onun karnını uzun süre

⁹⁴ *Bezbojnik*, Mart 1929, “Znahari i Znaharstvo”, Dr. Segal, №5, s. 7-9.

⁹⁵ *Bezbojnik*, Ağustos 1929, “Ekskavator protiv Boga”, V. Maykov, №15, s. 10; *Bezbojnik*, Kasım 1929, “Separator i Ved’ma”, Neznakomets, №22, s. 6.

⁹⁶ *Bezbojnik*, Haziran 1925, “Mı Ne Rabı!”, Mih. Gorev, №5, s. 3.

boyunca ya odunla dövmüş ya da botlu ayaklarla tekmelemiş olmalılar ki, karnı koskocaman şişmiş ve müthiş maviye dönmüştür.

Arabaya bağlı kadının arkasından bir kalabalık yağıyor ve aynı zamanda bağırıyor, inliyor, ıslık çalıyor, gülüyor, yuhalıyor ve coşturuyor. Ara sıra oğlanlardan biri öne koşuyor ve kadının yüzüne alaycı sözler söylüyor, küfrediyor (Gorki, 1975).

Gorki'nin *Ana* romanı (1906) bir başka örnektir. Bu roman, hayatı boyunca dayak yediği kocasından korkarak yaşamış, geçmişini hatırlamaya kalkınca kocasının dayaklarından başka bir şey hatırlayamayan, okuma yazması yok, karanlık bir kadının devrimci hareketi anlamasına ve kabul etmesine olan yolculuğunu resmeder. Romanda tasvir edilen ana figürü Rusya'daki kadınları temsil etmektedir. Zira, 1897 yılına ait nüfus sayımına göre, Rus kadınların %91.7'si, 1913 yılında ise %88'i okuma yazma bilmiyordu ve dünyanın herhangi bir yerinde olduğu gibi kamusal yaşama aktif bir şekilde katıl(a)mıyordu (Khvostov, 1905, s. 95; *JvR*, 1959, s. 35; *NONiKvS*, 1971, s. 21). Ayrıca, Rus köylerinde kadınların kocalarından yediği dayak da hem Çarlık döneminde hem de Ekim Devrimi'nden sonra çok sayıda yazılara yansımıştır (Bezobrazov, 1895, s. 17-18; Wolfsohn, 1929, s. 403-404; Lyubimova, 1967, s. 7). Bu yüzden, Ruslar Türkistanlıları "okuttu/aydınlattı" iddiası hem Rusların kendileri için hem de dünyanın herhangi bir yeri için geçerli olmalıdır. Zira, tüm dünyada bir modernleşme çağı olan 20. yüzyıl, sanayileşmenin, kentleşmenin, makinalaşmanın, okuma yazmanın ve sonuç itibarıyla kitleleşmenin çağıydı. Rusya'dan bir örneğe bakmak yeterlidir: İki dünya savaşı arası yıllarda, okur yazarlığı yaygınlaştırma sorunu büyük ölçüde kırsal bir olguydu. 1927-1928 eğitim-öğretim yılında, kasaba ve şehirlerde 8-11 yaş arası çocukların neredeyse tamamı okullara giderken, aynı durum kırsal çocukların sadece yaklaşık %16'sı için geçerliydi. Köy kadınlarının sadece %9.6'sının okuma yazması vardı (*JDSSSR*, 1963, s. 10; Denisova, 2010, s. 47). İspanyol felsefecisi Jose Ortega y Gasset 20. yüzyılı *Kitlelerin Ayaklanması* olarak nitelendirmiştir. 1930 yılında yazdığı bu kitabında o, kitleleşmeyi şöyle tasvir etmektedir: "Kalabalık birdenbire görünürlük kazanmış, toplumun tercihli mevkilerinde yer tutmuş bulunuyor. Daha önce mevcuttuysa da varlığı fark edilmiyordu, toplum sahnesinin dibinde yer alıyordu; şimdi ön plana geçti, başoyuncu oldu. Başkışiler yok artık: Yalnız koro var" (Ortega y Gasset, 2010, s. 41).

Başka bir roman, Tolstoy'un *Anna Karenina*'sı (1877) o dönem Hıristiyanlıktaki evliliğin kırılmazlığı konusunu ve kadınların boşanma hakkını işlemektedir. *Anna*

Karenina'dan tam otuz yıl önce kaleme alınan Anne Bronte'nin *Wildfell Konağı Kiracısı* bunun İngiltere'deki örneğidir. Tolstoy ile Bronte'nin bu ünlü romanları, mutsuz bir evlilikten kurtulma mücadelesine giren genç bir annenin çaresizliğini anlatırken, ünlü feminist ve devrimci kadın Aleksandra Kollontay, koca ve aile kontrolünden kaçmanın gerçek hayattaki mücadelesini vermekle aynı dışlanmışlık kaderini paylaşmıştır denilebilir. Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne göç edecek olan Rus kökenli sosyolog (yani kendi döneminin en aydın insanlarından biri) Pitirim Sorokin 1917 yılında Aleksandra Kollontay hakkında günlüğüne şöyle not tutmuştur:

Dün Troçki ve Madam Kollontay ile bir toplantıda tartıştım. Bu kadına gelince, onun devrim coşkusu, cinsel şehvetinin tatmininden başka bir şey olmadığı açıktır. İlk başta bir generalin karısı, daha sonra bir yığın erkeğin metresi olan Kollontay, sayısız “kocalarına” rağmen henüz tatmin olmuş değil. O, cinsel sadizmin yeni biçimlerinin peşindedir (Holt, 1977, s. 29).

Pitirim Sorokin dışında da çağın erkek ve kadın aydınları “kadın meselesi” ya da “kadın emansipasyonu” ile pek ilgilenmez ve hatta bu sözleri duyunca sinsice alay ederlerdi (Khvostov, 1905, s. 12; Volohov, 1906, s. 6-7, 18).

Bilindiği gibi, o dönemlerde Katoliklerde olduğu gibi Ortodokslarda da boşanmaya izin verilmiyordu (eşlerden birinin aldattığının kanıtlanması, hapsolması ya da ciddi hastalanması durumları hariç) ve aile içinde katı erkek otoritesi yasal düzenlemenin yanında hem dinî hem geleneksel açıdan kökleşmiş haldeydi⁹⁷ (Bezobrazov, 1895, s. 12-14, 55; Kantoroviç, 1899, s. 31-49, 55-59; Khvostov, 1905, s. 98; 1914, s. 233; Kollontay, 1909, s. 112-113). Evde baba otoritesinin neredeyse hiçbir sınırı yoktu. Bu sadece aile mülkiyetini değil, aynı zamanda her aile üyesinin kişiliğini de kapsıyordu. Aile reisi, karısını evden uzaklaştırabilir veya onu kendi isteği olmadan birlikte yaşamaya zorlayabilir, “asi” bir oğlunu veya kızını evden kovabilir, karısını ve çocuklarını hiçbir kısıtlama olmadan dövebilir. Mağdurlar koruma için hiçbir yere gidemiyordu çünkü kanunlar, mahkemeler ve kilise de aile reisinin tarafındaydı. Karısını döverek sakatladığı

⁹⁷ Bolşevikler için tüm dinler, İslam'ın olduğu gibi Rus Ortodoks Kilisesi de kadının köleleştirilmesinin ana aracıydı: “Sermaye, kadının sömürülmesini kolaylaştırmak için onu çamura boğmak, aşağılamak, üzerine tükürmek ve rezil etmek ister. Sermayenin paralı askeri olan İsa'nın kilisesi, para için kendisinin kirliliğiyle kadına karşı en iğrenç iftirayı kusarak, Tanrı adına onun üzerine lanetlerini yağdırır: “Dünya senin yüzünden lanetlidir”, “Günahın kaynağı sensin, dünyadaki bütün suçların başı sensin, sen hayatın ahlaki temelini aşındıran bir güvesin”, “Temiz olan sana dokunmasın” (*Bezbojnik*, Mart 1927, “Sovremennaya Jenşçina i Yeyo Buduşçeye”, Anton Loginov, №5, s. 5).

için erkek birkaç aya veya hatta yıla hapse atılırsa da hapisten çıktığında kanunlara göre karı yine onunla birlikte ve ona itaat ederek yaşamak zorundaydı (Bezobrazov, 1895, s. 19, 22-23; Sprudina, 1900, s. 4-5; Kapelko, 1927, s. 6-7). 1897 yılında Rusya'nın yaklaşık 88 milyonluk Ortodoks nüfusu arasında boşanmaların sayısı sadece 1132'yi (Denisova, 2010, s. 68), 1912 yılında ise 115 milyonluk nüfus için 3532'yi oluşturmuştu (Tolts, 1977, s. 145). Anna Karenina'nın zengin ve soylu aileden ve Aleksandra Kollontay'ın da aydınlar sınıfından geldiği hatırlanırsa, benzer durumla köylü kadınlar karşılaşırsa ne durumda kalabilecekleri tasavvur edilebilir. Gerçi tasavvur etmeye gerek kalmadan Gorki'nin *Vivod* öyküsü herşeyi açık ortaya koymuştur.

Türkistan kadınlarına yakıştırılan “parayla satılıp alınma” durumu, aynı ölçüde Rusya için de geçerliydi denilebilir. Rusya’da “evlilik bir alışveriş işlemiydi”, burada satılan mal veya eşya ise yaşayan bir insan: bir ailenin reisi başka bir ailenin reisinden bir gelin satın alır (Braylovskiy, 1886, s. 1; Kapelko, 1927, s. 14-15, 25). 1938 yılında yayımlanan *Sovetskiye Jenşçini* (Sovyet Kadınları) adlı kitapta bir Rus kadın kendi hikayesini anlatıyor:

Şimdiki gençlerin, eskiden nikâhların nasıl kıyıldığından hiç haberi yok. Ben mesela, eşimi hiç görmemiş ve tanımamışım. Bizim zamanımızda, damatlar babalarıyla gelin evine gelir, beğenirlerse götürür, beğenmezlerse de bir laf etmeden giderlerdi. Biz kadınlar mal gibi satılırdık, damatlar ise parası olan müşterilerdi. Ama ben damadın hoşuna gittim, o fiyatı sordu ve 53 rublede anlaştılar. Kocamın ailesiyle kaldığım sürece “Senin için ne kadar harcadık!” diye bu parayı da hep yüzüme vurdular (*Sovetskiye Jenşçini* [SJ], 1938, s. 7-8).

Ancak Rusya’da başlık parasından çok, gelinin ailesi mutlaka damadın ailesine çeyiz getirmeliydi. Yeni ailede geline ek bir iş gücü olarak bakılıyordu. Kızların ve oğlanların kiminle evleneceğine babalar karar veriyordu. Gençler arasında sevginin olup olmamasına hiç önem verilmiyordu, aşkın daha sonra geleceğine inanılıyordu, “dayanır, aşık olur” (*sterpitsya – shyubitsya*) derlerdi (Braylovskiy, 1886, s. 1; Kantoroviç, 1899, s. 7; Krımskiy, 1899, s. 84; Kapelko, 1927, s. 10-11; *JvSSSR*, 1937, s. 39). Evli olmayan Rus kadını üzücü bir kader bekliyordu, çünkü köy hayatında kocası olmayan bir kadının kendi başına bir değeri yoktu. “Kocası olmayan kadın yetim gibidir” veya “Kocasız hayat pis bir su birikintisidir” gibi atasözlerine şaşmamak gerekir. Bu yüzden, bir köylü kadın tek başına kalmaktansa en kötü de olsa biriyle evlenmeyi tercih ederdi. Böylelikle aile,

kadının her şeyiydi, bütün dünyasıydı (Sprudina, 1900, s. 3-4; Mironov, 1977, s. 86). Atasözleri derken, Rus tarihçisi ve halkbilimcisi Ivan Mihayloviç Snegirev'un 1848 yılında yazdığı *Rus Halk Atasözleri ve Meselleri* kitabından kadınları konu alan aşağıdaki bazı alıntılara bakılabilir (Snegirev, [1848]2014):

Karıyı öğlen ve akşam dövmeyi unutma (s. 51).

Kafeste kuşlar, evde kızlar (s. 79).

Kızını cahil ve paranı sıkı tut (s. 103).

Karın anan değil ki, dövmeyesin (s. 121).

Kadına inanan üç gün yaşamaz (s. 163).

Karısını dövmeyen, güzel de yaşamaz (s. 164)

Tavuk kuş değil, kadın insan değil (s. 171).

Kadının saçı uzun ama aklı kısa (s. 302).

“Onları bozuyorsunuz” suçlamasıyla karılarını kadın toplantılarına göndermeyen Rus erkekler vardı,⁹⁸ köylerde, komünistlerin kadınların ortaklaşalığını getirecekleri ve erkek ile kadınların tek battaniye altında uyuyacakları yönünde dedikodular geziyordu (Krupskaya, 1930, s. 8; Viola, 1986, s. 31; 1996, s. 58). Zhenotdel çalışanlarının kadınlar arasında yürüttüğü aydınlatıcı faaliyetlerine karşı çıkan, kadın organizatörlere (*jenorganizator*) küfreden, şiddet uygulayan ve hatta onları katleden erkeklere Merkez Rusya’da da rastlanıyordu. Örneğin, Ukrayna’nın Çehrin ilçesinde bir yılda üç Zhenotdel çalışanı öldürülmüştür (*JvR*, 1959, s. 263).

19. yüzyıl sonlarında Rus kadınlarının kıyafetine gelince, deyim yerindeyse onların “kapalılık oranı” Türkistanlı kadınlarınkinden pek farkı olmadığı söylenebilir. Görsel 3’te erken dönem Sovyetlerde köylü işçi kadınlarının fotoğrafları gösterilmiştir.

⁹⁸ *Pravda*, 14 Şubat 1925, “Kosnost’ Mujskaya Tormozit Rabotu”, Ryadovoy, №37.

Görsel 3. Solda: Metal işçiliği öğrenmekte olan ırgat genç kadın, 1930 (Goldman, 2002, s. 177). Sağda: Haziran 1929'da SSCB Militan Ateistlerin İkinci Tüm Birlik Kongresi'ne gelen delege.⁹⁹

Bu kısa başlık altında görüldüğü üzere, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Rusya'daki kadınların yaşam şartları ve toplum içinde gördükleri muamele bakımından, Türkistanlı kadınlardan hiç de daha iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Bu altbölümün amacı, ele alınan dönem içerisinde Rusya dahil dünyadaki tüm kadınların aşağı yukarı aynı baskıya maruz kaldıklarını göstererek, Türkistanlı edilgen/pasif sömürgeci tarihten kurtarıp, tarihsel adalet adına evrenselleştirmektir.

⁹⁹ *Bezbojnik*, Temmuz 1929, "Vtoroy Vsesoyuznyy S'yezd Voinstvuyuşçih Bezbojnikov SSSR", №14, s. 10.

3. BÖLÜM

1920'LERDE BOLŞEVİKLERİN TÜRKİSTAN'DAKİ KADIN POLİTİKALARI

3.1. TÜRKİSTAN'DA SOVYET CUMHURİYETİN KURULUŞU

Türkistan Bölgesinin Sovyet tarihi, Ekim Devrimini takip eden aylarda Bolşeviklerin, bölgenin büyük bölümü üzerinde kontrolü eline geçirerek, Beşinci Bölgesel Sovyetler Kongresi'nin kararıyla 30 Nisan 1918 tarihinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) içinde özerk bir birim olarak Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla başlamıştır denilebilir. Türkistan'da kurulmuş ilk Sovyet devleti olan Türkistan ÖSSC'sinde 9 Ağustos 1918'de Özbekçe, Kazakça ve Rusça resmî diller olarak ilan edilmiş, 15 Ekim 1918'de de cumhuriyetin anayasası kabul edilmiştir. Türkistan Sovyet Cumhuriyeti, belirli bir etnik grupla ilişkili değildi, ancak çok etnikli bir nüfusa sahip somut bir ekonomik ve coğrafi birimi temsil ediyordu. Yeni kurulan cumhuriyetin merkezi yönetimi ağırlıklı olarak yerli olmayanlardan, çoğunlukla Ruslardan oluşuyordu (*İstoriya Kazakhskoy SSR, 4. Cilt* [İKSSR4], 1977, s. 346-347; Ubiria, 2016, s. 76). Bölgenin belirli etnik grupları temsil edecek şekilde topyekün ayrıştırılması ilk etapta 1924 yılında gerçekleştirilecektir.

26 Ağustos 1920 tarihinde Rusya içinde Kırgız (yani Kazak¹⁰⁰) Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması¹⁰¹ (*Dekretı Sovetskoy Vlasti* [DSV], 1980, s. 97-100) ve aynı yıl içerisinde Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı'nda Bolşevik Kızıl Ordu'nun yardımıyla meydana gelen halk devrimi aracılığıyla Harezmi ve Buhara Sovyet Halk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışıyla Türkistan Bölgesi Görsel 4'teki gibi hal almıştır. Harezmi ve Buhara Sovyet Halk Cumhuriyetleri (1920-1924), 1924 yılında tamamen Sovyetler Birliği'ne dahil olmasına kadar Bolşeviklerin himayesinde kurulan bağımsız

¹⁰⁰ Ruslar tarafından Kazak ile Kırgız etnik kökenleri karıştırılarak 1925 yılına kadar Kazaklara Kırgız (ya da Kırgız-Kaysak), Kırgızlara da Kara-Kırgız denilmiştir. Nisan 1925'te Ruslar Kazaklara Kırgız demeyi bırakmış, cumhuriyetin ismi de Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir (*Pravda*, 23 Nisan 1925, "Pereimenovaniye Kirgizskoy Respubliki v Kazakskuyu", №91).

¹⁰¹ *İzvestiya*, 1 Eylül 1920, "Dekret ob Avtonomnoy Kirgizskoy Sotsialistiçeskoy Sovetskoy Respublike", №192, s. 2.

devletlerdi. Bundan dolayı kadınlar arasında emansipasyon işleri Harezmi ile Buhara'da 1924 yılına kadar pek yavaş yürümüştür. Lenin'in emriyle 4 Mart 1921 yılında bu devletlerle ittifak anlaşması imzalanıp onlara ekonomik, kültürel ve askeri yardım edilmeye başlanmıştır¹⁰² (Rajabov, 1960, s. 23-25; *İz İstorii Grajdanskoj Voyni v SSSR. 1918-1922: Sbornik Dokumentov i Materialov v 3 Tomah, 3. Cilt. Fevral' 1920-Oktyabr' 1922* [İİGVvSSSR], 1961, s. 563-564).

Görsel 4. 1920-1924 yılları arasında Türkistan Bölgesi.¹⁰³

Demek oluyor ki, 1924 yılına kadar Türkistan Bölgesinde 4 idari bölge bulunuyordu: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti içinde (1) Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile (2) Kırğız (Kazak) Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve “bağımsız” (3) Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti ile (4) Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti.¹⁰⁴

Türkistan'ın esas ulusal devlet sınırlandırılması 1924 yılında gerçekleştirilip (*Dokümenti Vneşney Politiki SSSR. 7. Cilt: 1 yanvaryar-31 dekabrya 1924 g.* [DVPSSSR], 1963, s.

¹⁰² *Pravda*, 6-7 Kasım 1921, “Naşı Otnoşeniya s Buharskoj i Horezmskoj Respublikami”, №251.

¹⁰³ *Vikipedi*, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SovietCentralAsia1922.svg> (Erişim tarihi: 4 Nisan 2023).

¹⁰⁴ 20 Ekim 1923 tarihinden itibaren Harezmi Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti.

513; *İKSSR4*, 1977, s. 351-355), idari birimlerdeki bazı değişiklikler daha birkaç yıl devam ederek 1936 yılında en son halini almıştır. Buna göre, Özbekistan ile Türkmenistan 1925 yılında SSC (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) statüsüne yükseltip beşinci ve altıncı Birlik cumhuriyetleri olarak kabul edildi. 1924'te Özbekistan SSC bünyesinde kurulan Tacikistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 1929 yılında ve Kazakistan ile Kırgızistan¹⁰⁵ ise 1936 Anayasasıyla birlikte SSC statüsüne yükseltilmiştir. Bununla birlikte, 1922 yılında kurulan ve üç devletten oluşan Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti de 1936 yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'a ayrılmış olup (Rajabov, 1960, s. 31-32; Ubiria, 2016, s. 95, 108) toplam Sovyet cumhuriyetlerinin sayısı on bire yükselmişti. SSCB'nin son dört üyesi Sovyetlerin 1940 işgali sonrasında ortaya çıkacaktı: Litvanya, Letonya, Estonya ve Moldova. Böylece, 1936 yılında Sovyet Türkistan'ın, SSCB'nin 1991 yılındaki dağıtılmasına kadar değişmeden kalacak siyasi haritası çizilmiştir. Bölge altı cumhuriyetten oluşuyordu: Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan SSC'leri ve Özbekistan içerisinde Karakalpak ÖSSC'si (Görsel 5).

¹⁰⁵ Bundan önce Kırgızistan aşağıdaki statülerde varolmuştur: Kara-Kırgız Özerk Oblastı (1924-1926), Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (1926-1936).

Görsel 5. SSCB siyasi haritası.¹⁰⁶

Aldığı en son haliyle, yüz ölçümü bakımından dünyanın dokuzuncu en büyük ülkesi Kazakistan SSC'si 2.7 milyon km², Özbekistan SSC'si 448.9 bin km² ve Kırgızistan SSC'si 198.5 bin km² toprağa sahipti.

3.2. MARKSİST-LENİNİST KURAMDA KADIN SORUNU

Douglas Northrop, Bolşeviklerin iktidara geldiklerinde kadın meselesini fark ettiklerini ve bununla yüzleşmek zorunda kaldığını veya en azından 1927 yılına kadar kadınların paranjadan kurtulmasına pek de önem vermediklerini belirtmektedir (2004, s. 76, 80-81). Bolşeviklerin dayandığı Marksist gelenek ise aksine, başından beri kadın meselesinin çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Buna Marx, Engels ve Lenin başta olmak üzere çok sayıda Marksist ve Bolşeviklerin yazılarından şahit olunabilir. Devrimin ilk yıllarında işçi ile köylülerin örgütlenmesine yönelik yapılan muazzam emek, aynı ölçüde kadınların örgütlenmesi için de geçerliydi. İşçi kadınların ulusal, bölgesel ve kentsel çapta sayısız toplantı ve koferansları yanında¹⁰⁷, Moskova ve Petrograd belli bazı uluslararası işçi kadın buluşmalarına da ev sahipliği yapmıştır.¹⁰⁸ Northrop gibi Batılı tarihçiler bir yana, Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Zhenotdel başkanı Lyubimova'nın dediğine göre, bazı büyük-küçük Sovyet memurları bile kadın meselesinin ancak Sovyetlerde ortaya çıktığını düşünmüşlerdir. Bu tarz memurlar Zhenotdel'in aktivistleriyle işbirliğine girmekten kaçınıp, Türkistan'da kadın meselesinin “çözülebileceğine” inanmayan veya “bulaştırmayın bize şu kadınları, Zhenotdel'e gönderin” diyerek kadın meselelerinin kadın memurlara bırakılmasını isteyen devlet adamlarıydı¹⁰⁹ (Lyubimova, 1925b, s. 7, 43; 1926a, s. 33-35; 1926b, s. 8, 31-32; 1958, s. 24-27). Parti içinde bile bazen şaka gibi davranılan Zhenotdel “tsentro-baba” ve “bab-kom” gibi lakaplara maruz kalıyordu

¹⁰⁶ The Library of Congress, <https://www.loc.gov/resource/g7001f.ct001610/?r=-1.066.0.3.132.1.331.0> (Erişim tarihi: 4 Nisan 2023).

¹⁰⁷ *Pravda*, 10 Ekim 1920, “Jenşçina na S'yezde Narodov Vostoka”, Yelena Stasova, №226.

¹⁰⁸ *Pravda*, 1 Ağustos 1920, “Privet Pervoy Mejdunarodnoy Koferentsii Rabotnits” ve “Na Pervom Zasedanii Konferentsii”, №168; *Pravda*, 20 Temmuz 1924, “III Mejdunarodnaya Konferentsiya Kommunistok”, №163.

¹⁰⁹ *Pravda*, 10 Temmuz 1925, “Zadaçi Partii v Oblasti Raboti Sredi Jenşçin Sovetskogo Vostoka”, №155; Kazakistan'da 1928 yılında yerli Zhenotdel başkanının tahıl toplama işlerine kadınların da çekilmesi önerisine, bir eyalet yetkilisi “Bizim işimiz ekmek toplamak, kadınlarla uğraşmak değil” yanıtını vermiştir (JKASS, 1981, s. 119).

(Hayden, 1976, s. 161). Zaten Komünist Partisi'nin kadınlar için özel yapılanmasına başından beri karşılık gösterenler de az değildi, onlar, Parti'nin kadınları ayırmayıp erkeklerle birlikte düzenlemesi gerektiğini düşünüyordu¹¹⁰ (Zelenski, 1929, s. 17; Goldman, 2002, s. 36, 42). Erkekler tarafından bu tarz ilgisizlik ve bazen açık düşmanlık, Zhenotdel memurlarına göre, kadın aktivistlerin feminizme kaymasına yol açıyordu ve insanlar kadın sorunlarını sınıflar savaşı bakış açısıyla değil, “dar feminist” bakış açısıyla çözmeye başlıyordu.¹¹¹

Aynı duruma 13 Kasım 1918 tarihli *Pravda* gazetesindeki “Kadınlara Yol Açın” adlı yazısında Heinrich Bergmann adlı yazar da dikkat çekmiştir. Bergmann kadınların özgürleştirilmesi konusuna güvensizlik ve küçümseme ile yaklaşan insanları üç kategoriye ayırır: (a) hiç ilgi göstermeden sırt çevirenler; (b) zaten kadınlar için her şeyin gerektiği gibi yapıldığını düşünenler ve (c) “bırakın bunları şimdi, şu anda daha önemli işlerimiz var” diyenler.¹¹² Bergmann bu yazısını bu üç tip insana cevap amacıyla yazmıştır. Bu mesele 1922 ve 1923 yıllarında Rusya Komünist Partisi (RKP) 11.-12. Kongrelerinde de gündeme getirilip, Zhenotdel'in lazım olup olmadığı tartışılmıştı (*11-y Syezd RKP(b), Mart-Aprel' 1922 goda: Stenografiçeskiy Otçet* [11SRKP], 1961, s. 456-458, 574-575; *12-y Syezd RKP(b), 17-25 Aprelya 1923 goda: Stenografiçeskiy Otçet* [12SRKP], 1968, s. 724). Kısacası, Zhenotdel'in üzerinde sürekli bir baskı hissediliyordu (Yukina, 2007, s. 451).

Bu altbölümde, Marksist-Leninist gelenekte kadın sorununun ele alınışına ve böylelikle Bolşeviklerin kadın meselesinde dayandığı kuramsal temellere göz atmak amaçlanmıştır.

Kadın konusuna doğrudan değinen ilk Marksist çalışmanın, Engels'in 1844 yılında kaleme aldığı *İngiltere 'de İşçi Sınıfının Durumu* (The Condition of the Working Class of England) olduğu söylenebilir. Kapitalist üretimin aile üzerindeki etkilerini inceleyen bu eserde Engels, sanayileşmenin kadınlar ve aile üzerindeki etkileri konusunda endişelerini bildirmiştir (Marx, 2011, s. 383; Goldman, 1993, s. 29): “Çocukları evde yalnız kalırken,

¹¹⁰ *Pravda*, 5 Ekim 1921, “Nujni li Nam Zhenotdeli?”, A. Uksova, №223; *Pravda*, 1 Şubat 1923, “Rabota Zhenotdelov v Novih Usloviyah”, V. Golubeva, №22.

¹¹¹ *Pravda*, 18 Mayıs 1924, “O Rabote Zhenotdela. Doklad tov. Tseytlin”, №111.

¹¹² *Pravda*, 13 Kasım 1918, “Kadınlara Yol Açın!”, Heinrich Bergmann, №245.

bütün gün boyunca iş yerinde bulunan kadınların göğüslerinden süt damlardı” (Marx ve Engels, 1975, s. 437). Bu erken yazısında Engels, erkek ve kadınları günde 12-13 saat çalıştıran kapitalizmin aileyi yıprattığını iddia ediyordu (Marx ve Engels, 1975, s. 365-366, 373). Bu açıklama, Marksistler arasında geniş kabul gören bir görüştür (örn. bkz. Preobrajenski, 1923, s. 93-94). Üretimde makinelerin geniş kullanım görmeye başlamasıyla, kapitalist, sadece erkek işçileri değil, aynı zamanda kadın ile çocukları da ve böylelikle tüm aileyi sömürmeye başlamış olmaktadır. Makinelerin kapitalist tarzda kullanımını kadın ve çocuk emeğinin sömürülmesiyle sonuçlanır, çünkü makineler kapitalist üreticiye güçlü erkek emeğinden kurtulma imkanı verir. Erkeğin yerine ondan daha ucuza çalıştırılmak üzere kadın ile çocuklar alınmaya başlar, onlar erkek için artık bir rakiptir (Marx, 2011, s. 378-379; Krupskaya, 1901, s. 22; Kollontay, 1909, s. 45-46; Bogdanov, 1917, s. 21). Aynı durum tarım işçileri için de geçerlidir (Marx, 2011, s. 667; Lenin, 1971, s. 229). 1848 yılıki *Komünist Manifesto*’da ise kadın, burjuva erkeğin üretim araçlarından biri olarak ortaya çıkar. Marx ile Engels için burjuva toplumda erkek ancak kendi mülküne mirasçı edinmek için tek kadınla evlenir ve hayatı boyunca metresleriyle birlikte olmaya devam eder. Kocaya özgürlük ama kadına kölelik ifade eden (Zetkin, 1933, s. 75), sermaye ile özel kazanca dayanan böyle bir ailede aşktan söz etmek mümkün değildir (Marx ve Engels, 2014, s. 58-59). Burjuva aile, evliliğin gerçek tabiatını: cinsler arasındaki karşılıklı çekiciliği, karşılıklı güveni, birbirini anlamayı ve cinsel içgüdüyü göz ardı ederek, evliliği bir ticaret, kölelik ve yük gibi dayanılmaz bir şeye dönüştürüyor (Goichbarg, 1918, s. 8-9; Krupskaya, 1959a, s. 14).

Erken Marksist eserler arasından kadın sorununun kendi başına tarihi açıdan incelenmesi olarak, August Bebel’in daha Karl Marx hayattayken 1879 yılında yazdığı *Kadın ve Sosyalizm*’i gösterilmelidir. Kadın meselesi konusunda anılması gereken iki dev çalışmadan biri Bebel’in *Kadın ve Sosyalizm*’i ise bir diğeri de kuşkusuz Engels’in bugünkü aile ilişkilerinin ortaya çıkışını incelemeye çalıştığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*’dir (1884). Bu kitap aile ilişkilerinin tarihsel gelişimi ve ailedeki kadının yeri konusunda Bolşeviklerin âdeta bir Kutsal kitabı niteliğindedir.¹¹³ Rus yazarlar

¹¹³ Lenin, 11 Temmuz 1919 tarihli Sverdlovsk Üniversitesi’nde yaptığı konuşmasında Engels’in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*’nden şöyle bahseder: “Bu eser, günümüz sosyalizminin en temel yazılarından biridir. Onun her bir cümlesinin rastgele söylenmediğini, ancak muazzam tarihsel ve politik malzemeler temel alınarak yazıldığını güvenle söyleyebiliriz” (Lenin, 1970a, s. 67).

arasından ise sırf kadın sorununa atfedilen ilk çalışma olarak, Lenin'in eşi Nadejda Krupskaya'nın 1899'da yazılıp 1901'de yayımlanan *İşçi Kadın*'ı (Jenşçina-Rabotnitsa) sayılabilir. Ondan sonra bu konuda Kollontay'ın yoğun çalışmaları gelmektedir. Bunun dışında, edebi eserler arasında da zamanında çok okunan, "gençlerin İncil'i haline gelen" (Frolov, 1928, s. 209) Nikolay Çernişevski'nin¹¹⁴ sosyalist eğilimli *Nasıl Yapmalı?* (1863) adlı romanı bulunmaktadır. Bu roman, aile ve koca kontrolünden kurtulabilmiş ve ekonomik özgürlüğün yanında gerçek aşka ulaşabilmiş kadın Vera Rozalskaya'nın hikayesini anlatır. Devrimciler arasında kadın meselesinin önemi şuradan anlaşılmalıdır ki, Batı'da çok meşhur olan *Kadın ve Sosyalizm* kitabı ilk çıktığından sonraki otuz yıl içerisinde yasaklara rağmen sırf Almanya'da 50 baskı yapmış ve dünyada 15 dile çevrilmişti (Bebel, 1959, s. 35-36). Bebel için, daha sonra Bolşevikler için de olacağı gibi (Krupskaya, 1901, s. 1, 6, 9-10, 14; 1957, s. 74, 80), kadın sorunu ancak en büyük sorun olan sınıflar savaşının bir parçasıydı ve kadın sorununun devrim olmadan tek başına çözülmesi imkansızdı. "Bir kadınla bir işçiyi birleştiren şey, ikisinin de ezilmiş olmasıdır" (1910, s. 9) demektedir Bebel. Sosyalist devrim sonucunda bir sınıfın diğer sınıf üzerindeki egemenliği sona erecek ve onunla birlikte erkeğin kadın üzerindeki egemenliği de ortadan kalkacaktı (Bebel, 1910, s. 3, 473).

Basitleştirmek gerekirse, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'nde (1843) Karl Marx'ın dediği gibi, gelişiminin en üst düzeyinde özel mülkiyet ilkesi aile ilkesine aykırıdır (Marx ve Engels, 1955, s. 334). Çünkü, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nin de merkez savına göre, insanların yerleşik hayata geçmesi ve tarımcılık ile hayvancılıkla uğraşmaya başlamasının sonucu olarak özel mülkiyetin ortaya çıkışı kadının sömürülmesinin başlangıcı olmuştur. İnsanlar yerleşik hayata geçmeden önce, kadınların ev işleriyle erkeklerin avcılık ile toplayıcılığı arasında bir fark yoktu, ikisi de kamusal işler olarak tüm topluluğun yararına yapılıyordu. Engels, özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla birlikte anaerkil bir yapıdan ataerkil yapıya geçildiğini belirtir¹¹⁵ ve kadının erkek

¹¹⁴ Nikolay Çernişevski, Rus klasik yazarlar arasında en büyük toplumsal eşitlikçi ve kadın hakları savunucusu olarak Sovyetlerde büyük rağbet görüyordu (Berkova, 1925, s. 59-60, 102-104, 148-151; Frolov, 1928, s. 43-44, 87, 208-209, 234; Kamenev, 1933, s. 7-8). Onun "Bir erkek, kadının kendisiyle eşitliğini kabul ettiğinde, ona kendisine aitmiş gibi bakmayı reddeder" ve "Gerçekten seven [erkek], sevdiği kadının bağımsızlığına yükselmesine yardım edendir" (Milovidova, 1929, s. 271-272) gibi sözleri kadın tarihi kitaplarında devamlı alıntılanıyordu. Karl Marx *Kapital*'in Önsöz'ünde Çernişevski'ye "büyük Rus bilgini ve eleştirmeni" demiştir (2011, s. 25).

¹¹⁵ Engels, eskiden insanların anaerkil toplumlarda yaşadığını kabul eder.

tarafından köleleştirilmesinin (aslında tarihteki ilk köleleştirme) burada köken bulunduğunu iddia eder. Bir zamanlar kadının egemenlik kaynağı olan ev işleri, erkeğin avcılığı bırakıp onun yerine tarımcılık ile hayvancılığa geçmesiyle kadının itaat kaynağına dönüştürülür. Tarihte ortaya çıkan birinci sınıf çatışması, ailedeki karı kocanın karşıtlığıyla ya da başka bir deyişle kadının erkek tarafından sömürülmesiyle çakışmaktadır¹¹⁶ (Engels, [1884]2019, s. 100, 257-258; Wolfsohn, 1929, s. 186-187). Anaerkil toplumlarda insan elinde bulunan tüm servet ev, giysi, süsleme ve yemek avlama ve hazırlama aletlerinden ibaretti. Günlük yemeğini ve böylelikle geçimini insan her gün yeniden elde etmek zorundaydı. Ortaya çıkan yeni çoban toplumlar ise at, deve, inek, koyun ve keçi sürüleriyle sürekli çoğalan bir mülkiyete sahip oldular. Eskiden avcı olup eli servet görmeyen erkek milleti, çoban olmakla birlikte ailenin tüm servetini eline almış olarak ortaya çıkmaktadır (Engels, 2019, s. 80-81). Monogami (tek eşlilik) ise büyük servetin tek bir elde, dahası bir erkeğin elinde yoğunlaşmasının ve bu serveti miras yoluyla kendisinin çocuklarına devretme ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu, kocanın değil kadının tek eşliliğini gerektiriyordu (Engels, 2019, s. 117; Bezobrazov, 1902, s. 21-22). Bu yüzden, kadının kurtuluşu, ancak ev işleriyle küçük ölçüde meşgul olup ya da hiç meşgul olmayıp, toplumsal ölçekte üretime katılabildiğinde mümkün olacaktır (Engels, 2019, s. 258). Bu ise Marksistlerin görüşünde kadının özgürleştirilmesinin kapitalist formasyonda mümkün olmadığı anlamına gelmektedir.

Sosyalist formasyonda üretim araçlarının kamu mülkiyetine geçmesiyle, bireysel aile toplumun ekonomik birimi olmaktan çıkar ve yemek yapma, ev temizleme, çocuk bakma gibi özel ev işleri de kamusal işlere dönüştürülür. Bunun sonucunda “mutsuz” aile bireylerini birbirine bağlayan ekonomik bağlar ortadan kalkar ve insanlar ekonomik zorluklardan dolayı değil birbirini sevdiklerinden dolayı birlikte olmaya başlarlar (Engels, 2019, s. 106, 118; Kollontay, 1909, s. 118-119, 219-220; Troçki, 1923, s. 53-54; Wolfsohn, 1929, s. 444-446, 450; Krupskaya, 1930, s. 6-7). Burjuva ailenin ortadan kalkmasından sonra kadın-erkek ilişkilerinin geleceği konusunda hem Marksistlerin kendileri hem de onların muhalifleri tarafından farklı spekülasyonlar yapılmıştır. Muhaliflerin en meşhur anti-Marksist iddialarından biri de zaten “komünistlerin kadınların ortaklaşalığını getirecekleri”ydi. Günümüzde de Marksist düşünürlerin

¹¹⁶ *Bezbojnik*, Haziran 1925, “Mı Ne Rabı!”, Mih. Gorev, №5, s. 3.

belirttiği üzere, kapitalist sistemin çöküşünden sonra neyin ortaya çıkacağını, sosyalizmin neye benzeyeceğini önceden haber vermek tarihi spekülasyondan başka bir şey olmayacaktır. Bunun aynısını yıllar öncesinden Engels de söylemiştir: “Ama onun yerini ne alacak? Bu, yeni nesil insanlar ortaya çıktığında belli olacaktır. Bu insanlar ortaya çıktıklarında, nasıl hareket edeceklerini kendileri bilecek ve kendi kamuoyunu kendileri oluşturacaklar” (Engels, 2019, s. 129; Troçki, 1923, s. 61). 1918’de Buharin sosyalist geleceğin bir taslağını sorduğunda da Lenin benzer yanıt veriyordu: “Son biçimine ulaştığında sosyalizmin nasıl olacağını bilmiyoruz, onu tahmin edemeyiz” (Stites, 1989, s. 42).

Marksist hareketin babaları Marx, Engels ve Bebel’den Bolşeviklere geçecek olursak, onların Ekim Devrimi’nden yıllar önce dile getirdikleri savları, Douglas Northrop’un sözlerini boşa çıkarmaktadır. Ta 1899 yılında, Komünist partinin programı daha yeni hazırlanırken, *Osvobojudeniye Truda* (Emeğin Kurtuluşu) adlı işçi grubunun yazdığı program taslağına ekleme ve düzeltmeler yaparken Lenin şöyle demiştir: “9. Maddeye şunu da eklemek gerekir: Kadın ile erkeklerin tam hak eşitliğinin tesbit edilmesi” (Lenin, 1967, s. 224). 1903 yılında ise Brüksel ile Londra’da¹¹⁷ geçen Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin selefi Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin 2. Kongresi, Programı’nın ikinci ve 6. Maddesinde aşağıdakileri güvence altına aldığı beyan etmiştir: “Tüm erkek ve kadın vatandaşlara evrensel, eşit ve doğrudan oy hakkı... Cinsiyet, din, ırk veya milliyetten bağımsız olarak tüm vatandaşlar için tam haklar eşitliği” (2-y Syezd RSDRP. İyul’-Avgust 1903 goda: Protokol [2SRSDRP], 1959, s. 721; KPSS v Rezolyutsiyah i Reşeniyah S’yezdov, Konferentsiy i Plenumov TsK (1898-1986), 1. Cilt [KvRRSKPTsK], 1983, s. 62). 1907 yılında Stuttgart’ta düzenlenen Uluslararası Sosyalist Kongre’de ise Klara Zetkin, oy hakkının erkeklere verilmesi ve kadınların “daha sonraya bırakılmasını” isteyen Avusturyalı sosyal demokratları oportünistlikle suçlayarak kadınların da oy hakkına dikkat çekmiştir. Bunun aynısını daha sonra kongre üzerine rapor hazırlayan Lenin de söylemiştir (Lenin, 1973a, s. 69-70, 85-86, 92).

¹¹⁷ 30 Temmuz-23 Ağustos 1903 tarihleri arasında yapılan Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi 2. Kongresi, 6 Ağustos’a kadar Brüksel’de çalıştı, ancak Belçika polisinin delegeleri ülkeyi terk etmeye zorlaması ardından kongre toplantıları Londra’ya taşındı.

Lenin, 19 Kasım 1918 tarihinde Tüm Rusya Köylü ve İşçi Kadınlar Kongresi'ndeki konuşmasında, “işçi kadınların büyük çoğunluğu katılmadıkça sosyalist devrim olamaz” (Lenin, 1969e, s. 185; Zetkin, 1933, s. 83, 87-88) ve “tüm kurtuluşçu hareketlerin deneyimi gösteriyor ki, bir devrimin başarısı orada kadınların ne ölçüde katıldığına bağlıdır” demiştir (1969e, s. 186). Bu düşüncelerinin aynısını Lenin daha başka çok yerlerde de dile getirmektedir: “Kadınları siyasete çekmeden kitleleri siyasete çekmek de mümkün değildir” (1970b, s. 368); “Amacımız vatandaşlar için tam eşitliği sağladıktan sonra kadınlarla birlikte sosyalizmi kurmaktır” (1970a, s. 202). Lenin ile Bolşeviklerin liderliğini yaptığı Komünist Enternasyonal (3. Enternasyonal) da kadınların devrimdeki yerine “Proletarya diktatörlüğü ancak kadın işçilerin aktif katılımıyla kazanabilir” diyerek vurgu yapmıştır (Bilşay, 1925, s. 21). Devrimin dördüncü yılında 14 Ekim 1921 yılında Lenin kadın haklarının önemi konusunda şöyle konuşmuştur: “Rusya’da, Orta Çağ serfliliğinin çirkin bir kalıntısı olan kadının haklarından mahrum bırakılması kadar alçaklık, aşağılık ve iğrençlik yoktur”¹¹⁸ (1970c, s. 146). Yukarıda dile getirilenler, Gregory Massell’in *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919-1929* kitabında Orta Asya kadınlarıyla ilgili geliştirdiği hipotezine karşı gelmektedir. Çünkü Gregory Massell bu meşhur eserinde, Orta Asya’da proleter sınıfın yokluğundan dolayı Bolşevikler kadınları proleter sınıfın yerine vekil olarak kullandığını iddia eder. Oysa yukarıdan belli olduğu gibi, Bolşeviklere göre kadınlar her nerede olursa olsunlar “birilerinin yerine vekil” değil, erkeklerle yan yana darbenin ve sosyalist bir devlet kurmanın olmazsa olmazıydı. Zira, toplumun yarısı hareketsiz kaldığı sürece sosyalizm kurulamazdı.

Lenin, kadınların devrimdeki yerini vurgularken¹¹⁹ aslında kendisinden önceki Marx ile Bebel’in sözlerini yansıtmaktadır. Karl Marx 1868 yılında “kadın mayası” olmadan büyük toplumsal devrimlerin imkansız olduğunu belirtirken (Marx ve Engels, 1988, s. 185), August Bebel “toplumsal bağımsızlık ve cinsiyet eşitliği olmadan insanlığın kurtuluşu da mümkün olmaz” ve “bugüne kadar tüm dünyada kadınların kahraman ve şehit olarak görülmediği önemli bir hareket gerçekleşmedi” demekteydi (Bebel, 1910, s.

¹¹⁸ *Pravda*, 18 Ekim 1921, “K Çetiryehletney Godovşçine Oktyabr’skoy Revolyutsii”, V. Lenin, №234.

¹¹⁹ Lenin’in kadınların özgürleştirilmesine verdiği önemi, Krupskaya hatıralarında şöyle belirtir: “Lenin başından beri, kadınların kurtuluşu konusuna özel bir ilgi gösterdi. Ulusal azınlık kadınlarının özgürleşmesini ise özellikle önemsiyordu” (1959a, s. 268).

7, 58). Marx-Bebel-Lenin çizgisini devam ettiren Stalin de, 10 Kasım 1923 yılında Tüm Rusya Köylü ve İşçi Kadınlar Kongresi'nin beşinci yıldönümünde şöyle sözler kullanmıştır:

Ülkemiz 140 milyon insanı temsil etmektedir. Bunların yarısını ezilmiş, bilinçsiz ve cahil işçi ve köylü kadınlar oluşturmaktadır. Ülkemiz yeni bir Sovyet yaşamının inşasını ele aldıysa, nüfusunun yarısını temsil eden kadınları cahil kalmaya devam ettiği sürece her ilerici hareketin önünde engel olacağı açık değil mi? İşçi kadın, işçi erkekle yan yana ortak bir iş yapıyor. Bilinçliyse, politik olarak aydınlanmışsa ortak davaya yardımcı olur. Fakat mazlum ve karanlıksa, ortak davayı mahveder (Stalin, 1954, s. 349-350).

Bundan 11 yıl sonra, 26 Ocak 1934 yılında 17. Parti Kongresinde yaptığı konuşmasında kadınların özgürleştirilmesi ve sanayiye çekilmesi üzerine çok daha canlı sözler kullanmıştır: “Yoldaşlar, bu çok önemli bir meseledir. Ülkemiz nüfusunun yarısını oluşturan kadınlar, büyük bir emek ordusu meydana getirir ve ayrıca çocuklarımızı, gelecek neslimizi, başka bir deyişle geleceğimizi yetiştiriyorlar. Bu yüzden bu kocaman emekçi ordusunun karanlıkta ve cehalette ömür çürütmesine izin veremeyiz” (Stalin, 1951, s. 339).

Massell'in savına karşı bir başka güçlü husus da kadınları erkek iktidarına karşı mücadele etmeye teşvik eden “burjuva feminizmi”nden¹²⁰ (Bilşay, 1925, s. 18-19) farklı olarak, Bolşeviklerin zıtlığı erkek ile kadın arasında değil de burjuva ile işçi arasında görmesiydi. Buradaki temel fark, Bolşeviklerin şiddetle eleştirdiği burjuva feminizmi kadınları erkeklere karşı koyduğu yerde (ki Massell'in görüşünde Bolşeviklerin de yaptığı buydu), Marksistlere göre erkek ile kadınlar birlikte kapitalist sömürüyü devirip sosyalist devleti kurması gerekiyordu¹²¹ (Kollontay, 1909, s. 16-30; Skripnik, 1925, s. 3; Goldman, 1996, s. 48). İnsanlığın yarısını oluşturan kadınların katılımısız ise bu çaba gerçekleştirilemeyecekti ve kadınlar hareketsiz kalırsa insanlığın bir yarısı diğer yarısına büyük yük olacaktı¹²² (Krupskaya, 1901, s. 9-10; Levorskiy, 1931, s. 11). Bolşeviklerin gözünde, kadın hakları için mücadele etmelerine rağmen bu iki kamp arasında kocaman uçurum bulunuyordu. Aleksandra Kollontay'ın Komünist Parti'nin gözünden düşmesinin

¹²⁰ “Feministler, mevcut sınıflı toplumun kendisini hedef almadan, onun çerçevesi içinde eşitlik için mücadele ederler. Ancak kadınlara ayrıcalıklar kazanmak için savaşır, mevcut tüm ayrıcalıkların kaldırılması için değil” (Kollontay, 1909, s. 27).

¹²¹ *Bezbojnik*, Haziran 1925, “Mı Ne Rabı!”, Mih. Gorev, №5, s. 3.

¹²² *Pravda*, 13 Kasım 1918, “Kadınlara Yol Açın!”, Heinrich Bergmann, №245.

sebebi de buradadır. Hem devrimci ve hem feminist olan Kollontay'ın düşünceleri kadın hakları konusunda “aşırı radikal ve Solcu” kabul ediliyordu.¹²³ Bu demek oluyor ki, komünist kadınlar için ayrı bir örgütlenme söz konusu olamaz. Çünkü bu görüşte, bir komünist kadın, aynı görev ve haklara sahip bir komünist erkek kadar proleter devrimin bir parçasıdır.¹²⁴ Kadınlar arasında faaliyet gösterecek özel çalışma grupları, komisyonlar, komiteler, departmanlar veya adları ne olursa olsun özel oluşumlar sadece zamanın bir gereğidir. Onların amacı geniş kadın kitlelerini eğiterek ya da Bolşeviklerin deyimiyle “uyandırarak” sosyal, ekonomik, siyasi ve ideolojik bakımdan erkeklerin “düzeyine” yükselterek proleter sınıf mücadelesinin bir parçası haline getirmektir (Zetkin, 1933, s. 81). Bu amaca ulaşıldıktan sonra kadınlar arasında özel faaliyetler yürütmeye de gerek kalmayacaktı.¹²⁵

Söz konusu amaç ise sınırsız emek gerektirecekti. Çünkü, Lenin'in de çok kez vurguladığı gibi, “bizim yasalar dünyadaki en iyi ve eşitlikçi yasalardır” demekle iş bitmiyor, o günün

¹²³ Kollontay, daha önce olmayan “yeni kadın” tipinin ortaya çıktığından haber veriyor ve onları “bekar kadınlar” olarak adlandırıyor. Kollontay'ın kendi sözlerine göre, bu, kadınları evlenmekten veya erkekleri sevmekten feragat ettirmek değil, onları kendi hayatlarına sahip çıkmalarına ve istedikleri zaman evlenmeyi veya evlenmemeyi tercih etmelerine çağırıyordu. Kollontay için, evlenmek ve bir erkeğin eşi, çocukların da annesi olmak bu yeni tip kadınların yaşam amacı değil, tersine çok yönlü hayatlarının sadece bir parçasıydı. Ayrıca, kadın bir erkekle evlenmeden de birlikte yaşayabilir, evlilik dışında da çocuk sahibi olabiliyordu. “Kadın olmaktan önce insan olan” bu yeni kadınlar sevdikleri erkeklerin bile kendileri üzerindeki iktidarını kabul etmiyorlardı (Kollontay, 1919, s. 5-6, 9-10; Sprudina, 1900, s. 50-51; Khvostov, 1914, s. 431-433, 447; Mleçin, 2013, s. 167). Kollontay, erkeğe bağlı kalmayan kadınlar hakkında yazdığı kadar kendisi de bu tarz hayat sürmüştü. Tüm kocalarını ve birlikte olduğu erkekleri kendisi bırakmıştır (Clements, 1979, s. 34; Stites, 1978, 10-11. Bölüm). Bu tarz “yeni kadınlara” eleştirel yaklaşan T. Sprudina onları, *fedakar kadınlar ve bencil kadınlar* olarak adlandırdığı ikili sınıflamasının ikinci grubuna dahil etmiştir. Ona göre, böyle kadınların duygusu, egoist doğalarının zevklerini ve gereksinimlerini tatmin etmeye yönelik içgüdüsel bir ihtiyaçtan ibarettir. Bir erkeğe duyulan çekicilik ise görünüşe göre seçilen adamın bu zevkleri ve gereksinimleri karşılmasıyla açıklanıyor (Sprudina, 1900, s. 15-21).

Sovyetler Birliği'nde pek rağbet görmeyen Kollontay, “bir bardak su teorisi”nin yani cinsel ilişkinin bir bardak su içmek kadar kolay ve serbest olması gerektiği teorisinin savunucusu olarak biliniyordu (Holt, 1977, s. 13) ve Kollontay'ın eleştirisine erken 1920'lerde de rastlamak mümkün (Goldman, 1993, s. 244-245). Örneğin, 8 Temmuz 1924'te *Pravda* gazetesine V. Stepakova adlı birinin yazısı basılmıştır. Orada Stepakova, “Kollontay kadınlara arı misali çiçekten çiçeğe zıplar gibi istediği erkekle birlikte olmayı öğretiyor” diyerek Kollontay'ın *Lyubov' Pçyol Trudovih* (İşçi Arıların Aşkı) kitabını sert eleştiriye tabi tutmaktadır (*Pravda*, 8 Temmuz 1924, “O Bite, Molodeji i t. Kollontay”, V. Stepakova, №152). Bir bardak su teorisinden ne kadar nefret ettiğini ve evlenme konusunda getirilen kolaylıkların bu tarz “ahlaksızlıklar” için yapılmadığını Lenin, Klara Zetkin ile olan söyleşisinde Kollontay'ın adını hiç anmadan ayrıntılı anlatmıştır (Zetkin, 1927, s. 19-21; 1933, s. 75-79). Çoğu Eski Bolşevikler aile ve cinsler arası ilişkiler konusunda benzer muhafazakar çizgiyi tutuyordu (Buharin, 1927, s. 101-102; Lunaçarskiy, 1927a, s. 24-25; 1927b, s. 113; Soltz, 1927, s. 67; Zalkind, 1927, s. 75-76).

¹²⁴ *Pravda*, 10 Mart 1917, “Privet Russkoy Rabotnitse”, Olga Bobileva, №5; *Pravda*, 15 Mart 1917, “Jenskiy Miting”, №9; *Pravda*, 23 Mayıs 1917, “K Rabotnitsam”, Klavdiya Nikolayeva, №58.

¹²⁵ *Pravda*, 21 Nisan 1920, “Partiya i Otdelı po Rabote Sredi Jenşin”, P. Vinogradskaya, №84; *Pravda*, 5 Ekim 1921, “Nujni li Nam Zhenotdelı?”, A. Uksova, №223.

şartlarında “kanun önünde eşitlik, henüz yaşamda da eşitlik anlamına gelmiyordu”¹²⁶ (Lenin, 1974b, s. 157-158; Lyubimova, 1925c, s. 17). Bu yasaları hayata geçirmek için durmadan savaşmak, çabalamak gerekirdi (Troçki, 1923, s. 49; Lyubimova, 1921, s. 29-30; 1926a, s. 24-25; Krupskaya, 1958, s. 404-405). Uzun sözün kısası, devrim yasayla değil (ama mutlaka onun desteğiyle) savaşmakla kazanılmak durumundadır. Türkistan için bu özellikle geçerliydi: “Türkmen ve Kırgız kadınların yani kölelerin emeği üzerine sosyalist bir ekonomi nasıl kurulabilir? İki milyon Özbek kadının elleri hâlâ paranjayla bağlıyken ekonomik kalkınmadan nasıl bahsedilebilir?” diyordu Lyubimova (1926b, s. 29).

Lenin, kadının ev işlerine “ev köleliği” diyerek, mutfağın “en küçük, en karanlık, en zor” (Lenin, 1970b, s. 369), “aptallaştırıcı, verimsiz ve kadının gelişimine katkıda bulunacak hiçbir şey içermeyen” (Lenin, 1970a, s. 202), “vahşi, ezici ve kadının emeğini yağmalayıcı” (Lenin, 1970a, s. 24) işinden ne kadar nefret ettiğini gösterir. Lenin için kadının ev işleri, onun her gün önemsiz kıvır zıvıra kendisini feda etmesidir (Görsel 6), çoğu erkekler ise “kadın işi” olarak gördükleri ev işlerinde karılarına yardım etmektense dinlenmeyi yeğlerler (Zetkin, 1933, s. 86). Lenin ile Krupskaya, ev işlerinin cinsiyetler arasında paylaşılmasını destekleyen ender devrimciler arasındaydı (Hobsbawm, 1994, s. 315). Böylelikle insanlığın yarısını oluşturan kadınlar kapitalist sistemde iki kat baskı altında bulunmaktadır (Lenin, 1970b, s. 368). Kadını “göze görünmeyen”, değeri bilinmeyen¹²⁷ ev işlerinden kurtaracak ve böylelikle erkekle olan eşitsizliğini yok edecek toplumsal yemekhaneler, kreşler ve anaokullara ise Lenin “komünizmin filizleri” adını vermiştir (1970a, s. 24).

¹²⁶ *Pravda*, 22 Şubat 1920, “K Jenşçinam-Rabotnitsam”, V. Lenin, №40, s. 2.

¹²⁷ *Bezbojnik*, Haziran 1925, “Çto Dala Jenşçine Sovetskaya Vlast”, Vas. Savin, №5, s. 11.

Görsel 6. “Beyaz köleler”, (*Krokodil*, 8 Ekim 1922, №7).
Altaki yazı: “Yirmi üç yarı zamanlı iş ve hiçbiri ücretli değil”

Lenin’i bu konuda Kollontay ve Krupskaya gibi pek çok kadın devrimciler de desteklemektedir,¹²⁸ onlar da aynı ölçüde “ev köleliği” dedikleri ev işlerinden nefret ediyorlardı. Kollontay’a göre, komünizmde herkes ortak mutfaklarda ve yemek salonlarında yemek yiyebilecek, giysilerini çamaşırhanelerde yıkatıp ütüleyebilecek ve tamirhanelerde giysilerini tamir ettirebilecekti. “Mutfağın evlilikten ayrılması”, kilise ve devletin ayrılması kadar önemli ve büyük bir reform olacaktı. En azından kadınların tarihsel kaderinde bu kesinlikle böyledir (Kollontay, 1922). Bununla birlikte, gelecek neslin yetiştirilmesi yükü de aileden kolektife geçip çocukların yetiştirilmesinden devletin sorumlu olması gerekirdi. Ev işi yükünden kurtulan kadın ve erkekler kendilerini sevdikleri işlere adayabileceklerdi. Böylece komünizm, kadını ev içi köleliğinden kurtarır ve hayatını daha zengin ve mutlu kılardı (Krupskaya, 1930, s. 5-7; 8-y *Syezd RKP(b)*, *Mart 1919 goda: Protokoli* [8SRKP], 1959, s. 299-300; Kollontay, 1977, s. 255-256).

¹²⁸ *Pravda*, 24 Ekim 1918, “Osvobojdeniye ot Domaşnego Rabstva”, №230.

Burada belirtilmesi gereken çok önemli bir nokta, Lenin'in kadınları bu verimsiz ev işlerinden kurtarmanın uzun yıllar alacağını da itiraf etmesidir. Kadınların hayat şartları konusunda "hayal edilen" ve Batılı yazarlar tarafından sürekli "ütopya" olmakla suçlanan seviyeye çıkması için savaşa birlikte yıkılan sanayinin yeniden kurulması ve ülkenin modernleştirilmesi gerektiğini hatırlarsak, Lenin'in bu sözleri anlaşılmaktadır:

Bu iş bizim çok yılımızı alacaktır. Çabamız hızlı sonuç vermez ve parlak bir etki yaratmaz. Kadınları ev işlerinden kurtaracak kurumlar, kantinler, kreşler yapıyoruz. Tüm bu kurumları örgütleme işinin en çok da kadınların kendisine düşer. Kabul edilmelidir ki, şimdi Rusya'da, bir kadının köle durumundan çıkmasına yardımcı olacak çok az kurum vardır (Lenin, 1970a, s. 202).

Bu sözler Sovyetler gerçeğinin anlaşılması açısından önemlidir. Tarihi yazılmakta olan Sovyetlerin ilk yıllarında, Lenin öngörülen değişimlerin hemen yapılamayacağını ve hayata geçmesi için uzun yıllar alacağını anlamıştır. O, aile yapısını değiştirmekten bahsetmek için çok erken olduğunu savundu, gelecek nesli yetiştirmek için aile hâlâ gerekiyordu (Clements, 1979, s. 160). Çoğu üst düzey devlet adamları da benzer çizgiyi savunur, "burjuva aileden nefret ettiklerini" açık açık belirtirler ancak varolan şartlarda böyle bir ailenin sadece korunması değil güçlendirilmesi politikasını izlerlerdi (Farnsworth, 1980, s. 157; Goldman, 1993, s. 5). Böylece Lenin, ütöpik olsun olmasın tüm "erdemleriyle" komünist devletin 10-20-30 yıl gibi kısa süre içerisinde kurulamayacağını belirtmiş olmaktadır. Lev Troçki'nin görüşünde de, yeni bir yaşam tarzı, yeni bir aile tipinin ortaya çıkması için ilk başta maddi koşulların hazırlanması gerekiyordu. Ailenin mutfaktan, çocuk yetiştirmeden ve çamaşırhaneden kurtarılması, bir bütün olarak işçi devletinde, tüm ekonomide belirli bir zenginleşme gerçekleşmeden düşünülemezdi. Kısacası, belli bir süre alacak sosyalist birikime ihtiyaç vardı (Troçki, 1923, s. 53-54; Serebrennikov, 1934, s. 26).

Sosyalizmin nihayetinde "ailenin solup gitmesini getireceğine" (1929, s. 375, 445-446, 450) inanmasına rağmen, Sovyet felsefeci ve sosyolog Semen Wolfsohn da 1929 seneli *Evlilik ve Aile Sosyolojisi* (Sotsiologiya Braka i Sem'i) adlı eserinde bunun uzun zaman alması gerektiğini vurguluyordu. Ona göre, ailenin ortadan kalkmasını kapitalizmin ölüm anına bağlamak büyük bir hata, çünkü aile ancak sosyalist sistemi uygulayabilmiş bir toplumda yok olacaktır. Kapitalizm ile sosyalizm arasında ise uzun bir geçiş dönemi var.

Bu geçiş dönemi, toplumun henüz ailenin yerine getirdiği birçok işlevi üstlenemediği için aileyi ortadan kaldıramadığı bir dönemdir. Geçiş dönemindeki devlet, ailenin üstlendiği ev işlerini devralamaz. Hal böyle olunca aileyi yardımcı bir toplumsal enstitü olarak kullanmak zorunda kalacaktır (Wolfsohn, 1929, s. 375-376). Lenin’in deyimiyle “aptallaştırıcı” ev işlerine gelince, Lenin ile Krupskaya ev işlerinin cinsiyetler arasında paylaşılmasını destekleyenlerin liste başında geliyordu (Krupskaya, 1930, s. 8; Hobsbawm, 1994, s. 315). Sovyet iktisatçı Yevgeni Preobrajenski de bunlar arasında yer alır: “ocuk yetiştirme işinin tamamının veya büyük bir kısmının, üstelik maddi açıdan erkeklerden çok daha kötü durumda olan kadın işçiye yüklenmesi hiçbir koşulda normal kabul edilemez. Yoldaşça eşitlik ilkesi burada tam olarak uygulanmalıdır” (1923, s. 96-97).

Engels ile Lenin’in kavrayışında, sınıf çelişkilerinin uzlaştırılamadığı yerde ortaya çıkan devlet de, sınıfların ortadan kalkmasıyla birlikte kaçınılmaz olarak ortadan kalkacaktır (Engels, 2019, s. 277-278; Lenin, [1918]2020, s. 11-12, 23-28). Demek, sosyalizm ailenin olduğu gibi kapitalist devletin de kökünü kazımaktadır.

1970 gibi geç bir tarihte bile Sovyet yazarlar, yakın gelecekte iyi düzenlenmiş kamusal yemekhaneler sistemi kurulduğuunda ev mutfaklarının ortadan kalkacağını beklemeye devam ederler. Sovyetler Birliği Komnrist Partisi’nin 1970 programı, örneğin, önümüzdeki 10-15 yıl içerisinde yemekhanelerin ev mutfaklarına hakim geleceğini tahmin etmiştir (Babajanova, 1971, s. 79).

Sovyetlerde kadınlara sağlanan bir diğer zgrlk, Bolşeviklerin iktidara gelişlerinin hemen ardından verilen boşanma özgürlüğü, “ailenin dağılması” değil aksine medeni bir toplumda mümkün olan tek ve istikrarlı demokratik temeller üzerinde aile bağlarının güçlendirilmesi anlamına geliyordu (Lenin, 1969a, s. 286). Basit bir sözle, boşanma özgürlüğü sağlanmış olursa, insanlar “zorlayıcı” evlilik zincirleriyle değil karşılıklı istek ve sevgi ile bağlanmış olurlar. Karşılıklı duygular söz konusu olmadığında ya da kaybolduğuunda ise “parçalanmaz kutsal evlilik” eşleri zorla birlikte tutmayacaktır. Komnrist toplumda kadın ve erkek arasındaki eski ilişkinin yerine yenisi gelişecekti: Bu bir sevgi ve yoldaşlık birliği, komnrist toplumun iki eşit üyesinin birliğidir. İki de zgr,

ikisi de bağımsız ve ikisi de işçi (Goichbarg, 1918, s. 8-9; Kollontay, 1977, s. 258). 1916 yılında kaleme aldığı yazısında Lenin boşanma özgürlüğünün derhâl kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir:

Boşanma örneği açıkça göstermektedir ki, derhâl tam bir boşanma özgürlüğünü talep etmeden bir insan demokrat ve sosyalist olamaz, çünkü bu özgürlüğün yokluğu ezilen cins olan kadınlara yönelik aşırı bir baskıdır. Ancak şunun da farkına varılmalıdır ki, boşanma özgürlüğünün tanınması, kadınlara kocalarını terk etme daveti değildir¹²⁹ (Lenin, 1973c, s. 125).

Bu başlık altında tartışılanlardan da görüldüğü üzere, kadın ve aile meselesi başından beri Marksist-Leninist kuramcılarını düşündürüp hem kuramsal hem pratik faaliyetler yürütmeye itmiştir. Türkistan Bölgesi söz konusu olduğunda ise daha önce kapitalist formasyon görmemiş bir bölgeye yukarıda ele alınan kuram-pratik ışığında tarihte daha önce hiç olmamış bir politika icat edilmesi gerekiyordu. Zira, kadınlar konusu uzun dönemdir gündemde olsa da Marx'ın ünlü "Asya tipi üretim tarzı" (Gellner, 1994, s. xi; Thomas, 2018, s. 28) dışında Marksist teoride daha önce hiç olmayan şey de Türkistan'ın göçebe topluluklarıydı. Doğu ülkeleri için kapitalizmi atlayarak direkt komünizme geçme hipotezi işte bu ihtiyaçtan dolayı ortaya çıkmıştır: "Komünist Enternasyonal, gelişmiş ülkelerin proletaryasının yardımıyla, geri kalmış ülkelerin kapitalist gelişme aşamasını atlayıp komünizme geçebilecekleri tezini kurmalı ve teorik olarak kanıtlamalıdır" (Lenin, 1981, s. 246). 20. yüzyıl başındaki Türkistan için esaslı bir diğer husus *ulusal sorun* da Marx ile Engels tarafından "işçilerin vatani yoktur" (2014, s. 60) ifadesiyle genellikle göz ardı edilmiş olup, bu meselenin de baş ağrısı Bolşeviklere kalmıştır.

3.3. ÜTOPYADAN GERÇEK HAYATA

Ütopyacı sosyalistlerin yaptığı gibi herkese eşit bir sosyal devleti hayal etmek başka, ancak onu pratikte kurmak ise bambaşka şeyler olduğu Devrim'den sonra ortaya çıktı. Marx ve Engels'ten itibaren Marksistler arasında varolan ütopyacı vizyonlar, 1917'de devrim kazanınca yeniden su yüzüne çıkıp Bolşeviklerin belli bazı adımlarını etkiledi.

¹²⁹ Wolfsohn da 1937 yılında aynı noktaya vurgu yapıyor: "Büyük Proleter Devrimi'nin en büyük başarılarından biri, tesis ettiği boşanma özgürlüğüdür. Ancak sosyalist devlet, bu özgürlüğün dokunulmazlığını korurken, onun kötüye kullanılmasına ve toplumun zararına izin veremez" (1937, s. 222).

Sovyetler Birliği'nin tarihini renklendiren ilk on yılındaki sosyal deneyler dönemine, Richard Stites aynı isimli kitabında “devrimci rüyalar” adını vermiştir. Bu dönem, Stalin'in iktidarı eline geçireceği erken 1930'lara kadar sürmüştür (1989, s. 36, 41) ve edebiyattan sanata, eğitimden din karşıtı enstitülere kadar büyük kültürel ve ideolojik dönüşümlerin veya en azından dönüştürmeye yönelik çabaların dönemidir. Lenin'in deyimiyle Avrupa'nın en geri kalmış ülkesi Rusya'nın (1969a, s. 133, 298; 1969b, s. 288; 1969d, s. 97, 109) yetişmesi, telafi etmesi için, ama aynı zamanda da kapitalist dünyanın “kaçınılmaz geleceğini” göstermesi için insan hayatının tüm alanlarında büyük reformlara ve yeniliklere ihtiyaç vardı.

İlk başta, sokakların mimari yapısıyla birlikte ideolojik mesajını devrimcileştirmek adına ülke boyunca tüm çağlara ait “devrimci”lerin heykelleri dikiliyordu. Rusyalılar arasından 16. ve 17. yüzyıllara ait İvan Bolotnikov ve Stepan Razin'den başlayarak anarşizmin kurucusu Mihail Bakunin ve Rus Marksizminin babası Georgi Plehanov'a kadar, yabancılar arasından ise MÖ 1. yüzyılda Roma Cumhuriyeti sırasında Üçüncü Köle Savaşı'nın lideri Spartaküs'ten başlayarak Aydınlanma felsefecileri Voltaire ve Rousseau, Lenin'in çağdaşları Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht'e kadar geniş çapta insanları kapsıyordu (Stites, 1989, s. 89). Tiyatro ve sinema sahneleri de Stepan Razin, Aralıkçılar (*Dekabrist*), Dubrovsky, Robin Hood ve Potemkin Zırhlısı gibi isyancı ve devrimciler temasıyla dolmuştu.¹³⁰

Bolşeviklerin dine karşı verdiği savaşının meyvelerinden biri, 1920 yılında Rusya'da ilk krematoryumun kuruluşuydu. 7 Aralık 1918 yılında Halk Komiserleri Konseyi'nin kararnamesiyle ülkede krematoryuma yeşil ışık yakılmış, 1919'un başında ise Lenin, “merhumların yakılmasının kabul edilebilirliği ve hatta tercih edilirliliği” hakkında kararnameyi imzalamıştı. Cesetlerin ateşte yakılması, Bolşevik pragmatizminin bir simgesi olabilirdi, dinî önyargılardan bağımsız, rasyonel, temiz ve en önemlisi ucuz. Örneğin, Friedrich Engels'in talimatlarına uygun olarak, kendisi öldüğünde bedeni yakılıp külleri Eastbourne (İngiltere) açıklarında denize serpilmişti (Carver, 2021, s. 269). Sovyet hükümetinin tüm liderlerini bu meselede örnek göstermelerine çağırın Lev

¹³⁰ *Pravda*, 3 Ocak 1926, №2, s. 10; *Pravda*, 5 Ocak 1926, №3, s. 8; *Pravda*, 10 Şubat 1926, №33, s. 6.

Troçki'nin (1923, s. 59) bedeni de yakılıp, külleri, ömrünün sonunda yaşadığı ve nihayetinde öldürüldüğü evin arazisine gömülmüştür (Rubenstein, 2011, s. 204). 1920 yılında St. Petersburg'a ait Vasilyevski Adası'nda ilk krematoryum açılıp bir yıl olmadan tekrar kapanmış ve bu süre içerisinde 379 ceset yakılmıştı. Bundan sonraki krematoryum 1926 yılında Moskova'da açılacaktı.¹³¹

Dinle olan savaş birkaç cephede veriliyor, ülke boyunca bir çok dilde gazete-dergiler ve kitaplar yayınlanıyor, din karşıtı kulüpler ve müzeler oluşturuluyordu. Burada Türkistan istisna değildir. 1925 yılında Kokand şehrinin merkezinde, yerel işçiler tarafından eğlence ve dinlenme yeri olarak en çok ziyaret edilen Merkez İşçi Kulübü'nde kocaman Din Karşıtı Müzesi açılmıştır. Müzede sinema, kütüphane, okuma odası, satranç kulübü ve beden eğitimi odası vardır.¹³² Bunun dışında, Türkistan'ın büyük şehirlerinde Militan Ateistler Birliği'nin çay evleri mevcuttu.¹³³ Militan Ateistler Birliği, kendi sözleriyle “cumhuriyetin tüm bilinçli emekçilerini her türlü dine karşı aktif bir mücadele için birleştirmeyi hedefleyen gönüllü kamu kuruluşuydu”¹³⁴ ve bugün herşeyden önce *Bezbojnik* (Türkçe: *Dinsiz*) dergisi ile gazetesinin yayıncısı olmakla biliniyor.

Emekçilerin ihtiyaçlarını karşılamak adına Proleter, Halk veya İşçi Üniversiteleri (*Raboçiy Universitet*) açılıyordu.¹³⁵ 1926 yılında Rusya'da bunlardan dört tane vardı. Dersler haftada üç gün akşam saatlerinde (19:00-23:00 arası) yapılıyor, öğrenciler de çoğunlukla işçilerden oluşuyordu. Şartları bakımından normal üniversitelerden epeyce zayıf olan bu tarz enstitülerde profesör maaşları da pek yüksek değildi.¹³⁶ 1920 yılında Lenin tarafından imzalı kararname ile oluşturulan Türkistan Devlet Üniversitesi de, 1918 yılında hizmete başlayan Taşkent'teki Halk Üniversitesi'nin temelinde kurulmuştu (Rajabov, 1960, s. 26). 1928'de Rusya'nın ilk uzaktan eğitim veren İşçi ve Köylü Radyo Üniversitesi kuruldu. Üniversitenin üç fakültesinden biri Din Karşıtı Fakültesi'nden

¹³¹ *Bezbojnik*, Ağustos 1927, №15, s. 4; *Bezbojnik*, Mayıs 1928, “Krematsiya v Bor'be s Religioznimi Predrassudkami”, İ. Stoklitskiy, №9, s. 11.

¹³² *Bezbojnik*, Aralık 1927, “Bol'soy Antireligioznyy Muzei v Kokande”, V. Ş., №24, s. 14.

¹³³ *Bezbojnik*, Nisan 1931, №8, s. 9.

¹³⁴ *Bezbojnik*, Aralık 1926, “Çto Takoye Soyuz Bezbojnikov”, F. Oleşçuk, №23-24, s. 5-10.

¹³⁵ *Pravda*, 30 Mart 1918, “Narodnyy Universitet”, №62; *Pravda*, 3 Kasım 1918, “Moskovskiy Proletarskiy Universitet”, №239.

¹³⁶ *Pravda*, 26 Şubat 1926, “Raboçiy Universiteti”, N. Krupskaya, №47.

mezun olmak için toplamda 68 radyo-dersini dinledikten sonra sınavlardan geçmek gerekiyordu.¹³⁷ 1940 yılında ülke boyunca, Marksist teoride güçlendirilmek üzere üniversite öğretim üyelerinin de gittiği 38 tane iki yıllık Akşam Marksizm-Leninizm üniversiteleri vardı. Uzmanlık alanı ne olursa olsun, her bilim insanı, Parti üyesi ve hükümet memuru Marksist-Leninist kuramdan anlaması gerekirdi. Stalin'in ölümüne kadar Marksist-Leninist kuramın klasikleri Marx, Engels, Lenin ve Stalin'in eserleri 101 dilde olmak üzere toplamda neredeyse bir milyar nüshada yayınlanmıştır¹³⁸ (Medınskiy, 1952, s. 182-183, 241).

Romanlar, öyküler, şiirler, oyunlar ve filmler olmak üzere edebiyatta da bilimkurgu, ütopya ve distopyanın popülerliği devrim yıllarına denk gelip, toplamda 200'e yakın yerli eser ortaya çıkmıştır. En yoğun yıl olan 1927'nin kendisi neredeyse 50 yayın gördü. Bunun yanında, özellikle son derece popüler olan Jules Verne ile Herbert Wells başta olmak üzere, yaklaşık 200 yabancı eserin çevirisi de ortaya çıktı. Bazı akademisyenlerce Wells Çağı olarak adlandırılan 1890-1930 dönemi, dünyada geleceğe yönelik son derece teknolojik ve son derece karamsar resmedilirken, Sovyetler geleceğe ilişkin iyimserliğiyle öne çıkıyordu (Stites, 1989, s. 172). Edebiyattaki bilimkurgu dalgası ülkede yükselen bilim fetişizmiyle besleniyordu, şöyle ki yazarlar gerçek veya gerçek dışı olsun "bilimsel icatlardan" ilham alıyordu.

Mihail Bulgakov'un en meşhur iki yapıtından biri, çağdaş bilimin inanılmaz gelişimini anlattığı 1925'e ait *Köpek Kalbi* romanı ile Aleksey Tolstoy'un 1927'ye ait bilimkurgu romanı *Mühendis Garin'in Hiperboloidi*'nin, gazete yazılarından esinlendiği bilinmektedir. Bilimin ve ileri teknolojinin çılgın propagandacısı *Bezbojnik* dergisinin Ağustos 1925 sayısında, örneğin, *Köpek Kalbi*'nde tasvir edilen gençleştirme ameliyatının gerçek hikayeleri yansıtılmıştır. Dergi, romanda anlatılanların aynısının Avrupa'da bir Rus bilim insanı tarafından araştırılıp, deneyler aracılığıyla ispatlandığını yazıyordu. Makalenin iddiasına göre, biri Rus diğeri Avrupalı iki bilim insanı yaşlı hayvanlara genç hayvanların testis torbalarını dikerek onları tekrardan genç hale

¹³⁷ *Bezbojnik*, Kasım 1929, №21, s. 20.

¹³⁸ *Pravda Vostoka*, 5 Haziran 1940, "38 Universitetov Marksizma-Leninizma", №128, s. 1; *Pravda Vostoka*, 21 Nisan 1940, "Universitet Marksizma-Leninizma", №92, s. 1.

getirmeyi başarmıştı. Daha da ilginç, deneyler insanlar üzerinde de yapılıyordu.¹³⁹ Böyle yazarlar arasında, büyük isim yapmamış olsa da çok erken yaşta vefat eden ilk Kırgızistanlı bilimkurgu yazarı Kusein Esenkojoyev¹⁴⁰ de bulunmaktadır.

Bunların ötesinde, 1928 yılında Türkistan memleketlerinde gerçek “devrimci” alfabe, yani gelecekte dünya proleterlerinin alfabesi olacak Latince’ye geçilmişti. Latin alfabesi bilim ve teknolojinin dili ve o zamanın tüm uygar devletlerinin ortak yazısıydı (*İstoriya Kazakhskoy SSR: Epoha Sotsializma* [İKSSRES], 1967, s. 354; Alpatov, 2000, s. 68-69; Grenoble, 2003, s. 50). 10 yıl sonra ise 1939 yılında Kiril alfabesine geçilecektir. Alfabe değişimiyle birlikte Türkistan dilleri üzerindeki Rusçanın da etkisi yoğunlaşmıştır. Bazı araştırmalara göre, Özbekistan süreli yayınında Arapça ve Farsça sözcüklerin oranı 1923 yılında %37.4 iken, 1940 yılında %25’e düşmüştür. Rusça sözcüklerin oranı ise aynı dönem içerisinde %2’den %15’e çıkmıştır (Karı-Niyazov, 1955, s. 276). Bugün Kırgızistan’da konuşulan çağdaş Kırgızca da Çin’de yaşayan Kırgızların diliyle karşılaştırıldığında, çok sayıda Rusça sözlerin varlığıyla farklılık göstermektedir.

Sanat alanındaki ütöpik yeniliklerin en başında *Persimfans*¹⁴¹ adıyla bilinen, akademik müzik tarihinin İlk Şefsiz Senfoni Orkestrası gelmektedir. 1922-1932 yılları arasında hayat süren orkestra, eşit emeğin ve tek kişilik otorite karşılığında olan inancın küçük bir örneğiydi. Bu, bir yandan topluluk içinde otoritenin 70 kişiye dağılması ve görevlerin eşit şekilde paylaşılması, diğer yandan da orkestranın tüm üyeleri için ücrette, repertuar seçiminde, sanatsal performansta ve müziğin yorumlanmasına katılımda eşit haklar anlamına geliyordu.¹⁴² Ama aynı zamanda özenli çalışmayı da gerektiriyordu: Bir akşam için 11 prova!¹⁴³ *Persimfans*, yüksek kaliteli bir topluluk olması ve yılda yüzün üzerinde

¹³⁹ *Bezbojnik*, Ağustos 1925, “Klyuç k Molodosti i Dolgoy Jizni – v Rukah Çeloveka (Çüdesa Nauki)”, N.A. Flerov, №6, s. 14. Dergi, dine karşı bilimi popülerleştirmeyi amaçlıyordu. Örneğin, maymun ile insanın benzerliği ve kardeşliği üzerine yazdığı makaleler için bkz., *Bezbojnik*, Ocak 1926, “Pohoj li Çelovek na Obez’yanu?”, N.A. Flerov, №2, s. 4-5; *Bezbojnik*, Şubat 1926, “Rodnya li Çelovek Obez’yanam?”, N.A. Flerov, №3, s. 6-7.

¹⁴⁰ Sovyet Kırgız yazarı ve çevirmeni Kusein Esenkojoyev (1920-1944), çocuklar için çok sayıda bilimkurgu hikayeleri yazmış olması yanında bazı Rus ve dünya klasik yazarlarını Kırgız diline çevirmiştir. 23 yaşında İkinci Dünya savaşında hayatını yitirmiştir.

¹⁴¹ *Perviy simfoniçeskiy ansambel’ bez dirijera* (Birinci Şefsiz Senfoni Orkestrası).

¹⁴² Ancak *Persimfans*’ın kuruluş yılında yayınladığı 9 sayfalık manifestosunda, şefli ve şefsiz senfoni orkestrasının incelikleri üzerine tartışmalar yürütülüp, müzisyenlerin tek kişilik otoriteden yoksun eşitliğine ilişkin bir kelime bile geçmemektedir (*Orkestr Bez Dirijera* [OBD], 1922).

¹⁴³ *İzvestiya*, 11 Şubat 1923, “God Persimfansa”, Anton Uglov, №31, s. 4.

konser veren çalışkanlığı¹⁴⁴ yanında, fabrikalarda, işçi ve öğrenci kulüplerinde ve askeri birliklerde oynaması ile “halka yakındı” (Stites, 1989, s. 137-138; Ponyatovski, 2003, s. 60). Kolektif yaratıcılığıyla anti-bireyciliğin ve komünist kolektivizmin sembolü ve “devrimin gerçek evladı” olan şefsiz orkestranın her üyesi sanki “birer şef” idi. Onları sadece dinlemek yetmez, izlemek de gerekiyordu, çünkü müziğin yanı sıra bir de sanki tiyatro oyunu sergileniyordu¹⁴⁵ (Tsukker, 1927, s. 136).

Persimfans Beethoven’ın 9. senfonisi, Richard Strauss’un Ein Heldenleben senfonisi ve Çaykovski’nin 4. ve 5. senfonilerini çok ileri düzeyde çalarak kendisinin profesyonelliğini kanıtlamıştır.¹⁴⁶ Bazı günlerde, konserin sona ermesine rağmen “seyirciler ayrılmak istemiyordu” (Tsukker, 1927, s. 97). 10 yıllık kısa ömründe Persimfans, aynı derecede kuşkucuların güvensizliğiyle eleştirilerine ve hayranların övgülerine layık görülmüştür.¹⁴⁷ Ayrıca, Persimfans’ın şöhretiyle birlikte şefsiz orkestra fikri dünyaya yayılmış olup yurtiçinde Kharkov, Odessa, Bakü, Kiev, Voronej, Tiflis’te,¹⁴⁸ yurtdışında da Leipzig, Würzburg, Varşova, Cenevre ve New York’ta benzer topluluklar ortaya çıkmıştır (Tsukker, 1927, s. 130-165; Ponyatovski, 2003, s. 85-86, 100).

1932 yılında kapanan Persimfans’ın on yıllık hayatı, yabancılaşmamış emeğe, eşitliğe, anti-otoriterliğe inancın bir örneği, hem ideolojik hem pratik açıdan minyatür bir sosyalist topluluk ve komünist gelecek için model bir atölyeydi. Dönemin son ütopyik bilimkurgu romanı da Yan Larri tarafından 1931 yılında *Mutlular Ülkesi* adında yazılmıştır ve

¹⁴⁴ Daha ilk yılında 41 senfoni konseri vermiş (bu sayı bile Moskova için bir rekordu) ve Sovyet törenlerinde 10 kez sahneye çıkmıştır (bkz., *İzvestiya*, 11 Şubat 1923, “God Persimfansa”, Anton Uglov ve “Teatr i İskusstvo. K Pervoy Godovşçine Persimfansa”, №31, s. 4).

¹⁴⁵ *İzvestiya*, 7 Eylül 1922, “Kul’tura i İskusstvo. Simfoniçeskiy Teatr”, Uriyel, №200, s. 4; *Pravda*, 28 Ekim 1925, “Muzika. Kontsert Persimfansa”, S. Çemodanov, №247.

¹⁴⁶ *Pravda*, 13 Aralık 1924, “Teatr i Muzika”, №284; *Pravda*, 26 Şubat 1925, “Teatr i Muzika. 9-ya Simfoniya v İspolnenii Persimfansa”, №47; *Pravda*, 5 Mart 1925, “Trehletiyeye Persimfansa”, Yevg. Braudo, №53.

¹⁴⁷ *İzvestiya*, 18 Haziran 1922, “Kul’tura i İskusstvo. Orkestr Bez Dirijera”, M., №134, s. 4; *Pravda*, 5 Mart 1925, “Trehletiyeye Persimfansa”, Yevg. Braudo, №53. Sovyetlerde de bu orkestranın etkinliği tartışmalıydı ve ona karşı çıkanlar da oluyordu (bkz., *Pravda*, 22 Şubat 1925, “Muzika. Vzbuntovavşiyesya Protiv Dirijerskoy Paloçki”, L. Sosnovski, №44). Eleştirmenlerin ilk sırasında elbette şefler geliyordu (Tsukker, 1927, s. 8, 35-36).

¹⁴⁸ *İzvestiya*, 22 Aralık 1925, “Teatr-Muzika-Kino. Kavkazskiy “Persimfans”, №292, s. 7.

Stalin'in ölümüne kadar bu tür edebiyat bir daha yazılmayacaktır (Stites, 1989, s. 136, 138, 177).

3.3.1. Erken Bolşeviklerin Uluslar ve Kadınlar Meselesinde “Devrimci” Adımları

Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında Bolşeviklerin kadınlar ve uluslar konusunda attığı tüm adımların, bazı belli pratik amaçlara ulaşmak için yapıldığı söylenebilir. Onları genel olarak beş başlık altında toplamak mümkün, 1920'lerde yasama ve yürütmeye alınan tüm kararlar aşağıdaki amaçların ya birine ya da birkaçına ulaşmayı amaçlıyordu:

- Sovyet sosyalizmini kurmak için “gereken”leri yerine getirme (*inanç/dogma*)
- Rus Çarlığı'ndan farklı olma (*imaj*)
- Rusya dışındaki Doğu halklarının güvenini elde etme (*imaj*)
- İç savaş yıllarında Türkistan ve Kafkasya halklarının desteğini kazanma (*yandaş edinme*)
- Dünyaya (özellikle Avrupa'ya) örnek olma (*yol gösterme/yandaş edinme*)

Sovyetlere yönelik çoğunlukla eleştirel görüşlü Batı tarih geleneğinde bu amaçların dördü öyle ya da şöyle halde belirtiliyor olsa da amaçların birincisi her zaman ihmal edilir ve umursanmaz. Böylelikle, Batı tarihyazıcılığı kendisinin Avrupamerkezci bakışında Bolşeviklerin işlerine Bolşeviklerin gözüyle bakmayı denemez ve onların her adımını pratik ve çıkarıcı nedene bağlar. Örneğin, bu tez çalışmasının konusu üzerinden gitmek gerekirse, Türkistan kadınlarının “özgürleştirilmesi” yukarıdaki amaçların ikinci ve dördüncüsüne denk gelecek şekilde Sovyetlerin imajı için yapıldığını söylemek yanlış olmaz. Fakat gerçeği de bütünüyle temsil edemez. Bu tezin *Marksist-Leninist Kuramda Kadın Sorunu* başlığı altında da tartışıldığı gibi, kadınların hem erkek hem sermayeden özgürleştirilmesi Marx'tan Lenin'e kadar geniş Marksist dogmanın özgürlük ve eşitlik adına yapılan ana hedeflerinden biri olmuştur.¹⁴⁹ İşleri bir tek politik “kurnazlığa” bağlamak ise bunları görememek anlamına gelir. Sovyet rejimin sadece çıkarıcı/pragmatik değil aynı zamanda ideolojik/dogmatik gerekçelerle hareket ettiğini itiraf etmek gerekmektedir. Bu çalışmada birinci amaca ayrı bir altbaşlık ayrıldığı için, burada

¹⁴⁹ Bu hedefin nasıl hayata geçirildiği ise başka bir konudur.

sıradaki dört amaçla devam edilecektir. Onlar elbette çoğu yerde birbirleriyle iç içe girebilirler.

RSFSR¹⁵⁰ Eğitim Halk Komiserliği'nin Ulusal Azınlıklar Eğitim Dairesi Başkanı P. Makintsian'ın 1919 yılında dediği gibi, "Eğitim Halk Komiserliği, çözüm bekleyen meseleleri sonuna kadar düşünmeden, daha çok "Sovyetlerin ulusal azınlıklara eski Çarlık Rejimi'nden daha iyi davranmakta olduğunu" göstermek amacıyla kararlar alıyordu" (KSvS, 1989, s. 84). Makintsian bu sözleri, Rusya topraklarında yaşayan 150 ulusal dilin geliştirilmesi fikrine karşı çıkarken, ki bunların çoğunun yazılı alfabeleri yoktu, kullanmıştır. P. Makintsian, "Öyleyse bu 150 dilin her birine, 1500 ciltlik dünyanın kültürel mirası nasıl tercüme edilecektir?" der, Rusya'da yaşayan ulusal dillerin geliştirilmesi için onların yazılı alfabelerini sıfırdan yaratmak gerekirdi¹⁵¹ (KSvS, 1989, s. 85, 87). Muhtemelen, Bolşevik yönetiminin ilk yıllarında eski sömürge bölgelerin kendi kaderini tayin hakkını tanınması da aynı "Rus Çarlığı'ndan farklı olma" mantığına dayanıyordu ve böylelikle onlar "emperyalist olmadıklarını" göstermeye çalışıyordu. Ancak, bu ilke daha 1903 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin 2. Kongresi'ne ait Programı'nın 7. Maddesinde dile getirilmiştir: "Devletin [Rus Çarlığı'nın] parçası olan tüm uluslar için kendi kaderini tayin hakkının tanınması" (2SRSDRP, 1959, s. 721). Bolşeviklerin iktidara gelişlerinin hemen ertesi, 2 Kasım 1917 tarihinde Halk Komiserleri Konseyi (Bakanlar Kurulu), Lenin ile Stalin¹⁵² tarafından imzalı "Rusya Halkları Hakları Bildirgesi"ni aşağıdaki önemli maddelerle birlikte kabul etmiştir¹⁵³ (DSV, 1957, s. 39-41):

1. Rusya halklarının eşitliği ve egemenliği;
2. Rusya halklarının ayrılma ve bağımsız bir devletin kurulmasına kadar kendi kaderini tayin etme hakkı;

¹⁵⁰ Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti.

¹⁵¹ P. Makintsian'ın demek istediği, hiçbir yazılı geleneği olmayan çok sayıda dilleri geliştirmekle zaman harcamak yerine, çabayı Rusça düzeyinde kültürel bakımdan "şekillenmiş" dillerle sınırlayıp, daha *tabula rasa* formunda olanları ise bırakmaktır. Onun için, birbiriyle hiç eşit olmayan Polonyalılar ile İnguşları veya Yahudiler ile Komileri saçından çekip zorla eşitlemek yapaylıktan başka bir şey olamaz (KSvS, 1989, s. 86-87).

¹⁵² Stalin, Rus olmayan milletlerin işine bakan Uluslar Halk Komiserliği'nin başkanıydı.

¹⁵³ *Pravda*, 16 Kasım 1917, "Deklaratsiya Prav Narodov Rossii", №178.

3. Tüm ulusal ve ulusal-dinî ayrıcalık ve kısıtlamaların kaldırılması;
4. Rusya topraklarında yaşayan ulusal azınlıkların ve etnografik grupların özgür gelişimi.

Yeni kurulan Bolşevik Hükümeti bu haklar bildiğini, 3 Aralık 1917 tarihinde Rusya Müslümanlarının dillerinde basılan aşağıdaki çağrı ile birlikte Doğu halklarına dağıtıyor:

Rusya Müslümanları [...¹⁵⁴], bundan böyle inanç ve gelenekleriniz, milli ve kültürel kurumlarınız özgür ve dokunulmaz ilan edilmiştir. Ulusal yaşamınızı özgürce ve engel olmadan düzenleyin. Buna hakkınız var. Bilin ki, haklarınız, Rusya'nın bütün halklarının hakları gibi, devrimin tüm gücü ve organları, İşçi, Asker ve Köylü Vekilleri Sovyetleri tarafından korunmaktadır. Bu devrimi ve onun tam yetkili hükümetini destekleyin!¹⁵⁵ (DSV, 1957, s. 113-115; Lyubimova, 1930, s. 10).

Ekim Devrimi'nin kazanmasında Lenin ve Bolşeviklerin en büyük ve belki tek değerli kalitesi, kitlelerin ne istediğini anlama yeteneğiydi. Rusya'da toprak isteyen çiftçilere toprak, işsiz emekçilere iş ve ekmek vadettiği gibi (Hobsbawm, 1994, s. 61-62), Türkistanlıları kendine çekmenin en iyi yolunun bağımsızlık vaadi olduğunu anlıyordu. Bununla birlikte, Stalin gibi Rusmerkezciler başından beri tek otoriteli bir Rusya Federatif Cumhuriyeti'nin kurulmasını ve Türkistan, Kafkasya gibi eski Çarlık sömürgelerinin Rus Hükümeti tarafından yönetilen özerk cumhuriyetler statüsünde federasyonun bir parçasına dönüştürülmesinden yanaydı.¹⁵⁶ O dönemde hasta olan Lenin ise bu görüşü yanlış bularak hem Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbüro üyelerine yazdığı mektubunda hem de Stalin ile yaptığı konuşmasında, birleşen tarafların eşitliğini vurgulamıştır (Rajabov, 1960, s. 33). Böylelikle, SSCB projesi yaratılıyordu. Ayrıca, Lenin Parti yoldaşlarına “çok kaba ve kaprisli” dediği Stalin'i Genel Sekreterlikten düşürme tavsiyesini de vermişti.¹⁵⁷ Ekim Devrimi'nden sonra ulusal sorun (*natsional'nyy vopros*) üç toplantıda (*syezd*) tartışılıyor: Rusya Komünist Partisi'nin 8.,

¹⁵⁴ “Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibiryaya ile Türkistan'ın Kırgızları ve Sartları, Transkafkasya Türkleri ve Tatarları, Kafkasya'nın Çeçenleri ve Dağlıları...”

¹⁵⁵ *Pravda*, 22 Kasım 1917, “Ko Vsem Trudyaşçimsya Musul'manam Rossii i Vostoka”, №196.

¹⁵⁶ *Pravda*, 3 Nisan 1918, “Sostav Rossiyskoy Federativnoy Respubliki”, №62.

¹⁵⁷ 4 Ocak 1923 yılında yoldaşlara yazdığı mektubunda Lenin Stalin'in yönetimden uzaklaştırılması üzerine şöyle diyor: “Stalin çok kaba ve biz Komünistler arasındaki ortamda oldukça tolere edilebilir olan bu eksiklik, Genel Sekreter pozisyonunda tahammül edilemez hale geliyor. Bu nedenle, yoldaşların Stalin'i bu yerden taşıma yöntemini düşünmelerini ve bu yere daha hoşgörülü, daha sadık, daha kibar ve daha dikkatli olan başka bir kişiyi atmalarını öneriyorum” (1970d, s. 346).

10. ve 12. toplantıları. Buralarda konuşken, Lenin'in ciddi hasta olduğu son aylarında ona muhalefetini açık belirtmeye başlayan Stalin (Lewin, 2005, s. 34), Nisan 1923 yılında Lenin'in "geçici bir taktiksel geri çekilme" olarak gördüğü NEP'i (Yeni Ekonomi Politikası¹⁵⁸) hem Rus hem başka "küçük" halklar arasında milliyetçiliğe, yani Bolşeviklerin ve özellikle de Stalin'in en nefret ettiği şeye yol açtığını iddia ederek eleştirir.¹⁵⁹

"Burjuva-demokratik ideoloji" olarak adlandırılan milliyetçilik, komünist enternasyonalizm ilkelerinden bir sapmaydı¹⁶⁰ ve Doğu'da Pan-İslamizm veya Pan-Türkizm'e yol açabilirdi (*10-y Syezd RKP(b), Mart 1921 goda: Stenografiçeskiy Otçet* [10SRKP], 1963, s. 607). Ayrıca, Bolşeviklerin yorumunda ulusların kendi kaderini tayin hakkı, burjuva uluslara değil yalnızca proleter uluslara uygulanabilirdi. Bu, Rusya Halkları Hakları Bildirgesi'nin yayınlanmasından tam iki ay sonra, 10-18 Ocak 1918'de düzenlenen 3. Tüm-Rusya Sovyetleri Kongresi'nde Stalin'in konuşmasından belli olmuştur (Ubiria, 2016, s. 74-75; Keller, 2020, s. 158). Aslında Stalin'in bu tavrı, onun milliyetler konusunda yazdığı ilk yazısı 1913 yılına ait *Milliyet Sorunu ve Sosyal Demokrasi*¹⁶¹ başlıklı makalesinde belirtilen Marksist savlara dayanmaktadır. Stalin makalesinde, ulusların tarihsel bir yapı ve yükselen kapitalizm çağının tarihsel kategorisi olduklarını dile getirir (Stalin, 1937, s. 4-10). Buradan anlaşılan, gelecekteki yeni tarihsel şartlar altında uluslar, sınır tanımayan enternasyonal komünist yapılara eriyebileceği gibi ulus-devletlere de gerek kalmayabilirdi.

Bolşevikler ülkede yaptıkları reformlarıyla bir yandan Avrupa cumhuriyetlerinde devrimi tetikleme ve diğer yandan da sömürge altındaki Doğu halklarının güvenini elde etmenin

¹⁵⁸ Yeni Ekonomi Politikası (Novaya ekonomiçeskaya politika, kısaca NEP), 1920'lerde Sovyet Rusya ve SSCB'de izlenen ekonomi politikasıdır. 15 Mart 1921'de Rusya Komünist Partisi 10. Kongresinde kabul edilen politika, iç savaş sırasında yürütülen "savaş komünizmi" politikasının yerini almıştır. Özel işletmelere izin vererek kapitalizmin kâr mantığıyla çalışmasına yol açmasıyla belli. Lenin buna devlet kapitalizmi adını vermiştir. 1928 yılına kadar yürürlükte olan NEP ondan sonra yerini SSCB'nin beş yıllık planlarına bırakmıştır.

¹⁵⁹ *Pravda*, 24 Nisan 1923, "Natsional'niye Momentı v Partiynom i Gosudarstvennom Stroitel'stve", J. Stalin, №89.

¹⁶⁰ Lenin bu iki ilkenin zıtlığı hakkında şöyle demiştir: "Burjuva milliyetçiliği ve proleter enternasyonalizm; bunlar, tüm kapitalist dünyanın iki büyük sınıf kampına tekabül eden ve ulusal sorunda iki politikayı (dahası, iki dünya görüşünü) ifade eden, uzlaşmaz derecede düşman iki slogandır" (1973b, s. 123).

¹⁶¹ 1914 yılında St. Petersburg'da gördüğü yeni basımında *Milliyet Sorunu ve Marksizm* adını almıştır (Stalin, 1937, s. 218).

peşindeydi. Rus Marksistleri, Rusya'nın şu anda dünyadaki proleterlere yol göstermedeki öncü rolünün farkındaydı. Onlar “devrim alevi”ni Avrupa halklarına yayıp vatan dışındaki işçileri “uyandırması” gerekiyordu.¹⁶² Madem, Avrupa proletaryasının yardımıyla Rusya'nın uzağa gidemeyeceğini herkes biliyordu: “Gayet iyi biliyorum ve daha önce de tekrarladım, devrim bayrağı şu an zayıf ellerde bulunuyor ve tüm gelişmiş ülkelerin işçileri yardıma gelmezse, en geri ülkenin işçileri onu ellerinde tutamayacaklar” (Lenin, 1969d, s. 109). Lenin için tek ülkede (özellikle Rusya gibi az gelişmiş bir ülkede) sosyalist devrimin zafere ulaşması düşünülemezdi, bu yüzden devrimi yaşatabilmek için onu diğer ülkelere yaymak gerekiyordu (Lenin, 1969d, s. 382-383; 1969e, s. 153). Lev Troçki de benzer düşünceye sahipti, devrim ancak uluslararası bir devrime dönüştüğü sürece zafere ulaşabilir, burjuva devletlerle çevrili Rusya'da devrim kazanamazdı (Troçki, 1997, s. 376). Bunu hayata geçirmenin en iyi yolu Sovyetler Birliği'nde yaşayan uluslara, vatandaşlara, işçilere ve kadınlara tanınan haklar, özgürlükler, kısacası erdemler üzerinden “doğru” siyaseti ve böylelikle doğru politik sistemi göstermekti.

Türkistan siyasi yapısının son halini aldığı 1936 yılında, Kazakistan ile Kırgızistan SSC statüsüyle Sovyetler Birliği'nin tam Birlik cumhuriyetleri olmuştu. Rus olmayan milletler konusunda faaliyet gösteren Uluslar Halk Komiserliği'nde başkan Stalin'in baş danışmanı S. Dimanştayn'e göre, 1924'te başlayan bu adımlar SSCB'nin milliyet sorununu başarılı bir şekilde çözdüğünü göstererek Çin, İran ve Afganistan gibi komşu Asya ülkelerini etkilemeyi amaçlıyordu¹⁶³ (Ubiria, 2016, s. 124). Coğrafi konumundan dolayı Türkistan, sosyalist Rusya ile “ezilmiş Doğu” arasında bir köprü oluşturduğu için, bu amaç Ekim Devrimi'nin ilk yıllarından beri en canlı bir sorundu (Rajabov, 1960, s. 16). Sovyet devlet adamı ve Türkistan Komünist Partisi üyesi Georgy Safarov Doğu'ya örnek olma konusunda şöyle demiştir: [Türkistan'daki] “işlerin Doğu'daki devrim için önemi, her bilinçli proleter için açık olmalıdır. Burada Sovyet iktidarını inşa etme deneyimi, doğal olarak tüm Doğu halkları için devrimci bir model olarak hizmet

¹⁶² Bu konuda yazılan sayısız yazılardan bazı örnekler: *Pravda*, 25 Ocak 1918, “Rossiya Kak Avangard Vsemirnoy Revolyutsii”, V. Bistrinskiy, №8; *Pravda*, 20 Mart 1918, “Russkaya Revolyutsiya i Yevropa”, №53; *Pravda*, 22 Mart 1918, “Russkaya Revolyutsiya i Neytral'niye Stranı”, V.B., №55; *Pravda*, 6 Ocak 1918, “Mirovoye Znaçeniye Russkoy Revolyutsii”, V. Bistryanskiy ve “Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya i Rossiya”, V. Milyutin, №223; *Pravda*, 24 Ocak 1919, “Pis'mo k Raboçim Yevropı i Ameriki”, V. Lenin, №16; *Pravda*, 1 Ağustos 1920, “Privet Pervoy Mejdunarodnoy Kofereñtsii Rabotnits”, №168.

¹⁶³ *Pravda*, 15 Mayıs 1925, “III Vsesoyuzniy Syezd Sovetov. Doklad Predsedatelya SNK SSSR tov. A.İ. Rıkova v Veçernem Zasedanii 13 Maya. Narodı Vostoka i Natsional'naya Politika SSSR”, №109.

etmelidir.¹⁶⁴ Türkistan’da Sovyet iktidarı tüm Doğu halkları için yol gösterici bir yıldız olmalıdır”.¹⁶⁵ Aynı şeyi Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Turar Rıskulov da dile getirir: “Burada [Türkistan’da] deneyimleyerek, hatalarımızdan öğrenerek, Doğu’daki Sovyet sisteminin bir modeli haline gelmesi gereken sistemi geliştiriyoruz”.¹⁶⁶

Belagatta kendisine eşi benzeri pek olmayan Lenin, Sovyet diplomat Adolf Joffe’ye 13 Eylül 1921 tarihinde yazdığı mektubunda aynı konu üzerinde şöyle açıklama yapar: “Weltpolitik’imiz¹⁶⁷ için yerlilerin güvenini kazanmak fevkalade önemlidir. Onların güvenini üç ve dört kez kazanmalı, emperyalist olmadığımızı ve bu yöne sapmayacağımızı kanıtlamalıyız. Bu küresel bir meseledir, hiç abartısız küresel mesele. Bu Hindistan’ı... Doğu’yu etkileyecek, burada 1000 kat dikkatli olmamız gerekiyor” (Lenin, 1970e, s. 189-190). Türkistan halklarıyla doğru ilişkilerin kurulmasının küresel ve tarihsel önemini vurguladığı bir diğer 7-10 Kasım 1919 tarihli mektubunu Lenin, Türkistanlı komünist yoldaşlara göndermiştir: “Bu konuya azami dikkat göstermenizi, Türkistan halklarıyla örnek olacak şekilde kardeşçe ilişkiler kurmanızı ve emperyalizmin tüm izlerini yok etme arzumuzun samimiyetini onlara fiilen ispat etmenizi rica ediyorum” (Lenin, 1970a, s. 304). Kısacası, Stalin’in de belirttiği gibi (1947a, s. 357), Merkez Rusya’nın onların çıkarlarını koruduğunu kitlelere kanıtlamak gerekiyordu. Aynı sebepten dolayı, iç savaş yıllarında Müslüman bölgelerinde İslam’a karşı büyük din karşıtı saldırı yürütmeye girişmedi.¹⁶⁸ Aksine, yeni kurulan Bolşevik hükümeti, *Beyazlar*la şiddetli bir savaşta Müslümanların desteğini veya en azından tarafsızlığını güvence altına almak için tüm Müslümanların dinî haklarını koruma sözü verdi (Ubiria,

¹⁶⁴ *Pravda*, 20 Haziran 1920, “Turkestan”, G. Safarov, №133.

¹⁶⁵ *Pravda*, 24 Temmuz 1920, “Revolutsiya I Natsional’nıy Vopros v Turkestane”, G. Safarov, №162.

¹⁶⁶ *Pravda*, 10 Haziran 1923, “Zadaçi Likvidatsii Basmaçestva v Turkestane”, T. Riskulov, №127.

¹⁶⁷ Dünya politikamız.

¹⁶⁸ Ekim 1920 tarihli yazısında Stalin, yoldaşlarını ulusal ve dinî konularda temkinli olmaya çağırmaktadır: “Örneğin, dinî önyargılarla ağır bir şekilde enfekte olan Dağıstanlı kitleler, “şeriat temelinde” komünistleri izliyorsa, o zaman bu ülkede dinî önyargılarla doğrudan mücadele yolunun dolaylı, daha temkinli yollarla değiştirilmesi gerektiği açıktır” (Stalin, 1947, s. 362).

2016, s. 180). Sosyalist devlet ile İslam dininin hiçbir koşul altında birlikte geçinemeyeceğini¹⁶⁹ Bolşevikler baştan bilse de, böyle davranmak zorundaydılar.

Türkistan Merkez Yürütme Kurulu 17 Eylül 1924 yılında Türkistan halklarına çektiği telgrafta, dünya proleterlerine de şöyle çağrıda bulunuyordu: “Bütün dünyanın proleterleri, Doğu’nun ezilen sömürge köleleri, bizim ülkede yaşananları kapitalizmin kampında yaşananlarla karşılaştırınız. Halklar arasında karşılıklı güveni, barışı, ulusal özgürlüğü, eşitliği ve kardeşçe işbirliğini tesis ettik. En büyük zorluklardan biri ulusal sorunu da kökten çözmüş olduk”.¹⁷⁰ Bolşevikler SSCB’de ulusal sorunu nasıl çözdüklerini dünyaya ilan etmek için zaman zaman dışarıdan misafir de çağırırlar ve cumhuriyetleri gezdirirlerdi. Örneğin, 1924 yılında Türkistan’a ABD’den gelmiş siyahi misafir Jackson’ın, ulusal sorunu “başarılı bir şekilde çözebilmiş ve bir milletin diğer bir milleti ezmediği” Sovyetlere yönelik övgüleri *Pravda*’da yayınlanmıştır.¹⁷¹ Buna benzer bir şekilde İngiliz, Japon ve Alman misafirlerin, delegelerin izlenimleri de Sovyet basınında yer bulmuştur.¹⁷²

İç savaş yıllarında Stalin ve Safarov gibi devrimcilerin görüşünde Rusya’yı çevre bölgelersiz, çevre bölgelerini de Rusya’sız düşünmek mümkün değildi. Burada dünya emperyalizmine karşı mücadelede “karşılıklı ihtiyaç” ima edilmektedir. “Dünya devriminin ocağı Merkez Rusya” çevre bölgelerin zengin doğal kaynakları olmadan uzun süre dayanamazdı. Periferi de aynı zamanda daha gelişmiş Merkez Rusya’nın siyasi, askeri ve örgütsel yardımını olmaksızın kaçınılmaz olarak emperyalist esarete mahkum olacaktı¹⁷³ (Stalin, 1947a, s. 351-353). İç savaşın zor günlerinde Türkistan hammadde ve

¹⁶⁹ Onların gözünde, tüm dinler arasında İslam en muhafazakar olanıydı, gericiydi, erkeklerin ve yaşlıların otoritesini kutsuyordu, kadınları aşağı yaratıklar olarak görüyordu, ve bunların ötesinde fanatizm, hoşgörüsüzlük ve yabancı düşmanlığı aşıyordu. Özetle, İslam geçmişe aitti, kapitalist evrim aşamasına bile değil, feodal döneme aitti ve “ileri sosyalizm” toplumunda yeri yoktu (Bennigsen ve Broxup, 1983, s. 46-47).

¹⁷⁰ *Pravda*, 18 Eylül 1924, “K Natsional’no-Gosudarstvennomu Razmejevaniyu Sredney Azii. Obraşçeniye Turkestanskogo TsİK Ko Vsem Narodam Turkestana i Sredney Azii”, №212.

¹⁷¹ *Pravda*, 29 Ağustos 1924, “Tov. Jackson v Turkestane”, №195.

¹⁷² *Pravda*, 12 Mart 1925, “Angliyskaya Delegatsiya v Sovetskom Soyuzе”, №59; *Pravda*, 3 Temmuz 1925, “Yaponskiye Jurnalisti v SSSR”, №149; *Bezbojnik*, Eylül 1926, “50 Dney v SSSR”, F. Oleşçuk, №17-18, s. 8-12.

¹⁷³ *Pravda*, 10 Ekim 1920, “Politika Sovetskoy Vlas’ti po Natsional’nomu Voprosu v Rossii”, J. Stalin, №226.

gıda bakımından bitmeyen bir zenginlik olmak durumundaydı.¹⁷⁴ Bolşeviklerin ulus politikalarında izlediği çizgi, büyük ölçüde bu zorunlu “ikili ilişki” tarafından belirlenmiştir. Kasım 1921’de Doğu bölgeleri hakkında yazarken Stalin hâlâ ulusların kendi kaderini tayin hakkından bahsediyor, ancak onların Merkez Rusya ile “gönüllü askeri-ekonomik birlik”te olmalarını da öngörüyordu.¹⁷⁵ Stalin’in Rus olmayan milletler konusunda baş danışmanı S. Dimanştein, Rusya’daki ulusların bağımsız devletlere ayrılma fikrini nasıl “isteyerek” istemediklerini çetrefil cümlelerle Pravda’da yazmıştır:

Ulusal politikamız tamamen enternasyonalizmle doludur. Ulusların bağımsız devletlere ayrılma hakkını savunduğumuzda, bu onlara ayrılmalarını tavsiye ettiğimiz anlamına gelmez... Genel olarak ayrılmaya karşıyız, ancak birlikte yaşama davasını Rus Çarlığı o kadar mahvetti ki, bazen ayrılmakla daha sıkı bağ elde edilmektedir... Birliğimizde otuzdan fazla ulusal idari birim vardır ve bunların her birinin her an Birlikten ayrılma ve bağımsızlığını elde etme hakkına sahip olmasına rağmen, hiçbir zaman şimdiki kadar sıkı bir şekilde birlik olmadık. Halkların bu bağlılığı, bizim gerçek enternasyonalizmimizle açıklanmalıdır.¹⁷⁶

Türkistanlıların güvenini kazanmanın bir diğer yolu da özellikle 1916 ayaklanmasından sonra yükselen yerli ile Ruslar arasındaki sürtüşmeleri ya da açıkça düşmanlığı (Çirkin, 1907, s. 48; *İİGVvSSSR*, 1961, s. 573) nötralize etmektir. Çarlık döneminde bölgeye göç edip yerlilerin topraklarına yerleşen Slavların sayısı bölge nüfusunun neredeyse %10’unu oluşturuyordu. En büyük sorun, yerel halkın Rusları sömürgeci, istilacı olarak görmesiydi. 29 Haziran 1920 yılında RKP Merkez Komitesi’nin kararıyla, yerel parti örgütlerine Türkistan’da göçmenlerle yereller arasında gelişen eşitsiz ilişkileri ortadan kaldırma görevi verildi. Bu, Kırgız ve Kazak topraklarında Rus yerleşimciler tarafından keyfi olarak alınan tüm toprakların acilen alınması anlamına geliyordu (Genis, 1998, s. 44). Türkistan’da vatan bulan Rus köylülerinin tümünü cezalandırmak imkansız olduğundan, Bolşeviklerin, bazı “günah keçilerine” karşı bir kampanya başlatıp yerlileri mutlu etmekten başka çareleri yoktu. Sonuçta, kimi Rus *kulaklar* Rusya’ya, kimileri hapse atılmış, kimileri kurşuna dizilmiş, kimileri de geri Rusya’ya gönderilmiştir. Rusların elinden alınıp yerlilere geri verilen toprakların boyutu ise 1921-1922 yıllarında 400 bin hektarı oluşturmuştur (Genis, 1998, s. 46; Martin, 2001, s. 60; Ubiria, 2016, s. 201).

¹⁷⁴ *Pravda*, 13 Ocak 1921, “V Turkestane. Naşi Bogatstva”, №7.

¹⁷⁵ *Pravda*, 6-7 Kasım 1921, “Oktyabrskaya Revolyutsiya i Natsional’naya Politika Russkih Kommunistov”, J. Stalin, №251.

¹⁷⁶ *Pravda*, 6 Temmuz 1924, “İnternatsional’naya Natsional’naya Politika”, S. Dimanştein, №151.

Türkistan ve Kafkasya topluluklarıyla ilişkileri iyileştirme çabalarının kültürel ve ideolojik örnekleri arasında, 9 Aralık 1917 yılındaki karar ile, 1869 yılında Semerkant'tan Rusya Millî Kütüphanesi'ne götürülen Hz. Osman'ın Kuranı'nın Semerkant'a geri verilmesi¹⁷⁷ (DSV, 1957, s. 195-196) gibi vakaları da vardır.

Sovyetlerin Doğu'daki imajının oluşturulmasına Rusya'nın Müslüman dinî örgütleri de katkı sağlamaya çalışırlar. 1923 yılında Başkurdistan başkenti Ufa şehrinde düzenlenen Tüm Rusya Müslüman Din Adamları Kongresi'nin delegeleri, Lenin'e yolladıkları telgrafta ona "Avrupa sermayesi tarafından ezilen Doğu halklarının büyük lideri ve kurtarıcısı" şeklinde hitap etmektedir. Kongre "Lenin'e güç ve sağlık bağışlaması için Allah'a dua eder".¹⁷⁸ 21 Ekim 1923 tarihinde Azerbaycan din adamları dünyadaki Müslümanlara ve işçilere, İngiliz emperyalizmine karşı mücadele etmesi için çağrı yapıyor. Çağrısında İngilizlerin Irak'taki Müslüman din adamlarını sürgüne göndermesi üzerine memnuniyetsizliğini de bildiriyor.¹⁷⁹ 28 Kasım 1923'teki çağrısında Azerbaycan din adamları İngiliz emperyalizminin Doğu halklarına yönelik uyguladığı şiddeti protesto eder, "Ezilen Doğu halklarının tek umudu ve kurtarıcısı olan Sovyet iktidarını" selamlar.¹⁸⁰ İngiliz emperyalizmine karşı memnuniyetsizliğini Kırım, Tiflis ve Taşkent Müslümanları da bildiriyor.¹⁸¹ Lenin vefat ettiğinde SSCB Müslümanları Merkezi Dinî İdaresi, Tüm Rusya Merkezi Yürütme Komitesi başkanı Mihail Kalinin'e yolladığı mektupta üzüntülerini iletmiş, Lenin'in tabutuna ise "Ezilen Doğu halklarının savunucusu Vladimir İlyiç Lenin" yazılı bir çelenk koymuştur.¹⁸²

¹⁷⁷ *İzvestiya*, 10 Aralık 1917, "Udovletvoreniye Hodataystva Musul'man", №248, s. 7.

¹⁷⁸ *Pravda*, 17 Haziran 1923, "Musul'manskoye Duhovenstvo tov. Leninu", №133.

¹⁷⁹ *Pravda*, 23 Ekim 1923, "Vozzvanie Azerbayjanskogo Duhovenstva k Musul'manam Vsego Mira", №240.

¹⁸⁰ *Pravda*, 30 Kasım 1923, "Protest Musul'manskogo Duhovenstva Protiv Nasiliy Angliyskogo Pravitel'stva", №272.

¹⁸¹ *Pravda*, 16 Aralık 1924, "Musul'mane Krıma Protiv Nasiliy Anglii v Yegipte", Hacı Müslihidin, №286; *Pravda*, 17 Aralık 1924, "Protest Musul'man Protiv Angliyskogo İmperializma", Tiflisskiy, №287; *Pravda*, 28 Aralık 1924, "Vozzvaniye Musul'manskogo Taşkentskogo Duhovenstva", №295.

¹⁸² *Pravda*, 2 Şubat 1924, "Ot Musul'manskogo Duhovnogogo Upravleniya vo Vserossiyskiy Tsentral'nıy İspolnitel'nyy Komitet M.İ. Kalininu", №26.

Müslüman din adamlarının Lenin'e övgülerini basan *Pravda* gazetesi, aynı sayfalarda devamlı olarak ateizmin propagandasını yaptığı, çeşitli insanların nasıl hayal kırıklığına uğrayarak inançtan ateizme geldiklerinin hikayelerini de yazdığı¹⁸³ belli.

Böylelikle, Rusya'nın Müslüman halkları için kendi kaderini tayin hakkı sözün tam anlamında hiçbir zaman yerine getirilmeyecekti. Daha devrimin ilk yıllarında uluslar konusunda Stalin'in takındığı tutumundan görülmüştü ki, "kendi kaderini tayin hakkı" denen şey, sosyalist cumhuriyet kurup Sovyet Federasyonu'nun bir parçası olma hakkı anlamına geliyordu. Nitekim, Sovyetler Birliği'nin her üç Anayasası'nda da (1924, 1936, 1977) "Birlik cumhuriyetlerinin her biri için Birlikten özgürce ayrılma hakkı saklıdır" maddesi bulunuyordu,¹⁸⁴ fakat kimse bu hakkını kullanmamıştır. Başından cedidleri kendilerine rakip görmelerine rağmen (*TsK RKP(b)-VKP(b) i Natsional'ny Vopros. Kniga 1: 1918-1933 gg.* [RKPİNV], 2005, s. 101-102), 1920 yılında kurulan Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti'nde Bolşeviklerin nasıl onlarla işbirliği yaptığını ve sosyalist devleti birlikte kurduklarını görmek mümkün¹⁸⁵ (*İİGVvSSSR*, 1961, s. 580-583; *KSvS*, 1989, s. 117-126; Keller, 2020, s. 160). Ancak sonraki yıllarda cedidlerin neredeyse hepsi milliyetçilikle, özellikle Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm ile suçlanıp (Turkestanskiy, 1926, s. 10, 22; *KSSRTI*, 1973, s. 368; Keller, 2020, s. 198) 1936-1938 yıllarının Büyük Terör'ünde kaybolmuş, tarihleri de sovyet tarihyazıcılığından yok olup gitmiştir.

Aleksandra Kollontay, İnessa Armand¹⁸⁶ ve başka bir sürü devrimci, işçi kadınları "ev işinin köleliğinden" kurtarmak için toplumsal yemekhaneler, çamaşırhaneler ve kreşlerin yapımını Ekim Devrimi'nin başından beri talep ediyordu.¹⁸⁷ Ayrıca, Kollontay kadının gerçekten özgürleştirilebilmesi için "zaman aşımına uğramış" burjuva aileyi çöpe atması

¹⁸³ *Pravda*, 10 Mart 1925, "İzjivayem Religioznye Predrassudki", №57.

¹⁸⁴ 1924 Anayasası'nın 4. Maddesi; 1936 Anayasası'nın 17. Maddesi ve 1977 Anayasası'nın 72. Maddesi (*Konstitutsiya Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik*, 1924, 1936, 1977).

¹⁸⁵ Cedidler kendilerini, eski din adamlarına göre modernleşme hedeflerinden dolayı Sovyetlere daha yakın hissediyordu (Keller, 2001, s. 33-34; 2020, s. 198).

¹⁸⁶ Klara Zetkin, Aleksandra Kollontay, Nadejda Krupskaya ve Sofya Smidoviç gibi Ekim Devrimi'nin kadın liderlerinden biri ve 1920 yılında gerçekleştirilen Birinci Uluslararası Komünist Kadınlar Konferansı'nın organizatörü İnessa Armand, devrimin üçüncü yılında 24 Eylül 1920'de vefat etmiştir. Moskova'da düzenlenen İnessa Armand'ın cenazesine insanlar "Önderler ölse de işleri yaşamaya devam eder" gibi yazılarla katılmıştır. Cenazenin kendisi ise ölüm yazısı ile birlikte *Pravda* gazetesinin manşetine yansımıştır (Bkz., *Pravda*, 12 Ekim 1920, №227).

¹⁸⁷ *Pravda*, 3 Kasım 1918, "K Pervomu Vserossiyskomu Soveşçaniyu Rabotnits", №239; *Pravda*, 29 Ocak 1919, "Obşegorodskaya Konferentsiya Rabotnits", №20.

gerektiğini devrimden yıllar önce diline sarmış düşürmüyordu (Kollontay, 1909, s. 111; Kollontay, 1977, s. 257-258; Farnsworth, 1980, s. 349-350). Kollontay bu görüşünde yalnız değil, bir sürü başka devrimciler tarafından da aile konusunda çok sayıda radikal yazılar yazılıyordu¹⁸⁸ (Goldman, 1993, s. 4-5). Böyle yapmakla onlar parti üyeleri tarafından Solcu ya da ütöplast olmakla suçlanıyorlardı. Marx-Engels zamanından beri Marksistler kendilerini, “ütöplast sosyalistler” dedikleri Fransız ve İngiliz Saint-Simon, Charles Fourier ve Robert Owen gibi düşünürlerden¹⁸⁹ ayırırlar ve kendilerinin yaptığı işe “bilimsel sosyalizm” adını yakıştırırlar. Bolşevikler arasında Solculuk veya ütöplastikle suçlanmak ise toplumun ve devletin gerçek koşulları ile eldeki imkanları dikkate almaksızın (en azından şimdilik) gerçekleştirilemez projeler ileri sürmek anlamına geliyordu. Böylelikle, Kollontay bir yandan cinsel özgürlüğün taraftarı olarak görülüyorsa,¹⁹⁰ diğer yandan da burjuva ailenin bir an önce ortadan kaldırılması ve toplumun komünleşmesini hızlandırarak “yeni bir ahlakın” yaratılması gerektiğini savunduğu¹⁹¹ için bilimsellikten “hayalci” Solculuğa kaymakla yaftalanmıştı (Clements, 1979, s. 203; 1992, s. 490-491). “Ütöplast” denenler gündelik insan yaşamının (*bit*) sadece kamusal alanının değil, çocuk yetiştirme, yemek yapma, ev temizleme, çamaşır yıkama ve başka büyük-küçük ev işleriyle uğraşma gibi özel alanının da hızlıca

¹⁸⁸ Sovyet iktisatçı Yevgeni Preobrajenski'nin 1923 tarihli kitabından alıntı: “Ailenin biçimi sorunu geri dönülemez bir şekilde çözülmüştür. En azından çocuğun yetiştirilmesi söz konusu olduğunda, herhangi bir şüphe uyandırmamaktadır. Ve ayrıca açıktır ki, kadının ve tüm toplumun bireysel mutfağın tüm tencerelerini azar azar yıktığı muazzam ekonomik özgürlük ancak bu yolda mümkündür. Bu soru, komünist ortamda herhangi bir tartışma götürmemektedir. Bu nedenle, her komünistin ve her bilinçli işçinin görevi, kamusal eğitimin örgütlenmesi ve ailenin yeni hatlarda yeniden düzenlenmesi davasına mümkün olan her şekilde katkıda bulunmaktır” (1923, s. 95).

¹⁸⁹ Lenin ütöplast sosyalistlerin tarihteki öneminin de hakkını veriyor: “Alman kuramsal sosyalizmi, öğretilerinin fantastikliğine ve ütöplastlığına rağmen tüm zamanların en büyük zihinlerine ait olan üç düşünür Saint-Simon, Fourier ve Owen'ın omuzlarında durduğunu asla unutmayacak. Bu düşünürler, doğruluğunu şimdi bilimsel olarak kanıtladığımız sayısız gerçeği tahmin etmiştir” (1963, s. 26).

¹⁹⁰ *Evlilik İlişkileri Alanında Komünist Ahlak Üzerine Tezler*'de şöyle yazıyordu: “Cinsel eylem ayıp ve günah olarak değil, sağlıklı organizmanın açlık ve susuzluk gibi diğer ihtiyaçları kadar doğal bir şey olarak görülmelidir. Bu tür fenomenler ahlaki veya ahlaksız olarak yargılanamaz. Sağlıklı ve doğal içgüdülerin tatmini ancak hijyen sınırları aşıldığında normal olmaktan çıkar” (Kollontay, 1977, s. 229).

¹⁹¹ Mart 1919'da Rusya Komünist Partisi 8. Kongresi'nde Kollontay, ev işlerini üstlenecek toplumsal kurumların düzenlenmesini şöyle sözlerle talep etmiştir: “Aile gözümüzün önünde yok oluyor ve bundan en çok çocuklar ile kadınlar zarar görüyor. Onlara yardıma koşmalıyız, yeni bir insan yetiştirmeliyiz. Aşınmakta olan hane ekonomisine yardıma koşmalı ve onun yerine komünist kamu kuruluşlar ağını kurmalıyız. Evi ve aileyi zorla yok ettiğimizi düşünmeyin. Kadınların evdeki kaşıklarına, kaselerine ve tencerelerine sarıldığı yok. Aksine, fabrikalara gidip “Kamusal kantinlerin ve çamaşırhanelerin yapımından” bahsettiğimizde, kadınlar bizi her taraftan kuşatıp onları hayata geçirmemizi talep ediyorlar. Sosyalist çocuk yetiştirme enstitülerinin ne olduğunu duyunca da, anneler çocuklarıyla birlikte bize koşuyor, öyle çok sayıda oluyor ki nereye koyacağımızı bilemiyoruz. İşçi ve köylü kadınların tam kurtuluşları için onların taleplerini karşılamalıyız. İşçi kadın, verimsiz ev işi yapan bir ev hanımı olmaktan çıkmalı ve ülke ekonomisine katkıda bulunmalıdır” (8SRKP, 1959, s. 299-300).

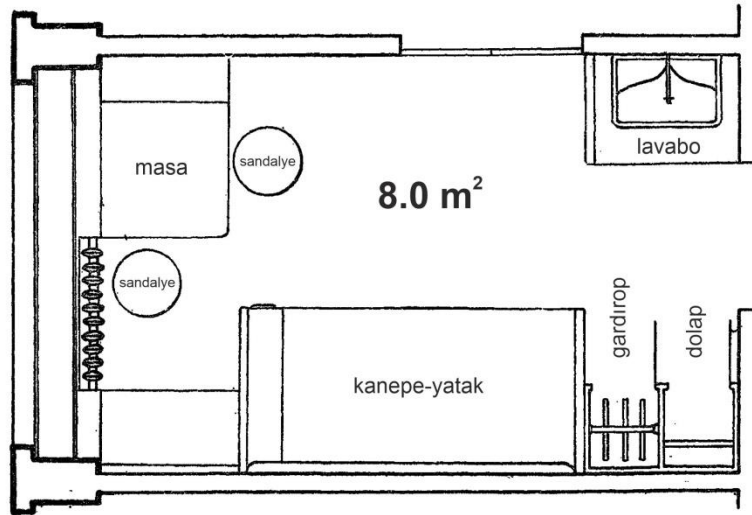
toplumsallaştırılmasından yanaydı. Bunların yerini kamusal mutfaklar, yemekhaneler ve çamaşırhaneler almalıydı. Kadının ailenin “zayıf eşi/tarafı” olduğu varsayımından yola çıkarak Kollontay cesur bir proje önermişti. Ona göre, nafaka sistemi toptan ortadan kaldırılıp onun yerine tüm yetişkin nüfusun kademeli olarak katkıda bulunacağı bir Genel Sigorta Fonu kurulacaktı. Katkı payı her yetişkin vatandaş için yılda 2 ruble’den başlıyor. Yıllık 120 milyon ruble ile hükümet, bekar anne ve bakımsız çocuklar için barınak ve gündüz bakım evlerini artırmaya başlayabilirdi (*Brak i Sem’ya: Sbornik Statey i Materialov* [BiS], 1926, s. 134; Farnsworth, 1980, s. 350; Porter, 1980, s. 429-430).

Tüm bunlar, Yuriy Larin ve Leonid Sabsoviç gibi bazı ütöplast şehir plancılarının (herkesin kamusal yemekhanelerden faydalanacakları için) ayrı mutfaklı dairelerin bile inşaatına karşılık göstermelerine götürmüştü¹⁹² (Larin, 1930, s. 20-21; Sabsoviç, 1930, s. 44). SSCB Genel Planı¹⁹³ uzmanı Leonid Sabsoviç, “SSCB’de sosyalizm inşa etmenin genel planı” (1929) ve “sosyalist şehir” (1930) konseptlerinin fikir babalarındandır. 1930 yılına ait *Sosyalist Şehirler* (Sotsialistiçeskiye Goroda) adlı eserinde, çocukların ayrı enstitülerde yetiştirileceği ve işçilerin de tüm ihtiyaçlarını toplu bir şekilde kamusal yemekhaneler, çamaşırhaneler, oyun salonları ve kütüphaneler gibi alanlarda gidereceği, karı kocaların bile ayrı ayrı odalarda kalacağı “geleceğin şehri” tasarlamıştır.¹⁹⁴ Aynı eserinde, Sovyet mimar Lazar Çerikover’e ait bekarlar için mutfaksız tek kişilik oda tasarımını örnek vermiştir (Görsel 7). Sabsoviç’in düşüncesinde işçiler, sanayinin de merkezi olan 50-60 bin nüfuslu şehirlerde 8 metre karelik böyle hücrelerde yaşayacaktı.

¹⁹² Mutfak düşmanı başka ütöplastler için bkz., *Pravda*, 24 Ekim 1918, “Osvobojeniye ot Domaşnego Rabstva”, №230; *Pravda*, 1 Nisan 1925, “Raboçim Ne Nujni Kvartirki s Otdel’nimi Kuhnyami”, İvaniç, №74.

¹⁹³ Genel plan, bir şehrin veya başka herhangi bir yerleşimin gelişimi için hazırlanıp kabul edilen, onun inşası ve geliştirilmesine yönelik bilimsel temelli uzun vadeli bir plandır.

¹⁹⁴ Larin ile Sabsoviç’in “aceleci” ve “sol-opörtünist” yaklaşımı, Parti Merkez Komitesi’nin 1931 yılındaki Genel Kurulu’nda eleştirilmiştir (bkz., *Pravda*, 17 Haziran 1931, “Plenum Tsentral’nogo Komiteta VKP(b)”, №165, s. 3).

Görsel 7. Sovyet şehir plancısı Leonid Sabsoviç'in mutfaksız tek kişilik daire tasarımı (1930, s. 50)

Radikal şehir plancılığı Sovyet vatandaşları arasında pek popüler değildi. 1920'ler boyunca ekonomik zorluklar geçirip şimdi ise iyi döşenmiş mutfak, evinde refah ve bolluk, kısacası Sabsoviç'in sözüyle "küçük-burjuva bireysel yaşam" isteyen Sovyet vatandaşları mutfaksız ortak evleri istemiyordu. Bunu Sabsoviç kendisi itiraf etmektedir (1930, s. 9-10, 44, 49). Ancak 1930'lar, 1940'larda devam eden müthiş kentleşme oranı, köylülerin şehirlere akın etmesi ve kıtlık nedeniyle, büyük şehirlerde bir işçi tek kişilik odada kalmayı bırak, oda başına bir ailenin bulunduğu ortak apartmanlar Stalin dönemi boyunca standart konut biçimi olarak kalmıştır (Fitzpatrick, 1999, s. 47).

İki günlük aralıkla 16 ve 18 Aralık 1917 yılında "Boşanma hakkında" ve "Resmî nikah, çocuklar ve devlet tapu sicillerinin tutulması hakkında" kararname kabul edilmiştir. Bunlardan birincisi boşanma prosedürünü kolaylaştırarak, daha önce boşanma sürecinde varolan erkeğin ayrıcalığına son vermiştir. Bu kararnameye göre, artık boşanma dilekçesi hem erkek ve hem kadın tarafından verilebilecekti. Her iki tarafın da boşanma kararında rızası söz konusu olduğunda ise mahkemeye başvurmadan mesele direkt Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Müdürlüğü'nce çözülebilecekti¹⁹⁵ (DSV, 1957, s. 237-240; VORJSAK, 1971, s. 26; Denisova, 2010, s. 67-68). İkincisi ise Rusya'nın bundan böyle sadece resmî evlilikleri tanıyacağını, dinî nikahların ise tarafların özel seçimi olduğunu beyan

¹⁹⁵ *Pravda*, 19 Aralık 1917, "Dekret o Rastorjenii Braka", №218.

ediyordu. Evlilik yaşı erkekler için 18 ve kadınlar için 16 yaş olarak belirtilmişti. Ancak aynı kararnamede, Transkafkasya yerlileri için bu yaş sınırının erkekler için 16 yaş ve kızlar için 13 yaş olduğu da yazıyordu¹⁹⁶ (Prigradov-Kudrin, 1927, s. 21-22; DSV, 1957, s. 247-249). Eylül 1918’de yayınlanan RSFSR’in “evlilik, aile ve vesayet hakları” kanunu da 1917 kararnamelerinin tüm ana hükümlerini doğrulamıştır (Nमितokov, 1929, s. 21; Çirkov, 1978, s. 190).

Erken Sovyet yasaları erkeklere karşı kadınların lehine çalışıyordu denilebilir. Bunun sebebi vardı. Ekim Devrimi’nden sonra Rus topluluğunda evlilik enstitüsünün itibarı düşerken, evlilik dışı birlikteliklerin sayısı artıyordu. Kadın ve erkeklerin defalarca evlenip boşanması ve özgür ya da evlilik dışı ilişkileri sıradan bir olay haline gelmişti (Wolfsohn, 1929, s. 400; Fitzpatrick, 1999, s. 142). Bunun sonucu bir yandan bekar annelerin ve bakımsız çocukların¹⁹⁷ ve diğer yandan da kürtajların artmasıydı (Wolfsohn, 1929, s. 423, 430). Örneğin, 1922-1924 yıllarında Rusya’da 155 bin kürtaj gerçekleştirilip, bunun sonucunda 3 bin kadın hayatını yitirmiş 66 bini de hastanelik olmuştur.¹⁹⁸ Rus Çarlığı’nda kürtaj yasadışıydı ve kürtajı gerçekleştiren taraf 4-6 yıl, kürtaj olan kadın ise ömür boyu sürgün (yerleşim için Sibiryaya sürgün) ile cezalandırılıyordu (Kantoroviç, 1899, s. 97). 1920 yılında Sovyet Rusyası dünyada kürtajı yasallaştıran ilk ülke olmuştur (Gens, 1926, s. 5, 12-14).

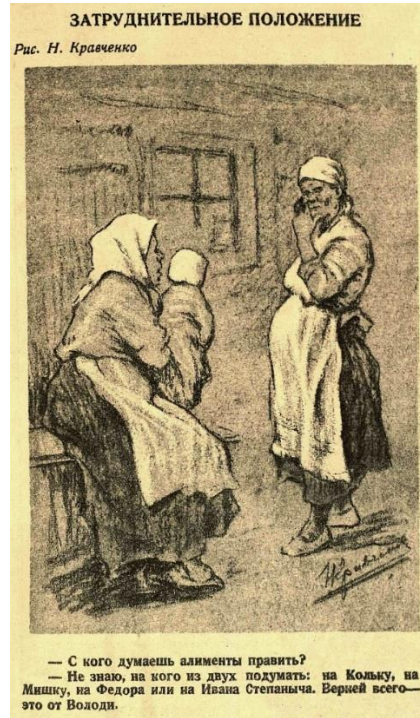
Kısa süreli birlikteliği içeren davalarda erkeklerin %70’inden fazlası babalığı reddediyor, kasabalarda ise bu rakam %92’ye ulaşabiliyordu (Goldman, 1993, s. 137). 1918 yılıki

¹⁹⁶ *İzvestiya*, 20 Aralık 1917, “Dekret o Grajdanskom Brake, o Detyah i o Vedenii Knig Aktov Sostoyaniya”, №256, s. 7.

¹⁹⁷ Mahkeme tarafından belirlenen aylık 25 ve 30 ruble çocuk nafakasını ödemeyen vatandaşlar, biri 3 aylık ve diğeri 6 aylık süreye hapse atılıyor (*Pravda*, 16 Haziran 1925, “Sud. Za Neplatej Na Soderjaniye Rebenka”, №134; *Pravda*, 14 Ağustos 1925, “Sud. Za Neplatej Na Soderjaniye Rebenka”, №184). Mahkeme tarafından belirlenen çocuk nafakasını ödemekten kaçmak için eski sevgilisini bebeğiyle birlikte öldüren şahıs 8 yıl ile, hastane çıkışında eski sevgilisinin elinden yeni doğmuş bebeğini zorla alarak öldürüp, akrabalarına onu kimsesiz çocuklar barınağına bıraktığını söyleyen şahıs 8 yıl hapis ile cezalandırılmıştır (*Pravda*, 12 Şubat 1926, “Sud. Çtobı Ne Platit’ Alimentov”, №35; *Pravda*, 13 Şubat 1926, “Sud. İz-za Alimentov”, №36). Hamile kaldığını öğrenince sevgilisi kaçan ve bu yüzden zor durumda kalan kadın, bebeğini bir evin önüne bıraktığı için bir buçuk yıl hapis cezası almıştır (*Pravda*, 3 Mart 1926, “Sud. Sluçaynoye Znakomstvo”, №51).

¹⁹⁸ *Pravda*, 14 Şubat 1926, “Voprosı Raskrepoşçeniya Jenşçini. Na Vsesoyuznom Soveşçanii Voljenorganizatorov”, №37. Belirtilmesi gerekir ki, aynı durum Avrupa ülkelerinde de vardı. Örneğin, Almanya’da yasadışı kürtajlardan her yıl 75 bin kadın hastalanır, 7.500’ü de ölmektedir (Gens, 1926, s. 10).

Kanunun 133. Maddesi, evlilik dışı doğanlar da dahil olmak üzere tüm çocuklara tam ve eşit haklar tanıyor. Ona göre, nikahın resmî olup olmadığına bakılmaksızın tüm babalar çocuğun bakımına katılmakla yükümlü oluyorlar. Bir annenin gebe kaldığı sırada birden fazla erkekle birlikte olduğundan çocuğun babalığı gene ispatlanamaz olursa, bu kadınla ilişkisi olan tüm erkekler nafaka ödemesini paylaşmakla yükümlü olurlar. Bu erkeklerden her birinin potansiyel olarak çocuğun babası olabileceği düşünüldüğünde, hepsinin baba olma olasılığının bedelini ödemesi gerektiği varsayılıyordu. Mahkeme karşısına çıkıldığında da hakem annelerin iddialarına doğruluk karinesini uygular. Birinin babalığı ispatlanamaz durumlarda da kanıt, “anneden daha iyi kim bilir”, “anneye güvenmek gerekir” veya “biri baba olmak zorunda” gibi ifadelerle dayanırdı (Görsel 8). Çifti birlikte gezerken gören tek bir tanığın ifadeleri de kuvvetli delil olmak durumundaydı. Ezici çoğunlukta “somut” kanıtlar bulunmamasına rağmen kadınlar davaları kazanıyordu (Prigradov-Kudrin, 1927, s. 20; Winter, 1933, s. 140-142; Goldman, 1993, s. 137, 207; Denisova, 2010, s. 70).

Görsel 8. “Çıkmaz durum”, (*Krokodil*, Haziran 1926, №22).

Alttaki diyalog:

- *Nafakayı kime ödetmeyi düşünüyorsun?*

- *İkisinden hangisini düşüneceğimi bilemiyorum: Kolka, Miška, Fyodor veya İvan Stepaniç. Büyük olasılıkla, bu Volodya'dan.*

Bu dönemin Rusları arasında nafaka konusunda şöyle bir fıkra gezdiği anlatılır (Winter, 1933, s. 141):

Mahkemeye gelen bir erkek eski eşine nafaka olarak maaşının üçte birini ödemesi gerektiğini duyunca şöyle der:

- Yapamam. Maaşımın üçte birini eski eşime ödüyorum.
- zaman ikinci üçte birini vermelisiniz.
- Yapamam. İkinci üçte birini de eski eşime ödüyorum.
- zaman üçüncü üçte birini vermelisiniz.
- Yapamam. Üçüncü üçte birini de eski eşime ödüyorum.
- Ne demek? Tüm maaşınızı eski eşlerinize veriyorsanız, kendiniz neyle geçiniyorsunuz?
- Şimdiki eşimin eski beş kocasından aldığı nafaka ile geçiniyorum.

Bu yasal değişiklikleri 1921 yılının 8 Mart Uluslararası kadınlar günündeki yazısında, Lenin dünyadaki en ilerici yasalar olarak tasvir ediyor: “Bolşevik devrimi, kadınların ezilmişliğinin ve eşitsizliğinin köklerini, dünyadaki hiçbir partinin ve hiçbir devrimin kesmeye cesaret edemediği kadar derinden kesiyor. Kanun önünde kadın-erkek eşitsizliğinin izi bile kalmadı.¹⁹⁹ Özellikle evlilik ve aile hukukundaki eşitsizlikler Sovyet hükümeti tarafından tamamen ortadan kaldırıldı” (Lenin, 1970b, s. 369-370).

1926 yılında kabul edilen “evlilik, aile ve vesayet hakları” kanunu öncekinden daha ileri giderek, evlilik kaydını artık zorunluluktan çıkarıp isteğe bırakmış ve böylelikle fiili evliliği ya da birlikteliği tanımış olmaktadır.²⁰⁰ Ama aynı zamanda, devletin gözünde bir birlikteliğin evlilik olarak kabul edilmesi için birlikte yaşama, ortak ekonomi, karşılıklı mali destek ve ortaklaşa çocuk yetiştirme gibi işaretleri olması gerekirdi (Prigradov-Kudrin, 1927, s. 11-12; Namitokov, 1929, s. 22). Bu değişimler, kayıt dışı evliliklerin

¹⁹⁹ *Bezbojnik*, Haziran 1925, “Çto Dala Jenşçine Sovetskaya Vlast”, Vas. Savin, №5, s. 11.

²⁰⁰ Söz konusu kanundan 25 yıl önce bu fikirlerini yazan Krupskaya şöyle der: “Erkek ile kadın arasındaki evlilik dışı ilişkiler, işçiler arasında “yasal” evlilikle aynı hakları taşıyor. Böyle bir ilişkide kadın sadece “erkeğin bir karısını” olmaktan çıkar, daha özgürdür, birlikte yaşadığı erkeğe bağımlı değildir, erkeğin onun üzerinde “yasal” hakları yoktur. Tek kelimeyle, bağımsız kazanç bir kadını erkeğin iktidarından kurtarır” (1901, s. 12-13).

mağduru olan kadınları koruma amacıyla yapılmıştı. 1926 yılından önce, resmî kayıttan geçmemiş fiili nikah bozulduğunda kadınlar haklarını koruyamaz, çocukları için nafaka alamazdı. Bu yeni kanun ise; işsizlik, hastalık veya başka sebeplerden dolayı çalışamayan erkek ya da kadına, eski eşinden bir yıl boyunca yardım alma hakkı tanıyordu (Çirkov, 1978, s. 191-192). Aynı kanun cinsiyetlerin eşitliğini uygulama amacıyla kadınlar için asgari evlenme yaşını 16'dan 18 yaşa çıkarmış ve daha önemlisi boşanma prosedürünü kolaylaştırmıştır. Bundan bu yana boşanan çiftler mahkemeye gitmeden nüfus müdürlüğünde işlerini bitirebilirdi. Hatta eşlerden biri katılmadığında bile evlilik sona erdirilebilir, gelmeyen taraf daha sonra posta ile bilgilendirilirdi (Prigradov-Kudrin, 1927, s. 22-23; Denisova, 2010, s. 72; Çirkov, 1978, s. 192). P. Zagarin adlı yazar boşanma işleminin kolaylığını şu şekilde betimlemiştir: “Boşanma işlemi o kadar basit ki, ne para ne de zaman kaybı oluyor. Mevcut yasaya göre, bir evliliği sona erdirmeye işlemi on beş dakikada tamamlanabiliyor” (1927, s. 16). Bir hukukçu olan İ. İlyinskiy ise “bazı durumlarda bizde boşanmak, kiralık ev değiştirmekten daha kolay oluyor” demiştir (1925, s. 29).

Evlilik ve boşanma kayıtlarında vatandaşlara verilen bu kolaylıkların bir gecede ortaya çıkmadığını ve bitmeyen tartışmalardan geçtiğini belirtmekte fayda vardır. Bazı “muhafazakarlar”, örneğin, de facto evliliklerin tanınması zaten düşüşte olan aile kurumunun itibarını daha da düşüreceğini ve böylelikle halk içinde istikrarsızlık yaratacağını dile getiriyordu. İşçi kadınlar, aileye artık kutsal bir bağ olarak bakmayan erkeklerin istediği gibi kadın değiştirdiğini ve bu durumdan ancak kadınlar zorluk çektiğini belirtiyordu. Onlar evliliğin yasal olarak kaydedilmesi aracılığıyla tarafların çocuk büyütmede sorumluluk taşımamasından yanaydı (Prigradov-Kudrin, 1927, s. 16-21; Goldman, 1993, s. 225, 242-245). ABD’li Sovetolog tarihçi Wendy Goldman, *Women, The State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936* adlı eserinde bu tartışmalara uzun sayfalar ayırmıştır (Goldman, 1993, 5-6. Bölüm).

1926 Aile Kanunu’nun ayrı hükümleri, 1936 ve 1944 kanunlarıyla önemli ölçüde değişime uğrayacaktır. 1936 kanunu boşanma kaydının ücretini yükseltmişti ve her yeni boşanmada bu ücret daha da artacaktı. Ayrıca, vatandaşın boşandığı onun pasaportuna yansyacaktı (Çirkov, 1978, s. 193; Denisova, 2010, s. 72). 1936 yılındaki kürtaj yasağı,

1926 kanununda evlilik ve aile konusunda kadın ve erkeklere verilen kişisel seçim yanlısı uygulamalardan hızlı bir dönüş oldu. Önceden, tıbbi hiyerarşide açıkça tanınan yasal yeri olan kürtaj, bireysel bir tercih meselesi olarak algılanıyordu. Yeni yasa neredeyse tüm kürtajları yasakladı ve onları yasadışı ve vatanseverlik karşıtı eylemler haline getirdi. Ayrıca Sovyet hükümeti, imkanları kısıtlı ve çok çocuklu anneler için çocuk nafakası gibi annelik ödüllerini de getirdi. 8 Temmuz 1944 tarihli Sovyet Yüksek Başkanlık Kararnamesi ise çok çocuklu anneler için Kahraman Anne Madalyası'nı oluşturmuştur. Tüm bunlar aileyi “güçlendirmeyi” amaçlıyordu (Pesin, 1971, s. 6-7; Denisova, 2010, s. 72). Kanun düzeyindeki bu keskin dönüşler aynı derecede ideolojik alana da yansyordu. Aile konusunda kuramsal eserler veren Sovyet sosyolog Semen Wolfsohn 1929'a ait kitabında, Engels'in meşhur cümlesine atfederek sosyalist bir toplumda ailenin “çıkırık ile bronz baltanın yanında yatması için eski eserler müzesine gönderileceğinden” bahsederken (1929, s. 450), 1937'de “annelik ve babalık, Sovyetler Birliği'nde en önemli sivil erdemlerdir. Sosyalist bir toplumda anne ve babanın görevleri sorumlu ve onur vericidir” (1937, s. 224) demektedir. Sayısı artan yasa dışı kürtajlarla mücadele etme amacıyla 1955 yılında kürtaj tekrardan yasallaşırken, bu adımdan tarihçiler “kadın sağlığının korunması amacıyla,²⁰¹ annelik konusunda kadınlara kendi başına karar verme hakkı verilmiştir” şeklinde bahsedecekti (Pesin, 1971, s. 106).

Merkezde olaylar bu şekilde seyir alırken, kadın-erkek ilişkilerinde tamamen farklı bir durumun hakim olduğu Türkistan'da Bolşevikler değişik stratejiler izlemek zorunda kalırlar. Örneğin, Rusya'da fiili evlilikleri tanıyan 1926 yılı yasası Türkistan'a geçerli değildi. Çünkü yaşı tutmayan kızların evlendirilmesi ile çok eşlilik pratiğine karşı mücadele ancak katı nikah kaydı prosedürüyle gerçekleştirilebilirdi. Hatta aile, evlilik ve boşanmaların resmî kaydedilmesi Türkistan'da uzun süre boyunca zorunlu olarak uygulandı (Pesin, 1971, s. 6; Aminova, 1975, s. 95). Çünkü kadınlara verilen boşanma hakkının Türkistan'da kötüye kullanılabileceği ortaya çıkmıştı. Erkekler eşlerini formaliteden kağıt üzerinde boşayıp, üzerine bir başkasıyla da evlenerek çok eşliliği uygulayabilirdi. Hatta Nüfus Müdürlüğü'nde kayıt yaptırmadan yapılan evliliklere şikayet ediliyordu²⁰² (Massell, 1974, s. 268; Northrop, 2004, s. 271-274). Nikah

²⁰¹ Gizli kürtajlardan zarar gören kadınlar bahsedilmektedir.

²⁰² AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 84, varak 3, 9.

kayıtlarında da yaşı tutmayan kızların yerine onların ablalarını veya annelerini götürüp kaydetmeleri çok rastlanan bir durumdu. Çok eşliliği gizlemenin bir başka yolu, ikinci ve üçüncü karılarını hizmetçi veya akraba adı altında evde bulundurmaktı (Lyubimova, 1928, s. 10; Namitokov, 1929, s. 50; Halle, 1938, s. 138-139). Ayrıca, boşanmaya cesaret eden bazı kadınlar kocaları tarafından öldürülüyordu ya da boşandıktan sonra kendilerine bakacak kimseleri olmadığı için intihar ediyordu. Görüldüğü gibi bölgede kadının özgürleşmesine yönelik politikalar her zaman istenilen sonuçları vermemiştir (Öz Döm, 2018, s. 100-101). Eski adetler bir gecede ortadan kalkmaz, onları yavaş yavaş hayata geçirmek gerekiyordu. Bu yüzden 1920’lerde Türkistan’da iki farklı hukuk ve iki farklı mahkeme var oldu: Sovyet halk mahkemeleri ve şeriat mahkemeleri²⁰³ (göçebelerde Beyler mahkemesi). Bu iki mahkemenin kararları eşit derecede yasal geçerliliği var, insanlar onların istediği birine başvurabilirdi.²⁰⁴ Erken 1920’lerden beri ülke boyunca şeriat mahkemelerinin kapatılması için çabalar görülse de, “dinin etkisinin katılığında” sona erdirilememiştir,²⁰⁵ onların tamamen tasfiyesi kararını Özbekistan Hükümeti ancak 1928’in başında almıştır (Moskalev, 1928, s. 48; Keller, 2001, s. 81, 151).

3.4. BOLŞEVİKLERİN TÜRKİSTAN KADIN POLİTİKALARI

Bolşevikler Çarlığı devirdiğinin sonra, kanun karşısında kadın ile erkeğin eşitliğini tespit etmeye girişmişti. Bu, ilk başta 1917 ve 1918 kararname ve daha sonra 1924 Anayasası ve sonraki yıllarda ona ekleme-çıkarmalarla bir düzene koyulmuştur.

28 Aralık 1920 tarihinde Kazak ÖSSC Merkez Yürütme Komitesi tarafından “Kalının ortadan kaldırılmasına ilişkin” kararı kabul edilmiştir (JKASS, 1981, s. 29-30). Bunun devamında gelecek yasalar da *kabile hayatının kalıntılarına* (perejitki rodovogo bıta) karşı hücumu sürdürüyordu. 14 Haziran 1921’de Türkistan Merkez Yürütme Kurulu

²⁰³ 1925 yılında Özbekistan’da toplamda 70 (bazı bilgilere göre 87) şeriat mahkemesi ve 65 halk mahkemesi hizmet veriyordu. 1926 yılında ise halk mahkemelerinin sayısı 107’ye yükseliyor (Keller, 2001, s. 81-82). 1920’lerin ikinci yarısında düzenli bir şekilde azalışta olan dini mahkemelerin Özbekistan’daki sayısı 1922 yılında 220, 1925 yılında 70 (ya da 87) ve 1927 yılında da 7’yi oluşturmuştur (Aminova, 1975, s. 85; Keller, 2001, s. 148).

²⁰⁴ Rus Çarlığı döneminde de yerel mahkemelerden memnun olmayan Kazak, Kırgız ve Özbekler, Rus mahkemelerine başvurma hakkına sahipti (Grodekov, 1878, s. 24; Belyavskiy, 1885, s. 56; Taranov, 1885b, s. 142; *İSİ*, 1969, s. 305).

²⁰⁵ AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 10, varak 96, 103; defter 25, varak 24.

aynı zamanda evlenme yaşını erkekler için 18 ve kadınlar için 16'ya çıkararak “kalının kaldırılması hakkında” kararnameyi, 9 Kasım 1921 tarihinde Kazak ÖSSC Halk Komiserleri Konseyi “çok eşliliğin cezası hakkında” kararnameyi kabul ediyor (Namitokov, 1929, s. 24-25; Nurbekova, 1968, s. 16; *RJKVOSR*, 1973, s. 28-32; Abubakirova, 1974, s. 18-19; Tatıbekova, 1975, s. 24; Palvanova, 1982, s. 23-24, 27-28). 25 Şubat 1925 yılında Kara-Kırgız Özerk Oblastı Devrimci Komitesi “Kadınları kendi rızaları dışında evlendirilmeye zorlamak, başlık parası ödemek, çok eşlilik suçlarından cezai sorumluluk ve erkek ile kadın için evlenme yaşının belirlenmesi” adında bağlayıcı bir karar kabul etmiş,²⁰⁶ 11 Mart 1927'de de Kırgız ÖSSC Meclisleri Kurucu Kongresi minimum evlenme yaşını erkekler için 18 ve kadınlar için 16 yaş olarak saptamıştır²⁰⁷ (*VORJSAK*, 1971, s. 69-70; *RJKVOSR*, 1973, s. 71-72; Palvanova, 1982, s. 152).

Alınan kararları Rusya çapında yasallaştırmak ve böylelikle daha ciddi mücadeleye yol açmak amacıyla, RSFSR Merkez Yürütme Komitesi Rusya Ceza Kanunu'na “özerk cumhuriyetler ve bölgelere özel” 16.10.1924 tarihli değişiklikler yapmıştır (Namitokov, 1929, s. 25). Aynı yıl içerisinde Türkistan özerk cumhuriyetleri ve bölgelerinde *kabile hayatının kalıntılarına* karşı yasalar kabul edilmiş,²⁰⁸ 1 Temmuz 1926 tarihinde yürürlüğe giren Özbekistan SSC Ceza Kanunu'na *kalıñ* (Madde 273), evliliğe zorlama (Madde 274) ve çok eşlilik (Madde 275) gibi kadına karşı işlenen suçlar eklenmişti (Pesin, 1971, s. 87). Bununla kalmayıp, VTsİK'in²⁰⁹ Doğu kadınlarının emek ve yaşamını iyileştirme komisyonu 1925 yılında bu meseleyi soruşturmaya almış ve yerlilerin de dahil olduğu bir sürü özel toplantı tartışmaları²¹⁰ yürüttükten sonra değerlendirmek üzere VTsİK'in sekizinci toplantısına göndermiştir. 6 Nisan 1928 tarihinde VTsİK buna Rusya çapında nihai resmî mevzuat kazandırır, RSFSR Ceza Kanunu'na “Kabile hayatının kalıntıları oluşturulan suçlar hakkında” konulu 10. bölüm ekler. 12 Maddeden oluşan 10. bölümün

²⁰⁶ *Kalıñ* ödeme için bir yıl hapis, kızı/kadını evliliğe zorlama için beş yıl hapis ve çok eşlilik için bir yıla kadar zorunlu çalıştırma cezası öngörülmüştür (*VORJSAK*, 1971, s. 69-70; *RJKVOSR*, 1973, s. 71-72).

²⁰⁷ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 70-71.

²⁰⁸ *Pravda*, 8 Mart 1924, “Podarok Jenşçine Vostoka”, A. G-n., №56, s. 4.

²⁰⁹ Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi.

²¹⁰ Kanun projesi, özerk cumhuriyet ve özerk bölge TsİK'leri altındaki ayrı komisyonlarda, Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi Başkanlığının özerk cumhuriyet ve özerk bölge temsilcileriyle yaptığı komisyonlarda, VTsİK'in Doğu kadınlarının emek ve yaşamını iyileştirme komisyonunun plenumlarında ve Doğu'nun Emekçi Kadınlarının Birinci Tüm Birlik Konferansı'nda tartışılmıştır (Namitokov, 1929, s. 26).

kadına karşı işlenen suçlarla ilgili dördü aşağıdaki gibiydi²¹¹ (Nमितokov, 1929, s. 27-29; Nukhrat, 1932, s. 22-23):

Madde 196. Damat, ebeveyn veya akrabaları tarafından, gelinin ebeveyni veya akrabalarına para, hayvan veya diğer mallarla ya da kişisel emekle başlık parası (kalıñ) ödenmesi halinde fail, bir yıla kadar hapis veya zorunlu çalıştırmakla cezalandırılır.

Başlık parasını alan taraf, aynı ceza yanında başlık parası miktarında para cezası ile cezalandırılır.

Madde 197. Kadını evlenmeye zorlama, varolan evliliği sürdürmeye zorlama veya evlenmek için kaçırma halinde fail, iki yıla kadar hapis ile cezalandırılır.

Not: Aynı kadına karşı tecavüz işlenmesi halinde, söz konusu kanunun 151. ve 153. maddelerinde öngörülen önlemleri gerek kılar.

Madde 198. Evlenme çağına gelmemiş biriyle evlenme halinde fail, iki yıla kadar hapis ile cezalandırılır.

Madde 199. İki veya çok eşlilik halinde fail, bir yıla kadar zorunlu çalıştırmakla veya 1.000 rubleye kadar para cezasıyla cezalandırılır.

Kadın-erkek eşitliği yasal düzeyde tasdik edilirken, kağıt üzerindeki düzenlemeleri hayata geçirmenin temellerini de hazırlamak gerekmektedir: kadınların geri kalmışlığını okuryazarlık, emek ve yeni bir toplum inşa etmede aktif katılım ile yenmek. Bununla birlikte Müslüman topluluklarında kadın-erkek eşitliğini inşa etmenin önünde, o zaman Merkez Rusya’ında artık pek rastlanmayan ve kadını nesne haline indirgeyen kızları zorla kaçırma, *kalıñ*, çocuk evliliği, çok eşlilik ve amangerlik gibi şiddet pratikleri bulunuyordu. İç savaş ve başka zorluklar nedeniyle, Sovyetlerin Müslüman Doğusunda kadın çalışmaları ancak 1920’de (Zhenotdel’in bölgede kuruluşu), bazı yerlerde ise 1922 ve 1924’te başlamıştır (Lyubimova, 1958, s. 6). Bu ilk önce Sovyet Doğusunun iki başkenti Taşkent ile Bakü için geçerlidir.²¹² Eylül 1920’de Bakü’de Doğu Halkları Birinci Kongresi toplanıyor. Kongrenin farklı Doğu milletlerinden gelen toplamda 2045 delegesinin, hepsi peçeli olmak üzere sadece 36’sını kadınlar oluşturmuştur.²¹³ Bundan üç ay sonra ise Tüm Rusya Doğu Toplulukları Kadın Kongresi düzenlenmiş²¹⁴ ve Doğu

²¹¹ *İzvestiya*, 26 Nisan 1928, “O dopolnenii ugolovnogo kodeksa RSFSR glavoy 10 “O prestupleniyah, sostavlyayuşçih perejitki rodovogo bita” primeçaniem 3-m st.66 zemel’nogo kodeksa RSFSR, primeçaniem k st.11 i primeçaniem 3-m st.26 ugolovno-protseşşual’nogo kodeksa RSFSR”, №97, s. 6.

²¹² *Pravda*, 27 Haziran 1920, “Jenşçini Turkestana”, №139.

²¹³ *Pravda*, 10 Ekim 1920, “Jenşçina na S’yezde Narodov Vostoka”, Yelena Stasova, №226.

²¹⁴ *Pravda*, 12 Aralık 1920, “Vserossiyskiy S’ezd Jenşçin Narodov Vostoka”, №280.

kadının özgürleştirilmesi ve toplumsal emeğe çekilmesi bu tarz bitmeyen buluşmalarla devam etmiştir.²¹⁵

Asırlardır zihinlere işlemiş toplumsal değer ve dinî-kültürel pratikleri, her milletten ve devletten insanın birden kafasından atması elbette mümkün değildir. Aynı şekilde, komünist ideallerin de yerlilerin zihnine bir an önce sinmediği devrimin ilk yıllarında görülmektedir. Çok sayıda yazar 1920’ler boyunca yerel düzeyde Komünist Partisi üyelerinin ve yönetim görevlilerinin, kadınların özgürleştirilmesi işine destek göstermek bu yana sürekli ayak bağı olduklarını şikayet etmiştir. Türkistan kadın hareketinde kendisinden daha büyük ismin bulunması zor olan Serafıma Lyubimova, resmî parti üyeleri olan *köy hücreleri sekreterlerinin* (sekretari kişlaçno-aul’nın yaçeyek) kadın kongrelerine karşı ajitasyon yaptığını, “Bakın Zhenotdele kimler gidiyor? Ben karımı böyle bir yere nasıl göndereyim?” diyebilmek için kongrelere para karşılığında ihtiyar kadınları ve orospuları yolladığını iddia etmiştir (1925d, s. 10; 1926a, s. 4). Komünistlerin kendi sözüyle, Partiye ilk yıllarda *kulaklar*, bay-manap “sömürgeci unsurlar”, “yabancı unsurlar”, “geri unsurlar” ya da “düşmanlar” sızmıştı, yapışmıştı (Zelenski, 1929, s. 9; *IOSRKP*, 1963, s. 607). Örneğin, Türkistan Komünist Partisi’nin 1921 yılında 65 bin üyesi varken, temizlemelerden sonra 1923 yılında sadece 13 bin kalmıştı.²¹⁶ Ancak sözümona “geri unsurlar” Parti ve yerel yönetim sıralarında daha yıllar boyu kalmaya devam edecektir.

Yerli komünistler arasında çok sayıda okuma yazma bilmeyenler de mevcuttu. Örneğin, 1927 başında Kazak Komünist Partisi tüm üyelerin %25’inin tamamen okuma yazması yoktu (Çokay, 1993, s. 54-55; Thomas, 2018, s. 146). Parti, devletin modernleşme programını uygulamak için eğitilmiş memurlara ihtiyacı vardı, ancak Türkistan’da eğitilmiş aydın insanlar tanımları gereği sınıf düşmanıydılar: Abdurauuf Fitrat gibi medrese mezunu cedidler milliyetçi, Ahmet Baytursun ve Mustafa Çokay gibi *Rus-tuzem* okulu mezunları ise burjuva (Keller, 2020, s. 158). Bu yüzden Bolşeviklerin yeni bir aydın sınıfı

²¹⁵ 21 Mart 1921 yılında Doğu Kadınları Bölgesel Konferansı düzenlenip, oraya tüm Türkistan bölgesinden Kırgız, Özbek, Türkmen, Tacik, Tatar ve Yahudi kadınlar katılıyor (*Pravda*, 29 Mart 1921, “Krayevaya Konferentsiya Jenşçin Vostoka”, №67). 1 Nisan 1921 yılında Türk Halkları Komünist Kadınlarının Birinci Toplantısı oluyor (*Pravda*, 27 Mart 1921, “Pervoye Soveşçaniye Kommunistok Tyurkskih Narodov”, Leilya Karimova, №66).

²¹⁶ *Pravda*, 18 Mart 1923, “Partrabota v Turkeстане”, A. Viktoev, №60.

çıkarmaları gerekiyordu. Sovyet iktidarının yerli halk kitlelerine yakın, onlara ait veya başka bir deyişle dışarıdan empoze edilen bir ideoloji değil “yerli” olabilmesi için, mahkeme ile idareden Parti üyelerine kadar tüm Sovyet organlarının mümkünse yerel halktan oluşması gerekirdi. Yerel halkın yaşamından, gelenek ve göreneklerinden, dilinden anlayan en iyi kadroların idareye çekilmesi aracılığıyla, Sovyet iktidarının yerellerin somutlaşmış hali olduğu gösterilecekti (Stalin, 1947a, s. 358; 1947b, s. 134-136). 1920’lerde ve 1930’ların başlarında, Sovyet hükümeti, *korenizatsiya* (yerlileştirme) olarak bilinen ve kelimenin tam anlamıyla kök salma anlamına gelen bir dizi milliyet politikası benimsedi. *Korenizatsiya*, Sovyet iktidarına “yerli” bir karakter kazandırdığı düşünülen pozitif ayrımcılık programları aracılığıyla Bolşevik rejimini Rus olmayan halklar arasında yaygınlaştırmayı amaçlıyordu. İşçi fakültelerinde, meslek okullarında, üniversitelerde ve Parti okullarında yerel kadroların hazırlanması gerekiyordu.²¹⁷ Basitçe söylemek gerekirse, amaç, SSCB içindeki Rus olmayan her grubun, Sovyet rejiminin kendilerine zorla dayatılan yabancı olmadığına, daha çok yerli bir rejim olduğuna ve kendi ulusal çıkarlarına hizmet ettiğine inandırmaktı (Ubiria, 2016, s. 148).

İlk zamanlar, eğitimsiz sıradan erkek Parti üyelerinin kadınlara karşı tutumları köylü babalarının ve büyük babalarınınkinden önemli ölçüde farklı olamazdı. Bu anlaşılan bir durumdur. “Eski toplumsal düzenin kalıntıları” bir insanın kamu önündeki ifadeleri ile evindeki, özel yaşamındaki davranışları arasında farkla ortaya çıkarılabilir. Bu tarz memurlar toplantılarda din karşıtı görünürken, aile çevresinde dinî bayramları kutlamanın mümkün olduğunu düşünürdü; fabrikada kadınların yüzlerini açmasını talep ederken, kayınvalidesi karısının başörtü giymesini istediğinde sessiz kalıyordu; toplantılarda kamu yemekhanelerinin faydalarından bahsederken, evde karısından yemeği kendisinin pişirmesini istiyordu. Bunun dışında kızlarını okullara karılarını da toplantılara göndermiyor, *kalıñ* ve çok eşlilik gibi pratikleri de eskisi gibi uyguluyordu (Krupskaya, 1959a, s. 384; Massell, 1974, s. 287). Zaman zaman yerli komünistler arasında “yeterince devrimci olmayan”ları kamu suçlamasına tabi tutulurdu. Bunun örnekleri aşağıda verilmiştir.

²¹⁷ AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 11, varak 211, 354.

İlk başta yerli komünistlerin kendi eş ve kızlarını özgürleştirmesi, başka bir deyişle bir yandan paranjadan diğer yandan da eve kapanmışlıktan kurtarması gerekiyordu. Bazı yerli parti memurları bile eşlerini açmaya acele etmez, bazıları da mahalle baskısından dolayı bunu yapamıyordu. Bazı komünistlerin kendilerinin birden fazla karısı var, kızlarını da okullara göndermiyordu.²¹⁸ Lyubimova, Taşkent'teki bir toplantıda Özbek komünistlerin paranja konusunda birbirini suçladığı, “sen kendin eşini açtın mı?” ve “yalan söylüyorsun” dedirttiği münakaşadan güzel örnek vermiştir (1958, s. 69-70). 9 yıldır kendi köyünde komünist olan Burhan Babaev, karısını, yeniden çarşafından kurtulan kız kardeşiyle herhangi bir temasta bulunursa öldürmekle tehdit ediyor. Diğer Parti üyeleri ona, eşini açıp 8 Mart kutlamalarına gelip gelmeyeceğini sorunca, Babaev “Beni partiden atsınlar ama karımı açmayacağım, mitinge de götürmeyeceğim” cevabını veriyor. Kadının toplumsal rolü konusunda bu tür görüşler hâlâ çok yaygındı (Northrop, 2004, s. 98, 219-220). Zaman zaman Parti bu tarz insanlardan temizleniyordu.

Kasım 1922 tarihinde Türkistan İçişleri Halk Komiserliği'nde yerlilerden toplanan özel komisyon, 15 yaş sınırını kızlar için minimum evlenme yaşı olarak tanıma ve gelinin Nüfus Müdürlüğü'ne gelmeden kaydedilebilme fırsatına ve iki eşliliğe izin verme kararı almıştı. Birkaç ay sonra Zhenotdel'in isyanı sonrasında sınır 16 yaşa koyulmuş ve diğer ikisine de yasak koyulmuştu²¹⁹ (Palvanova, 1961, s. 39-40). Dağıstan'ın Kadar köy meclisinin 1927 yılına ait toplantısı, “*kalıñ* fiyatlarındaki artışa” cevap olarak “en iyi kızlar” için 120 rublelik para sınırı koyma kararı almıştır. *Kalıñ* ile mücadele etmesi gereken yerli komünistler ona sabit fiyat koymakla yetinmekteydi²²⁰ (Namitokov, 1929, s. 38). 1926'da Özbekistan'da Parti üyeleri ve aday üyeler arasında 283 çok eşlilik ve 1770 kız çocukları *kalıñ* karşılığında evlendirme vakası görülmüştür. Bu sayılar, Özbekistan Komünist Partisi'ndeki toplam Özbeklerin sırasıyla %2.2'sini ve %21.4'ünü oluşturuyordu. Sadece 1926 yılının 1 Ocak-1 Ekim aralığında Özbekistan'da 44 Parti üyesinin davası mahkemede görülmüştü, onların 15'i çok eşlilik, 7'si tecavüz, 11'i karısına karşı şiddet, biri *kalıñ* verme ve 2'si nafaka ödemekten kaçma suçundandı (Palvanova, 1982, s. 174-175). 1929 yılında Kırgızistan komünistleri arasında yalnızca

²¹⁸ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 180; defter 982, varak 125.

²¹⁹ Belirtilmesi gereken bir şey, kızlar için minimum evlenme yaşını 16 bile değil 18 yaşa çıkarmak isteyen yerli siyasetçiler de yok değildi (KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 70-71).

²²⁰ *Bezbojnik*, Mart 1927, “Çelovek ili Tovar”, N. Perovsky, №5, s. 10.

Ton ilçesinde 24 ve Jeti-Ögüz ilçesinde 5 kişinin ikiden eşi vardı (Palvanova, 1982, s. 186). Türkistan'ın her yerinde köy meclislerinin 12-13 yaşlarındaki kızların evlenmesine yol açmak için, onların evlenme yaşına geldiğini onaylayan sertifikalar verdiği vakalara rastlanmaktadır (Lyubimova, 1928, s. 10). Bu tarz suçların yüzünü önceden açmak için Kara-Kırgız Özerk Oblastı Devrimci Komitesi tarafından, Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Müdürlüklerine ve mahkemelere yerli kadınların memur veya stajyer olarak alınması talimatı verilmişti²²¹ (RJKVOSR, 1973, s. 81). Özbekistan'da 90'ı Özbek 339 kadın yargı organlarında çalışıyor ya da yardımcı oluyordu. Türkistan boyunca mahkemelerde görev yapan yerli kadınların sayısı 1925 yılında 300'e çıkmıştı (Lyubimova, 1925c, s. 18; Aminova, 1975, s. 92).

Bolşeviklerin kadınlara yönelik faaliyetlerini ana hatlarıyla tasavvur edebilmek için, VKP(b)'nin²²² Kirobkom'unun²²³ Kadın işçiler ve çiftçiler şubesi tarafından Ocak-Mayıs 1927 tarihi için iş planına²²⁴ bakılabilir. 27 tane farklı detaylı etkinlikler arasında özellikle aşağıdakiler göze çarpmaktadır. Bunların birçoğu Zhenotdel tarafından organize edilmekte olup kadın yaşamının ekonomik, siyasi, eğitimsel, kültürel ve ideolojik tüm alanlarını kapsamaktadır:

1. Kadınların temsilciler toplantılarındaki (*delegatskiye sobraniya*) seçimlerinin sonuçlarını hazırlamak;
2. Varolan kooperatifleri gözden geçirmek ve yenilerini açmanın imkanlarını incelemek;
3. Kadınların özgürleştirilmesine yönelik Sovyet yasaların işe konuluşunu incelemek;
4. Siyasi okur-yazarlık işlerinin yürürlüğünü kontrol etmek;
5. Okuma yazma oranının artmasına yönelik yapılan işlerin raporunu hazırlamak;
6. Köylerde yaz işleri sırasında kreşlerin oluşturulması için şartları hazırlamak;
7. 8 Mart kutlamalarını düzenlemek;

²²¹ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 61.

²²² Sovyetler Komünist Partisi (Vsesoyuznaya Kommunističeskaya Partiya, VKP).

²²³ Kırgız Oblast Komitesi.

²²⁴ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 1-3.

8. Toprak reformu (*zemreforma*) yönergelerinin yerine getirilmesini kontrol etmek ve bazı işletmelere arazi ayırmak;
9. Kadın işçi ve çiftçileri meslek okullarına (*profşkola*), komünist üniversitelerine (*komvuz*) ve işçi fakültelerine (*rabfak*) yollamak için hazırlıklar yapmak;
10. 1 Mayıs kutlamalarına hazırlıklar yapmak;
11. Kadın işçi ve çiftçileri meclis (*sovyet*) seçimlerine çekmek;
12. Yoksul ve rençperleri Koşçi birliğine ve onun işlerine çekmek;
13. Daha önce kadın iş gücü kullanılmayan iş yerlerinde kadın işçilerin çekilip çekilmemiş olduğunu kontrol etmek;

Marksist kuramın ekonomik altyapısı ile kültürel, ideolojik ve siyasi üstyapısını birden ilgilendiren bu amaçların, nasıl yerine getirildiği bu bölümde incelenmektedir.

3.4.1. Siyasi Dönüşümler

Daha önce de birkaç kere belirtildiği gibi, kadının erkekle eşitliğinin yasal düzenlemesi için kolay tarafı olup, asıl iş eşitliği zorla tesis etmektir. Bunun için ilk başta eğitimsel ve kültürel bakımdan kadınları erkeklerin “düzeyine yükseltmek”, ondan sonra da onları siyasete çekmek gerekiyordu. Yanlışlıkla Lenin’e atfedilen “herhangi bir aşçı kadın (*kuharka*) devleti yönetebilir” sözünün aslı, gerekirse amelelerin ve aşçı kadınların da (gelecekte yönetime gelmesi için) devlet yönetimine öğretilmesi gerektiğiydi.²²⁵ Bundan dolayı, hiç kuşkusuz Sovyetlerin baştan sona erkeklerin devleti olmasına rağmen, erkeklerle birlikte büyük kadın kitlelerinin de temel okuryazarlığın yanında siyaset okuryazarlığına öğretilmesi, Parti üyeliğine alınması ve nihayet yürütme organlarına katılması gerekiyordu.

Kadınlar için ilçelerde küçük toplantılardan ulusal ve uluslararası düzeye kadar sayısız konferanslar düzenlenirdi. Partinin yerli kadınlara yönelik ilk büyük etkinliklerinden

²²⁵ Lenin’in sözlerinin aslı şöyledir: “Biz ütöplast değiliz. Hiçbir vasıfsız işçinin, hiçbir aşçı kadının hemen devlet yönetimine girişemeyeceğini biliyoruz. Ancak yalnızca zenginlerin veya zengin aileden gelen memurların hükümetin günlük işlerini yürütebileceği önyargısından derhâl kopmayı talep ediyoruz. Kamu yönetimi eğitiminin bir an önce başlatılmasını ve tüm emekçilerin, tüm yoksulların bir an önce bu eğitime dahil edilmesini talep ediyoruz” (1969c, s. 315).

ikisi, 15-20 Mayıs 1920 yılında 1. Türkistan Kadın İşçileri Kongresi'nin ve 21-26 Mart 1921 yılında Türkistan ÖSSC Müslüman Kadınlarının 1. Bölgesel Konferansı'nın düzenlenmesiydi. Sovyet yasaları yanında kadın eğitimi, kamusal etkinliği, meclislere seçme ve seçilmesi ve Zhenotdel'in görevleri tartışıldığı konferansa, katılımcıların üçte biri Kırgız, Kazak ve Özbek olmak üzere toplam 186 Müslüman kadın katılmıştır (Şukurova, 1970, s. 103-104). Kadınlar arasında çalışacak eğitimli personel eksikliğini doldurmak için, üniversitelerde ve Parti okullarında kadınlar için kontenjanlar ayrılırdı.²²⁶ 1921 yılında Türkistan Üniversitesi'nde 20, Sverdlovsk Üniversitesi'nde (Moskova) 7 ve Doğu Halkları Üniversitesi'nde (Moskova) 4 Müslüman kadın okuyordu (Şukurova, 1970, s. 101). Ayrıca, kadınlarla çalışan personel (*jenrobotnik*) hazırlama kursları düzenlenmişti.²²⁷ Hatta bu amaçla özellikle Asya uyruklu öğrenciler için 1921 yılında Moskova'da Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi (KUTV²²⁸) açılmıştı. Üniversite hem içerideki hem de dışarıdaki Doğuluları hedefliyordu: (a) ulusal Sovyet cumhuriyetleri için parti ve Sovyet işçileri hazırlamak; (b) kendi ülkelerinde komünizmin kurulması için mücadele etmek, ayaklanmalar ve devrimler düzenlemek üzere yabancı öğrenciler hazırlamak (Stalin, 1947b, s. 133-136; *İKSSRES*, 1967, s. 348; Daudov ve Mamışeva, 2022, s. 374, 377). Bu üniversitede zamanında Deng Xiaoping, Çan Kay Şek'in oğlu Tayvan'ın cumhurbaşkanı Chiang Ching-kuo, Ho Chi Minh, Türkiye'den ise Nazım Hikmet, Nail Çakırhan ve Şevket Süreyya Aydemir eğitim almıştır (Ertan, 1993, s. 551).

Temmuz 1920 yılında İnessa Armand yönetimi altında 1. Uluslararası Kadın Komünistler Konferansı, Haziran 1921 yılında da Klara Zetkin ile Aleksandra Kollontay yönetimi altında 2. Uluslararası Kadın Komünistler Konferansı 28 ülkeden katılımcıyla Moskova'da gerçekleştirilmiştir. İkinci konferansa Türkistan'dan 78 müslüman kadın tesadüfen misafir olarak katılma şansını yakalamıştır.²²⁹ Konferansın son oturumunda Klara Zetkin konuşurken, odaya tepeden tırnağa kapalı Türkistan kadınları girince, başta

²²⁶ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 950, varak 8.

²²⁷ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 6.

²²⁸ Kommunistiçeskiy Universitet Trudyaşçihnya Vostoka (KUTV).

²²⁹ Onların katılmak için Moskova'ya geldiği 20 Haziran 1921 tarihli Tüm Rusya Doğu Kadınları Kongresi gıda kıtlığı sebebiyle ertelenmişti.

şaşkına dönen delegeler sevinçle alkışlamıştır (Lyubimova, 1958, s. 8-9; Palvanova, 1961, s. 9-10). Doğu kadınlarını Zetkin şöyle selamlamıştır:

Sevgili kardeşlerim, Doğu'nun kadınları! Ağır sınıf savaşlarında sınanmış Batı'nın işçi kadınları size ellerini uzatıyor. Ülkeniz bir peri masalı gibi bizden uzakta ama kalpleriniz bize yakın çünkü onlar bizimle birlikte asırlar süren baskıdan kurtulmak için savaşıyorlar. Siz, kanımızdan kan, etimizden etsiniz. Bizim ortak amacımız var: Komünizm. Selamlar size kardeşlerim (Lyubimova, 1958, s. 8-9; Palvanova, 1961, s. 10; Aminova, 1975, s. 68).

Moskova'da 10 gün bulunan Türkistan kadınları Lenin'in kendisiyle de görüşme fırsatı bulmuştur. 78 Doğulu kadının 1921 yılında Moskova'da Lenin ile buluşması, özgürleşme yolundaki "ilk kırlangıçlar" imajıyla çok sayıda kadın tarihi eserlerinde temsil edilen bir hikayedir (Şukurova, 1970, s. 106-115; Tatıbekova, 1975, s. 26; Aminova, 1975, s. 69-70). Kadınların yanından ayrıldıktan sonra Lenin'in şöyle dediğini Nadejda Krupskaya daha sonra hatırlar: "Toplumun en dibi yükseliyor, artık ülkemizde sosyalizmin zaferi kesinleşmiştir" (1937, s. 14).

Kadınları Sovyet işine çekmenin 1920'lerdeki en etkili yolu, onları delege ya da temsilci toplantılarına (*delegatskiye sobraniya*) çağırmak oldu. Delegelerin işi üç yönde düzenlenmişti: kuramsal eğitim, devlet kurumlarında staj ve siyasi kampanyalara katılım. Kuramsal eğitimin programı Zhenotdel tarafından oluşturuluyordu. Devlet kurumlarında ve kamu kuruluşlarında eğitim uygulaması, delegelerin çalışmalarının ana bölümünü oluşturuyordu. Onlara sosyo-politik işlerde çalışma için gerekli becerileri verip, onların liderlik pozisyonlarına yükselmesini mümkün kılan bir rezerv niteliğindedi. Böyle olmasıyla da delege toplantıları, çalışan kadınlar için bir komünizm okuluydu denilebilir (*İKSSR4*, 1977, s. 449). Karşılaştırmalı olarak köylere göre çok daha iyi düzeyde organize edilen şehirlerde, delegelerin büyük çoğunluğunu Avrupalı kadınlar oluşturuyordu. Örneğin, 1927 yılında Frunze'deki²³⁰ delege toplantılarına seçilen 205 kadının 157'si Rus ve 13'ü Çek idi.²³¹ Toplantıların var olduğu 15 yıl boyunca, bunlardan yaklaşık 10 milyon kadın geçmiştir. Kendisini gösterebilmiş birçoğunu staj yaptıkları yerde çalışmaya bırakılmış veya benzer işlere gönderilmiştir. Ancak delege toplantılarının temel siyasi görevi, işçi ve köylü kadın kitleleriyle bağlantıyı hayata geçirmektir. Delegeler diğer

²³⁰ Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in 1926-1991 yılları arasındaki adı.

²³¹ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 982, varak 170.

kadınlara sınıfta öğrendiklerini, Partinin politikalarını, Sovyetlerin hangi soruları nasıl çözdüklerini ve sendikaların, kooperatiflerin ve mahkemelerin nasıl çalıştıklarını anlatırlardı. Böylelikle sadece delegelerin değil, onlarla birlikte çalışan diğer emekçi kadınların da bilinci yükseltiyordu. 1930'lara gelindiğinde Partinin ve siyasi sistemin bir bütün olarak önemli ölçüde güçlenmesi ve geniş emekçi kadın kitleleri arasında temsilciler (delegeler) aracılığıyla değil, doğrudan çalışma fırsatlarının artması gerekçesiyle 1933 yılında delegeler toplantıları durdurulmuştur (*Jenşçini v Sotsialistiçeskom Stroitel'stve SSSR* [JvSS], 1933, s. 76; Çirkov, 1978, s. 93-100).

3.4.2. Ekonomik Dönüşümler

En çok ekonomik determinizmle suçlanan Marksizmde, ekonomi, toplum içinde insan ilişkilerinin belirleyici temelini oluşturur. Siyasi, kültürel, ideolojik ve sanatsal açıdan insanın özgür olabilmesi için her şeyden önce onun ekonomik özgürlüğe ulaşması gerekir. Özgür kadın fikrinin en büyük destekçilerinden biri Kollontaya göre, kadın meselesi nihayetinde “bir lokma ekmek meselesidir”, kökleri derin bir şekilde ekonomiye gömülüdür. Bir erkekle eşitlik talep etmeye karar vermek için bir kadının her şeyden önce ekonomik olarak bağımsız olması gerekirdi (Kollontay, 1909, s. 34). Tek kelimeyle, bağımsız kazanç, bir kadını insan olarak özgürleştirmek ve erkeğin iktidarından kurtararak onunla eşitlemek durumundaydı. Üstelik, yalnızca büyük ölçekli sanayiye katılımı kadını özgür kılabilirdi (Krupskaya, 1901, s. 13-14; Lenin, 1970a, s. 201; Lyubimova, 1925d, s. 6). Bu Türkistan kadınları için özellikle geçerliydi, ancak bölgede bir yandan büyük ölçekli endüstri neredeyse yoktu, diğer yandan varolan işletmelerde kadınlar yoktu.²³² Bu yüzden, onların “ataerkil ailenin prangaları”nı koparabilmelerinin için, Zhenotdel görevlileri ve kadın kulüpleri NEP döneminde kadınları çeşitli imalat kooperatiflerine (*artel'*) birleştirmeye çalışıyorlardı (Kasparova, 1925, s. 23; Lyubimova, 1921, s. 24; 1967, s. 6-7; Milovidova, 1929, s. 407).

Büyük burjuva sınıfından farklı olarak küçük burjuvalardan sayılan kooperatifler, Lenin'in ilan ettiği NEP çerçevesinde bir doz kapitalizm enjeksiyonu olup, komünizm kurma yolunda geçici bir geri çekilme veya acil önlem olarak görülüyordu. Çünkü

²³² KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 26.

ülkenin iç savaş yaralarını sarması gerekiyordu²³³ (Lewin, 1978, s. 45-46; 2005, s. 21-22, 32). NEP'in kurulmasıyla, özel sermayenin piyasaya ve üretime katılmasına izin verilmiş, özel sermaye de üretime değil ticarete çevrilmişti. 1923 yılı sonunda ülke çapında genel meta dolaşımının %26'sı devlet sermayesine düşüyorsa, %10'u kooperatif sermayesi ve %64'ü de özel sermayeye denk geliyordu.²³⁴

Sovyet Doğusunda birer birer zanaatçı kadınları ekonomik etkinliğe çekme çabasının arkasından kadınlar; tarımcılık, ipekçilik, dikiş, örgü, yün, dokuma, çorap üretimi, karton, halı, işlemeli takke üretimi, torba üretimi, battaniye dikişi gibi küçük atölyelere birleştiriliyordu.²³⁵ Hesaplamalar sadece kadınla yapılır, bu olay kadının ekonomik bağımsızlığını sağlaması için büyük önem taşıyordu. Sonuçta onun kocasının, babasının, erkek kardeşlerinin ona karşı tutumunda da bir değişikliğe yol açması gerekirdi (Vagabov, 1968, s. 115). Ziraat Bankası'ndan (*Sel'hozbank*) artellere uzun vadeli krediler veriliyordu²³⁶ (Aminova, 1975, s. 205-206; *JKASS*, 1981, s. 109-110). Ancak para eksikliği nedeniyle el sanatları artelleri genellikle çok uzamadan kapanıyordu. 1920'lerde kadınların ekonomik de kültürel de gelişimini hedef alan tüm girişimlerin ortak problemi fiziksel ve maddi kaynakların eksikliğidir (*KSvS*, 1989, s. 225). Bu yüzden de farklı yıllara ve bölgelere göre istatistik bilgilerin dengesizliğiyle karşı karşıya kalmaktayız. 1923 yılında Türkistan boyunca 2.800 yerli kadın,²³⁷ 1924 yılı sonunda ise Özbekistan boyunca sadece 250 kadın artellere birleştirilmiş haldeydi. 1926 yılında Özbekistan'da 16 artelde 814 kadın, 1928 yılında ise 50 artelde 725'i Özbek olmak üzere 1558 kadın çalışıyordu (Aminova, 1975, s. 203-208). Kazakistan'da 1925 yılında 10 kooperatif vardı (Kasparova, 1925, s. 23). 1927 yılında Kırgızistan'da 7 artelde hepsi çalışmıyor olsa da 829 kadın kayıtlıydı, örneğin, Tokmok şehrinde 31 kişilik ipekçilik, Celal-Abad'da 20 kişilik dikiş, Frunze'de 23 kişilik tarımcılık arteli vardı.²³⁸ 1929 yılında Kırgızistan'da kadınların zanaat kooperatiflerinin sayısı 19'a çıkıyor, bu sırada Oş şehrinde 60 kişilik

²³³ *Pravda*, 1 Mayıs 1924, "Massı Çerez Kooperatsiyu k Sotsializmu", VI. Sarabyanov, №98; *Pravda*, 14 Mayıs 1924, "O Kooperatsii. Tezisi tov. Abdreyeva, Odobrenniye TsK RKP", №107; *Pravda*, 30 Aralık 1925, "Reç' tov. A.İ. Rikova. Oppozitsiya o Nepe", №297; *Pravda*, 31 Aralık 1925, "Rasşireniye nepa" i Oppozitsiya", №298.

²³⁴ *Pravda*, 18 Mayıs 1924, "O Zadaçah Kooperatsii. Doklad tov. Kuybışeva", №111; *Pravda*, 3 Haziran 1924, "Rezolyutsii, Prinyatiye XIII Syezdom RKP(b). O Kooperatsii", №124.

²³⁵ *Pravda*, 13 Şubat 1923, "Zhenotdeli v Azerbaycane", №32.

²³⁶ AKOOb, fon 1, dosya 1, defter 11, varak 172; KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 27.

²³⁷ *Pravda*, 4 Ekim 1923, "Rabota Sredi Jenşin Vostoka", Y.R., №224.

²³⁸ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 26-27, 88.

halı dokuma arteli, Frunze’de de 50 kişilik terzi arteli açılmıştı (*Kırgız SSR Tarihi, 2. Cilt* [KSSRT2], 1973, s. 366; *RJKVOSR*, 1973, s. 197). Siparişler hastane, kimsesiz çocuklar yurdu gibi yerel devlet organlarından geliyor, ayrıca ürünler satışa da çıkarılıyordu.

Kırgızistan’da bir dikiş ve biçki okulu örnek olarak verilebilir. Kadınlara ilk başta dikiş eğitimi verip ondan sonra istihdam eden bu kooperatifte, çoğunlukla Avrupalı kadınlar okuyor ve çalışıyorlar. Yerli kadınlar da azar azar katılıyorlar. Kooperatifin okulu var, burada kadınlara dikiş ve biçki öğretilip, eğitimi başarıyla tamamlayanlar daha sonra çalışmak üzere kalıyorlar. İmalat süreci tamamen kendilerinin elinde/kontrolünde bulunur, dikiş makinelerini de krediye para çekip kendileri almışlardır. Çoğunlukla yatak çarşafı ve çamaşır dikiyorlar ve onları hastane ve yatılı okullara satıyorlar.²³⁹

Bölgedeki “ataerkil ailenin prangaları”na atılan bir diğer darbe, 1925-1927 yıllarında gerçekleştirilen toprak reformuydu (*zemel’naya reforma*). Daha önce arazi parçaları erkeklere, özellikle de evli erkeklere veriliyordu, hatta ölüm sonucu kocasından ayrılan kadın toprağından da ayrılıyordu. Bu tarihten itibaren kadınlara da arazi paylaşılmasına başlamaktadır. Gene, bununla Bolşeviklerin gerçekten eşitlik inşa ettiğini halka göstermek amaçlanmıştı²⁴⁰ (Palvanova, 1961, s. 93). Yoksulları ve köylüleri birleştiren *Koşçi Birliğı*, toprak ve su reformlarını hayata geçirmede yardımcı oldu. Koşçi Birliğı, köylülerin çıkarlarını ve emeğini koruma, onların tarımsal girişimlerine krediler ayırma, onları beylerin ve hocaların etkisinden uzaklaştırma ve Sovyet inşasına dahil etme amacıyla 1921 yılında kurulmuştu. Birlik, erkeklerle olduğu kadar kadınların ekonomik özgürleştirilmesiyle de ilgileniyordu²⁴¹ (*İKSSRES*, 1967, s. 251; *İKSSR4*, 1977, s. 345).

Türkistan kadınlarının toplumsal hali; kadınların halka açık yerlerde yokluğu, okumamışlığı, eve ve paranjasına kapanmışlığı, onlar için Rusya’dakinden farklı stratejileri geliştirmeyi gerektiriyordu. “Türkistan’da çalışmak Rusya’nın başka yerlerinde çalışmaktan daha zordur. Bambaşka yaklaşım ile yöntemler lazım” diye L. Dvorkina adlı kadın işleri görevlisi 1920 yılında rapor etmişti örneğin (*VORJSAK*, 1971,

²³⁹ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 8-10.

²⁴⁰ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 74; *Pravda*, 29 Aralık 1925, “Zemel’naya Reforma v Uzbekistane”, №296.

²⁴¹ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 11; defter 980, varak 181-182.

s. 153). Bir çok başkaları da aynı duruma dikkat çekiyordu.²⁴² Bunun üstesinden gelebilmek için 1922 yılından başlayarak tüm Doğu cumhuriyetlerinde Merkez Yürütme Komitesi (TsİK) altında Kadınların İşini ve Yaşamını İyileştirme Komisyonu (KUTB²⁴³) oluşturuluyor. Komisyonun amacı bir yandan Bolşevik terimlerle ifade edilirse kadını “köleleştiren” *kalıñ*, çok eşlilik, onları peçeye kapama gibi olaylarla mücadele etmek (bunları ilgilendiren davalarda danışmanlık gösterme, kreşler, kadın danışma merkezleri, doğumevleri açma vs.), diğer yandan da tüm Sovyet kurumlarında kadının emek şartlarının iyileştirilmesini kontrol etmektir.²⁴⁴ 1928 yılında bunlar SSCB TsİK’i altında merkezi KUTB’ a bağlanmıştır.

KUTB genel olarak üç yönde çalışmalar yürütüyordu (Çirkov, 1978, s. 80):

1. Kadınları toplumsal üretime dahil etmek: Kadın emeğinin her alana girmesini planlamak, kadınları büyük ölçekli üretime ve işbirliğine çekmek, kolektif çiftliklerde kadın emeğini örgütlemek, vasıflı kadın iş gücü yetiştirmek.
2. Kadınların yaşamını iyileştirmek: Okul öncesi kurumlar, kamusal yemekhaneler, çamaşırhaneler oluşturmak, kadın işçilerin yaşam koşullarını iyileştirmek.
3. Sovyetlerde (meclislerde) kadınların etkinliğini artırmak: Kadınları Sovyetlerin işine dahil etmek, milletvekilleri olan kadınlar için özel kurslar düzenlemek.

KUTB için ayrı personel kadrosu ayrılmıyordu, bu, başka işlerle meşgul olanlar aynı zamanda KUTB’ da görevlendirildiği anlamına geliyor.

Kadınları ev işlerinin köleliğinden kurtarması gereken kamusal yemekhanelere gelince, bunlar Türkistan’ ı bırak, Merkez Rusya’ nın kendisinde 1923-1924 yıllarında daha yeni kurulmaya başlamıştı. Örneğin, bugün birer kalabalık il merkezleri olan Rusya’ nın Volgograd (1925-1961 yılında Stalingrad) şehrinde 1924 yılında bir tane bile kamusal yemekhane yokken, Ukrayna’ nın Dnipro şehrinde Temmuz 1924 yılında daha birincisi

²⁴² *Pravda*, 22 Mayıs 1924, “Kirgizskaya Krayevaya Konferentsiya”, A. Solovyev, №114; *Pravda*, 30 Eylül 1925, “Po Kişlakam Uzbekistana”, N. Gyunter, №223.

²⁴³ *Komissiya po uluçşenyu truda i bita jenşçin* (KUTB).

²⁴⁴ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 9-11, 20, 194.

açılmıştı.²⁴⁵ 1923 yılında SSCB’de sadece 22 tane 1925 yılında ise 175 tane toplu yemekhane vardı²⁴⁶ (Krupskaya, 1930, s. 61-62).

3.4.3. Kültürel ve İdeolojik Dönüşümler

Sovyet komünizmi, insanların yalnızca ekonomik ve sosyal hayatını düzenlemekle kalmayıp, aynı zamanda onlara yaşayacakları bir ahlaki felsefe de sağlayan eksiksiz bir sistem olmayı amaçlıyordu. Türkistan’da yerleşmiş haliyle dinî ve geleneksel pratiklerin de öyle olduğuna göre, farklı yaşam biçimlerine taviz vermeyen iki dünyanın çarpışması kaçınılmazdı. Türkistan’da Sovyet inşasının önündeki en büyük engel olarak görülen dine karşı Bolşevikler acımasız savaş vermiştir. Namaz kılma, oruç tutma, dinî bayramları kutlama, camiye gitme, zekat verme, erkekler önünde yüzünü kapama gibi yerel dinî göreneklere karşı durmanın yanında, kızları okullara kadınları da kamusal işlere dahil etmeye girişmişti. Daha sonra ise sinema, tiyatro, müzik, dans, müze, edebiyat ve sanat da gelecekti. Ancak bunların öncesinde ve temelinde, Lenin’in de dediği gibi (1970c, s. 174) tüm erkek ve kadınlar için evrensel okuryazarlığın sağlanması yatıyordu.

Sovyet okulları yavaş yavaş oluşturulurken, yerel dinî mektepler 1920’ler boyunca eğitimin bel kemiği olmaya devam etmiştir. Camiler altında bulunan böyle okullarda hocalar çocuklara eskisi gibi din okutuyordu. Sovyet hükümetinin dinî toplumsal yapının iki direği okullara ve vakıf sistemine karşı ilerleme kaydetmesi uzun yıllar aldı. Hükümet, 1920’lerin sonlarına kadar uygulanabilir bir laik okul sistemi kurmak için mali veya fiziksel kaynaklara sahip değildi. Bu yıllar boyunca üç tür okul var oldu: geleneksel mektepler, cedidlerin yeni metot mektepleri ve biraz Sovyet okulları. Fergana vadisinde yeni metot mektepler baskın iken, İslam’ın bölgedeki büyük merkezi Buhara’da ise geleneksel mektepler daha yaygındı. Laik Sovyet okulları her yerde nadir bulunuyor ve 1920’lerin başlarında popüler olamıyordu ki, 21 Ağustos 1922 yılında Türkistan Eğitim Bakanı RSFSR Eğitim Bakanından Sovyet okullarına çocukları çekebilmek için din dersini eklemeye izin istemişti (*Tserkov’ i Şkola: Tematiçeskaya Publikatsiya*

²⁴⁵ *Pravda*, 24 Temmuz 1924, “Obşçestvennoye Pitaniye – Odnaz Osnov Novogo Bita”, N. Markovski ve Pekar İvan, №166.

²⁴⁶ *Pravda*, 14 Aralık 1924, “6-y Vsesoyuzny Syezd Rabotnikov Narpit”, №285.

Dokumentov [TsŞ], 1995, s. 73-75; Keller, 2001, s. 39-40; 2020, s. 161; Kamp, 2006, s. 85). Okulların ve özellikle öğretmenlerin eksikliği Rusya'nın kendisinde de 1920'lerde büyük sorun yaratıyordu²⁴⁷ (Denisova, 2010, s. 46). Sovyet istatistiklerinde her cumhuriyet için okul ile orada okuyan öğrencilerin büyük sayılarda gösterilmesi, Bolşeviklerin bu dönem için yerel mektepleri de okullar listesine dahil ettiğinden haber vermektedir. Şöyle ki, 1928-1929 eğitim-öğretim yılında Özbekistan'da 2.320 okulda 167.938 öğrenci, Kazakistan'da 4.496 okulda 306.303 öğrenci ve Kırgızistan'da 547 okulda 47.536 öğrenci okuyordu (*Kul'turnoye Stroitel'stvo SSSR: Statistiçeskiy Sbornik* [KSvSB], 1940, s. 47-50).

Örneğin, 1925 yılında Özbekistan'ın Zeravşan ilinin iki ilçesinde 100'den fazla mektep vardı.²⁴⁸

Görsel 9. Buhara'da bir camiden dönüştürülmüş fırın işçileri kulübü²⁴⁹
Cami girişindeki yazı: “İşçiler kulübü”

Dinî mektep ve vakıf sistemine yönelik resmî politikalar *Hücum*'un başladığı 1927-1928'den sonra önemli bir dönüşüm geçirdi. Cedid mektepleri genellikle öğretmenleri değiştirilmeden ve müfredatta biraz değişiklikler yapıldıktan sonra Sovyet okullarına dönüştürüldü (Keller, 2001, s. 135; Kamp, 2006, s. 86; Tasar, 2017, s. 43). Bunlarla

²⁴⁷ 1923 yılında bütün SSCB'de 88.588 okul ve 222.974 öğretmen varken, 1934 yılında okulun sayısı neredeyse ikiye katlanıp 166.468'e, öğretmenlerin sayısı ise üçe katlanıp 667.453'e çıkmıştır (KSvS, 1940, s. 37).

²⁴⁸ *Pravda*, 30 Eylül 1925, “Po Kışlakam Uzbekistana”, N. Gyunter, №223.

²⁴⁹ *Bezbojnik*, Aralık 1928, №23, s. 3.

birlikte büyük miktarda cami ve mesreseler kapatıldı veya işçi kulübü, okul, öğrenci yurdu, çayhane ve depo gibi başka amaçlarda kullanılmaya başladı²⁵⁰ (Görsel 9), bazıları da tamamen yıkılıp yerine başka binalar yapıldı. Müslüman din adamları da hedef alınıp kimi sürgüne gönderildi kimi de kurşuna dizildi, camilerin elinde bulunan vakıf toprakları ve mağazaları da hükümete alındı. Kabaca alındığında, 1917 ile 1935 arasında Özbekistan’da bulunan camilerin %70’i kapatılmış, din adamlarının nüfusu da aynı derecede azalmıştır (Keller, 2001, s. 154, 224, 241; Ubiria, 2016, s. 182). Uluğ Bey’in 15. yüzyıla ait medresesi dahil, Semerkant’ın merkez meydanı, Türkistan’ın mimari incisi Registan’da bulunan binalar bir müze kentine dönüşüyor ve Özbekistan Merkez Müzesi’ne ev sahipliği yapıyor. Aynı şekilde Buhara’nın Registan meydanında yer alan medresede ve Kokand’da Hudayar Han’ın eski sarayında bölgesel müzeler yerleşiyor.²⁵¹ *Bezbojnik* dergisine 1927-1934 yılları arasında çıkan haberlere göre, tüm SSCB boyunca kapatılan kilise, sinagog ve cami binalarının aşağıdaki kurumlara verildiğini görmek mümkün:

Arşiv, poliklinik, öğrenci yurdu, kreş, işçi kooperatifi, kantin,
inşaatçılar kulübü, tahıl ambarı, tiyatro, sergi sarayı, dikiş atölyesi, halk evi,
okul, tanrısızlar kulübü, buharlı değirmen, sanat galerisi, tarih müzesi,
tarım müzesi, matbaacılar kulübü, kızıl çayhane, sinema, çamaşırhane,
hastane, piyonerler kulübü, meslek okulu, fabrika, din karşıtı müzesi.

Medrese eğitimi ve hatta kızların *otin* eğitimi tamamen ortadan kalkmadı, evlere saklanıp gizli bir mesele haline geldi. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki dönemde de özellikle Özbekistan’da yeraltı camiler ve mescitler faaliyette bulunmaya devam etmiştir (Keller, 2001, s. 224; Kamp, 2006, s. 92; *SNP*, 2013, s. 726-727).

Karışık okullara kızlarını göndermeyenler için, Zhenotdel’in girişimiyle Türkistan’da geçici bir önlem olarak özel kız okulları düzenleniyordu. 1922-1923 eğitim-öğretim yılında Türkistan’da 12 kadınlar okulunda 248 öğrenci eğitim alıyordu (Aminova, 1975, s. 278). 1928 yılında Özbekistan’ın kendisinde karışık okullarda sadece 143 kız okurken,

²⁵⁰ AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 334, varak 20; defter 420, varak 183; *Bezbojnik*, Haziran 1927, “Şaytan-Arba”, Maltseva, №12, s. 13; *Bezbojnik*, Kasım 1927, “Religiya v Tadjikistane”, Maltseva, №22, s. 15; *Bezbojnik*, Ekim 1931, “Vrag v Doline”, B. Rayskiy, №19, s. 4.

²⁵¹ *Bezbojnik*, Aralık 1934, “Tam Gde Bili Oçagi Durmana”, L. Klimoviç, №12, s. 8-9.

kız okullarında 1.623 öğrenci vardı.²⁵² Bunun dışında eğitimini devam ettirmek isteyenler için, yüksek ve mesleki eğitim kurumlarında yerli kadınlara ayrıcalıklı yerler ayrılıp, onlar okul, üniversite veya hatta işe kabul edilirken kolaylıklar sağlanıyordu. 1928-1929 eğitim yılında 46'sı yerli olmak üzere 107 kadın Kırgızistan'ın dışındaki okullara gönderilmiştir. Böyle kotalarla eğitim alan gençlere yurtlarda yerler ayrılır ve burslar verilirdi. Yerli kadınlar türlü dedikodulardan dolayı çocuklarını kreşlere de vermekten sakınıyorlardı, sonuçta yerlilere özel açılan kreşler dolmuyordu²⁵³ (*VORJSK*, 1971, s. 386-387; *RJKVOSR*, 1973, s. 174, 179, 232). Kadınlar için düzenlenmiş kurumlar onların okuma yazmasıyla sınırlı kalmayıp, çeşitli başka etkinliklere katmaya çalışıyordu. Kadın kulüpleri, kızıl yurtlar dışında da her türlü meslek okulları ve zanaat kooperatiflerinde de drama, edebiyat ve koro toplulukları kurma ve duvar gazeteleri çıkarma gibi kültürel ve eğitimsel çalışmaların yürütülmesine dikkat ediliyordu.²⁵⁴

İnsanların (özellikle kadınların) okuma yazma oranı küçük adımlarla yukarı tırmanıyordu, ama anlaşılacağı gibi ilk başta yavaş gitti ve 1920'ler boyunca çok düşük kaldı.²⁵⁵ 1926 yılı için cumhuriyetlerin okuma yazma oranı aşağıdaki gibiydi: Özbekistan'da %11.6, Kazakistan'da %25.2 ve Kırgızistan'da da %16.5 (*NONiKvS*, 1971, s. 21-22; *NasSSSR*, 1974, s. 107). Rus ve başka Avrupalıları çıkarıp sadece yerlilerin sayısına bakılacak olursa, Kazaklar %7.1, Özbekler %3.8 ve Kırgızlar %4.6'yı oluşturuyordu. Köy kadınlarına baktığımızda ise ki Türkistan'ın büyük çoğunluğu köylerde yaşıyordu, durum daha da vahim hale gelmektedir: Sırasıyla %0.9, %0.3 ve %0.2 (*VPN1926-8*, 1928, s. 16; *VPN1926-15*, 1928, s. 12; *JDSSSR*, 1963, s. 8; *İKSSRES*, 1967, s. 329; Kozlov, 1982, s. 225).

Yerlilerin dinî kimliklerini sarsmanın bir daha yolu, onları dinî bayramlarından uzaklaştırmak ya da en azından bu yolda çabalamak oldu. Rusya'da olduğu gibi Türkistan'da da dinî ve geleneksel bayramların önemini düşürmekle birlikte, yeni Sovyet geleneklerin ve bayramların icat edilmesi gerekiyordu. Çabalarında başarıya ulaşmak için

²⁵² *Bezbojnik*, Şubat 1929, "Na Bor'bu Za Osvobojdeniye Jenşçini Vostoçnitsı", Mih. Andreyev, №4, s. 3.

²⁵³ AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 11, varak 125, 175, 266, 307, 331; KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 91, 117.

²⁵⁴ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 10.

²⁵⁵ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 981, varak 107.

propagandacıların ajitasyon, yalan ve zorlama dahil her türlü yolları denemekten kaçınmadılar. Dinî bayramların en büyük zararı, insanları “toplumsal işten uzaklaştırarak” SSCB ekonomisini kötü yönde etkilemesiydi. İnsanların gündüzleri yemek yemeden geçireceği 30 günlük oruç ayı, Bolşeviklerin özellikle kabusu olup propagandacıları, orucun ve Ramazan bayramının aslında Tanrıdan gelmediğini, tersine dinî hocaların para kazanmak için icat ettiklerini söylemeye götürüyordu.²⁵⁶ Dinî bayramların doğrudan rakibi; kitlesel gösteriler, politik sloganlar, konser, dans ve ikram dahil büyük şenliklerle geçirilmesi gereken 8 Mart kadınların kurtuluş bayramı²⁵⁷ ile 1 Mayıs işçi bayramıydı, bunun dışında her yıl görkemli bir şekilde kutlanan Ekim Devrimi'nin yıldönümü de vardır.²⁵⁸ Amaç bunların önemini artırmaktı. 8 Mart kutlamalarına öyle bir karakter kazandırılmıyordu ki, kadınların milli bayramlarını gölgede bıraksın. Milli bayramlar ikramsız geçmiyor mu, demek 8 Mart gününde de mümkünse bir çeşit ikram yapılması gerekirdi. Kısacası, 8 Mart'ı öyle bir şekilde kutlamak gerekiyordu ki, bu bayram Doğu emekçileri için gerçekten en popüler, en çok arzulanan bayram haline gelsin (Nukhrat, 1928, s. 32-37). Bu günlerde aylar öncesinden hazırlanmış pankartlı yürüyüşler, konserler ve başka etkinlikler düzenlenirdi.²⁵⁹ Bunların yanında düğün, cenaze, çocuk doğumu, okuldan ve üniversiteden mezun olma, reşit olma gibi özel günlerin de eski değil yeni Sovyet tarzında kutlanması teşvik ediliyordu. Elbette Parti üyeleri için bu zorunluydu. Bunun için gerekirse, tarihçi, etnograf ve felsefeciler aracılığıyla “tarihi açıdan kanıtlanmış” yeni ritüeller icat edilmek durumundaydı. Yeni Sovyet insanı = yeni ritüeller anlamına geliyordu²⁶⁰ (Babajanova, 1971, s. 114-115, 125).

3.5. ZHENOTDEL

Kasım 1918 tarihli Tüm Rusya Köylü ve İşçi Kadınlar Kongresi'nden sonra partinin tüm yönetici organlarında Kadınlar arasında Propaganda ve Ajitasyon Komisyonları oluşturuldu. 1919 yılında bu komisyon İnessa Armand başkanlığında Zhenotdel olarak

²⁵⁶ *Pravda Vostoka*, 8 Ekim 1940, “Reaktsionnaya Suşnost' Urazı”, U. Abduşukurov, №234, s. 2.

²⁵⁷ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 981, varak 37, 44; defter 982, varak 41-43.

²⁵⁸ AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 406, varak 17-18; 1940 yılında Ekim Devrimi'nin yıldönümünde Semerkant'ta 60 bin, Buhara'da 25 bin ve Fergana'da 15 bin insan gösterilere katılmıştır (bkz., *Pravda Vostoka*, 11 Kasım 1940, “Prazdnovaniye v Uzbekistane XXIII Godovşını Oktyabrya”, A. Andreyev, №261, s. 4).

²⁵⁹ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 12-17.

²⁶⁰ AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 25, varak 327; KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 3.

yeniden düzenlendi. Zhenotdel (*zhenskiy otdel*, Türkçe: kadın bölümü), Tüm Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi bünyesinde kadınlar arasında çalışan bölümünün kısa adıdır. 10 yıllık kısa tarihinde RKP Merkez Komitesi Kadınlar Bölümü'nü, Rusya kadın hareketinin (Bolşevik devrimciler kendilerine feminizm adını yakıştırmıyorlardı) büyük isimleri olan beş kadın yönetmiştir:

- İnessa Armand (1919-1920)
- Aleksandra Kollontay (1920-1921)
- Sofya Smidoviç (1922-1924)
- Klavdiya Nikolaeva (1924-1925)
- Aleksandra Artyuhina (1925-1930)

Kasım 1919 yılında ilk başta Taşkent ve Semerkant olmak üzere Türkistan'ın büyük ilçe yürütme komitelerinde, 1920 yılında ise Özbekistan'ın Sirderya, Semerkant, Andican, Fergana ve Buhara gibi pek çok illerinde Zhenotdel büroları açılıp kadınlar arasında çalışmalar yürütmeye başlamıştır. Zaten 1920 yılında Türkistan'da artık 46 Zhenotdel şubesi çalışıyordu (*VORJSKAK*, 1971, s. 154). Ertesi yıl faaliyetler Özbekistan'ın diğer küçük illeriyle birlikte Kırgızistan ile Kazakistan'ın topraklarına da taşınmıştır.²⁶¹ Daha uzak ve önceden tehlikeli olan bölgelere ise bu dalga 1923-1924 yıllarında ulaşmıştır²⁶² (Şukurova, 1970, s. 93-94; Abubakirova, 1974, s. 26; Aminova, 1975, s. 56-61; Palvanova, 1961, s. 43-44; 1982, s. 46).

Kadınlara yönelik neredeyse hiçbir Sovyet kurumu olmayan uzak bölgelere gittiklerinde, dil bilmeyen Zhenotdel kadınları bir yandan insanlarla iletişime geçmekten zorlanırlar, diğer yandan da kendilerini tehlikeye sokuyorlardı. Yerel Zhenotdel başkanı Otmar-Ştein 1921 yılında Buhara'ya geldiğinde, şehirde Bolşevikler tarafından kadınlara yönelik daha hiçbir şey yapılmamıştı. İnsanlar kapılarını açmadığı için, o, çevirmeniyle birlikte üstülerine paranja atıp, Özbek kadınlarına benzedikten sonra evin kadınlar bölümü

²⁶¹ Türkistan ÖSSC'sinde 1920 yılında 45 ve 1921 yılında 61 Zhenotdel şubesi vardı (Aminova, 1975, s. 64).

²⁶² Basmacılar 1920'lerin ortalarına kadar aktif olarak direniş gösteriyordu (AKOÖB, fon 1, dosya 1, defter 11, varak 231, 254, 270; defter 25, varak 45; defter 51, varak 10; defter 52, varak 1-2; defter 84, varak 25, 67-68). Sovyet raporları 1930'ların başlarında da Basmacılarla olan mücadeleden bahsederler (AKOÖB, fon 1, dosya 1, defter 334, varak 248-250; defter 363, varak 25, 35, 178-185).

içkariye giriyordu.²⁶³ Kadınlarla çalışmak için onlarla hamamlarda buluştukları da olmuştu. Daha sonra Otmar-Ştein'in arkasından başka Zhenotdel görevlileri gelmiş, kadın okulu açılmıştı (Nukhrat, 1932, s. 20-21; Halle, 1938, s. 154-155; *JvR*, 1959, s. 346-349). İlk yıllarda Türkistan'da çalışan kadın aktivistler gittiği her yerde, çaldığı her kapıda yerel (Rus milletinden) hükümet görevlilerinden “olmaz!”, “öyle yapamazsınız” ve “burası size Moskova değil” sözlerini duyuyorlardı. “Kadın kulübü açalım” veya “gazete oluşturalım” tarzında öne sürdükleri herhangi bir girişimi, memurlar “para yok, parayı nereden alacağız” ya da “kulüp açsak bile kimse gelmez” sözleriyle karşılıyorlardı. Zhenotdel görevlilerine boş işlerle uğraşan kadınlar olarak bakılıp, çoğu durumlarda saygı gösterilmiyordu. Kızılorda Zhenotdel başkanının 1923 yılında yerli Parti komitesine “bütün gün ayakta durup çalışamayacağı” için masa ile sandalye isteyerek yazdığı dilekçesine, Parti komitesi sekreteri “Reddedilsin. Sen ve senin işin, dilekçeyi yazıp harcadığın kağıda bile değmez” diye cevap vermişti (Lyubimova, 1926b, s. 8-9, 32-39).

İlk kez kızıl gezer-yurtların oluşturulması fikri kadın organizatörler tarafından kaldırıldığında ise bölge komitesinin propagandacısı (*agitprop*) “Hayal kurmayı bırakıp, delege toplantılarına yönelin” tavsiyesi verilmişti (Nukhrat, 1929, s. 6). Yerli halk ise daha önce Rus kadınları ancak fahişelerden tanıdığı için, davranışları da ona göreymi (Lyubimova, 1926b, s. 22-23).

Kendilerinin itiraf etmesiyle, akla gelen her şeyi yaptıkları için kadınlar arasında çalışan görevlilerin kişisel hayatlarına hiç vakti kalmıyordu, böyle olması da gerekirdi²⁶⁴ (Bilşay, 1925, s. 32; Lyubimova, 1926b, s. 19, 27). Lyubimova, *Dnevnik Zhenotdelki* (Zhenotdel Görevlisinin Günlüğü, 1926b) adlı kitabında yukarıdakiler dahil, erken 1920'li yıllarda Türkistan'a gelen Kadın Bölümü memurlarının başından geçirdiği zorlukları anlatmıştır. Bir şey kesinlikle anlaşılmıştı ki, sokakta özgürce gezemeyen, yüzünü yabancılara açamayan Doğu kadınları için kadın kulüpleri, kadın okulları, kızıl köşeler, kızıl yurtlar,

²⁶³ Fannina Halle “Nasıl bir tarihsel paradoks! Müslüman kadının başörtüsünü çıkarabilmesi için Rus kadınının başörtüsü takması gerekir” der (1938, s. 154-155).

²⁶⁴ *Pravda*, 15 Temmuz 1924, “VI Vsesoyuznyy Syezd RLKSM. Reç' tov. N.K. Krupskoy”, №158, s. 4.

kadın mağazaları gibi, ilk başta onları gözlerden uzak tutacak özel çalışma yöntemleri gerekiyordu.

Finansman güçlükleri yüzünden Zhenotdel memurları görevinde katı iş bölümünü bilmeyen, aynı zamanda organizatör, yazar, propagandacı ve eğitici görevlerini üstlenip, büyük kadın kitleleri arasında çalışan kadınlardı (Lyubimova, 1925a, s. 19). Zhenotdel'in son başkanı Aleksandra Artyuhina'nın deyimiyle Zhenotdel *univermaga* ya da her şeyin satıldığı büyük mağazaya dönüşmüştü.²⁶⁵ *Univermag* gibi Zhenotdel de kadınların akla gelen tüm problemleriyle ilgilenmek zorunda kalıp, her şeyden biraz yapıyordu. Zhenotdel'in dahil olduğu işlerin çeşitliliği muazzamdır. Özellikle iç savaş yıllarında onlar çocuk ve yetim bakımı, okul hizmeti, yiyecek dağıtımı, evsiz yetim çocuklara barınma desteği, onlar için battaniye, çamaşır, giysi dikişi, önleyici tıp ve halk sağlığı işlerinde çalışmak zorundaydı. Daha sonraki yıllarda ise kadın eğitimi, kadın istihdamı, kadın hakları, okul, kulüp ve işçi kooperatiflerinin organize edilmesi, gönüllü Cumartesi temizlikleri (*subbotnik*), aile hizmeti ve anti-fuhuş kampanyaları konusunda organizatör olmalarının ve hatta tiyatro oyunları sahnelemelerinin yanı sıra Partinin düzenlediği her kampanya için kitlesel propagandacı rollerini üstleniyorlardı²⁶⁶ (Bilşay, 1925, s. 32; *JvR*, 1959, s. 296-297; Aminova, 1975, s. 63; Stites, 1978, s. 341). Parti, Kadınlar Bölümü'nün ana görevlerini üç başlık altında görüyordu: a) siyasi ve kültürel eğitimleri yoluyla işçi ve köylü kadınların geniş kesimlerine partinin etkisini yaymak; b) işçi ve köylü kadınları profesyonel, kooperatif ve Sovyet inşasına çekmek; c) profesyonel, kooperatif ve diğer kuruluşlar aracılığıyla işçi ve köylü kadınların yaşamını özgürleştirici kurumların (kreşler, kantinler vb.) inşası üzerinde çalışmalar yürütmek (*13-y Syezd RKP(b), May 1924 goda: Stenografiçeskiy Otçet [13SRKP], 1963, s. 575*). Tüm bunlar neticede sosyalist inşaatçılar kuşağının eğitilmesine (Milovidova, 1929, s. 409; Nukhrat, 1929, s. 7-8), vasıflı ve politik olarak bilinçli emek rezervlerinin yaratılmasına, yani rejimin birincil hedefine hizmet ediyordu.²⁶⁷

²⁶⁵ *Pravda*, 19 Ocak 1930, "Soveşçaniye v TsK VKP(b). Tov. Artyuhina", №19, s. 3.

²⁶⁶ KRBMK-SDA, fon 2, dosya 1, defter 163, varak 44; fon 10, dosya 2, defter 980, varak 191.

²⁶⁷ Bazı çağdaş Rus ve Özbek tarihçilere göre, bu, potansiyel olarak ucuz iş gücü oldukları için kadınları aileden "söküp alması" gereken bir işçi seferberliği politikasıydı (Voronina, 2003, s. 111; Kandiyoti, 2007, s. 609; Yukina, 2007, s. 449).

Zor çalışma koşulları, kadın bölümlerinin personel eksikliğinden kaynaklanıyordu. 1923'te RKP Merkez Komitesi'nin Kadın Bölümü'nde yalnızca 23 kişi, il kadın bölümlerinde 3-4 kişi, ilçelerde ise sadece 1-2 kişi çalışıyordu. Örneğin, Kırgızistan'ın Karakol ili Zhenotdel'i iki Rus ve bir Tatar olmak üzere üç kadını, Narın ili ise yerli nüfustan uygun personel bulunmadığından sadece bir Rus kadını istihdam ediyordu.²⁶⁸ Küçük kadro, çok geniş bölge ve iletişim ile ulaşımın zayıflığı, kadınlar arasında çalışmanın gelişmesi önünde ciddi engeller yaratıyordu (Çirkov, 1978, s. 64-65). Bir diğer önemli engel, kadınları ilgilendiren Parti işlerini *zhenotdelkalara* (Zhenotdel'de çalışan kadın) yükleyip umursamazlık gösteren erkeklerdi (Lyubimova, 1926b, s. 31).

Fakat, anlatılan zorluklara rağmen,²⁶⁹ Zhenotdel halk arasında popülerlik kazanmayı başarmıştır. Zhenotdel'in kadın haklarını koruduğu rivayetleri uzaklara dağılıp, aile içinde veya iş yerinde şiddete maruz kalan kadınlar Zhenotdel kapısına akıyordu. Kadınlar Zhenotdel'e "beni kocamdan boşayın", "beni zorla evlendirmek istiyorlar", "eski/şimdiki kocamdan koruyun", "miras konusunda yardım edin" gibi meselelerle, kocalarından ve erkek akrabalarından dayak yediğinde, okumak istediğinde veya iş ararken başvuruyordu.²⁷⁰ Lyubimova Taşkent Zhenotdel'ini anlatırken kadınlardan arkası kesilmeyen şikayetler geldiğini, onların her türlü meselede yardım istediklerini anlatır²⁷¹ (1925a, s. 5-9, 16-18). Taşkent Bölgesinin Zhenotdel şubesine gelen şikayetlerden örnekler aşağıda verilmiştir:²⁷²

Janday Bababekova adlı kızı amcası 8 bin rubleye bir erkeğe satmış, ancak kız onu sevmemiş ve 4 ay sonra kaçmıştı. Şimdi ise kızın eski kocası ondan düğüne giden masrafları telafi etmesini talep ediyor. Kız, kendisini bu yükten kurtarmasını Zhenotdel'den rica ediyor (Lyubimova, 1925a, s. 4).

²⁶⁸ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 182-183; defter 982, varak 94, 111; AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 10, varak 72-74.

²⁶⁹ Zhenotdel'in zor şartlar altında çalışmak zorunda kalmasına rağmen kayda değer başarılar sergilediğini, 1923 yılındaki Parti kongresinde Stalin itiraf etmiştir: "Zhenotdel'in çalışmaları hakkında detaya girmeyeceğim. Sadece bölümün yaptığı harika işin her türlü ilgiyi ve desteği hak ettiğini belirtmek isterim. Kadın Bölümü'nün odaları, Merkez Komite altındakilerin en kötüsüdür. Sıkışık, rutubetli, soğuk odalar, bir de yeterli mobilya yok. Bölümün tüm dosyaları kilitsiz bir dolaba konur ki, sekreterlerin orayı anlaması oldukça zordur" (12SRKP, 1968, s. 78).

²⁷⁰ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 982, varak 111.

²⁷¹ Merkez Rusya'da da aynı görünüm söz konusudur (bkz., *Pravda*, 25 Eylül 1923, "V Zhenotdele Zamoskvoreçya", L.B., №216).

²⁷² *Pravda*, 24 Temmuz 1924, "Den' Raboti Uyezdnogo Zhenotdela v Turkestane", S. Lyubimova, №166, s. 4.

Zhenotdel'e yardım için gelen Amangız Mirzagildiyeva yanmış ellerini gösteriyor. Onu kocası ilk önce ateşe atıp, sonra evden kovmuş (*JvR*, 1959, s. 338).

Bir kadın 12 yaşında kızıyla gelmiş. Bir zengininin evinde dadı olarak çalışan kızına ev sahibi tecavüz etmiş. Bir başka kadın damadına şikayetçi. O, kızını dövüp sokağa atmış, başka biriyle evlenmek üzereymiş. Kadın, kızının mülkünü eski kocasından almak istiyor (*Lyubimova*, 1958, s. 18).

Şu anda Taşkent'te okuyorum ve geri dönmek istemiyorum. 13 yaşında evlendirildim, 1917'den sonra kocam öldü, şimdi beni kocamın erkek kardeşiyle evlendirmek istediler. Kabul etmeyince bana birkaç gün işkence yaptılar ve bundan sonra huzur vermeyeceklerini de söyleyerek tehdit ettiler. Ne yapmalıyım? Evime dönersem beni öldürecekler. Bu nedenle, eğitim için Taşkent'te kalma fırsatı vermenizi rica ediyorum (*VORJSAK*, 1971, s. 162).

Üç ayda bir tek Semerkant Kadın Bölümü'ne 350 başvuru gelip onun 39'u mahkemeye gönderilmiştir. Aktivistlere saldıran 9 şahıs hakkında da halk önünde gösteri davası düzenlenmiştir (*Lyubimova*, 1925c, s. 18-19; *Aminova*, 1975, s. 84).

Gelen şikayetler arasında en çok rastlanana boşanma isteğiydi, ancak Zhenotdel de boşanmaların kitlesel hale dönüşmesini istemiyordu. Yaşlılarla evlendirilen genç kızların, ikinci ve üçüncü karıların kocalarından kaçtığı vakalar büyük sayıda raporlanmıştı bile. 1920'lerde Sovyetlerde artan işsizlik genellikle bir kısım köylülerin kentlere akın ederek proleterleşmesinden kaynaklanırken, buna ek olarak Doğu'da bir başka spesifik neden de vardı: Burada esas olarak "eski ailenin" parçalanmasından dolayı kadın işsizliği artıyordu. Kocası, babası veya erkek kardeşlerinin şiddetinden kurtulmak isteyen veya peçesini bırakan kadın kucağında bir çocukla evinden ayrılır/kovulur.²⁷³ Ailesine artık dönüş yok. Bu arada sendika üyesi değil, okuma yazma bilmiyor, Rusça bilmiyor ve herhangi bir endüstriyel mesleği de yok (*Nukhrat*, 1928, s. 16). En kötü senaryoda, evinden ayrılan kadınlar iş bulamadığı için orospuluğa kapılabilirdi. Bu yüzden *Lyubimova*, kadınlar arasında çalışacak memurlar için hazırladığı *Partinin Kadınlar Arasındaki Faaliyetlerinin Kuramı ve Uygulaması* (Teoriya i Praktika Rabotı Partii Sredi Jenşin) başlıklı ders kitabında, "bana küpe almadı" gibi "önemsiz sebeplerden" dolayı veya (kızı başka birine tekrardan satabilmek için) akrabalarının zorlaması ile boşanmak isteyenlere dikkat edilmesi gerektiğini uyarır (1925b, s. 29).

²⁷³ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 143.

Ancak aynı zamanda, Sovyet tarihyazıcılığında çok rastlanan temalardan biri, “eski dünyadan” kaçıp “yeni dünyada” saadet bulan Türkistan kadınlarıdır. Çok sayıda kadınlar zorla evlendirildikleri kocalarından kendileri kaçıp, Zhenotdel’e, işe veya Parti okullarına başvurarak eski hayatlarını kötü rüya gibi unutup, yaşamı sıfırdan başlıyorlardı (*RJKVOSR*, 1973, s. 261).

Yayımcılık ile de ilgilenen Zhenotdel *Kommunistka* (komünist kadın), *Rabotnitsa* (işçi kadın) ve *Krest’yanka* (köylü kadın) dergilerini çıkarıyordu. *Rabotnitsa* ve *Krest’yanka*, kadın bölümlerinin tasfiyesinden sonra bile yayınlanmaya devam etti. Kadın işçilere yol gösterici, metodolojik ve teorik bir dergi olan *Kommunistka*, Zhenotdel’in kapatılmasıyla birlikte durdurulduysa, *Rabotnitsa* ile *Krest’yanka* ondan sonra da yayınlanmaya devam etmiştir. Bunun dışında, kadınlara özel onlarca kitaplar çıkıyordu.

3.5.1. Kadın Kulüpleri ve Kızıl Köşeler

Kadın kulüpleri (*jenskiy klub*), evlerinden çıkmayan ya da en azından erkeklerle bir sırada kamusal işlere katılmayan Doğu kadını ile onların toplumsal üretime ve sosyo-politik hayata katılımı arasında bir ara nokta rolünü üstlenmek durumundaydı. Günlük geleneklerin bir kadının Sovyet inşasının genel işine doğrudan katılmasına izin vermediği (erkeklerin bulunduğu toplantılara, eğitim merkezlerine, karışık kulüplere ve meclis seçimlerine kadınların gidemediği) yerlerde, kadın kulüpleri mükemmel bir ara geçit olmak durumundaydı²⁷⁴ (Milovidova, 1929, s. 414-415; Nukhrat, 1929, s. 7-8). İçeriye sadece kadınlar alındığı için, kocalar kadınların kulübe gitmesine izin verebilirdi ve böylelikle kulüpler aktif kadın kitlelerini yavaş da olsa kendisine çekmeye başlamıştı (Kasparova, 1925, s. 8; Milovidova, 1929, s. 406-407).

Ali Bayramov adında ilk kadın kulübü 1920 yılında Bakü’de açılmıştır²⁷⁵ (Palvanova, 1982, s. 102). 24 Nisan 1924 tarihinde Taşkent’te Krupskaya adında Türkistan’ın ilk kadın kulübü düzenleniyor ve bölge boyunca diğerlerine yol açıyor. 8 Mart 1925 yılında

²⁷⁴ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 157.

²⁷⁵ 1925 yılında Azerbaycan boyunca kulüplerin sayısı Bakü’nün kendisinde 8 tane olmak üzere 57’ye ve 1930 yılında da 103’e çıkmıştı (Çirkov, 1978, s. 101; Kasparova, 1925, s. 7; Milovidova, 1929, s. 414).

Kırgızistan'ın (Karakol İlçesi'nin Taldısu köyünde) ve Kazakistan'ın (Türkistan şehrinde) ilk kadın kulüpleri açılmıştır (Lyubimova, 1958, s. 29-30; *JvR*, 1959, s. 340; *VORJSAK*, 1971, s. 353-354; *RJKVOSR*, 1973, s. 7; Tatıbekova, 1975, s. 28). Bakü'deki Ali Bayramov ve Taşkent'teki Krupskaya kadın kulüpleri ülkedeki en büyük ve diğerlerine model kulüplerdi. Böyle kulüpler kadınların gelişmesine yönelik her türlü etkinlikleri içeriyordu. Kulübe peçeli kadınlar gelir ve eşiği atlar atlamaz yüzünü açarlar. Erkeklerin girmesine izin verilmez. Burada okuma yazma okulu, yüksek sesle gazete ve kitap okunan kütüphane, kadınlar arasında özellikle popüler olan çocuk sağlığı merkezi²⁷⁶ (Görsel 10), kreş, dikiş atölyesi, şarkıcılar korosu, dans, aşıcılık, drama kulüpleri ve çalışma grupları için odalar ve büyük toplantı odası mevcuttur (Lyubimova, 1925c, s. 24; Halle, 1938, s. 147-148; Palvanova, 1961, s. 66-67; 1982, s. 107).

Görsel 10. Özbekistan'da çocuk danışmanlığı merkezi²⁷⁷

Kulübe başvuran bir kadın “cehaleti ortadan kaldırma merkezi”nde (*likvidatsiya bezgramotnosti* veya kısaca *Likbez*) okuma yazma (Görsel 11) öğrenebilir, kulüp liderlerinin yardımıyla artel veya fabrikalarda iş bulabilir²⁷⁸ (Moskalev, 1928, s. 43; Milovidova, 1929, s. 407), müzik, şarkı dinleyip sahnede oyun izleyebilir, dikiş, aşıcılık,

²⁷⁶ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 982, varak 63; *Bezbojnik*, Haziran 1928, “Vehi”, V. Bazarov, №12, s. 11.

²⁷⁷ *Bezbojnik*, Şubat 1930, “Jenşçina, Raskrepoşçennaya ot Religioznogo Gneta”, №3, s. 16.

²⁷⁸ Kazakistan'da 1927 yılında 61 ve 1928 yılında 913 kadın sanayi kuruluşlarına gönderilmiştir (Abubakirova, 1974, s. 33).

ilk yardım derslerine katılabilir²⁷⁹ veya istediği gibi eğlenebilirdi. Belirli gün ve saatlerde bir görev başında bir hukukçu kadınlara ücretsiz tavsiye verdiği gibi kulübün herhangi bir üyesini koruma altına alabilirdi.²⁸⁰ Kısa süre sonra diğer şehirlerde de bunlardan açılıp, Özbekistan'da 1925 yılında 22 tane, 1926'da da 34 tane kadın kulübü hizmet vermeye başlamıştır²⁸¹ (Lyubimova, 1926b, s. 49; Palvanova, 1961, s. 67). Bunların en büyüğü Taşkent kulübüne yeni başladığı ilk günlerde günlük 2-8 kadın geliyorsa, 1925 sonunda günlük ziyaretçilerin sayısı 60-80 kişiyi oluşturuyordu (Kasparova, 1925, s. 16; Lyubimova, 1925b, s. 31; Lyubimova, 1925c, s. 24).

²⁷⁹ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 198.

²⁸⁰ Merkez Rusya'da *izba-çital'nyalar* aşağı yukarı aynı işlerle meşgul oluyordu (Bkz., *Pravda*, 4 Ekim 1924, "Kto Rabotayet v İzbe-Çital'nye", S. Magnitskiy, №226; *Pravda*, 4 Kasım 1924, "İzba-Çital'nya i Vrač", N. Semaşko ve "Voskresenskaya İzba-Çital'nya", K. Yeremeyev, №252, s. 7; *Pravda*, 5 Kasım 1924, "Krivorojskaya İzba-Çital'nya", N.İ. Odintsov, №253).

²⁸¹ Türkmenistan'da kadın kulübünün analogu olan *kadın ırgat evleri* (dom dehkanki), yukarıda sayılan tüm hizmetler yanında taşradan gelen kadınlar için iki haftalığına yurttan kalma imkanı veriyordu. 8 Mart 1925 yılında Aşkabat'ta ilk kadın çiftçi evi açılmıştır (Palvanova, 1961, s. 68).

Görsel 11. Kırgızlar (solda ve aşağıda) ve Özbekler (sağda) için *Likbez* (yetişkinler için okuma yazma) kursları, 1925, 1930, 1931

Kaynak: KRBMKFFDA, 0-27728, F4-10; *Bezbojnik*, Ocak 1930, “K Desyatiletiyu Dekreta Lenina o Likvidatsii Negramotnosti”, L. Stal, №1, s. 4-5; *Bezbojnik*, Nisan 1931, №7, s. 13

Şubat 1925 yılında Sovyetler Birliği Merkez Yürütme Komitesi Başkanı Mikhail Kalinin, Taşkent Kulübü’nü ziyaret ettikten sonra, Özbekistan Komünist Partisi Birinci Kongresi’nde yaptığı konuşmasında şunları söylemiştir:

Taşkent’teki kadın kulübünde oldum. Entelektüellerin bir işe yaramayacak girişimi olduğunu düşünüyordum ve kulübe geldiğimde on kadar kapalı (orada açıldılar) Özbek kadını gördüm. Çocuklarını getirmişler, doktor çocuk bakımı ve besleme konusunda bir şeyler öğretiyordu. Bu, büyük siyaset yapmaya alışkın insanların pek ehemmiyet vermediği küçük bir iştir. Ama benim için bunun çok büyük önemi var, kültürün yükselişi dediğimiz budur (Kalinin, 1960, s. 628-629).

Kalinin’in ziyareti ve daha sonraki övgü dolu konuşması, daha önce çok az ilgi gören²⁸² kadın kulüplerine olan desteği artırmıştır. 1920’lerin başında kadın kulüpleri ve çalışmaları, Zhenotdel’ler tarafından düzenlenip yönetiliyordu. Daha sonra, bu çalışmaya dahil olmaya başlayan Halk Eğitim Komiserliği 1930’da kulüpleri tamamen kendi himayesine devretmiştir.

1927 yılında Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi, kadın kulüplerinin geçmiş yıllara dayanan deneyimini özetleyerek görevlerini şu şekilde tanımlamıştır: Doğuların siyasi ve alfabetik cehaletinin ortadan kaldırılması; emekçi kadınların sovyet çalışmalarına katılması, en iyilerinin ise partiye katılmasına yardım; üretim işine (*arteller* ve meslek okullarına) katılmasına yardım; doğru kadının tarım ve ev işlerini düzenleme aracılığıyla kolaylaştırılması; “geri kalmış” doğru kadının kültürel becerilerle (bulaşıcı hastalıklardan korunma, çocuk yetiştirme, evini kültürel bir şekilde yönetme) tanıştırılması (Çirkov, 1978, s. 101).

²⁸² Taşkent’in Krupskaya adındaki kadın kulübü müdürü Popova, bu kulübün açılmasından önce, “boşuna para harcıyoruz, burası kadınları çekemez” diyerek işi başarabileceklerine kimsenin inanmadığını anlatmıştır (Moskalev, 1928, s. 41).

Kızıl köşeler (*krasnıye ugolki*), kadın kulüplerinin daha küçük çaplı modelleri olarak aynı hizmetleri veriyordu. Ayrı özel kadro bulundurmayan kızıl köşelerde toplantılar düzenlenir, dersler okunur, tiyatro ve konserler düzenlenir ve okumak için gazete, dergi ve kitaplar bulunurdu²⁸³ (*VORJSAK*, 1971, s. 400). 1927 yılında Kırgızistan'da 4 kadın kulübü ve 23 kızıl köşe,²⁸⁴ 1937 yılında Kazakistan'da 2801 kızıl köşe vardı (*İKSSRES*, 1967, s. 446).

3.5.2. Kadın Mağazaları ve Kızıl Çayhaneler

Türkistan'da yerleşik hayat süren kadınların erkeklerle birlikte pazara veya mağazaya gidip alışveriş yapamadığı için, onlara hizmet etme amacıyla kadın mağazaları (*jenskiye lavki*) düzenlenmişti. Kadın mağazalarında erkekler içeriye alınmaz, bu yüzden Özbek kadınlar özgürce paranjalarını çıkarabilir, acele etmeden satıcılarla konuşabilir ve yeni ürünlere sipariş verebilirdi. 1925 yılında ilki açılan kadın mağazalarından Özbekistan'da 1927 yılında 17, 1928 yılında da 107 tanesi vardı. Kadın mağazalarına satıcı olarak Özbek kadınları alınır, bunun dışında buralarda gazete okuma, siyaset okuryazarlığı gibi çeşitli kültürel çalışmalar uygulanır, bazılarında da kızıl köşeleri mevcuttur (Moskalev, 1928, s. 38-39; Lyubimova, 1928, s. 39; Aminova, 1975, s. 244).

Kızıl çayhaneler (*krasnaya çayhana*) de kadın mağazaları gibi, erkeklerin bulunduğu çay evlerine gidemeyen kadınlar için düzenlenmiş bir nevi kamusal alan niteliğindedir.²⁸⁵ Kızıl çayhaneler erkekler için (başka bir deyişle herkese) de oluşturuldu. Kızıl çayhanelere, şehirlerde ve köylerde emekçi halkın komünist eğitiminde büyük rol yüklenmişti. Zor bir iş gününün ardından işçiler, çiftçiler ve zanaatkarlar burada buluşuyor, boş zamanını çay içerek ve muhabbet ederek geçiriyordu. Böyle olmasıyla propagandacının faaliyetleri için uygun bir yerdi,²⁸⁶ Parti görevlisi orada Sovyet yasaları, Marksizm kuramları, kadın hakları, SSCB ve uluslararası ilişkiler gibi siyasi konularda dersler verebilir²⁸⁷ ve kitapları, broşürleri, süreli yayınları sesli okuyabilirdi. 1937 yılında

²⁸³ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 159.

²⁸⁴ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 28.

²⁸⁵ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 5.

²⁸⁶ *Pravda Vostoka*, 3 Aralık 1940, "Na Temı Dnya. Krasnaya Çayhana", №280, s. 2.

²⁸⁷ AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 10, varak 33-34, 72-74, 244; KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 3; defter 981, varak 13.

Kazakistan'da 98 kızıl çayhane vardı (Lyubimova, 1958, s. 33; *İKSSRES*, 1967, s. 446). Ayrıca, Militan Ateistler Birliği tanrısızların kızıl çayhanelerini açmakla meşgul oluyordu.²⁸⁸

Türkistan'da sosyal bir kurum olarak işlev gören camilerin bıraktığı boşluk kadın kulüpleri, kızıl köşeler, kadın mağazaları ve kızıl çayhanelerle doldurulurken, Rusya'da bunların yerine kadın ve erkeklerin entelektüel ve kültürel ihtiyaçları karşılamak için *izba-çital'nyalar* (okuma evleri) hizmetteydi.²⁸⁹ Burası en başta okuma yazma öğrenme merkezi ve aynı zamanda köy sakinlerinin gazetelere, günlüklere, dergilere ve kitaplara erişebildikleri yerdi. En azından okuma evlerine kütüphanenin ilkel ve minyatür versiyonu olarak bakılabilir. Ancak amaç olarak, kırsal kesimdeki tüm eğitim kurumlarının merkezi, aynı zamanda bir kulüp, okuma odası, yetişkinler okulu, çeşitli kültürel ve eğitimsel etkinliklerin düzenlendiği ve siyasi tartışmaların yapıldığı bir hücre olmalıydı²⁹⁰ (Krupskaya, 1959b, s. 51-52; Denisova, 2010, s. 51-52). İki kelimeyle, okuma evlerine gelecekte yetişkin nüfusun hayatında votka ile kiliseyi değiştirme görevi yüklenmişti.²⁹¹ İzba-çital'nyalar Kırgızistan ve Kazakistan'da da vardı.²⁹² 1929 yılında Kazakistan'da 494 izba-çital'nya, 23 kızıl çayhane ve 74 kızıl yurt hizmet ediyordu (*İKSSR4*, 1977, s. 454).

3.5.3. Kızıl Yurtlar

Birbirlerinden yüzlerce kilometre arazilerle ayrılmış göçebe topluluklarıyla çalışmak için delege toplantıları uygun değildi. Onlara hizmet etmesi için *kızıl yurtlar* (krasniye yurtı) adında “seyyar kadın kulüpleri” veya Sovyet basınının taktığı lakapla “bozkırdaki komünist adalar” oluşturulmuştu. Sovyet hükümetinin dağınık göçebe topluluklarına yönelik ilk sosyal politikasının en önemli örneğini oluşturan kızıl yurtlar, göç eden Kazak, Kırgız, Buryat, Kalmuk, Altay ve Evenklerle birlikte yer değiştirip, gittikleri her köyde

²⁸⁸ *Bezbojnik*, Ekim 1931, “Vrag v Doline”, B. Rayskiy, №19, s. 5.

²⁸⁹ 1922 yılında ülke boyunca 3.500, 1923 yılında 4.697 (bkz., *Pravda*, 15 Ağustos 1924, “İzba-Çital'nya. Kak Razvivalas' İzba-Çital'nya”, Dinami Belbei, №184), 1950 yılında da 40 bin izba-çital'nya vardı (NONiKvS, 1971, s. 303).

²⁹⁰ *Pravda*, 31 Mayıs 1924, “Doklad tov. Krupskoy. İzba-Çital'nya – Boyevaya Prosvetitel'naya Organizatsiya v Derevne”, №122.

²⁹¹ *Pravda*, 4 Kasım 1924, “Voskresenskaya İzba-Çital'nya”, K. Yeremeyev, №252.

²⁹² KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 60.

en fazla 2-3 ay süreyle kalıyorlardı. Çevresindekilerden Bolşevik devlete bağlılıklarını gösteren kıvılcık bir bayrakla ayrılan kıvılcık yurtlar, kadın kulüplerinin tüm görevlerini bozkırda yerine getirmeye çalışıyordu. Özellikle kadınlara Sovyet rejimi altında yeni kazandıkları haklar hakkında bilgi vermenin yanında, tıbbi ve hukuki danışmanlık, okuryazarlık kursları ve diğer kültürel etkinlikleriyle göçebeleri yazlık otlaklarına kadar takip ederek Marx ile Lenin'in fikirlerini yayıyordu (Nukhrat, 1929, s. 6-7; Michaels, 2003, s. 155; Thomas, 2018, s. 142). Kıvılcık gezer-yurtlar, kırsal alandaki kadın kitlelerini sosyalist inşanın tüm alanlarına çekmenin merkezidir. Onlar kendi örneğinde, köylü kadınlara Komünist Partisi'nin amaç ve hedeflerini, Sovyet iktidarının tüm organlarının faaliyetlerini ve kadın aktivite ve inisiyatifinin önemini göstermeliydi (*RJKVOSR*, 1973, s. 113).

Kazak bozkırlarında ilk kıvılcık yurtlar 1925'te görülmeye başlar, iki sene sonra Kırgızistan'da bunlardan dört tanesi varken,²⁹³ 1929 yılının kendisinde ülkede 23 yeni yurt oluşturulmuştu. Kesin istatistiksel verileri bulunmayan kıvılcık yurtların sayısı, çeşitli kaynaklarda çeşitli sunulmaktadır. 1928 yazında Kazakistan bozkırlarında 80, 1929 yılında yaklaşık 100, 1937'de ise 61 kıvılcık yurt faaliyet gösteriyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra artış gösterirken, yurt sayısının 1952'de Kazakistan'da 273'e çıktığını da görmek mümkün (Nukhrat, 1929, s. 9; *JvR*, 1959, s. 365, 369; *İKSSRES*, 1967, s. 446; Vagabov, 1968, s. 106; *RJKVOSR*, 1973, s. 7, 199; Michaels, 2003, s. 155-156; Thomas, 2018, s. 143). Yurtlar ya satın alınır ya da her gittikleri yerde yerlilerden aylık 10-15 ruble karşılığında kiralanırdı (Nukhrat, 1929, s. 11).

Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi altındaki baş Zhenotdel tarafından, kıvılcık yurtlara her şeyden önce sıhhiye, hijyen ve ev işleri sorunlarına eğilmeleri tavsiye edilmişti.²⁹⁴ Kadınlar arasında dikme, işleme, yemek ve ekmek pişirme, kıyafet yıkama, sebze yetiştirme gibi ev yönetimi dersleri (*kruzhki*) özellikle popülerdi. Sağlık hizmetinin yanında çocuk bakımı danışmanlığı da yapılıyordu. Yerlilerin büyük ilgisini çeken bu tür pratik meselelerle onların güvenini kazandıktan sonra başka konulara da geçilebilirdi.

²⁹³ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 28.

²⁹⁴ Türkistan Zhenotdel başkanı Serafima Lyubimova: "Sağlık eğitimi sonucunda kadınların sabun kullanmayı ve çocuklarını yıkamayı öğrenmesi tek başına büyük bir kültürel gelişme olacaktır" (1925b, s. 34; 1928, s. 44).

Nadejda Krupskaya, yerli kadınların ilgisini çekmede hekimlerin ve özellikle çocuk bakımı danışma merkezlerinin değerini şöyle sözlerle belirtir: “Rusya’daki diğer köylü kadınlardan daha kötü koşullarda yaşayan ulusal azınlıklara ait kadınların toplumsal emeğe katılmasını istiyorsak, her şeyden önce onlara en yakın şeylerden başlamalıyız. Onlara çocuklarından daha yakın bir şey var mı ki?” (1959a, s. 64). Mutlaka her yurttan okuma yazma okulu, kütüphane, müzik, tiyatro, tarımcılık, beden eğitimi ve başka kurslar bulunur, kadınlara çamaşır yıkama, ev temizleme, ekmek pişirme, yemekleri saklama, çocuk yıkama gibi eş işleri öğretilir, ara sıra filmler gösterilir, bazı öğrenciler şehirdeki okullara gönderilebilirdi. Belli gün ve saatlerde yurda gelen hukukçular ilgili konularda avukat danışmanlığı yaptığı gibi, gerektiğinde mahkemede kadınlara koruma sağlayabilirdi.²⁹⁵ Kadınları kızıl yurtlara çeken bir diğer şey de süt separatörü veya kaymak ayırma aletiydi (Nukhrat, 1929, s. 9, 39, 43-44; *JvR*, 1959, s. 366; *RJKVOSR*, 1973, s. 133-134; Abubakirova, 1974, s. 24-25; Palvanova, 1982, s. 114-117). Ayrıca, yurtlar doğumda ebe desteği sağlıyor ve bunun için doktor bulunduruyorlardı. Burada mutlaka belirtilmesi gereken şey, yukarıda sayılanların tümü ancak seyrek “örnek yurtlar”da olup, büyük çoğunluğu ekipman açısından çok zayıftı (Nukhrat, 1929, s. 16). Hükümetin pek çok başka çabalarında da olduğu gibi, yönetimde açıkça hayranları olmasına rağmen kızıl yurtlar kadro ve finansman bakımından donanımlı olmanın çok çok altındaydı.

Madde madde saymaya gelirse, kızıl yurtların sayısız görevleri vardır. Onlardan bazıları şöyle sıralanabilir:

1. Okuma yazma öğretme
2. Okuma yazmanın önemini anlatma
3. Süreli yayın okuma (okuma yazması var biri sesli okup diğerleri dinleyecek şekilde)
4. Delegeler toplantısının önemini ve hedeflerini anlatma
5. Kadınları kamusal işlere çekme
6. Kadın haklarından bahsetme

²⁹⁵ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 127-128.

7. Sovyet devletinden ve Komünist Partisi'nden söz etme
8. Partiyeye ve *Komsomol*'a²⁹⁶ adaylar hazırlama
9. Kadınları çocuk besleme ve eğitime konularında geliştirme
10. Evlilik çağı hakkında kabul edilen yasalardan haberdar etme
11. *Kalıñ* ve kızı zorla kaçırma gibi davranışların yasadışı olduğunu anlatma
12. Anne ve çocukları koruma
13. Meslek kooperatifleri oluşturma ve onlara uygun kadınları seferber etme
14. Tarımcılık hakkında bilgiler verme
15. Kadınları hijyen ve temizliğe alıştıırma

Bu görevler bir nihay amacın hayata geçirilmesinde birleşirler: Köy kadınlarını Sovyet inşasının tüm alanlarına çekmek (*RJKVOSR*, 1973, s. 113).

Hem eğitim hem eğlence amacıyla yurtlarda sahne oyunları da düzenlenirdi. Antonina Nukhrat, kızıl yurtlar üzerine yazdığı 1929'a ait *Yurtı Koçevki: K Rabote Jenskih Krasnih Yurt* (Göçebe Yurtlar: Kadınların Kızıl Yurtları Üzerine) adlı eserinde, Sovyetlerde "gelişme" çizgisinin iki ucu merkez ile periferinin akla gelebilecek en gösterişli farkını resmediyor. Gezer-yurt görevlileri yerlilere bireysel hijyenin ve temizliğin önemini anlatmak amacıyla, aynen çocuk eğitiminde bazen kullanıldığı gibi, kirli ve yırtık elbise ile kirli bir kazanı sahne oyununda yargılıyorlar (1929, s. 40-43). Elbisenin anlatımına göre, sahibi onu yıllardır değiştirmeden giymiş, hiç yıkamamış, eteğiyle burnunu, kendisinin ve çocuklarının kirli ellerini, ıslak tabakları, çaydanlıkları silmiş, yiyecek içecek dökmüş ve tezek taşımıştır. Kazanın da elbiseninkiyle aynı hikayesi var. Dava sonunda bunlar ölüm cezası alıyorlar, ancak mahkeme hükümlüleri bağışlıyor. Kazak izleyiciler oyunu çok beğenmiş, birkaç gün daha kahkahalarla hatırlamışlardır.

Kızıl yurtlardan alabilecekleri pratik kazanımlar, çok uzak bölgelerden bile muazzam yerli akışına sebep oluyordu. Bunların başında her şeyden önce elbette bedava tıbbi bakım hizmeti gelmektedir. Almatı ilinin kızıl yurduna sağlık hizmeti için günlük 20-40 kişi geliyordu. 1937 yılında Güney Kazakistan'ın Suzak Bölgesine yapılan bir kızıl yurt

²⁹⁶ Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin gençlik yapılanması (*Vsesoyuznyy Leninskiy Kommunistiçeskiy Soyuz Molodyoji*, kısaca *Komsomol*).

seferinin, bir yaz içerisinde 3.275 kişiyi muayene edip, 4.500 reçete verdiğini ve 1.047 tıbbi prosedür gerçekleştirdiği görülmektedir (Abubakirova, 1974, s. 45; Michaels, 2003, s. 158). Bir yurt için bu çok büyük bir sayıdır. Bu açıdan bakıldığında kızıl yurtlara toplumda güven inşa etmenin başarılı örnekleri olarak bakılabilir.

Hesap ve istatistik yürütmede aşırı titizliğiyle bilinen SSCB’de kızıl yurtlar aşağıdaki bilgilerden oluşan rapor hazırlamak zorundaydı²⁹⁷ (*RJKVOSR*, 1973, s. 114):

1. Yurdu bir günde kaç kişi ziyaret ediyor? Onun içinde:
 - a. Kadın
 - b. Erkek
 - c. Komsomol üyesi
2. Sürekli gelenlerin sayısı kaçtır? Onun içinde:
 - a. Kadın
 - b. Erkek
3. Ziyaretçilerin ortalama yaşı
4. Ziyaretçiler hangi konularla ilgilenmektedirler?
5. Kızıl yurdun işinde ne gibi zorluklar var? Parti ve Sovyet organları yeterli derecede ilgileniyorlar mıdır?
6. Kızıl yurda gelmek isteyen kadınlar ne tür zorluklarla karşılaşmaktadırlar?
 - a. Çocuğunu bırakabileceği biri var mı yoksa çocuğuyla mı gelmektedir;
 - b. Kızıl yurdun faaliyetlerine katılmasına kocası engel oluyor mudur;
 - c. Kadının kendi toprağı var mı yoksa ebeveynlerinki midir;
 - d. Toplumun kızıl yurtlara ne kadar ilgisi vardır.

Ziyaretçilerin yoksullardan oluştuğuna dikkat ediliyordu, zenginlerin eşleri ile kızlarına kızıl yurtda hizmet verilmiyordu (Nukhrat, 1929, s. 24). 1930 yılında Sovyet Doğusunda 103 kadın kulübü, 364 kızıl köşe, 150 kızıl yurt hizmet veriyordu (Vagabov, 1968, s. 103).

²⁹⁷ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 129.

3.6. HÜCUM POLİTİKASI

8 Mart 1927 tarihinde Türkistan’da devrimin geçmiş on yılı boyunca daha görülmemiş bir olay oldu, daha doğrusu başladı. Büyük sayıda Müslüman kadın Türkistan şehirlerinin meydanlarına 8 Mart kutlamaları için akın etti. Taşkent, Semerkant, Buhara, Fergana, Kokand, Andijan, Namangan gibi büyük şehirlerde kadın peçeleri ortaya atılıp kocaman ateşler yakıldı. Bu ateş devrimin onuncu yılında ilan edilen *Hücum* (Rusçada da aynen Özbekçedeki karşılığı kullanılmıştır: *hujum*) kampanyasının haykıran ilanıydı. 1927 yılı bölge halkı için yeni bir dönemin başlangıcı, Bolşeviklerin sözleriyle, geri kalmış ataerkil-kabilesele bir yaşam tarzının asırlık temellerine, eski yaşam tarzına (*starıy bit*) büyük bir saldırı dönemi idi. 1926 yılı sabırlı, hesaplı ve istikrarlı bir çabayla yeni bir toplum inşa etmenin son yılı oldu. Bundan sonra Parti, Türkistan toplumunun temellerine doğrudan, vahşice, güçlendirilmiş bir şekilde saldırmaya karar vermişti. Kadın kitlelerinin toplu olarak başörtülerini açması, Hücumun hem amacı hem de geleneksel Müslümanı “çağdaş” Sovyet vatandaşına geçirmenin en etkili yolu olarak görüldü (Keller, 2001, s. 106; Corcoran-Nantes, 2005, s. 45).

Paranjaya karşı mücadele genellikle Özbekistan’da gerçekleşmiş olup, Kırgızistan ile Kazakistan için ikisinin de güney bölgelerinde yaşayan Özbek ve Uygur nüfusuyla ilgiliydi.²⁹⁸ Kendisinin birincil amacı olarak “kahrolsun paranja” (*doloy paranju*) sloganıyla ün salmış kampanya, halbuki bir tek geleneksel giysiye karşı mücadeleden ibaret değildi. Kadınları “pis kokulu” peçe (*paranja, çaçvan, çimmet*), çok eşlilik, çocuk evliliği, *kahñ* ve başka geleneksel uygulamalardan kurtarmaya yönelik şok saldırıya, din adamlarının toplu tutuklanması ve camilerin kapatılması gibi İslami kuruluşlara yönelik saldırılar eşlik etti. Paranjaya olan atak, kadınların fabrikalarda ve zanaat kooperatiflerinde istihdam edilmesi, kadın kulüplerine çekilmesi, meslek okullarına, dikiş okullarına gönderilmesi ve anaokulların, yatılı okulların açılması gibi ekonomik açıdan özgürleştirici faaliyetlerle eşlik edilmesi gerekirdi.²⁹⁹ Yerli komünistler, kültürel devrime duydukları coşkuyu belirtmek için kız ya da erkek fark etmeksizin yeni doğan

²⁹⁸ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 96.

²⁹⁹ AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 84, varak 5-6, 11; KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 14, 76; defter 981, varak 14, 38.

çocuklarına, kolhozlara, fabrikalara ve kulüplere Hudjum ismini veriyorlardı.³⁰⁰ Bu tez çalışmasında eserine başvurulmuş Özbekistanlı 1927 doğumlu tarihçi kadın Hudjuma Şukurova da ismini Hücüm kampanyasından almıştır. Hücümün başladığı ertesi yıl Parti, bölgede asırlardır kullanışta olan Arapça yerine tüm Türk cumhuriyetlerine yeni bir Latin alfabesi getirdi (Nukhrat, 1928, s. 5; 1932, s. 26; Keller, 2001, s. xv).

Elde 8 Mart'tan itibaren yaz sonuna kadar farklı şehirlere ait kesik kesik bilgiler vardır. 8 Mart gününde Taşkent ile Fergana illerinde içer bin, Semerkant'ta 700, Andican'da 280 kadın yüzünü açtı. İki ay geçtikten sonra 1 Mayıs'a gelindiğinde bu illerin her biri için rakamlar birkaç kere katlanıyordu. 22 Mart ve 1 Haziran 1927 yılında Kırgızistan'ın Oş ve Celal-Abad illerinde de çok sayıda kadın kaydedildi³⁰¹ (*VORJSAK*, 1971, s. 189-190; *RJKVOSR*, 1973, s. 135; Aminova, 1975, s. 150, 154). Bir tek 8 Mart günü Özbekistan'da 10 bin kadın peçelerini yaktı. İlk yılın toplam bilançosu olarak Mart-Mayıs 1927 yılı için en çok tekrarlanan sayı 90 ve 100 bin kadını göstermektedir³⁰² (Massell, 1974, s. 245; Palvanova, 1961, s. 96; 1982, s. 182; Şukurova, 1970, s. 187; Northrop, 2004, s. 97). 1928 ve 1929 yıllarında da 8 Mart ve 1 Mayıs gibi özel günlerde gösteriler tekrarlanmıştır. Bu sayılarla kafa yormayı bırakıp, gerçeğe bakılırsa sayımların hiçbirinin ne nihai doğruluğu ne de önemi vardır. Çünkü, sabah yüzünü açan on kadından dokuzu akşam tekrar kapanıyordu. Bundan dolayı istatistiksel veriler doğru bir şekilde oluşturulamıyordu.

Fannina Halle'nin yaptığı ilginç karşılaştırmaya göre, bir Özbek kadını sokağa ilk kez başörtüsüz çıktığında kendisini, bir Avrupalı kadının sokağa tamamen çıplak çıktığında hissettiği gibi hissedirdi (1938, s. 173). Özbekistan'da, Kırgızistan'da işçi kadınlar fabrikalara gelince erkekler önünde de olsa paranjalarını çıkarıp, eve giderken ya da mahalleden geçerken tekrar giyiyorlardı. Böyle şeylere 1940'larda da rastlanıyordu. Sokakta yürürken insanların hakaretlerine ve alay etmelerine maruz kalırken, eve gelince de akrabalarının düşmanlığını buluyorlardı. Bazı seyrek durumlarda komünist kocaları desteklese de, anne babası, kaynanası, ablası, yengesinin yerip çekiştirmesinden kurtulamazdı. Yüzünü açan ve gelir elde etmek için işe, pazara çıkan kadın yerlilerin

³⁰⁰ *Pravda Vostoka*, 21 Nisan 1940, "Na Fabrike "Hudjum", №92, s. 1.

³⁰¹ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 48, 55, 97; *Bezbojnik*, Mart 1929, "Doloy Çadru", №6, s. 17.

³⁰² V. Moskalev, 150 bin sayısını tercih etmektedir (1928, s. 43).

gözünde *jalyab* (orospu), diğer bir deyişle kolay erişilebilir kadın oluyordu (Lyubimova, 1925d, s. 6; Nukhrat, 1932, s. 28; Kunitz, 1935, s. 298-300; Tatıbekova, 1975, s. 36). Evde ve dışarıda karşılaşılan bu tür hakaretler kadınların çektiği şiddetin en yumuşağıydı. Paranja yüzünden dayak yiyen, evden sokağa atılan, bir grup erkekle ya da kendi kardeşleriyle tecavüz edilen, öldürülen kadınların genel tablosu *İkili Baskı: Bolşeviklerle Yerli Erkekler Arasında Kalan Kadınlar* bölümünde ele alınmıştır.

Açılan kadınlara yönelik uygulanan şiddete karşı önlem almak için Özbekistan Ceza Kanunu'na 274-b numaralı "paranjadan kurtulan kadınlara yönelik uygulanan şiddete karşı" madde eklenmişti. Böyle suçlar aynı Ceza Kanunu'nun 64. Maddesine göre en ağır suçlardan biri terör eylemi olarak kabul ediliyordu. Bu tarz davalarda gösteri mahkemeleri düzenleniyordu ve ilerleyen senelerde onlarca katil gösteri davalarında mahkum edilmişti³⁰³ (Şukurova, 1970, s. 192; *VORJSAK*, 1971, s. 91-92; Aminova, 1975, s. 96). Ancak bu yeterli miydi? Fiziksel şiddetle karşı karşıya kalan kadınların sayısına bakılırsa, yeterli olduğu hiç söylenemez. Açıkçası, Sovyet liderlerinin Doğu insanını düşünmeyen, onu anlamak istemeyen Avrupamerkezciliği kelimenin tam anlamıyla kadınları kitlece ölüme mahkum etmekle eşdeğer oldu (Corcoran-Nantes, 2005, s. 46). Böylelikle yaptığı yenilikte hiç kimseden destek bulamayan, daha da önemlisi gelecek hayatı ve kendi güvenliği için endişelenen kadınlar umutsuzluktan yüzlerini tekrar kapatıyorlardı. Örneğin, kimi raporlara göre Margilan'da başı açık 3.000 kadından 2.600'ü, Pskent'te 1.500 kadından 1.470'i, 8 Mart 1929'da Kırgızistan'ın Oş ilinde açılan 9 bin kadından da büyük çoğunluğu 9 Mart'ta yeniden örtünmüştü (Palvanova, 1982, s. 185; Northrop, 2004, s. 97; Corcoran-Nantes, 2005, s. 46).

1929'un ortalarından sonra kitle hareketi bir ölçüde gerilemeye başladı (Corcoran-Nantes, 2005, s. 47). Bunun bir nedeni, yerel hükümet görevlilerinin birbiriyle yarışarcasına on veya hatta yüz binlerce açılan kadınlardan bahsettikleri baş döndürücü raporları sonucunda ortaya çıkan coşkuydu. Böyle heyecan ortamında kaydedilen kadınların sayısı ile ilgili sahadan yanlış veriler de gelmekte olduğunu yöneticiler fark

³⁰³ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 48, 61; defter 982, varak 127. Katillerin gerçekten cezalandırılmadığını görmesi, korkuya kapılmış kadınlar için yüzlerini açmaya teşvik oluyordu (KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 982, varak 63, 77).

ediyordu. Semerkant'ta 70 bin kadının peçesinden kurtulduğu ilan edilmişti, yoksa zaten şehrin nüfusu zar zor bu kadardı. Andican'da ise 3 bin yerine 30 bin rakamı verilmişti. Yukarıdan sürekli zorlayan rejimin gözünü boyamak veya rekor için rakamları şişirmek isteyen kimi yerel görevlilerin, zaten yüzlerini kapatmayan Tatar veya Kırgız kadınlarını toplantıdan toplantıya gezdirip “başörtülerini” birkaç kez “resmen” açarak hile yaptıkları da görülmüştür (Massell, 1974, s. 286; Palvanova, 1982, s. 179; Northrop, 2004, s. 105). Sonuçta, şimdiye kadar benzeri görülmemiş başarılarından sonra mesele kendi haline bırakıldı.

Hücum'u sadece 8 Mart bayram günü gösteriş için yapılacak geçici bir kampanya olarak anlayan yerel Parti üyeleri de yok değildi, hele öyle düşünen kadınlar. Onlar hemşehrilerine örnek göstermesi teşvik ediliyordu,³⁰⁴ ancak beklendiği gibi her Özbek komünist buna hazır değildi. Fergana Bölgesinde yapılan kontrol sonucunda, 412 komünistin 43'ünün direktifleri ihlal ettiği ve karılarının yüzünü hâlâ açmadığı, eğitime ve toplantılara göndermedikleri ortaya çıkmıştı (Halle, 1938, s. 174; Palvanova, 1961, s. 99). Ancak gerilemenin asıl nedeni, bu kadar büyük ölçekli emansipasyon kampanyasının, pratik önlemlerle yeteri kadar desteklenmemesiydi. Başörtüsünü çıkarıp atan kadınlar kendi haline bırakıldı, onları ekonomik ve kültürel açıdan özgürleştirecek iş, eğitim ve sosyal hizmet imkanları sağlanmadı, yerli dilleri bilen memurlar bile eksikti, Zhenotdel de bu kadar büyük baskıyı kaldıramadı.³⁰⁵ Kısacası, en büyük sorun, işin en başından olasılıklar doğru düzgün hesaplanmadan, ekonomik temeller hazırlanmadan hayata geçirilen kampanyanın güçler dengesizliğiyle yüz yüze kalması oldu (Lyubimova, 1928, s. 18; Nukhrat, 1932, s. 27). Hücum'un katı bir şekilde sürdüğü 3 yıl içerisinde ne kadar kadının gerçekten paranjadan ebedi olarak kurtulduğu kesin bilinmemektedir. Kesin olan bir şey şudur ki, Türkistan kadınının dış görünüşünün kökten değişim süreci bir kere başladıktan sonra kuşkusuz devam edecekti. Kuşakların değişimiyle, eskiyi hiç görmeden Sovyet gerçekliğinde doğmuş ve Sovyet eğitimini görmüş insanların dine, kültüre ve kendilerine bakışı kesinlikle farklı olacaktı.³⁰⁶

³⁰⁴ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 111; defter 981, varak 58.

³⁰⁵ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 150; defter 982, varak 92, 123-125.

³⁰⁶ *Bezbojnik*, Haziran 1925, “Oplot Pokoleblen”, M. Kuybişeva, №5, s. 2.

3.7. İKİLİ BASKI: BOLŞEVİKLERLE YERLİ ERKEKLER ARASINDA KALAN KADINLAR

Bolşeviklerle Türkistanlıların en büyük farkı, toplumsal cinsiyet reformlarının yerel halk tarafından, Rusların İslam'a ve Müslüman aileye doğrudan saldırısı biçiminde algılanmasıydı. Kadınlara boşanma hakkının tanınması, 1925-1926 yıllarında yerli erkeklerin, hükümeti Müslüman ailesine nifak tohumları ekmeye çalışmakla suçladığı isyanlarına neden olmuştu. En üzücü olanı, bir tek Komünist Partisi ile işbirliğine girenler değil başörtüsünü açan kadınlar “Ruslara satılan” hainler olarak nitelendiriliyordu. Toplumsal cinsiyet normlarını ihlal edenler veya açıkçası ihanetle suçlanan alay, hakaret, saldırıya, tecavüze uğruyor ve hatta öldürülüyordu (Edgar, 2003, s. 144; 2006, s. 266). Yerel erkek ile kadınların eski yaşam tarzını temelden sarsan Sovyet politikalarını, önceden var olan dünya kavramlarına göre algılamaları kaçınılmazdı. Sovyet politikalarının en vahimi Hücum ise kıyamet terimleriyle yorumlanıyordu, başka bir deyişle, modernleşmekte olan bir hükümetin özgürleştirici kampanyası olarak değil, Allah'ın müminleri denemek veya cezalandırmak için gönderdiği bir veba olarak. Kadınların birden başörtülerini açması, kıyametin kopuşu ve son zamanların habercisi olarak kabul edildiği için de geri çekilme veya uzlaşma mümkün değildi. Cepheleşme müslüman ve kafir meselesine dönüşmüştü (Kamp, 2006, s. 159). Erkeklerin güçlerinin yetmediği Bolşeviklere değil, kendi kadınlarına acımasız şiddet uygulaması da bundan olsa gerek. Böylelikle, Özbek kadınları bu mücadelenin tam ortasında ikili bir saldırı altında kaldılar: Yüzü kapalı kalan kadınlar Bolşevikler, yüzünü açanlar da erkekler tarafından. Zhenotdel aktivistleri, onları açmaya ikna etmek için birçok argümanlar deniyordu, ancak bazı yerel komünistlerin Hücum'u hayata geçirirken zorlama ve baskıya başvurduğu da olmuştur³⁰⁷ (Northrop, 2004, s. 95, 165; Çaha, 2017, s. 5).

Bolşeviklerin din karşıtı kampanyaları sırasında, kadın olsun erkek olsun çoğu Özbek için paranjanın toplum içindeki anlamı değişime uğramıştır. Eskiden gündelik hayatın çok sayıda öğeleri arasından sadece bir tanesi olan paranja, Özbek yaşam tarzının bir sembolü ve Özbek kimliğinin özüne yükselmiştir. Bu yüzden, Bolşeviklerin büyük gayretine rağmen bölgede varolan toplumsal cinsiyet ilişkileri sürmeye devam etmiş veya hatta

³⁰⁷ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 46, 152; defter 980, varak 111.

daha da genişlemiştir. Paranja giymek bazı insanlar için artık sadece dinî bir pratik olmaktan çıkarak “dış güçlere” karşı ulusal direnişe dönüşmüştür denilebilir (Northrop, 2004, s. 13). Northrop ve Edgar, paranjanın eski gelenek adına kavgaya sebep olduğunu, ancak bu mücadele sırasında Özbeklerin gerçekten ulusal sembolüne dönüştüğünü savunur (Northrop, 2004, s. 31; Edgar, 2006, s. 268).

1921 yılında olacak Doğu Kadınları Konferansı’na delegelerin seçimi için, kadınlar Andican yakınlarındaki Karasu köyünde çağrılar yapıyordu. Bu kadınları *basmacılar* öldürüp cesetlerini et pazarına asmışlar (Palvanova, 1961, s. 50). 1923 yılında Amuderya’da kayıkla Taşkent’e okula giden 13 genç kız ve oğlanları *basmacılar* tutup biri dışında hepsini öldürmüşler, bir tanesi kaçmayı başarmıştır (Lyubimova, 1958, s. 19-20; Palvanova, 1961, s. 56).

Muskul-Ai Karimova, Semerkant iline bağlı Cizzak kasabasında peçesini atan ilk kadın olarak biliniyordu. 1926’dan beri Zhenotdel konferanslarının daimi delegesi olmuştur. Bir akşam Karimova, sokakta Mametkul Haydarkulov, Jurabay Umarov ve Atababa Hudaykulov ile karşılaşır. Onlar Karimova’yı kadınlara yönelik işlerinden dolayı suçlamaya çalışırlar, ancak püskürtülürler. Ondan sonra bu üç kişi, onların eşlerini ve kız kardeşlerini “bozduğu” gerekçesiyle Karimova’yı yok etmeye karar verirler. Hudaykulov, Dusmatov ve Umarov, Karimova’nın evine girdiğinde onun 9 yaşındaki kızı uyanır. Adamlar onu bir battaniye ile örtüp, Karimova’yı bir ipe boğarlar ve cesedi kapının direğine asarlar. Ölümün bir intihar gibi görünmesi için cesedin ayaklarına üç tuğla yerleştirirler. Ancak Karimova’nın kızı adamların seslerinden amcası Hudaykulov’u tanımıştı. Adamların ikisi idama, üçüncüsü de 4 yıllık hapse mahkum edilmiştir.³⁰⁸

Çimkent’te Altmışbayev isimli şahıs eve döndüğünde eşini evde bulamamış. Komşularda onu aradıktan sonra kulübe koşup, karısını orada peçesini çıkaran kadınların arasında görür. Kulüpte kadınlar bir daire oluşturup neşeyle konuşuyorlardı, peçeleri ise duvarlarda asılıydı. Altmışbaev toplantıdan karısını çağırdı ve sakince evine gittiler. Eve

³⁰⁸ *Bezbojnik*, Haziran 1928, “Za To, Çto Snyala Parandju”, L. Lebedev, №11, s. 16.

birkaç adım kalınca adam karısını güçlü bir yumruk darbesiyle sersemletti ve onu bir hendeğe attı. Hızlıca evden bir balta getirip, kadının kafasına ve bacaklarına vurdu. Suçlu idama kesilmiştir (*JvR*, 1959, s. 376). 18 yaşında genç Özbek kadının bedeni parçalanmış ve bir kuyuya atılmıştır. 1928 yılında 118 kadın öldürülmüş, 107 aktivist katili idama kesilmiştir. 1929 yılının sadece üç ayında Türkistan böyle cinayetlerin üç yüzünü görmüştür (Pesin, 1971, s. 88; Aminova, 1975, s. 96-98; Stites, 1978, s. 340). 1920'lerin başında Namangan yakınlarındaki Assak köyünde bir adam, yüzünü açan karısını bıçakladı. Altı-Arık'ta öğretmen Satılganova, erkek kardeşi tarafından öldürüldü (Reskov ve Sedov, 1976, s. 63).

Taşkent'te başörtüsü açıldıktan bir gün sonra Kumri-hon adlı kadın bir toplantıdan eve dönerken iki genç erkek tarafından tecavüze uğradı. Kemandi'de dört erkek bir kadına tecavüz ettikten sonra öldürdü. İki adam bir çiftçinin evine gidip kızına tecavüz ettikten sonra ona "Bu devirde bir kadına her istediğini yapabilirsin, soruşturma da olmaz" dediler. Kadınlar genellikle bıçaklanarak veya dövülerek öldürülüyordu. Bir adam, örtünmemiş karısını öldürüp parçalara ayırdı. Dişleri kırılmış ve ağzında bıçak yaraları bulunan bir kadın cesedi daha bulundu. Bir aktivist kadın abisi tarafından silahla vuruldu. Bir kadın işe gittiği için kocasından yediği dayaktan öldü. Bir Parti adayı karısını döverek öldürdü. Bir kişi yüzünü açtığı için karısını ilk boşadı ve sonra öldürdü. Üç kadın boğarak öldürüldü. Bir adam üç kişiyi yardıma çağırıp, paranjalarını bırakmayı planladıkları için karısını ve kız kardeşini öldürdü. Bir milis, başı açık karısı toplantılara gittiği için silahla vurarak öldürdü. Buhara'da bir kadın, örtüsünü düşürdüğü için kayınvalidesi tarafından zehirlendi. Kaşkaderya'da bir adam karısının boğazını kesti ve bir kuyuya attı. Sarak Tepe'de Jurabaeva adlı kadın, yerel bir zengin adamın etkisi altında erkek kardeşi tarafından öldürüldü³⁰⁹ (Kamp, 2006, s. 196-198).

Öldürülenler arasında çok sayıda ismi duyulan aktivist kadınlar da vardı. Örneğin, Özbek aktrisleri Nurhon ve Tursun-oi, 21 Şubat 1934 tarihinde öldürülen Kırgızistan'ın ilk kadın *kolhoz* başkanı ve ilk Komsomol üyelerinden biri Urkuya Salieva (*KSSRT2*, 1973, s. 372; Kamp, 2006, s. 205). 20. yüzyıl Sovyet Türkistan tarihyazıcılığı, Sovyet memurlar, kadın

³⁰⁹ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 53.

organizatörleri veya işçileri tarafından hayatları “kurtarılan” ve kimi durumlarda basmacılar veya başka erkekler tarafından “mahvedilen” kadın kaderleriyle doludur. Onlardan biri Maryam Şarafutdinova’dır. Buhara yakınlarında bir köyde doğmuş Maryam’ın babası Özbek, annesi ise Tatar’dı. O, 10 yaşında paranja giymiş, 12 yaşında da zorla evlendirilmişti. 20 yaşına geldiğinde Maryam kocasından ve köyünden şehre kaçar, orada paranjadan kurtulup çırçır fabrikasına işe girer. Demiryolu işçisiyle evlenip 1919 yılında Partiyeye üye olduktan sonra kadınlar arasında çalışmalara katılmaya başlar. Ancak çok uzamadan görev sırasında basmacılar tarafından öldürülür (JvR, 1959, s. 346). Tursun-oi’un tiyatrodan arkadaşı Sara İşanturayeva, küçük yaşlarında anne babasından ayrılıp başka ailede büyüdü. Evlat edinen ebeveynleri çok fakirdi ve bir gün baba, 9 yaşında Sara’yı 500 rubleye everdiğini belirtir. Kızını vermeyeceğini söyleyen annesi, ertesi gün *kazıya* (İslam’da hakem) yalvarıp sözleşmeyi feshetmeyi başarır. Birkaç yıl sonra yatılı okula yerleştirilen Sara, tiyatroya ilgisini keşfeder. Daha sonra Tursun-oi ile birlikte Moskova’da tiyatro okulundan mezun olup Özbekistan’ın ilk aktrislerinden biri olmayı başarmıştır (Yakubova, 1947, s. 43-45).

1927-1929 yılları arasında Semerkant bölgesel Zhenotdel başkanı, Taşkent Büyükşehir Belediye Başkanı ve Özbekistan’ın SSCB Halk Komiserleri Konseyi Daimi Temsilcisi Jahon Abidova’nın hayatı da Sara İşanturayeva’nınki kadar dramatiktir. 1900 yılında doğan Jahon Abidova, 12 yaşında başlık parası karşılığında bile değil, babasının ödeyemeyeceği borcunun yerine 65 yaşındaki adama dördüncü karı olarak verilmiştir. Kocasıyla beş yıl yaşadıktan sonra, ciddi hastalandığı bir gün ondan kaçar ve yolda bir Rus tarafından bulunup hastaneye götürülür. Hastaneden çıktıktan sonra tanıştığı Tatar hemşirenin ailesinde dört yıl hizmetçi olarak çalışır, ağır işler yapar. 1921 yılında ise Taşkent’te ilk açılan İşçi Fakültesi’ne (*rabfak*) kabul edildikten sonra kadınlar arasında çalışmaya girişir ve böylelikle Jahon Abidova’nın, toplumsal hiyerarşinin en dibinden sadece Özbekistan’ın değil SSCB’nin siyasi zirvesine olan yolculuğu başlamış olur (Halle, 1938, s. 299-302). Bu örnek kadınların hayatları genel hatlarında gerçek olsa da çocukluk ve evlilik dönemlerinde geçirdikleri acı detayları propaganda amaçlı biraz abartılmış veya açıkça uydurulmuş olabilir. Sovyetlerde meşhur insanların biyografileri mutlaka “fakir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir” sözleriyle başlamaktaydı.

Yerel polisler kadınların dahil olduğu vakalara karışmaktan kaçınmak için özellikle dikkat ediyordu. Örneğin, çok sayıda örneği görüldüğü gibi, yerel bir polis memuru bir kadının kocası tarafından dövüldüğünü evde veya sokakta gördüğünde, geleneklerin gerektirdiği gibi müdahale etmemeye çalışırdı. Bu, kadınlar güpegündüz öldürülürken bile geçerliydi. Kurbanın taraftarları tarafından şikayet edildiğinde, polisler “tarafsız” kalmak gerektiğinde ısrar ederlerdi. Tipik bir yanıt şöyleydi: “Bu, karı koca arasındaki özel bir meseledir, kimse müdahale edemez”. Ayrıca, bir karı veya kız (büyük ihtimalle şiddetten dolayı) evden kaçtığına, polisler genellikle kaçakları yakalayıp evine teslim etmek için işbirliği yapardı (Massell, 1974, s. 291).

Vakaların çoğunda kadınlar kendilerinin veya kocalarının aileleri tarafından bazen de Komünist Partisi üyeleri tarafından mağdur ediliyordu. Türkistanlı erkek komünistler genellikle kendi evindekileri “özgürleştirmeye” hazır değildi (Keller, 2001, s. 194; Keller, 2020, s. 183). Kırgızistan’ın Koçkor ilçesi polis başkanı Kadırbayev kendisi de kız kaçırarak evlenmiş, aynı ilçede 9 Parti üyesinin ikişer eşi vardı. Komünist kocalarından dayak yiyen kadınların sayısı çoktu, ayrıca kızlarını erken evlendirmeye de devam ediyorlardı.³¹⁰ Kimileri dayaktan daha ileri gidiyordu. Parti üyesi Nugmanov, “merkezden bir kişi geldi, yeni bir görev vermek istiyor” sözleriyle Özbek aktivist kadınlardan birini kendisine çağırır. Sarhoş arkadaşlarını evinde toplayan Nugmanov kadının arkasından kapıyı kilitler, onu şarap içmeye zorlar ve şöyle sözlerle alay eder: “Yüzlerini açanların hepsi Avrupalıları taklit ediyor. Tüm Avrupalıların şarap içtiğine göre sen de içeceksin”. Nugmanov başkanlığında sarhoş erkek grubu kadına tecavüz ederler. Bu olaydan sonra kurbanın mahallesindeki diğer Özbek kadınları yeniden başörtülerini takıyormuş (Lyubimova, 1928, s. 19). Bu tür olayların önünü kesmek için mahkemelerde özellikle kadınları ilgilendiren meselelerde görev yapmak için kadınlar bulunduruluyordu (VORJSAK, 1971, s. 56). Kadının emansipasyonuna karşılık göstermenin kabul edilemezliği ve suç sayıldığı, gerekirse tüm Orta Asya cumhuriyetlerinin Anayasalarına da yansıtılmıştı (Kazakistan’da 99. Madde, Kırgızistan’da 93. Madde ve Özbekistan’da 121. Madde): “Kadınların fiilen özgürleştirilmesine karşı direniş (yaşı tutmayanların evlendirilmesi, başlık parası ödeme,

³¹⁰ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 982, varak 150, 180; *Pravda*, 10 Nisan 1921, “O Jenşçinah Vostoka”, E. Rivlina, №77.

kadınların eğitime, tarımsal ve endüstriyel üretime, hükümet idaresine ve sosyo-politik hayata katılımına karşı direniş örgütlenmesi) kanunen cezalandırılır” diyordu ilgili maddede.

Din adamları için Bolşeviklerin gelişi dünya sonundan başka bir şey olamazdı, onların gözünde kıyamet kopuyordu desek yanılmış olmayız. Mollalar camilerde ve evlerinde toplanarak peçenin kaldırılmasına karşı kampanyalar yürütüyordu (Lyubimova, 1925d, s. 6; Şukurova, 1970, s. 189). Bolşevik politikasının nihai amacı, tüm kadınların ortaklaşalığını getirmek olduğu ve erkek ile kadınların kocaman battaniye altında birlikte yattıkları yönünde söylentiler de geziyordu. Erkekler Zhenotdel’e *Cinotdel* adını vermişlerdi³¹¹ (Halle, 1938, s. 155, 195; Northrop, 2004, s. 318). 1927-1928 yıllarında meydana gelen birkaç tane depremi, mollalar başörtüsü çıkaran kadınlara Allah’ın bir cezası olarak yorumladılar, insanları da bu konuda uyarmaya çalıştılar³¹² (*JvR*, 1959, s. 376). 1927 yılında Namangan depreminden zarar görmüş, yakınlarını, çocuklarını kaybetmiş kadınlardan oluşan bir kalabalık, bağırarak ve ağlayarak atılan paranjalarını Zhenotdel’in iade etmesini istediler ve tövbe edip Allah’a dua ettiler (Palvanova, 1982, s. 197). 1930 yılında Zarafşan’da başı açık bir kadına Sovyet cenazesi düzenlendiğinde, ayin sırasında toplanan bir kalabalık “Köpeğe köpek ölümü! Yüzünü açan Müslüman kadınlar ölsün!” diye bağırıp taş attılar (Northrop, 2004, s. 317).

Zaman zaman, kadınlarına (karıları ve kızlarına) paranjayı çıkarmasına izin verdiği için erkekler tehdit ediliyor, bazıları da dayak yiyordu. Kadınların kitlesel açılmasını kaldıramayıp kendilerini asacak kadar ileri giden erkekler ve mollalar da olmuştur (Aminova, 1975, s. 143; Keller, 2001, s. 116; Northrop, 2004, s. 171).

Şiddetin genel kapsamını özetleyen güvenilir istatistiksel raporlar yoktur, bu yüzden kurban olanların kesin sayısını kestirmek mümkün değildir (Keller, 2001, s. 194). 1927-1929 yılları için tahminler yüzleri ve hatta binleri kapsamaktadır (Şukurova, 1970, s. 190-191; *RJKVOSR*, 1973, s. 9; Massell, 1974, s. 282). Özbekistan’ın kendisinde bu üç

³¹¹ AKOUB, fon 1, dosya 1, defter 363, varak 61.

³¹² KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 55.

kanlı yılın 2.000 kadının hayatını aldığı söylenebilir (Palvanova, 1982, s. 197; Northrop, 2001, s. 125-126; Kamp, 2006, s. 186; Edgar, 2006, s. 266).

Çağdaş Özbek tarihyazıcılığı Hücum sırasında ortaya çıkan şiddetin tüm sorumluluğunu, yerel sosyokültürel bağlamı dikkate almayı kasten ihmal eden ve önce Özbek erkekleri ve yaşlıları arasında uygun bir açıklama çalışması yürütmeden örtü açma sürecini yapay olarak hızlandıran Sovyet yetkililerine yüklemektedir. Hücum'un nihai hedefi ilerici olmakla birlikte, uygulanma şekli büyük tepkiye neden oldu. Sovyetler, pek çok Özbek erkeği şiddete teşvik eden provokatif başörtü yakma törenleri düzenlemek yerine, toplumsal cinsiyet meseleleri hakkında daha fazla kamusal tartışma düzenleyerek ve kitleler arasında uygun eğitici ve açıklayıcı çalışmalar yürüterek Hücum'u kademeli olarak tanıtmalıydı (Ubiria, 2016, s. 193). Dilarom Alimova'ya göre, elde ettikleri başarının coşkusuyla dolu üst düzey Parti yetkilileri, Türkistan'da derin İslam faktörünü kasten görmezden geldiler ve açıkça dinle yüzleşme yolunu seçtiler. Nihayetinde, psikolojik ve dinî faktörlerin ihmal edilmesi, Sovyet Türkistan tarihinin en trajik ve kanlı sayfalarından birine yol açmıştır (1998, s. 150).

Böylelikle, paranjanın “düşüşü” oldukça uzun sürdü ve çok acı vericiydi. Öldürme ile tecavüz dahil kadına yönelik şiddet Hücum kampanyasından çok önce başladığı gibi³¹³ onunla birlikte de bitmemiş, 1930'lara ve hatta 1940'lara kadar devam etmiştir. Özbek kadınların çoğunluğu peçeyi ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde terk edecektir, aynı zamanda, 1960'larda bile halka açık alanlarda yüzleri örtülü yaşlı kadınlar görülüyordu (Gorşunova, 2001, s. 23-24).

3.8. ZHENOTDEL'İN KAPATILIŞI VE AŞAĞIDAN DEVRİMİN YUKARIDAN DEVRİMLE YER DEĞİŞTİRMESİ

1929'un ortalarına gelindiğinde, üst düzey liderlerin Doğu'daki paranja ve başörtü meselesine olan ilgisini kaybettiği açık hale geldi, Ocak 1930'da ise Kadın Bölümü'nün

³¹³ Kırgızistan'da ilk aktivist kadın 1921 yılında öldürüldü, ismi Holmatova idi (Aminova, 1975, s. 77). 1921 yılında Buhara'da sokakta bir erkekle konuştuğu için, Buhara Zhenotdel başkanı L.A. Otmar-Ştein Sovyet polisleri tarafından göz altına alınmıştı (Reskov ve Sedov, 1976, s. 63).

kendisi de kapatıldı. Zhenotdel'in ani ortadan kaldırılışı, Yahudi İşleri Bölümü (*Yevseksiya*) ve İstatistik Bölümü dahil diğer bazı bölümlerin de tasfiye edildiği Merkez Komite'nin geniş bir yeniden yapılanmasının bir parçasıydı. Zhenotdel yerine cumhuriyetlerin Parti Merkez Komitelerinde Ajitasyon ve Kitle Kampanyaları Bölümü (*Agitmass*) altında kadın sektörleri (*Jensektor*) oluşturuldu. Kadın Bölümü'yle birlikte Kadınların İşini ve Yaşamını İyileştirme Komisyonu (KUTB) da 1932 yılında *jensektor*larla değiştiriliyor ve bundan bu yana kadınlar arasında örgütlenme görevini *jensektor*lar üstleniyordu (Goldman, 1996, s. 63). Zhenotdel'in kapatılışının sebebi olarak bölümün çok fazla işi bir anda yapmaya çalıştığı gösterildi. Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Lazar Kaganoviç, kadın bölümlerinin kendi gelişme seyrini tamamladığını ve artık ilerici bir merkez olmaktan çok bir "fren" haline geldiğini yazdı. Ayrıca, Zhenotdel'in kendi zamanında kadınların Partiye ve hükümete girmeleri konusunda başarılı işler yaptığını, ancak kadınların ekonomik, devlet ve parti yaşamına aktif olarak katılmaya başlaması nedeniyle de artık gereksiz kaldığını da belirtmişti. Zhenotdel'den de kısa ömür süren kadın sektörleri 1934 yılında ortadan kaldırılmıştır (Çirkov, 1978, s. 68; Goldman, 1996, s. 65-66; 2002, s. 51-54; Schrand, 1999, s. 1455; Yukina, 2007, s. 453).

Zhenotdel'in tasfiyesi, onun son başkanı Aleksandra Artyuhina ve onun gibiler için çok erken ve istenmeyen bir karar oldu (Levorskiy, 1931, s. 5-6). Artyuhina, en azından Türkistan ve Kafkasya cumhuriyetlerinde "bir müddet daha" kadın bölümlerine ihtiyaç hissedildiğini belirtmişti. Hatta tüm Sovyetlerde şehirlerde kapatılabilirken, kırsal alanlarda kalması gerekirdi, çünkü şehir dışındakiler hesaba alındığında Partide, endüstride ve eğitim sektöründe güçlü bir kadın varlığı/rezervi (*jenskiy aktiv*) daha oluşmamıştı.³¹⁴ Devrimci değişimlerin başlangıcında bile son derece radikal bir proje olarak algılanan Zhenotdel'in kapatılması, ülkede demokrasinin geri çekilişinin bir göstergesi ve Sovyetlerde "gerçek" kadın proleter hareketinin sonu oldu (Stites, 1976, s. 191; 1978, s. 345; Lewin, 1978, s. 41; Clements, 1992, s. 496; Goldman, 1993, s. 338; 1996, s. 46-47). Türkistan'da Kadın Bölümleri 1940-1950'lerde tekrardan oluşturulup hizmet verdi, ancak bunlar hiç eski Zhenotdel olamazdı. Aşağıdan bir devrim olarak doğan proleter kadın hareketi, erkeklerin elitist ve Stalinist yukarıdan devrimine yenilmiş

³¹⁴ *Pravda*, 19 Ocak 1930, "Soveşçaniye v TsK VKP(b). Tov. Artyuhina" ve "Tov. Razumov", №19, s. 3.

oldu. SSCB’de kadınlar aktif bir kolektif beden olmadılar, sosyalist inşada eski ataerkil devletin ihtiyaçlarını karşılayan kitle haline geldiler. Sonuçta, daha 1908 yılında kadın kongresinde A. Kalmanoviç’in uyarısı ve tahmini gerçek oldu: Kadınlar iktidara gelmezse, ülkedeki karar verme düzeyine yükselmenin ne kadar önemli olduğunu anlamazsa, bunun bedeli mevcut Çarlık rejiminden daha fazla olmayacak ve “yaklaşan sosyalizm erkek sosyalizmi olacaktır” (Yukina, 2007, s. 453).

Zhenotdel’in etkinliği, Lenin’in ifade ettiği gibi “kadın işçilerin kurtuluşu, kadın işçilerin kendi eseri olmalıdır” (1970a, s. 202) sözüne aynen karşılık geliyordu. Zhenotdel çalışanları minik minik adımlarla karınca gibi gerçek devrimi yapıyorlardı (Bilşay, 1925, s. 33). Ancak Sovyetlerde kadın hakları söz konusu olduğunda Lenin’in bir başka sözü kural haline gelmişti, o da “çalışmayan, yemek de yememeli” vecizesidir. 1936 tarihli SSCB Anayasası’nın 122. Maddesinde “Kadına ekonomik, devlet, kültürel ve sosyo-politik yaşamın tüm alanlarında erkeklerle eşit haklar verildiği” belirtilmişse de,³¹⁵ o zamanlar Sovyetlerde “insan hakları” çok şartlı bir nitelikteydi ve kavramın manası devlet tarafından belirleniyordu. Gerçekte, o zamanlar kadınların eşitliği yalnızca sanayileşme, kolektifleştirme ve diğer sosyalist inşa türlerine erkeklerle eşit temelde aktif katılımları olarak tanımlanıyordu. Gerekirse bu aktif katılım yukarıdan zorlanıyordu ki, kadınlar “büyük emek ordusu”na dönüşsün. SSCB’nin 1936 Anayasası’nın 118. Maddesine göre, SSCB vatandaşları çalışma hakkına sahipti, ancak bu çalışma hakkını aynı Anayasanın ve Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan’ın 1937 Anayasalarının 12. Maddeleri şöyle tanımlıyordu: “SSCB’de emek, “çalışmayan, yemek de yememeli”³¹⁶ ilkesi gereğince sağlıklı her yurttaş için bir görev ve onur meselesidir”. Bu yüzden ardı arkası kesilmeyen Sovyet kitaplarında, propaganda broşürlerinde, süreli yayınında “SSCB’de kadınlara insan yaşamının ekonomik, kültürel, sosyal ve politik tüm alanlarında erkeklerle eşitlik verilmiştir” ve “kadınlar erkeklerle birlikte fabrikalarda ve tarımda çalışıyorlar” tarzında sözler tekrarlanırken³¹⁷ (Kirsanova, 1936, s. 12-13; Krupskaya, 1937, s. 25-26; *JvSSSR*,

³¹⁵ Aynı ifade Kırgızistan 1937 Anayasası’nın 93. Maddesinde, Kazakistan 1937 Anayasası’nın 99. Maddesinde ve Özbekistan 1937 Anayasası’nın 121. Maddesinde geçmektedir.

³¹⁶ İngilizcesi “He who does not work, neither shall he eat” olarak geçen “Çalışmayan, yemek de yememeli” cümlesi, geleneksel olarak Yeni Ahit’ten Havari Pavlus’a atfedilen bir vecizedir. Daha sonra birçok başkaları tarafından tekrarlandığı gibi, 20. yüzyıl başlarında Vladimir Lenin tarafından da Sovyetlerde çalışma ülkesi olarak alıntılanmıştır (Lenin, 1969c, s. 311, 1974a, s. 203).

³¹⁷ *Pravda Vostoka*, 15 Şubat 1940, “Doloy Paranjü”, M. İslamova, №37, s. 3.

1937, s. 14-15; *JDSSSR*, 1963, s. 6-7; *RJKVOSR*, 1973, s. 10), aslında bunlar kadının çalışmamaya hakkının yokluğu anlamına geliyordu.

4. BÖLÜM

STALİN DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN'DAKİ KADIN POLİTİKALARI

4.1. HER ŞEYDEN ÖNCE ÜRETİM, İNSANDAN ÖNCE ÜRÜN

Karl Marx'ta en büyük kapitalizm eleştirisi, onun meta fetişizmi yaratmasıdır. En kısa anlatımıyla meta fetişizmi, insanın kendisini yarattığı ürüne bağlı hale gelmesi, onun kölesine dönüşmesidir. Buna göre ürün insandan da değerli hale gelir. Komünizm ise işçileri sermayenin sömürsünden özgürleştirerek, her insana kendi emeğinin ürününe sahip olmasını ve emeği aracılığıyla insani potansiyelinin en yüksek seviyesine çıkabilmesini mümkün kılmalıydı. Stalin'in Sovyetler Birliği'ne baktığımızda, en ileri gelişmiş kapitalist ülkelerde dahi hayal edilemeyecek meta fetişizmine tanık olmaktadır. Ülkede çalışmaktan daha değerli ve zorunlu hiçbir şey yoktur. Üstelik, Marx'ın hayalinde insan emeği aracılığıyla özgürleşirken, “çalışmayan, yemek de yememeli” sözlerini Anayasanın kendisine çiviyle kazıyacak kadar ileri giden Sovyetlerde, emek tersine insanı köleleştiriyordu. Türkistan'ın kırsallarında kolhoz hayvanları insanlardan daha önemliydi, insanlar ölebilir ama hayvanlar ne pahasına olursa olsun muhafaza edilmeliydi. Bunun adı “her şeyden önce üretim”dir. Fabrikalarda ve kolхозlarda üretilen ürünler (tahıllar, et, süt, yağ vs.) toplanıp gideceği için ülke boyunca iş yerlerinde hırsızlık yaygınlaşmıştı. İnsanlar kendi emeğinin ürününe çalışıyorlardı. Bu, hiç kuşkusuz, Marx'ın hayallerinin büyük bir kabusu dönüşmesinden başka bir şey olamaz.

Stalinizm 1920'lerin ütopyasının sonu da değil, “akıllı” *yukarıdan* “akılsız, tembel ve hatta suç eğilimli” *aşağıya* dayatılan ve özerk yaşam deneylerine izin vermeyen tek bir ütopyacı vizyon ve plan, Thomas Hobbes'un Leviathan'ıdır. Leviathan'ın amacı, tüm alternatif “sosyalizm”leri yok edip, milyonlarca Sovyet vatandaşlarının enerjisini çok küçük azınlığı oluşturan rejim tarafından tanımlanan görevlere tabi kılmaktır: ülkenin hızlı sanayileşmesi, özerk sivil toplumun ortadan kaldırılması ve köylülüğün kolektifleştirilmesi. Bu hedefler merkezi örgütlenme ve son derece otoriter siyasi kültür, komuta ekonomisi, savaş dışı alanlarda da “saldırı, savaş, cephe” tarzında askeri

terminoloji kullanımı,³¹⁸ durmayan çalışma temposu, katı militarizasyon ve sınıf savaşında hiç yumuşaklık kabul etmeyen kararlılıkla hayata geçiriliyordu. Bunların yanında, toplam günlük nüshası her vatandaşa birkaç taneden düşecek sayıda olan Sovyet gazete ve dergilerinin bu hedefleri tekrarlayan korosu ve aynı sayfalardan fişkırarak refah efsanesi ve insanların “sınırsız mutluluğu” hikayeleri, bir nevi yarı tanrıya dönüşen baba, öğretmen, lider, büyük Stalin’in sosyalizm ütopyasındaki günlük hayattır (Görsel 12) (Stalin, 1951, s. 350-351; Çesnokov, 1952, s. 373, 450; Stites, 1989, s. 226-228, 247-249; Osokina, 2008, s. 131). Yukarıdan dayatılan bu hedefler kimsenin görüş hattından düşmemesi için, süreli yayının sayfalarından, radyodan, televizyon ekranlarından ve ayrıca fabrikalarda, sokaklarda asılı pankartlardan süslü yazılarla insanların yüzüne vuran bir sloganlar ülkesidir SSCB. Stalin’in 1936 Anayasası Sovyet vatandaşlarına ifade ve basın özgürlüğü (125. Madde) vaatmesine rağmen bunları yerine getirmemişti, ya da daha net konuşmak gerekirse, bu özgürlükler ancak Parti tarafından dikte edilmiş bir şekilde hayata geçirilebilirdi.

³¹⁸ Örnek için bkz., *Pravda Vostoka*, 18 Ocak 1940, “Boyeviyeye Zadaçi Bol’şevikov Çirçikstroya”, №15, s. 3; *Pravda Vostoka*, 16 Nisan 1940, “Boyeviyeye Zadaçi Neftyanikov Uzbekistana”, №88, s. 1; *Pravda Vostoka*, 21 Mayıs 1940, “Boyevaya Zadaça Kolhozniñ Partorganizatsiy”, №115, s. 1.

Görsel 12. *Pravda Vostoka* gazetesinin birinci sayfası, 2 Kasım 1936, №254

İnsanların mutluluğu ile birlikte Anayasada kadınlara “garantilenen” özgürlükler, Richard Stites’in ifadesiyle, işaretler ve sembollerden oluşan bir semiyotik yapının yalnızca parçaları olarak dil biçimlerinden ibaretti (Stites, 1989, s. 247). Buna benzer olarak Fransız felsefeci Jean Baudrillard’ın simülasyon tezine uyarlandığında, Sovyetler Birliği, kendisinin yokluğunu gizleyen, gerçekte hiç aslı olmayan bir şeyin kopyası olan simülakrlar dünyasında bulmuştur kendisini. Marksizmin Alman babalarından itibaren kuramsallaştırılan kapitalizm eleştirisi Bolşevikler arasında da bolca tekrarlanıyordu. Kapitalist dünyanın işçilerini, kitlelerin “kölece itaatine” bağlı uyuşturulmuş, korkutulmuş, aldatılmış, sömürülmüş, köleleştirilmiş, körü körüne inanmış zavallılar olarak resmederlerken, kapitalist Batı’da kadınların ucuz emek olarak sömürüldüğünü anlatırlarken (Zalkind, 1927, s. 72; *JvSS*, 1933, s. 11; Serebrennikov, 1934, s. 19, 47; *JvSSSR*, 1937, s. 9, 29; Çesnokov, 1952, s. 7), bu sıfatların kendilerine daha çok yakıştığının farkında değillerdi. Muhtemelen farkında olsalar da değillerdi. Baudrillard’ın simülasyon dünyası ancak böyle bir anlamsızlık durumunda varolabilir. Sovyet yazarı A.A. Fedotov’un 1930’larda Amerikalı tarımcılara yakıştırdığı sıfat aslında Türkistanlı tarımcılara daha uygun düşebilir: “onlar pamuğun kölesiydiler” (Kunitz, 1935, s. 173).

Bu tez çalışmasının üçüncü ile dördüncü bölümlerinin kırılma noktası, 1920’lerin sonu ve 1930’ların başında, nispeten ılımlı ve kademeli Yeni Ekonomi Politikası’nın (NEP) ve kadınların “özgürleştirilmesini” kadınların kendi ellerinde tuttuğu Zhenotdel gibi aşağıdan devrim inisiyatiflerin terk edilmesi ve hızlı sanayileşme, kolektifleştirmenin Beş Yıllık Planlarının benimsenmesidir. Lenin de geçici bir politika olan NEP’in gelecekte sona ermesi gerektiğini biliyordu, 20 Kasım 1922 yılında yaptığı konuşmasında “bir gün, yarın değil ama birkaç yıl içinde NEP Rusya’sından sosyalist Rusya’ya geçilecektir” demektedir³¹⁹ (1970d, s. 309). Stalin bu geçişi hızlandırmak için elinden gelen herşeyi yapmıştır. Bu “yıkıcı ve yapıcı”, şiddetli ve gerekirse ütöpik geçiş için “Stalin devrimi” terimi kullanılmaktadır. Stalin devriminin amacı, hızlı ekonomik kalkınmayı teşvik etmek için devlet planlamasını kullanarak sosyalizmin ekonomik temellerini atmaktır. Basit anlamda bu, ne pahasına olursa olsun (insan hayatları dahil) devleti ve ekonomiyi inşa

³¹⁹ *Pravda*, 21 Kasım 1922, “Reç’ tov. Lenina na Plenum Moskovskogo Soveta”, №263, s. 1.

etmek demektir. Dönemin bir diğer özelliği, politik muhalefetin ve onunla birlikte esnekliğin, deneyin ve kuraldışılığın yokluğudur (Stites, 1989, s. 232-233, 241; Fitzpatrick, 1999, s. 4, 17).

Gelişmiş kapitalist devletler ile SSCB'nin arasındaki mesafeyi telafi etmek için hızlı sanayileşmenin gerekliliği, bunun için tüm sağlam vücutlu insanların seferber edilmesi, ulusun militarizasyonu ve hedeflerin açıklanmasında savaş terminolojisinin kullanımı, Stalin'in kendisinin icadı değildi.³²⁰ Sovyetlerdeki bitmeyen yarışın ve çalışma temposunun kökenleri devrimin kendisine kadar gitmektedir. İşçiler ordusu (*trudovaya armiya*) sözünü Lyubimova 1921 yılında kullanmaktadır (1921, s. 30). İç savaşın ertesi 1921 yılında terk edilen Lev Troçki'nin savaş komünizmi anlayışı da (*voyenniy kommunizm*) kaybolmuş değildi. 1924'te "Geleceğin Savaşında Cephe ve Arka" başlıklı makalesinde komutan Mihail Frunze toplumun askerileştirilmesi (*voyenizatsiya obşçestva*) kuramını ortaya atıyordu. Ona göre, bundan sonraki savaşlarda cephe arkasının, cephenin kendisi kadar veya hatta ondan daha önemli bir rolü üstlenmesi gerekiyordu (1951, s. 254-255):

Önümüzdeki savaşlar, tarafların tüm ekonomik ve politik temellerini sıyan, uzun ve acımasız bir rekabet karakterine bürünecektir. Strateji diliyle konuşmak gerekirse bu, yıldırım hızıyla kararlı saldırı taktiğinden yıpratma taktiğine geçiş anlamına gelmektedir. Günümüzde cephe ile arka arasındaki bağlantının çok daha yakın, daha acil ve kararlı hale gelmesi gerekiyor. Cephenin durumu arka tarafın durumuyla belirlenir, bu anlamda savaşın ağırlık merkezi cepheden arkaya doğru kaymaktadır. Dolayısıyla, ülkenin savunmasını güçlendirmede arka tarafa yeni bir rol, yeni görevler ve yöntemler yüklenmektedir. Savaş sürdürmenin yükü tüm halkın, tüm ülkenin omuzlarına düştüğünden, askeri operasyonların genel gidişatında arka kısmın yeri bu kadar önem kazandığından, doğal olarak barış zamanında bunun için kapsamlı ve sistematik hazırlık yapılması gerekmektedir.

Lenin'in görüşünde, dünyada bir sosyalist devletin yaşamasının kendisi kapitalist ülkelerle sürtüşmelerin ve hatta savaşın ortaya çıkması için yeterliydi. Sosyalist devlet, devrimin kazanımlarını koruması için "savunma savaşları"na gitmeye mecbur kalabilirdi.

³²⁰ Moshe Lewin, Stalin'in hem siyasi bir parti olarak Bolşevizmi hem de onun yol gösterici stratejik yönelimi olan Leninizm'i ideolojik ve fiziksel olarak ortadan kaldırdığını ve devlet kurmada Lenin'in fikirlerinin bir tanesini bile takip etmediğini belirtmiştir (2005, s. xxvii-xxviii). Lenin'i Stalin'in diktatör devlet imajından kurtarmak isteyen Moshe Lewin, Lenin'in Partide diktatör değil bir lider olduğunu belirtir. Onun liderliği tartışmasızdı, ama bu Lenin'den bitmeyen düşünce ve örgütlenme çabası gerektiriyordu. Sanki liderliğini her gün yeniden onaylıyor ve yeniden fethediyor gibiydi (2005, s. 42).

Savaşın kaçınılmazlığı baştan belli olduğuna göre (Görsel 13), SSCB'nün yapacağı ilk şey çatışmaya hazır hale gelmek olmalıydı³²¹ (Lenin, 1969f, s. 139; 1973c, s. 133, 152). Devrimin ilk gününden itibaren kendisini kapitalizme karşı bir yarış ve savaş pozisyonunda bulan Bolşevik devleti (Boçin, 1930, s. 3; Çesnokov, 1952, s. 379-380), yeni toplumsal sistemin zaferi için en önemli şeyin emeğin verimliliği olduğunu anlıyordu. Kapitalizm, feodalizm döneminde benzeri görülmemiş bir emek üretkenliği yaratmıştı. Demek ki sosyalizm de, ancak kapitalist sistemde mümkün olduğundan çok daha yüksek bir emek üretkenliği yaratması aracılığıyla onu yenilgiye uğratabilirdi (Lenin, 1970a, s. 21; Serebrennikov, 1934, s. 5-6).

Görsel 13. “İşçi ve köylüler Kızıl Ordusu’nun 13. yıldönümüne”, (*Krokodil*, Şubat 1931, №5, s. 1).

Üstteki yazı: “Sosyalist sınırları koruyan üçlü ve...”

Altındaki yazı: “...SSCB’ye saldıracak “kutsal” kapitalist üçlü”

³²¹ KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 980, varak 165.

Batı ile olan rekabetinde Sovyetlerin politik bir klişeye dönüşen baş sloganı “yakala ve geç!” (*dognat' i peregnat'!*), ilk kez Lenin tarafından Eylül 1917’de formüle edilmiştir. Stalinizm döneminin, Lenin’in aşağıdaki iki cümlesiyle özetlenebileceğinin farkına varmak, aynı derecede aydınlatıcı ve ürkütücü olduğu itiraf edilmelidir:

Devrimin yaptığı şey, birkaç ay içinde Rusya’ya siyasi sistemde ileri ülkeleri yakalama şansı vermesiydi. Ancak bu yeterli değildir. Savaş aman zaman bilmez, o şu soruyu acımasız bir keskinlikle ortaya koyar: Ya yok olun, ya da gelişmiş ülkeleri ekonomide de yakalayın ve geçin (Lenin, 1969c, s. 198).

18-31 Aralık 1925 tarihinde düzenlenen Sovyet Komünist Partisi 14. Kongresi, Merkez Komite’ye; SSCB’nin ekonomik bağımsızlığını sağlamak, kapitalist dünya ekonomisinin bir uzantısı olmaktan korumak, bu amaçla ülkenin sanayileşmesi, üretim araçlarının geliştirilmesi ve ekonomik manevralar yapabilmek için maddi rezervlerin oluşturulması talimatını vermişti (*14-y Syezd Vsesoyuznoy Kommunističeskoj Partii: Stenografičeskiy Otčet* [14SVKP], 1926, s. 959). Lenin’in bu sözlerini, 4 Şubat 1931 yılında Sosyalist Sanayi İşçilerinin İlk Tüm Birlik Konferansı’nda yaptığı konuşmasında Stalin bir kural haline getirmiştir:

Sosyalist vatanımızın yenilmesini ve bağımsızlığını kaybetmesini ister misiniz? İstemiyorsanız, onun geri kalmışlığını bir an önce ortadan kaldırmalı ve sosyalist ekonominin inşasında gerçek Bolşevik tempoyu geliştirmelisiniz. Bunun başka yolu yok. İşte bu yüzden devrimin arifesinde Lenin “Ya yok olun, ya da gelişmiş ülkeleri yakalayın ve geçin” demişti. Biz gelişmiş ülkelerin 50-100 yıl gerisindeyiz. Bu mesafeyi on yılda katetmemiz lazım. Ya bunu yapacağız ya da bizi ezecekler (Stalin, 1951, s. 39).

Sosyalist yarışın kökenleri de Lenin’in kendisinde bulunmaktadır. 1917’nin son ayına ait yazısına göre, Sovyet vatandaşlarının daha cesur ve daha inisiyatifli bir şekilde işe koyulması gerekiyordu. Onlar için kitlelerin yarışı, sadece sosyalist bir devlette mümkün olmakla birlikte vatandaşlara kendilerini ifade edebilecekleri, yeteneklerini keşfedip geliştirebilecekleri bir faaliyet olmalıydı. Her fabrika, her köy ve başka her türden işletme birbirleriyle rekabet ederek, emek ve ürün imalatı ve dağıtımını üzerindeki kontrolün pratik organizatörleri olarak hareket edecekti. Ancak yarışarak halk içindeki sayısız yetenekler keşfedilebilir ve yalnızca bu yetenekler Rusya’yı ve sosyalizm davasını kurtarabileceklerdi. Sosyalizmin çalışma kurallarından ve yasalarından tek bir insan kaçamaz, kaçarsa da cezasını görecekti. İki kelimeyle, “çalışmayan, yemek de yememeli”

mantığı evrensel çalışma yükününün pratik, her seviyede vatandaş için anlaşılır emrine dönüşmeliydi (Lenin, 1969c, s. 311; 1974a, s. 195-196, 203-205). Durum böyleyken, anlaşılan, Sovyetlerin, bir bütün olarak toplumun ekonomik verimliliğini artırma adına insanlığın yarısını oluşturan kadınların toplumsal üretime zorunlu bir şekilde dahil edilmesi kaçınılmazdı. Böylelikle, “düşman” kapitalist devletlerle çevrili SSCB için kadınların toplumsal üretime katılımı ekonomik, toplumsal ve hatta savunma açısından önem taşıyordu. Ülke savaşa hazırlanıyorsa, demek bu ülkede hayat da savaş zamanındaki gibi olacaktı.

4.2. SAĞLAM AİLE UĞRUNA KADINLARA VERİLEN ÖZGÜRLÜKLERİN GERİ ALINMASI

Önceki bölümlerde görüldüğü gibi üst düzey komünistler cinsiyetler arası ilişkiler konusunda oldukça muhafazakardı, gençlerin gelişigüzel ilişkilerini doğru görmüyorlardı (Buharin, 1927, s. 101-102; Lunaçarskiy, 1927a, s. 24-25; 1927b, s. 113; Soltz, 1927, s. 67; Zalkind, 1927, s. 75-76). 1920’lerde boşanma hakkının verilmesinin, fiili evliliklerin tanınmasının ardından boşanmaların ve bakımsız çocukların sayısı çok artmıştı. Özellikle büyük şehirlerde tüm evliliklerin üçte ikisi veya hatta dörtte üçü boşanmayla sonuçlanıyordu (Lewin, 1978, s. 54; Goldman, 1993, s. 297-298; Fitzpatrick, 1999, s. 152). Bazı erkekler bir “aileden” diğerine göçüp bir sürü kadını hamile bırakabilirdi. Sovyet sosyologu Semen Wolfsohn gelinen durumu “cinsel anarşizm” olarak betimlemiştir (1929, s. 381).

1920’ler özgür aile sloganıyla geçtikten sonra 1930’un başlarında yavaş yavaş özgür ailenin devrimci ideolojisinden uzaklaşma başladı ve aile, annelik üzerindeki kontrol önemli siyasi hedefler haline geldi. SSCB Merkezi Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi’nin 27 Haziran 1936 tarihli “Kürtajın yasaklanması, doğum yapan kadınlara mali yardımın artırılması, çok çocuklu aileler için devlet yardımının oluşturulması, doğum hastaneleri, kreşler ve anaokulları ağının genişletilmesi, nafaka ödemeyenlere cezai yaptırımların güçlendirilmesi ve boşanma mevzuatında bazı değişikliklerin yapılması” başlıklı kararnameyle kürtaj yasaklandı. Kürtaj yasağını

sürelî yayında kürtajın zararlarını anlatan yazılar eşlik etti.³²² SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı'nın 8 Temmuz 1944 tarihli kararnamesi ise çok çocuklu ve bekar annelere devlet yardımını artırıp, “kahraman anne” unvanı, “annelik onur” nişanı ve “annelik” madalyasını oluşturmuştur. Kahraman anne olmak için 10 veya daha fazla yaşayan çocuğa sahip olmak gerekiyordu. Aynı kararname yalnızca kayıtlı bir evliliği yasal kabul ediyor, özgür fiili evlilikleri ve onunla birlikte yasal evlilik dışında doğan çocukları da yasa dışı ilan ediyordu. Annenin, evli olmadığı bir erkekten doğan çocuğu için nafaka başvurusunda bulunma hakkını da kaldırmıştır. Çocuksuz aileler daha fazla vergi (gelirinin %5'i) ödemekle yükümlü tutulmuştur. Boşanma prosedürü zorlaştırıldı. Sovyet iktidarı bu yasaların, kadınları ve anneliği koruma amacıyla kabul edildiğini ilan etmiştir: “Bizim ülkede kadın-anne onur, saygı ve kapsamlı bakım ile çevrilidir” diyorlardı. Bu, anneliğin “topluma ve devlete” yapılacak en büyük hizmet olduğu anlamına geliyordu, 1930'ların ortalarından itibaren devlet kadınları çalışan anne cinsiyet kimliğiyle tanımlamaya başladı. Güçlü ve istikrarlı bir aileye vurgu yapmasına³²³ rağmen Parti, kadınları iş gücüne katılmaya teşvik etmeye ve “kadınların ev köleliğinden özgürleştirilmesi” söylemini de dile getirmeye devam etti (*JvSS*, 1933, s. 7, 10; Serebrennikov, 1934, s. 5-8, 93, 107-108; Kirsanova, 1936, s. 37; *JvSSSR*, 1937, s. 32-34; *JDSSSR*, 1963, s. 13, 70; Lyubimova, 1967, s. 20; *JKASS*, 1981, s. 14; Voronina, 2003, s. 112-113; Denisova, 2010, s. 75; Mleçin, 2013, s. 320; Çaha, 2017, s. 9).

Kürtaj operasyonu gerçekleştiren doktorlar iki yıl, hekim olmayan kürtajcılar üç yıl, kadını kürtaja zorlayan kişi iki yıl hapis cezasına, annenin kendisi ise ilk vakada sosyal kınamaya, ikincisinde 300 ruble para cezasına çarptırılacaktı. Kürtaj yasağına ek olarak, boşanma prosedürü zorlaştırılmıştı: her boşanma vatandaşın pasaportuna kaydedilir, ilk boşanma için 50 ruble, ikincide 150 ruble ve üçüncüde ise 300 ruble boşanma bedeli ödemek zorunda kalırdı (Stites, 1978, s. 388; Goldman, 1993, s. 331-332; Fitzpatrick, 1999, s. 152).

³²² *Pravda*, 26 Mayıs 1936, №143, s. 1-2; *Pravda*, 27 Mayıs 1936, №144, s. 2; *Pravda*, 29 Mayıs 1936, №146, s. 4; *Pravda*, 30 Mayıs 1936, №147, s. 4.

³²³ *Pravda*, 28 Mayıs 1936, “Krepkaya Sovetskaya Sem'ya”, “İ Materinstvo i Uçyoba”, M. Ştih, №145, s. 1, 2.

1926 aile kanunuyla fiili evliliklerin tanınması, boşanmaların kolaylaştırılması gibi özgürlükler Türkistan halkları için geçerli olmadığı gibi (ki çok eşliliğin uygulandığı Türkistan'da tersine evlilik prosedürünün katı bir şekilde denetlenmesi gerekiyordu), 1936'nın kürtaj yasağı da Türkistanlıları genellikle ilgilendiren bir mesele değildi. Çünkü aile planlaması konusunda Rus kadınlardan daha bilgisiz olan Kırgız, Kazak ve Özbek kadınlar neredeyse hiçbir şekilde gebelik kontrolüne başvuruyordu. Birincileri gebelik kontrolünün en geç kalmış kürtaja başvurabilirken, ikinciler arasında kürtaj da bir seçenek değildi, hamile kalan doğuruyordu. Bazı araştırmalara göre, 1928 yılında Kazakistan'da nüfusun %32'sini oluşturan Slavlara hemen hemen kürtajın tümü düşerken, Kazak kadınlara ülkedeki kürtajların %0.25'i denk gelmiştir. Örneğin, Kızılorda Kürtaj Kliniği'nde yapılan 1.997 ameliyatın sadece 5 tanesini Kazaklar yaptırmıştır (Michaels, 2003, s. 143).

20. yüzyılın başına kadar 5-6 bazen 10 çocuk doğuran Rus kadınlar, en azından 1920-1930'lardan sonra azalışa gitmişken, ülkedeki en büyük nüfus artışı oranlarına sahip Türkistan Bölgesinde³²⁴ bu eğilim Sovyetler dönemi boyunca aynı kalmıştır. Sovyet demografi uzmanı Boris Uralnis'in 1977 yılından bahsederken çok yerinde dediği gibi, Türkistan'ın yerli halkları arasında, ailedeki çocuk sayısının düzenlenmesi daha yeni yeni şehirlerde yayılmaya başlamaktaydı, kırsal nüfusta ise doğum oranı ancak kadın bedeninin fizyolojik imkanları veya basitçe kaldırabilirliği ile belirleniyordu (1977, s. 23). 1939 yılında SSCB'nin toplam nüfusunun %8.7'sini oluşturan Türkistan'ın payı 50 yılda tam ikiye katlanıp 1989 yılında %17.2'yi oluşturmuştu (Tablo 5).

Tablo 5. SSCB ve Türkistan'da nüfus eğilimleri (1913-1989)

	1913	1939	1959	1970	1979	1989
SSCB	%100	%100	%100	%100	%100	%100
Özbek SSC	%2.7	%3.3	%3.9	%4.9	%5.9	%6.9
Kazak SSC	%3.5	%3.2	%4.4	%5.4	%5.6	%5.8
Kırgız SSC	%0.5	%0.8	%1	%1.2	%1.3	%1.5
Türkistan	%8.1	%8.7	%11	%13.6	%15.3	%17.2

³²⁴ 1959-1969 yıllarında SSCB'de en büyük çocuk doğum oranı sırasıyla Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Kazakistan'da gözlemlenmiştir. Türkistan halkları arasındaki doğum oranı, Baltık halkları arasındaki doğum oranının neredeyse 4 katıydı (Uralnis, 1977, s. 23; Kozlov, 1982, s. 192).

Kaynak: *NasSSSR*, 1974, s. 34; Kozlov, 1982, s. 65; *Naseleniye SSSR: Po Dannım Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1989 g.* [NasSSSR1989], 1990, s. 9

Sonuçta, ekonomik zorluklar nedeniyle gündelik hayatın toplumsallaşması fikrinin yakın zaman içinde gerçekleşmeyeceği belli oldu, ancak ideolojik anlamını da yitirmedi. Ülkedeki ekonomik durum ailenin “solup gitmesini” değil tersine güçlendirilmesini ve çocuk yetiştirme görevini üstlenmesini gerektiriyordu. Kamusal yemekhaneler ve çamaşırhanelerin kurulmasına giderek daha az önem verilirken, çocuk yetiştirme kurumlarının geliştirilmesi öncelikli hedeflerden biri olmaya devam etmiştir (Goldman, 1993, s. 317, 336; Voronina, 2003, s. 112).

4.3. HIZLI SANAYİLEŞMENİN TEMELLERİ: SOSYALİST YARIŞ, UDARNİKLER VE STAHANOVULAR HAREKETİ

Sovyetlerde çalışmanın fetişi var. Tüm sağlıklı vatandaşların çalışması zorunludur. İç savaş yıllarında yıkılmış sanayinin yeniden kurulmasını gerektirdiği 1920’lerde çalışmanın hayati önemini vurgulamak için kansız cephe (*beskrovniy front*) terimi kullanılıyordu, *Pravda* gazetesinde devrimin ilk yıllarında bu isimle özel sayfa da çıkıyordu. Ülkenin en zor günlerinde (1920-1921 ve 1942-1946 yılları arasında) askerlerden işçi orduları düzenlenip farklı işlerde çalıştırılmıştı. Bu çalışma temposu sonraki yıllarda da devam edip sonraki dönemlerde iş cephesi (*trudovoy front*), sosyalist inşaat cephesi (*front sotsialistiçeskogo stroitel’sstva*) ve sanayi cephesi (*front industrii*) terimleri tercih edilmeye başladı.

Sosyalist yarış (*sotsialistiçeskoye sorevnovaniye*) genel olarak ekonomi sektörünün akla gelen tüm alanlarında günlük/aylık/yıllık üretim verimliliğini artırma, önceden belirlenen üretim programını doldurma ve aşırı doldurma, ıskarta malın sayısını düşürme, özürsüz işe gelmemeleri, tembelliği ve kınama cezalarını minimuma indirme, üretim maliyetini düşürme ve malzemeleri tasarruf etmeye yönelik bir fabrika ve kolhoz içinde tek tek işçilerin,³²⁵ işçi ekiplerinin,³²⁶ ayrı fabrikaların, kolhozların, şehirlerin, ekonominin çeşitli

³²⁵ *Pravda Vostoka*, 7 Ekim 1940, “Stahanovka Holmatova”, V. Adamoviç, №233, s. 2.

³²⁶ *Pravda Vostoka*, 5 Kasım 1940, “Vperedı Brigada tov. Djurayeva”, Andronov, №258, s. 3.

sektörlerinin ve hatta bütün cumhuriyetlerin birbiriyle yarışını ifade ediyordu (Mikulina, 1929, s. 13-15, 19-25; *Vihodim Na Sotsialistiçeskoje Sorevnovaniye* [VnSS], 1937, s. 14-15; *İstoriya Kazahskoy SSR, 5. Cilt* [İKSSR5], 1980, s. 22). Stalin'in karmaşık ama süslü sözlerinde, yarış, milyonlarca emekçinin maksimum etkinliğine dayalı olarak sosyalizmi inşa etmenin komünist yöntemidir. Sosyalist yarışın rekabetten farkı ise birbirini ezip geçmek değil “genel bir iyilik/gelişme adına ileridekilerin geride kalanlara yoldaşça yardım etmesi”ydi. Yarışın en büyük amacı, işi bir onur, şan, şeref, yiğitlik ve nihayet bir kahramanlık meselesine dönüştürmektir. Ülkede bir vatandaş için temiz vicdanla yapılan işten daha değerli bir şey olmamalıydı, devlet inşasında ise kitlelerin yarışı kuşkusuz birincil sosyal politikalarından biriydi (Stalin, 1929, s. 4-5; 1949, s. 311-315).

Parti toplantılarında, işçi konferanslarında emekçiler hem kendileri adına hem işletmeleri ya da bölgeleri adına Stalin'in ismini söyleyerek “planları gerçekleştirmeye ve fazlasıyla gerçekleştirmeye” yemin eder, ayrıca kimi durumlarda biri ülkenin bir ucunda diğeri diğeri ucunda bulunmasına bakılmaksızın birbirlerini yarışa davet ederler.³²⁷ Örneğin, 2 Nisan 1940 yılında, Güney Kazakistan ilinden pamuk yetiştiricilerden oluşan bir ırgat delegesi, Taşkent ilindeki çiftçilerle sosyalist yarış başlatma konusunda anlaşma yapmıştır. Ondan önce Özbekistan ile Türkmenistan cumhuriyetleri birbiriyle yarışıyordu³²⁸ (*VnSS*, 1937, s. 18-19, 24-33; *VORJSAK*, 1971, s. 286-292). Fabrikalarda “Söz verdin mi tut, yükümlülük aldın mı yerine getir!” tarzı sloganlarla iş planları sürekli hatırlatılırdı. Köylerde ise daha çok “Pamuk toplamada bir saat bile boşa harcanmasın!”, “Tek başak bile israf olmasın!/tarlada kalmayın!” ve “Tüm güçler pamuk tedariki planını gerçekleştirmek ve aşırı gerçekleştirmek için!” tarzı sloganlar geçerdi³²⁹ (*SJ*, 1938, s. 81;

³²⁷ *Pravda*, 16 Şubat 1936, “Soveşçaniye Peredovikov Jivotnovodstva s Rukovoditelyami Partii i Pravitel'stva. Reç' tov. Ongarbayevoy Saliha”, №46, s. 4; *Pravda Vostoka*, 16 Aralık 1940, “V Ryadı Sorevnuyuşçihsyä”, №290, s. 1; *Pravda Vostoka*, 10 Şubat 1940, “Respublikanskoye Soveşçaniye Peredovikov Sel'skogo Hozyaystva. Reç' tov. Muhtarovoy”, №33, s. 2.

³²⁸ Bu sosyalist yarışın imzalanışından onun gelişim süreci yerel süreli yayında seri yazılarla yansıtılmıştır (bkz., *Pravda Vostoka*, 5 Nisan 1940, “Sotsialistiçeskoje Sorevnovaniye Mejdu Hlopkorobami Taşkentskoy Oblasti i Yujnogo Kazahstana”, №79, s. 4; *Pravda Vostoka*, 6 Haziran 1940, “Sorevnovaniye Yujno-Kazahstanskoy i Taşkentskoy Oblastey”, №129, s. 1; *Pravda Vostoka*, 10 Haziran 1940, “Proverka Dogovora Sotsialistiçeskoje Sorevnovaniya Mejdu Taşkentskoy i Yujno-Kazahstanskoy Oblastyami”, №132, s. 1).

³²⁹ Örnek için bkz., *Bezbojnik*, Ağustos 1932, “Sohranit' Kajdıy Kolos”, B. Sergeyev, №15-16, s. 2-3; *Pravda Vostoka*, 4 Kasım 1940, “Ne Teryat' ni Odnogo Çasa v Uborke Hlopka!”, V. Vorobeyçikov, №257, s. 2; *Pravda Vostoka*, 4 Kasım 1940, “Vse Silı na Vıpolneniye i Perevıpolneniye Plana Hlopkozagotovok”, №257, s. 1.

KSSRT2, 1973, s. 368-369; Tatıbekova, 1975, s. 56). Stalin'e atfederken ve selam yollarken reis, baba, dahi, öğretmen, büyük ve arkadaş isimleri kullanılır (Kırsanova, 1936, s. 47). Toplantı konuşmaları aşağıdaki gibi cümlelerle başlar ve biterler:³³⁰

Bolşevikler partisinin ve SSCB'nin büyük reisi...

Yaşasın reisimiz, şefkatli babamız yoldaş Stalin!

Tüm dünya emekçilerinin dahi lideri, babamız ve öğretmenimiz yoldaş Stalin önderliğinde...

Yaşasın SSCB halklarının reisi, babası, arkadaşı ve öğretmeni, insanlığın dehası yoldaş Stalin!

Yaşasın zaferlerimizin ilham kaynağı yoldaş Stalin.

Bazen Sovyet liderlerini selamlamanın yanında işçi mitingleri ve toplantıları düzenlenip, liderlerin dış politikada aldıkları kararları desteklediklerini kitlesel bir şekilde ilan ederlerdi. Sonunda mutlaka gereği gibi çalışacaklarına, belirlenen normları dolduracaklarına söz verirler.³³¹

Yarışın çeşitliliğinin sınırı yoktur. Kolhoz çiftçileri tüm tarım kültürlerini ve hayvan türlerini yetiştirmede, onları (özellikle pamuk) toplamada yarışırken, traktör sürücüleri arasında tarla sürmede,³³² şoförler arasında arabalarını en fazla bozulmasız sürmede,³³³ teknik uzmanlar arasında traktör ve tren tamirinde,³³⁴ inşaatçılar arasında duvar örmede,³³⁵ askerler arasında örneğin sınır muhafızları arasında sınırı ihlal edenleri

³³⁰ *Pravda Vostoka*, 18 Ocak 1940, "Ko Vsem Rabotnikam Sel'skogo Hozyaystva, Spetsialistam i Nauçnim Rabotnikam Uzbekskoy SSR", №15, s. 3; *Pravda Vostoka*, 16 Mart 1940, "IX Syezd Kommunističeskoj Partii (bol'şevikov) Uzbekistana. Reç' tov. Tadjihon Askarovoy", ve "Reç' tov. Petrenko", №62, s. 3; *Pravda Vostoka*, 21 Mart 1940, "IX Syezd Kommunističeskoj Partii (bol'şevikov) Uzbekistana. Reç' tov. Filimonova", №66, s. 2; *Pravda Vostoka*, 20 Aralık 1940, "IX Syezd Kommunističeskoj Partii (bol'şevikov) Latvii – tov. İ.V. Stalinu", №294, s. 1.

³³¹ *Pravda Vostoka*, 5 Nisan 1940, "Budem Čestno i Samootverjenno Trudit'sya na Svojem Postu", №79, s. 2.

³³² *Pravda Vostoka*, 16 Aralık 1940, "V Ryadı Sorevnuyuščihsy", №290, s. 1.

³³³ Tokmok oto nakliyat ve tamir işletmesinin Stahanovçuları A.F. Ogurtsov ile A.L. Rudik, ZİS-5 aracıyla büyük onarıma ihtiyaç duymadan 122 bin km yol kat ederek onarıma gitmesi gereken 50 bin rubleden fazla tasarruf sağladı (*KSSRT2*, 1973, s. 361). Başka örnekler için bkz., *Pravda Vostoka*, 21 Ekim 1940, "Stahanovtsı Almalıkstroya", A. Ahmatov, №245, s. 1.

³³⁴ AKOOb, fon 1, dosya 1, defter 401, varak 66-67, 82; *Pravda Vostoka*, 8 Aralık 1940, "Sorevnovaniye na Remonte Traktorov", №283, s. 1; *Pravda Vostoka*, 16 Şubat 1940, "Remont Traktorov. Peredovaya MTS", A. Kamaletdinov, №38, s. 2; *Pravda Vostoka*, 10 Nisan 1940, "Pervomayskoye Sorevnovaniye", R. Aminov, №83, s. 1.

³³⁵ Mişanın ile Jukov, bir nöbette kabul edilen 3.450 yerine 25.200 tuğla döşemiştir (bkz., *Pravda Vostoka*, 6 Şubat 1940, "Şiroko Rasprostranit' Tsenniy Opıt Stahanovtsev", L. Astafyev, №30, s. 2.

yakalamada³³⁶ ve hatta temizlikçiler arasında yarışlar düzenleniyordu. 1929 yılında Ukrayna ile Kazakistan işçileri kara yolu ve demiryolu inşasında yarışmaya antlaşıyorlar (Boçin, 1930, s. 12-14; *İKSSRES*, 1967, s. 276). 1940 yılında Kızıl Ordu'ya asker seferber etme ve askerlik hizmetinin iyi düzenlenmesi konusunda Kazakistan ile Özbekistan arasında sosyalist yarış anlaşması imzalanıyor.³³⁷

Birinci Beş Yıllık (1928-1932) sırasında ortaya çıkan sosyalist yarış dalgasının ve *udarnikler*³³⁸ ya da komünist emeğin şok işçileri hareketinin genişleme hızı muazzamdı. Türkçeye şok işçisi olarak çevrilebilen *udarnik*, yüksek üretkenliğe sahip, planlanan standartları aşan en iyi işçiyi ifade etmek için kullanılan bir terimdir. 1933 sonunda Kazakistan işçilerinin %33'ü bir şekilde bir sosyalist yarışın kapsamına giriyordu (*İKSSRES*, 1967, s. 369).

Sovyet tarihyazıcılığında kadın tarihini konu alan üçüncü dönem eserlerinin ezici çoğunluğu, işte bu sosyalist yarışları ve kahraman emekçileri isim isim anlatmakla sınırlıdır. Bu kitapların içeriği Rusça ve yerel dillerde süreli yayın üzerinden bombardıman edilen yazıların tıpatıp aynısıdır. *Uçastiye Jenşçin Kirgizii v Stroitel'stve Sotsializma* (1976) başlıklı kitaptan örnek olarak verilen ve 1960-1980 eserlerine özgü aşağıdaki gibi pasajlara, gazetelerin her sayısında rastlamak mümkün:

Kırgızistan'ın çalışan kadınları, Tüm Birlik Komünist Partisinin 18. Kongresini emek verimliliğinde yeni zaferlerle karşılamaya hazırlanıyor, bir dizi yeni yükümlülükler üstleniyor, sosyalist yarış konusunda anlaşmalar yapıyor. "Intergel'po" fabrikasının tüm işçileri standartları aşıyorlar: Planı %120 oranında yerine getirmekle anlaşmaya varan Galkina ile Jeleznova %175-200 oranında, %150'de anlaşan Nestenko ile Bogdanova %170-200 oranında tamamladılar (*UJKSS*, 1976, s. 39).

Yarış sonucunda işçileri istihdam eden fabrika ve kolhozlara para ve değerli ödüllerle ikramiyeler takdim ediliyor (Mikulina, 1929, s. 19-20). Örneğin, 1936 yılında Üçüncü Tüm Birlik Kömür Madenleri Yarışması'nda, Kazakistanlı Karaganda'nın dört kömür

³³⁶ *Pravda*, 25 Mayıs 1936, "Stahanovtsı-Pograniçniki", T. Lilyin, №142, s. 3; *Pravda*, 27 Mayıs 1936, "Soveşçaniye Stahanovtsev Pogranıçnoy i Vnutrenney Ohranı NKVD USSR", T. Lilyin, №144, s. 6.

³³⁷ *Pravda Vostoka*, 9 Haziran 1940, "Zavoyevat' Pervenstvo v Sorevnovanii s Kazahstanom", Gr. Matveyevskiy, №131, s. 2.

³³⁸ Artan üretkenlik gösteren insanlar.

madeni her biri 15 bin ruble ödül kazanmıştır (*JKASS*, 1981, s. 200-201). 1940 yılında kıyafet endüstrisi kuruluşları yarışında birinciliği kazanan Kokand Hazır Giyim Fabrikası'na 15 bin ruble miktarında ikramiye veriliyor.³³⁹

Yarışmalarda kazanmak için fabrikalar ile çiftlikler kendi içerisinde çeşitli işler yapan kolektifler, ekipler ve bireysel işçiler arasında üretimi yükseltmenin yanında özürsüz işe gelmemelerin, kınama cezaların ve kusurlu ürünlerin azaltılmasına, malzemelerin tasarruf edilmesine ve maliyetin azaltılmasına yarış düzenliyor ve kazanan kolektiflere ve ekiplere işletmenin bütçesine göre 75, 100, 500 rublelik, bireysel işçilere 30, 50, 100-200 rublelik ödüller vaadedirdi³⁴⁰ (Mikulina, 1929, s. 23-25). Para dışında normalde mağazalarda bulunamayan gramofon, radyo, pikap, bisiklet, kumaş parçası gibi ev eşyaları, tatil evlerine, sanatoryumlara, Moskova'ya seyahat paketleri ve 20-30-50 işgünü ile ödüllendirilirdi (*SJ*, 1938, s. 98; *VORJSAK*, 1971, s. 319; *UJKSS*, 1976, s. 51). Birinci Beş Yıllık Plan'ın kendisi bile dört yılda tamamlanması amacıyla bir yarış konusu olmuştu. Ülkedeki tüm yarışlara tempoyu düşürmeden yön verecek bir slogandı bu:

BEŞ YILLIK PLANI DÖRT YILDA BİTİRELİM!!!

1939 yılındaki Tüm Birlik Tarım Ürünleri Fuarı'na her cumhuriyetten katılan onlarca kolhozlara 1. derece diploması ile birlikte 10 bin ruble ve otomobil ve 2. derece diploması ile 5 bin ruble ve motosiklet takdim edilmiştir.³⁴¹ Tüm Birlik Tarım Ürünleri Fuarı'na kimler ne gibi başarıları için katılabilir? Bunun için 1935-1940 fuarlarının katılımcılarına bakalım. Kırgızistan ve Özbekistan'dan gelen katılımcılar arasında her çeşit tarımcılar bulunmaktadır: Ürgenç ilçesinin Stalin adındaki çiftliği bu yıl yüksek bir pamuk hasadı elde etti, hektar başına 3.3 ton; Fergana Bölgesinden Savai devlet çiftliğinin pamuk toplayıcısı, fuara iki yıl arka arkaya katılan Alimjan Dehkanov 1938 yılında 24 bin kg, 1939 yılında 30 bin kg pamuk topladı, 1940 yılında 40 bin kg toplayacağına söz verdi; Aravan ilçesinin "Kızıl-Döbö" kolhozundan Uluğkan Matibraimova ortalama bir günde

³³⁹ *Pravda Vostoka*, 17 Nisan 1940, "Pobeda Kollektiva Kokandskoy Şveynoy Fabriki", №89, s. 2.

³⁴⁰ *Pravda Vostoka*, 18 Şubat 1940, "Premii Luçşim Traktoristam", №40, s. 3.

³⁴¹ *Pravda Vostoka*, 3 Ocak 1940, "Nagrajdeniye i Premirovaniye Uçastnikov Vsesoyuznoy Sel'skohozyaystvennoy Vıstavki", №2, s. 2.

102 kg pamuk topluyordu, ayrıca, bir günde 350, 500, 700 kilo pamuk toplayan kadınlar da vardı; Özbekistan'ın en büyük Karakul koyunu yetiştiren sovhoz, ortalama olarak son 4 yılda 100 koyun başına 108 kuzu verimine ulaştı; Semerkant ilinin Çkalov kolhozunun son 4 yıldaki ortalama pirinç verimi hektar başına 3.3 tona ulaştı; Semerkant'ta bulunan Kirov kolhozu 1940 yılında hektar başına ortalama 16 ton üzüm hasadı aldı. 1936 yılında Kırgızistan'ın çiftliklerinde her 100 baş koyundan 150-170 kuzu alan ve her koyundan 2.8-3.8 kg yün kesen 53 Stakhanovcu ırgat vardı³⁴² (Yakubova, 1947, s. 40; *VORJSK*, 1971, s. 322; *KSSRT2*, 1973, s. 362-363; *UJKSS*, 1976, s. 236).

Verim artışı, çiftliklerin gelirini de artırır. 1941 yılında Kırgızistan ve Kazakistan'ın şekerpancarı çiftliklerinde, belirlenmiş planın üzerinde elde edilen her kental şekerpancarının fiyatının %65'i miktarında parasal ödül ve her işçiye yarım işgünü hediye ediliyordu (*İstoriya Kolhoznogo Prava: Sbornik Zakonodatel'nih Materialov SSSR i RSFSR, 1917-1958, 2. Cilt* [İKP2], 1958, s. 189). Verimlilikte aşırı başarı gösteren milyoner, yani parasal anlamda milyon rublesi var kolhozlar ortaya çıkmıştır. Bunlarda maaşlar ve genel olarak yaşam standartları da başkalarına göre karşılaştırmalı olarak yüksek seviyede idi. Örneğin, 1939-1940 yıllarında Namangan ilçesinde milyoner olan 25 çiftlik yalnızca para olarak işgünü başına 12 ruble maaş veriyordu. Yeniyol ilçesinde de 39 kolhozun 18'i milyoner olmuştu.³⁴³

1935 yılında başlayan *Stahanovcular* hareketi, ismini Ukrayna kömür endüstrisinin büyük merkezi Donbas'ta çalışan madenci Aleksey Stahanov'dan almıştır. Stahanovcular bir yenilikçiler kuşağı olarak, eski çalışma tekniklerinin yerine daha etkili yenilerini geliştiren ve böylece sosyalist yarışın ve *udarnikler* hareketinin yeni bir aşamasını başlatan işçilerdir (*İKSSRES*, 1967, s. 382; *KSSRT2*, 1973, s. 359; *İKSSR4*, 1977, s. 527). Türkistan'da da bu hareket geç kalmadı. Aynı yıl içerisinde Aleksey Stahanov'un arkasından Kırgızistan'ın ve Kazakistan'ın kömür madenleri de yeni dalgaya katılmaya girişti. 22 Eylül 1935'te Kızıl-Kıya kömür madeninde S.A. Sopin adlı emekçi bir nöbette

³⁴² *Pravda Vostoka*, 16 Ekim 1940, "Ordenonosnyy Uzbekistan na Vıstavke 1941 goda", D. Kuznetsov, №241, s. 3; *Pravda Vostoka*, 20 Ekim 1940, "Poçin Sahat Tursunovoy", İ. Yegorov, №244, s. 3; *Pravda Vostoka*, 6 Kasım 1940, "İsametdin Arabov", V. Alışev, №259, s. 4.

³⁴³ *Pravda Vostoka*, 5 Mart 1940, "Bol'she Vnımaniya Rabote Sredi Jenşçin", Z. İpatova, №53, s. 2; *Pravda Vostoka*, 16 Mart 1940, "IX Syezd Kommunističeskoy Partii (bol'shevikov) Uzbekistana. Reç' tov. Tadjihon Askarovoy", №62, s. 3.

22 tonluk norm yerine 100 ton kömür kazarak rekor kırdı ve başka madenci ekiplere “Stahanov gibi çalışalım!” çağrısı yaptı. Sopin’i Kırgızistan’ın kömürcüleri takip etti, kimileri Sopin’i de geçmeyi başarıyordu (*KSSRT2*, 1973, s. 359).

Kazakistanlı madenciler de emeği yeni bir şekilde organize ederek üretkenliği keskin bir şekilde artırdılar. Örneğin, 1935 yılında Ridder polimetallik madeninde sondajcının, matkap taşımak, onu sabitlemek ve temizlemek gibi işlevlerini başka biri üstleniyordu. Sondajcı İ. Turışev bir nöbette normu 22 kat aşarak 303 ton maden cevheri çıkarmıştır (*İKSSR4*, 1977, s. 528-529). Bir başka Ukraynalı kahraman Mariya Demçenko ise şekerpancarı alanında rekabeti tetiklemiştir. Onun arkasından Kazakistanlı ve Kırgızistanlı çiftçiler N. Doskajanova hektar başına 111 ton, Z. Kaynazarova 115 ton ve S. Utepbergenova 141 ton şekerpancarı yetiştirmiştir (*İKSSR4*, 1977, s. 532-533; Palvanova, 1961, s. 136; Tatıbekova, 1975, s. 88, 92).

Stalin, ancak Stahanovcu hareketi gibi yüksek emek verimliliği aracılığıyla ülkenin sosyalizmden komünizme geçebileceğini belirtmiştir. “Stalin’in öğrencileri” olarak anılan Stahanovcular, SSCB’nin temel ekonomik görevi olan gelişmiş kapitalist ülkelerini yakalayıp geçme işinde “en kuvvetli araç” olmak durumundaydı³⁴⁴ (*VnSS*, 1937, s. 12). Bu yüzden Stahanovcular hareketi her açıdan genişlemesi gerekiyordu. 1946 yılında Frunze şehrinin sanayi kuruluşlarında 6.853 kadın çalışıyorsa, onun 2.857’si (%41.6) Stahanovcuydu, Frunze Et Fabrikasında çalışan 180 kadından 120’si *Stahanovcu ve udarnikti* (Tatıbekova, 1975, s. 42; *UJKSS*, 1976, s. 182). İş disiplinini sıkılaştırmak amacıyla, 26 Haziran 1940 yılında SSCB Yüksek Sovyet Başkanlığı’nın “Sekiz saatlik çalışma gününe, yedi günlük çalışma haftasına geçiş ve işçilerin işletmelerden ve kurumlardan izinsiz ayrılımlarının yasaklanması hakkında” Kararnamesi çıkmıştır. Buna göre çalışma haftası daha bir güne uzuyordu, ayrıca iş yerlerinden kendi isteğiyle ayrılan işçiler 2 aydan 4 aya kadar hapis cezasına çarptırılması saptanmıştı (*Sbornik Zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR, 1938-1944 gg.* [SZSSSR], 1945, s. 141-142; *İKSSR5*, 1980, s. 22). Sosyalist yarışlar, kamusal alanda kitlelerin “yaratıcı

³⁴⁴ *Pravda Vostoka*, 17 Kasım 1940, “Razvivat’ Stahanovskoye Dvijeniye Vşir’ i Vglub’”, №266, s. 1.

gücü”, “yaratıcı inisiyatifi” ve “yaratıcı etkinliği” olarak adlandırılıyordu³⁴⁵ (Mikulina, 1929, s. 9). Zamanında Lenin’in, kadını özgürleştirecek toplumsal yemekhaneler, çamaşırhaneler ve kreşlere “komünizmin filizleri” dediği yerde (1970a, s. 24), Stalin döneminde Nadejda Krupskaya *Stahanovcular* hareketine “komünizmin filizleri” adını vermiştir (1937, s. 25).

Stahanovcuların ve *udarniklerin* tecrübesini ülkenin diğer işçilerine yaymak ve emek kahramanlarının birbirleriyle deneyim alışverişi yapması için konferans, toplantı,³⁴⁶ okul³⁴⁷ ve sergiler düzenlenir, broşürler basılır³⁴⁸ ve kahramanlar yerel ve ulusal gazete sayfalarında, iş yerlerinde duvar gazetelerinde isimleriyle, fotoğraflarıyla Onur listesine yerleştirilip sürekli reklam yapılırdı. Toplantılara katılmak bir onur olduğu için sanayi işçileri ve çiftçiler onlara katılma hakkına sahip olmak için yüksek oranlarda üretkenlik göstererek yoğun mücadele verirler. *Stahanovculara* talebe ya da çirak olmak için başka işçiler gelir, onların tecrübelerini öğrenirler.³⁴⁹

Stahanovculara kural olarak herkes hayranlık duyardı, ancak anlaşıldığı gibi onların başarısı bazı sıradan işçilere kıskanma kaynağı da olabilirdi. *Stahanovcular* kendileri, başta çok üst seviyede üretim yeminleri ederken, kulaklarına inanamayan iş arkadaşları onlarla alay ettiklerini, sinsice kınadıklarını ve bazen korkuttuklarını da anlatırlar. Çok çalışan çok yediği için, hasat dağıtılırken de işçiler kazandıkları işgününe (*trudoden*), normları doldurduklarına veya fazlasıyla doldurduklarına göre çok oransız pay ve maaş alabilirdi. Örneğin, biri 1-2 çuval buğday alırken, *Stahanovcu* diğeri 10-15 çuval kazanıyorsa, bunun elbette kıskançlığa yol açmaması mümkün değildi. Çok çalışkanların kazançları kendi ihtiyacını aştığı için, fazla olan ürünleri satışa da çıkarabilirlerdi (*SJ*, 1938, s. 31, 51-52, 88, 93; *RJKVOSR*, 1973, s. 249, 279; Şermambet A., 1938 doğ., Narın

³⁴⁵ *Pravda Vostoka*, 18 Ocak 1940, “Ko Vsem Rabotnikam Sel’skogo Hozyaystva, Spetsialistam i Nauçnim Rabotnikam Uzbekskoy SSR”, №15, s. 3.

³⁴⁶ *Pravda Vostoka*, 6 Şubat 1940, “Opit Peredovikov Sdelat’ Dostoyaniyem Vseh Kolhoznikov”, №30, s. 3; *Pravda Vostoka*, 6 Haziran 1940, “Opit Vsesoyuznoy Sel’hozvıstavki Sdelat’ Dostoyaniyem Vseh Kolhoznikov”, №129, s. 1; *Pravda Vostoka*, 8 Şubat 1940, “Respublikanskoye Soveşçaniye Peredovikov Sel’skogo Hozyaystva”, №31, s. 2.

³⁴⁷ *Pravda Vostoka*, 11 Aralık 1940, “Şkolı Stahanovskogo Opıta”, №286, s. 1.

³⁴⁸ *Pravda Vostoka*, 2 Aralık 1940, “Broşyurı o Stahanovskom Opıte”, T. Barkov, №279, s. 1.

³⁴⁹ *Pravda Vostoka*, 2 Şubat 1940, “Svoyevremennoye Predlojenıye”, №26; *Pravda Vostoka*, 1 Kasım 1940, “Peredoviki Uborkı”, U. Batırhanov, №255.

ili). Sovyetler kolektif çalışmanın ülkesi olmasına rağmen, her işçinin sofrası onun yaptığı emeğine göre doluyordu. Çalışmamak ancak insanın kendisine zarar veriyordu.

İşinde başarılı olanlar Lenin Nişanı, Kızıl Bayrak İşçi Nişanı, Yüksek Şeref Nişanı, Emek Cesareti Madalyası, Emek Mükemmelliği Madalyası gibi nişan ve madalyalarla ödüllendirilir ayrıca, kimi *Stahanovcular* üst düzey pozisyonlara, yönetime yükselme ve Stalin'in kendisiyle buluşma şansını yakalayabiliyordu. “Sıradan ünlüler” diyebileceğimiz Sovyetlerde yeni bir sınıfı oluşturan *Stahanovcular*, her yerde isimlerinin reklamı yapılan, gazetecilere röportajlar veren bir medya kahramanlarıydı. *Stahanovcular* hareketi daha başlamadan önce gazetecilere, işçi sınıfından “yeni insanları” bulup kahraman yapmaları talimatı verilmişti. Çok sayıda Türkistanlı sosyalist emeğin kahramanı ve onun içinde kadınlar kendi cumhuriyetlerinin meclislerini geçip Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti'ne milletvekili olarak seçilmiştir (Yakubova, 1947, s. 27; *UJKSS*, 1976, s. 25; Siegelbaum, 1988, s. 73; Fitzpatrick, 1999, s. 74).

Herkes Partinin istediği gibi çalışmazdı elbette, bu yüzden ödüllendirme madalyasının ikinci tarafında utandırma, kınama ve nihayet cezalandırma mekanizmaları bulunmaktaydı. Cezalandırmanın en hafif formu iş yerinde şefin kınama cezası vermesi, iş yerinde herkesin görmesi için sorumlu isimlerin duvar gazetesine asılması ve onlar hakkında broşürler basılması aracılığıyla sert bir şekilde eleştirilmesiydi. Bunun dışında yerel gazetelerin neredeyse her sayısı iş gücü verimliliğinde, yıllık planların doldurulmasında yetersiz kalanlara yönelik kınayıcı ve utandırıcı yazılarla çıkardı. Sorumlu kolhozların adları ile sorumlu şahısların isimleri de mutlaka yazılırdı³⁵⁰ (*SJ*, 1938, s. 51-52). İktidarın kararlarına fikirleriyle veya eylemleriyle karşı çıkmaya cesaret eden “düşmanların” karşı devrimci (*kontrrevolyusioner*), Troçkist, Zinovyevci, Pyatakovcu, beyaz, sağcı, basmacı, liberal, oportünist gibi isimleri olabilirdi. Gazeteciler; kolхозlarda işten kaçan haylazlar (*lodır*'), özürsüz işe gelmeyenler (*progul'sçik*),

³⁵⁰ Örnek için bkz., *Pravda*, 24 Mayıs 1936, “Zabroşenniy Rayon”, M. Suhanov, №144, s. 3; *Pravda Vostoka*, 6 Ocak 1940, “Ferganskaya Oblast' Otstayot”, A. Kamaletdinov, №5, s. 2; *Pravda Vostoka*, 6 Nisan 1940, “O Rayonah, Snijayuşçih Urojaj Hlopka v Teçeniye Ryada let”, A.M. Maltsev, №80, s. 3; *Pravda Vostoka*, 16 Nisan 1940, “V Mitane Zatyagivayut Sev Hlopçatnika”, S. Kirinkin, №88, s. 3; *Pravda Vostoka*, 17 Mayıs 1940, “Çego Ne Zameçayut v Margelane”, V. Alışev ve G. Monastirskiy, №112, s. 3; *Pravda Vostoka*, 2 Aralık 1940, “Kak Ubirayut Hlopok v Urgutskom Rayone”, S. Kirinkin ve “Zaderjivayut Uborku Guza-Pai”, A. Andreyev, №279, s. 3.

tembeller ve hastalığı bahane edip günlerce, haftalarca işe çıkmayan kaytarıcıları “yakalayıp” yazı yazarlar.³⁵¹ Demokratik toplumlarda vatandaşlar/okuyucular adına yönetimi gözetleyip *bekçi köpeği* rolünü oynayan basın, Sovyetler Birliği’nde yönetim adına vatandaşları izliyordu. Özürsüz işe gelmeyenlerle mücadele etmeye çağırır şu slogan:

SOSYALİST İNŞANIN KAÇAKLARINA KARŞI SAVAŞ!

Cezalandırmanın ağır formları ise işten alma ile başlayıp hapse atılma ve ayrıca savaş yıllarında idam etmeye kadar gidebilirdi. 1943 yılında bir yıl içerisinde Kırgızistan’da 1616 kolhoz başkanının 790’ı (%49) işinden olduğu görülmektedir. Üstelik görevden alınanların 336’sı için işi becerememesi sebep gösterilmiş, onların 269’u da mahkemelik olmuştur (*TsK VKP(b) i Natsional’ny Vopros. Kniga 2: 1933-1945* [VKPiNV], 2009, s. 862). Bir tek kolhoz başkanları değil, yeterince pamuk, koyun, kömür veya herhangi başka bir ürün üretmediği gerekçesiyle Türkistan parti üyelerinin büyük kısımları tasfiye edilebilirdi (Keller, 2020, s. 207).

Sosyalist devlette kadınların erkeklerle eşitliği imajı, bazı durumlarda sanayide de kadınların başta erkeklere ayak uydurması, nihayetinde ise onlarla yarışıp geçmesiyle sonuçlanmak durumundaydı.³⁵² Kadın-erkek yarışı geleneksel olarak erkek işi kabul edilen toprak işleme, çapalama, traktörcülük, makinalı tarım uzmanlığı, toprak kazma ve taşıma gibi ağır işleri de kapsıyordu. Traktör sürücüsü kurslarında kadınlara kotalar ayrılıyordu (Görsel 14). Kokand ilindeki Kızıl Ekim kolhozunda 10 kadından oluşan bir ekip, 1 hektar çapalayan 10 erkeği geçip 1.5 hektarı başarmıştı. Kırgızistan’ın Celal-Abad ilinin Stalin kolhozunda 10 kadın bir günde 5-6 hektar toprak kazarak erkekleri geçmişti (Nukhrat, 1932, s. 49, 51). Benzer olaylar kara yolu, demiryolu, su kanalı ve baraj

³⁵¹ Taşlak İlçesinde Beriya adındaki kolhozda toplam 114 kişiden 50-60 kişinin işe çıkmadığı yazıyor (*Pravda Vostoka*, 8 Ekim 1940, “Pokrovitel’ Progul’şçikov”, İv. Vorontsov, №234, s. 2). Başka örnekler için bkz., *Pravda Vostoka*, 10 Ekim 1940, “V Kolhoze Begovata Ne Boryutsya s Progul’şçikami”, D. Podennih, №236, s. 3; *Pravda Vostoka*, 3 Ekim 1940, “Ukreplyat’ Trudovuyu Distsiplinu v Kolhoze”, T. Tohtakulov, №230, s. 3.

³⁵² *Pravda*, 16 Ekim 1925, “Sredi Rabotnits. V Nogu s Mujçinoy”, A. Pavlenko, №237.

inşaatlarında da görülürdü.³⁵³ Kocalarından daha fazla para kazanan kadınların hikayeleri gazetelerde yayınlanırdı.³⁵⁴ Pamuk toplama gibi “daha hafif” işlerde ise kadınların ileride olması daha yaygın bir durumdu.

Görsel 14. Kırgızistan’ın Ceti-Ögüz ilçesinde Stahanovcu-traktörcü kadın Sooronbaeva Buruluş, 1949

Kaynak: KRBMKFFDA, 0-11290, R3-2.

1929’dan 1933’e kadar geçen 5 yılda sanayide kadın işçilerin ve beyaz yaka çalışanların (*slujaşçiye*) sayısı ikiye katlanıp 3.3 milyondan 6.9 milyona çıkmıştır. 4 yılı kapsayan aynı dönem içerisinde erkek-kadın tüm işçilerin sayısı 10 milyona artmıştır: 1929’da 12.1 milyon iken, 1933’te 22.6 milyonu oluşturuyordu. Tarımda kadınların istihdamı daha önce de yoğunken, artış özellikle ağır sanayide görülmektedir. Örneğin, 1929-1936 yıllarında inşaat ile transport/taşıt alanlarında kadınların tüm işçilere olan oranı %7’den %19.1’e ve %8’den %17.5’e çıkmıştır (*JvSSSR*, 1937, s. 51).

1928’de başlayan Sovyetlerin sanayileşme ve kolektifleştirme seyrinin neticeleri kendini bekletmedi. Kapitalist dünyada 1929’dan en azından 1933’e, yoksa tümüyle 1939’a kadar küresel kriz hakim sürerken, Sovyetler kendisinin beş yıllık planlarıyla brüt ekonomik

³⁵³ *Pravda Vostoka*, 5 Nisan 1940, “Devujki na Stroike”, Z. Dalskaya, №79, s. 3; *Pravda Vostoka*, 11 Nisan 1940, “Pobeda Kolhoznikov-Stroiteley”, İbragim Rahmatov, №84, s. 2.

³⁵⁴ *Pravda Vostoka*, 2 Şubat 1940, “Svoyevremennoye Predlojeniye”, №26.

göstergelerinde durmadan artış gösteriyordu. 15 Aralık 1930'da Parti Merkez Yürütme Komitesi ile Halk Komiserleri Konseyi (Sovnarkom), 1920'lerin en kritik sorunlarından biri işsizliğin tamamen ortadan kaldırıldığını ilan etti. 1929'dan 1940'a kadar Sovyet sanayi üretimi en azından üç katına çıktı. 1929 yılında dünyada üretilen ürünlerin %5'i olan bu oran 1938'de %18'e yükselirken, aynı dönemde ABD, İngiltere ve Fransa'nın ortak payı dünya toplamının %59'undan %52'sine düşmüştü (Hobsbawm, 1994, s. 96; Schrand, 1999, s. 1457). 1930'larda ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki on beş yıl içerisinde Sovyet ekonomisi diğer ülkelerinkinden çok daha hızlı büyüyordu. Sovyet liderleri, örneğin Nikita Kruşçev sosyalizmin öngörülebilir bir gelecekte kapitalizmi geride bırakacağına içtenlikle inanıyorlardı. Bunun aynısını düşünen Batılı liderler ve aydınlar da yok değildi (Hobsbawm, 1994, s. 377).

4.3.1. Hızlı Sanayileşmenin Arka Planı: Binlerce Kolhozcunun Karınca Emegi

Bu başarılar, dünya toprak kütesinin altıda birini elinde tutan kocaman devletin milyonlarca emekçilerinin alın terinin sonucu olduğu gibi, birçoklarının sağlığına ve hayatına da mal olmuştur. Kitlelerin yaratıcı gücü veya yaratıcı inisiyatifi denilen şey ve Stahanovculara yakıştırılan “eski çalışma tekniklerinin yerine daha etkili yenilerini geliştirme” denilen şey, kırsal alanlarda çoğu durumda bambaşka görünüşler alabilirdi. Köylerde kitlelerin yaratıcı gücü, genellikle büyük hedeflerin ilkel teknolojilerle de olsa büyük insan sayılarıyla kazanılması anlamına geliyordu. Bunun en bariz örneğini Türkistan'ın çeşitli yerlerinde 1930 ve 1940'larda hayata geçirilen kara yolları, demiryolları, su kanalları ve barajlar inşasında görmek mümkün.

Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da 1939-1940 yıllarında kurulan Büyük Fergana, Kuzey Fergana, Güney Fergana, Büyük Çüy, Ural-Kuşum, Keles, Bugun-Çayanov kanalları ve 1940-1950'lerde kurulan Katta-Kurgan Barajının inşaatına çok sayıda köylü katılmıştır. Sayısız insan kitlelerinin katıldığı bu tarz yapılarda, bir insanın ev yapımında arkadaşlarının bir veya birkaç günlük yardımı anlamına gelen Türkçe *aşar* ya da *haşar* sözü kullanılır, Rusça ise ulusal inşaat yöntemi (*metod vsenarodnoy stroyki*) deniliyordu

(*İKSSR5*, 1980, s. 31). Buralarda insanlar yalın elleriyle, kürek ve çapalarla milyonlarca metre küp toprakları kazıyor ve teskerelerle³⁵⁵ taşıyorlardı.

Gazetede yayınlanan haber bültenlerine göre, bir tek Katta-Kurgan Barajında 101.326 insan olmak üzere, Özbekistan'ın beş sulama inşaatında (Kuzey Fergana, Güney Fergana, Taşkent, Lenin-Yab-Su-Eli kanalları ve Katta-Kurgan Barajı) 7 Mart 1940 gününde toplam 276.584 çiftçi ordusu çalışmıştır. Bir günde kazılan toprak hacmi onların her biri için kişi başına 2.58 metre küp oranında düşüyordu. Yapıya aşırı fazla işçi katıldığında, bu sefer ulusal inşaat yöntemine “yüksek hızlı” (*skorostnoye narodnoye stroitel'stvo*) sıfatı ekleniyordu.³⁵⁶ Toprak kazma ve onu taşımada da sosyalist yarışmasız olamazdı. Burada da işçi için günlük normlar belirlenir, bu normları katlarca aşan kahramanlar olurdu. Stalin adında Büyük Fergana Kanalı'nın kuruluşunda Dunan Dusmatov adında bir Stahanovcu işçi günlük planı %600 oranında yapıyordu. Dusmatov'un “yenilikçi yöntemi”, diğerleri toprağı teskereyle taşıırken, onun teskere yerine büyük bez/kumaş parçası kullanmasıydı. Dusmatov'un yöntemini kullanıp onun peşinden gidenlere Stahanovcu-Dusmatovcular deniliyordu. Bazı *Dusmatovcular* ustasını da geçip normları %1000'e bile yapmıştı, Yuldaş Alibayev üretkenliği %2540'a çıkarıp bir günde 30 metre küp toprak kazıp onu çukurdan çıkarmıştı.³⁵⁷ Dusmatov ile Alibayev, teskere yerine büyük bez/kumaş parçasıyla toprak taşıma yöntemini, bir sürü başka işçilere de aktarmaya yetiştir. ³⁵⁸ Pamuk toplamada ise kadınlar bir elin yerine iki elle toplamayı “icat” ediyor ve başkalarına öğretiyordu.³⁵⁹ Anlaşılan, “Stahanovcu yenilikçi yöntemler”, bazı durumlarda pek de olağandışı olmayabilir, kimileri de gülünç gözükebilirdi. Katta-

³⁵⁵ Teskere, malzeme taşımak için kullanılan, dört kollu ve iki kişinin taşıdığı tahta araç.

³⁵⁶ Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Usman Yusupov (1937-1950), insanların kanallarda, yollarda kürekle toprak atmasına halkın yaratıcı gücü, inisiyatifi ve yüksek hızlı ulusal inşaat yöntemi demektedir (*Pravda Vostoka*, 11 Şubat 1940, “Doklad Sekretarya TsK KP(b)Uz tov. Usmana Yusupova. Tvorçeskaya İnitsiativa Naroda – Velikaya Sila, Uskoryayuşaçaya Tempı Dvijeniya k Komünizmu”, №34, s. 3). Başka örnekler için bkz., *Pravda Vostoka*, 6 Mart 1940, “Svodka Narkomvodhoza UzSSR o Hode Zemlyanılı Rabot na Narodnoh İrrigatsionnih Stroykah Uzbekistana”, №54, s. 1; *Pravda Vostoka*, 8 Mart 1940, “Svodka Narkomvodhoza UzSSR o Hode Zemlyanılı Rabot na Narodnoh İrrigatsionnih Stroykah Uzbekistana”, №55, s. 1; *Pravda Vostoka*, 5 Mayıs 1940, “Kanal Lenin-Yab-Su-Eli”, V. Kondraşkin, №102, s. 2.

³⁵⁷ *Pravda Vostoka*, 1 Mart 1940, “Noviye Podvigi Uzbekskogo Naroda” ve “Dusmatovtsı-Alibayevtsı”, V. Alışev, A. Bokov, №50.

³⁵⁸ *Pravda Vostoka*, 6 Mart 1940, “Novator iz Altın-Kulya”, V. Alışev, A. Bokov, №54, s. 1; *Pravda Vostoka*, 14 Mart 1940, “Dusmatovskiye Zven'ya”, Yuldaş Alibayev, №60, s. 3; *Pravda Vostoka*, 11 Nisan 1940, “Kak Mı Nauçilis' Rabotat' Po-Dusmatovski”, Oysara Nadjimova, №84, s. 2.

³⁵⁹ *Rabotnitsa*, Aralık 1935, “Pobediteli Hlopkovılı Poley” ve “Sborşçitsı Hlopkı”, V. Malinovskiy, №36, s. 8-10.

Kurgan Barajı'nın Buhara ve Semerkant bölgelerinden gelen yüz bin kişilik yapının da kendi kazıcı kahramanları vardı. Onlardan biri Yadgar Yaminov'dur, onu örnek alıp tecrübesinden esinlenenler ise *Yaminovcular* adıyla biliniyordu.³⁶⁰ Fergana havaalanından yükselen uçak pilotları kitlesel inşaatları şöyle coşku dolu sözlerle betimlerler: “Güneşin ilk ışınlarıyla aşağıda binlerce çapanın çeliği güvenli bir kılavuz gibi parlıyordu”.³⁶¹

Medya üzerinde sunulan haberlere göre, kolhozcular kanalın inşası başlasın diye dört gözle bekliyorlardı. Her şey insanların kendilerinin ateşli rızası/isteği/talebi üzerine düzenleniyor gibiydi.³⁶² Planlanan normları doldurmanın, işçilerin birbiriyle girdikleri sosyalist yarışlarda öne çıkmanın peşinde bazen işgünü gecelere kadar uzayabilirdi.³⁶³ Emekçiler gece gündüz çalışırken onlar arasında ideolojik ve politik çalışmalar (Rusça tabirle: *politik ajitasyon*) da kesilmiyordu. Taşkent Kanalı'nın inşaatında 13 propaganda merkezi hizmet verirken, karşılaştırma amaçlı belirtilmelidir ki 17 ilk yardım istasyonu ve 10 yemekhane vardı.³⁶⁴ İnşaat alanlarına tiyatro kolektifleri gelip açık havada çeşitli oyunlar sahneliyordu, sahnedeki oyunlar da elbette Sovyet sansürünce onaylanmış olmalıydı (Yakubova, 1947, s. 42).

³⁶⁰ *Pravda Vostoka*, 5 Nisan 1940, “Geroişeskiy trud”, İ. Apanasenko, №79, s. 4; *Pravda Vostoka*, 4 Kasım 1940, “Uzbekistan Stroitel Katta-Kurganskoye Vodohranilişçe”, A.M. Abdurahmanov ve “Yaminovtsi”, Yur. Arbat, №257, s. 3.

³⁶¹ *Pravda Vostoka*, 5 Mayıs 1940, “V Avangarde Narodnogo Dvijeniya”, G. Danilov, №102, s. 3.

³⁶² *Pravda Vostoka*, 9 Şubat 1940, “10 Fevralya – Naçalo Stroitel'stva Severnogo Ferganskogo Kanala”, №32, s. 4; *Pravda Vostoka*, 10 Şubat 1940, “Buhartsı Gotovyatsya k Stroitel'stvu Kattakurganskogo Vodohranilişça”, VI. Popondopulo, №33, s. 1.

³⁶³ *Pravda Vostoka*, 22 Şubat 1940, “Noç' na Trasse”, V. Alışev, №43, s. 3; *Pravda Vostoka*, 9 Nisan 1940, “Na Katta-Kurganskoye Vodohranilişçe”, P. Pışkin, №82, s. 1.

³⁶⁴ *Pravda Vostoka*, 23 Şubat 1940, “Taşkentskiy Kanal”, №44, s. 1.

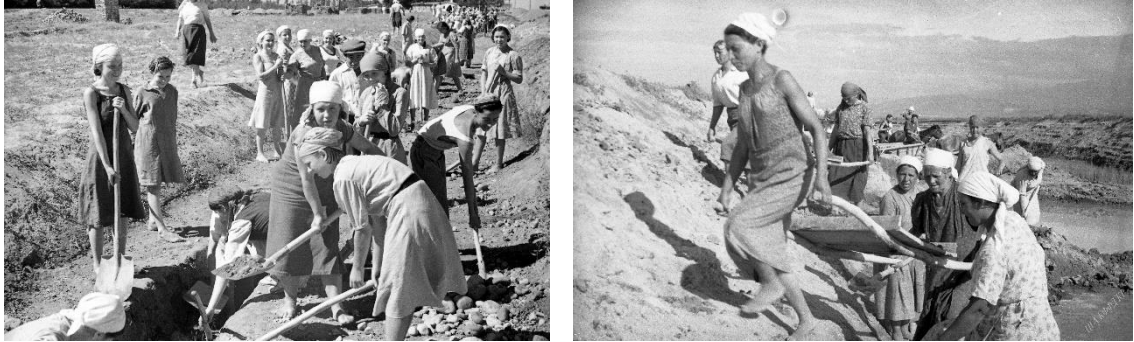

Görsel 15. Büyük Fergana Kanalı'nın kuruluşunda gönüllü çalışan Namangan kadın kulübünün üyeleri, Özbek kadınlar (*Pravda Vostoka*, 1 Mart 1940, №50, s. 3)

Sayılsız inşaatçı karınca-adamlar arasında erkeklerle aynı ağırlıkta işler yapan, yani kürek ve çapalarla toprak kazın ve dışarı taşıyan çok sayıda dişileri de mutlaka bulunurdu (Görsel 15). Onlarsız olamazdı zaten, ne de olsa kadınların emekte “erkeklerle eşitliği” sağlanmıştı. Taşkent Kanalı'na Akkorgan ilçesinden gelen 3.600 çiftçinin yarısı kadındı. Erkeklerin hepsi kanal inşaatına gittiği için boş kalan kara yolu yapımında işçilerin neredeyse tamamının kadınlardan oluştuğu da oluyordu. Örneğin, Taşkent yolunun bir parçası olan 38 kilometrelik Yenyol-Çinaz yolunda çalışanların %90'ı kadındı. Onlar teskere, torba ve sandıklarla toprak taşıyordu. Onlardan biri çapacı kadın Taşbu Haldarova verimlilikte erkekleri geçiyordu, günlük belirlenen normları katlarca aşan diğerleri de vardı. Zaten, “sosyalist emek” demek normları geçmek demektir. Kadınların bu tarz işlerde de erkeklere ayak uydurabildiği, cinsiyetler eşitliğinin ve “geçmişin kalıntılarından” tamamen kurtuluşun göstergesi olarak coşkuyla reklam yapılıyordu³⁶⁵ (Nukhrat, 1932, s. 56; *JvSS*, 1933, s. 14-15; Klimoviç, 1940, s. 52). 1941 yılında tüm

³⁶⁵ AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 401, varak 82-83; *Pravda Vostoka*, 5 Mart 1940, “Jenşçini na Trasse Bol'sogo Uzbekskogo Trakta”, №53, s. 4; *Pravda Vostoka*, 8 Mart 1940, “Jenşçini Stroyat Kanalı. Ketmenşitsa Taşbu Haldarova”, E. Freydenberg, №55, s. 3; *Pravda Vostoka*, 5 Nisan 1940, “Devujki na Stroike”, Z. Dalskaya, №79, s. 3; *Pravda Vostoka*, 11 Nisan 1940, “Geroizm Jenşçin”, N.N. Yuştin, №84, s. 2.

sağlıklı erkekler savaşa gittiğinde ise bu inşaatlar kadın, yaşlı ve çocuklarla dolmuştur (Görsel 16).

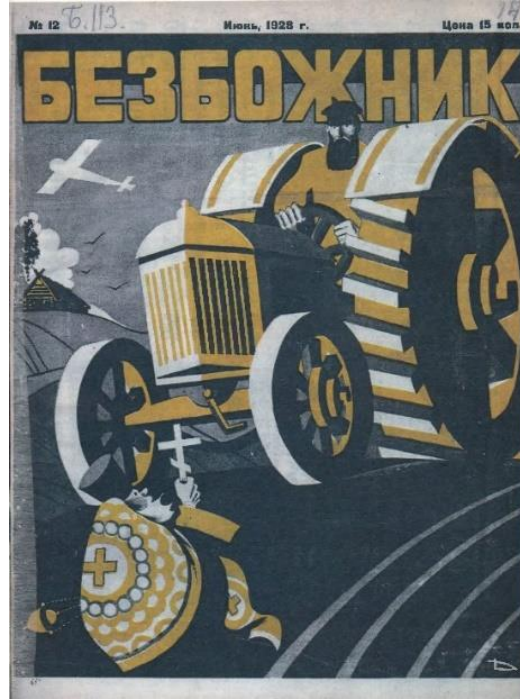
Görsel 16. 1941 yılında Büyük Çüy Kanalı'nın (Kırgızistan) inşaatında çalışan kadınlar
Kaynak: KRBMKFFDA, 0-2948, L8: R9 ve 0-2963, L8: R9.

Burada ister istemez bir soru ortaya çıkar. Bolşevikler devrimi kazandıklarından beri sanayileşme, makineleşme ve elektrifikasyonun vaazını ederken, makineyi gerekirse tanrıya karşı koyarken,³⁶⁶ Sovyet yetkililer ülkedeki traktör üretimiyle, traktörün sürekli artan sayısı ile övünürken (Görsel 17), neden 1940'lar gibi geç bir tarihte insanlar yüzlerce kilometre su kanallarını ve barajları yalın elleriyle kazıyordu? SSCB'nin makine fabrikalarında 1930 yılında 12.731, 1933'te 78.263 ve 1934'ün 10 ayında 77.303 traktör üretilmişti.³⁶⁷ Stalin, 18. Parti Kongresi'nde 10 Mart 1939 yılında yaptığı konuşmasında ülkede 483.500 traktör, 153.500 biçerdöver ve 195.800 kamyonun olduğunu övünerek söylüyordu (1952, s. 620-621). 1937 yılında Kazakistan'da 30.9 bin traktör, 7.765 biçerdöver, 6.808 kamyon ve başka makine ve tarım aletleri mevcuttu (*İKSSRES*, 1967, s. 395). Özbekistan'da ise 1940 yılında 22 bin traktör, 1.200 biçerdöver ve 5.000 kamyon

³⁶⁶ Sovyet süreli yayınında 1920'lere 1930'lara ait traktör ve başka tarım makinalarını yücelten yazılara örnekler: *Bezbojnik*, Haziran 1925, "Dayoş' Traktor", S. Serpinskiy, №4, s. 10-12; *Bezbojnik*, Haziran 1927, "Şaytan-Arba", Maltseva, №12, s. 13; *Bezbojnik*, Haziran 1927, "Maşina Protiv Boga", Valya Korneva, №12, s. 15; *Bezbojnik*, Ağustos 1929, "Ekskavator protiv Boga", V. Maykov, №15, s. 10; *İzvestiya*, 5 Ocak 1933, №5, s. 3; *Rabotnitsa*, Aralık 1936, "İzmeneniya v Jizni SSSR za Period ot 1924 goda do 1936 goda", №34, s. 4.

³⁶⁷ *Bezbojnik*, Ocak 1935, "Pozitsii Sotsializma", A. Yevstratov, №1, s. 2.

ve başka makineler varken, 4 bini aşkın kadın traktör sürme kurslarına gidiyordu. Ayrıca, tarımda çekirge ile mücadelede ve pirinç ekiminde uçaklar kullanıldığı iddia ediliyordu.³⁶⁸

Görsel 17. *Bezbojnik* dergisinin 12 numaralı Haziran 1928 sayısının kapağı

Bu sorunun iki pratik cevabı olabilir. İlki, yapı ekipmanının, makinelerin eksikliği,³⁶⁹ ikincisi ise köylüleri ucuz emek olarak kullanma niyeti. Stalin, ülke işçilerini, köylülerini ucuz emeğe dönüştürmek istiyordu, onları hızlı sanayileşmenin hedefleri için kullanmak gerekmektedir. Milyonlarla sayılan insanların hapisanelerde, çalışma kamplarında bulundurulması ise Stalin'e köle gücü kullanma imkanı sağlıyordu. Gerçekten de, 1930'ların sonları ve 1940'lardaki kitlesel tutuklamaların, genellikle varsayıldığı gibi devletin potansiyel düşmanlarını cezalandırmak için değil, ama daha çok Stalin'in köle emeğine olan arzusunu yerine getirmek için gerçekleştirilmiş olabileceğini düşünen

³⁶⁸ *Bezbojnik*, Nisan 1935, "Za Bol'shevistskiy Sev", Vl. Sarabyanov, №4, s. 3; *Pravda Vostoka*, 11 Şubat 1940, "Doklad Sekretarya TsK KP(b)Uz tov. Usmana Yusupova", №34, s. 1; *Pravda Vostoka*, 3 Nisan 1940, "Samolyoty – na Bor'bu s Sel'skohozyaystvennimi Vreditelyami", "Bol'she Vnimaninya Traktornim Brigadam", A. Kamaletdinov ve "Traktoristki", A. Fyodorov, №77, s. 1, 3; *Pravda Vostoka*, 5 Haziran 1940, "Noveyşiy Sovetskiye Maşini", №128, s. 1.

³⁶⁹ İkinci Dünya Savaşı yıllarında inşaatta sadece makineler değil tüm sağlıklı erkekler de kaybolmuştur. Ancak bundan önceki satırlar, SSCB'nin daha savaşa katılmadığı 1939-1940 yıllarında da kanal ve baraj inşaatlarının genellikle insanların kas gücüne dayandığını göstermiştir.

araştırmacılar yok değildir. Ülkenin her köşesinde devam eden sanayi kuruluşlarına ne kadar işçi gerekiyorsa, o kadar “suçlu” da hapse, daha doğrusu zorunlu çalışma kamplarına düşüyordu (Smirnov vd., 1998, s. 33-34; Applebaum, 2003, s. 56; Osokina, 2008, s. 127-128; Keller, 2020, s. 199). Esas itibariyle bu nokta, “ahlaki” güdülerin “maddi” güdülerle yer değiştirdiği bir devrin göstergesidir. Pratikte bu, teknoloji yokluğunun veya eksikliğinin neredeyse sınırsız miktarda insan kas gücüyle telafi edilmesi anlamına geliyordu. Eric Hobsbawm’un çok yerinde bir değerlendirmesi dediği gibi, Stalin’in yöntemi kasıtlı olarak gerçekçi olmayan hedefleri belirleyerek milyonlarca işçiler ordusunun insanüstü çabalarını teşvik etmekte. Bu bir “bağırma” yöntemiymi (1994, s. 381, 469).

4.4. STALİN DÖNEMİNDE KÜLTÜREL VE İDEOLOJİK DÖNÜŞÜMLER

1920’lerin sonu ve 1930’ların başlarına kadar Türkistan kadınları arasında düşük seviyede gözlemlenen okuma yazma, meslek eğitimi, sanayiye, yönetime ve kamusal hayata katılım oranı, Stalin döneminde gerçek ilerleme görmektedir. Kültür alanında da askeri terminolojinin kullanıldığı dikkat çekmektedir. “Okuryazarlık cephesi”nde, “cahilliğe karşı toplu hücum” alanında 1920’lerin başında başlayan faaliyetler, Komünist Partisi’nin cehaletin ortadan kaldırılmasını hızlandırma çağrısına binaen, aynı gayret ile 1930’larda da kültürel saldırı (*kul’ışturm*) ve kültürel sefer (*kul’tpohod*) gibi yeni süslü isimlerle devam etmiştir. Kültürel saldırı okuma yazma bilen ya da yeni öğrenen her şahsın, en azından bir-iki okuma yazması yok kişiyi okutmasından oluşuyordu (Görsel 18). Bu cephede ücretsiz yardım etmek üzere Komsomol üyeleri, sendikalar, okul ve üniversite öğretmenleri, profesörler, doktorlar, avukatlar, kütüphaneciler, daha dün kendileri okuma yazma öğrenenler, üniversite ve lise öğrencileri yola çıkıyordu. Onlara *kul’tarmeyets* ya da kültür askeri deniliyordu³⁷⁰ (İKSSRES, 1967, s. 328-329; İKSSR4, 1977, s. 460-462).

³⁷⁰ AKOOB, fon 1, dosya 1, defter 401, varak 21.

Görsel 18. Kırgızistan'ın Balıkcı ilçesinde yaylada okuma yazma kursları, 1937
Kaynak: KRBMKFFDA, 0-27897, F4-10.

Yüksek öğretim kurumlarında kadınların oranı 1928-1936 döneminde keskin bir şekilde artıyor, söz gelimi, SSCB boyunca üniversitelerde kadın öğrencilerin oranı %39.5'e, meslek yüksek okullarında %43'e ve işçi fakültelerinde (*rabfak*) %35.3'e çıkmıştır (*JvSSSR*, 1937, s. 27). Türkistan'ın göstergesi tabii ki de SSCB'nin ortalamasından çok düşüktü. Üretime ara vermeden eğitim alma (*obuçeniye bez otriva ot proizvodstva*) prensibine göre, emekçiler akşam üniversitelerinde veya fakültelerinde eğitimlerini hızlandırılmış bir şekilde tamamlayabilirdi.³⁷¹ Mahalle kadınları için ise farklı siyasi ve din karşıtı konularda dersler düzenlenmesi emredilmişti. Bu tarz derslerin çokluğu Özbekistan'ın bir ilçesinde Eylül-Kasım içerisinde 127 tanesinin gerçekleştirilmiş olduğundan anlaşılmaktadır.³⁷²

1939 yılında 9 yaş ve üstü vatandaşlar arasında SSCB'nin ortalama okuma yazma oranı %81.2 olarak gözlemlenirken, bu sayı Özbekistan için %67.8, Kazakistan için %76.3, Kırgızistan için %70 oranındaydı. 1959 yılında ise Sovyetler ülkesinde cehaleti %100 ortadan kaldırdığını ilan etmiştir³⁷³ (*Medınskiy*, 1952, s. 24, 31; *NONiKvS*, 1971, s. 21-

³⁷¹ *Pravda Vostoka*, 9 Aralık 1940, "Veçerniy Fiziko-Matematiçeskiy Fakul'tet", №284, s. 1.

³⁷² *Pravda Vostoka*, 11 Aralık 1940, "Yeşçe Şire Razvernıt' Rabotu Sredi Jenşin", F. Yuldaşbayeva, №286, s. 2.

³⁷³ *Pravda Vostoka*, 7 Ekim 1940, "Likvidirovat' Negramotnost' i Malogramotnost'", №233, s. 1.

22). Bu sayıların propaganda amaçlı biraz şişirilmiş olma ihtimali bulunuyorsa da (Kamp, 2006, s. 223; Denisova, 2010, s. 160), Türkistanlıların okuma yazma oranı dönemin İran, Afganistan, Pakistan, Çin veya Türkiye gibi diğer Üçüncü Dünya ülkelerinden çok daha yüksek olduğu da şüphe götürmemektedir. İlçe meclis seçim sonuçlarına bakarsak, 1940 yılı seçim sonuçlarında her üç cumhuriyette kadınlar ilçe meclislerin neredeyse üçte birine seçilmiştir. Özbekistan’da %32.5, Kazakistan’da %32.4, Kırgızistan’da %29.5.³⁷⁴

Tüm bu gelişmelere karşın, üst düzey yönetimde ve bazı “itibarlı” mesleklerde yerli hem kadın hem de erkeklerin oranı 1940 ve 1950’ler boyunca çok düşük kalmaya devam etmiştir. 1934 yılında Özbekistan’ın (beyaz yakalı) kurum çalışanları arasında Özbeklerin oranı %19.8’i, Kırgızistan’da Kırgızların oranı ise %10.2’yi oluşturuyordu (*JvSSSR*, 1937, s. 77-78). 1944 yılında Kırgızistan’ın 6 bölgesel parti komitesi birinci sekreterleri arasında yalnızca bir Kırgız, 70 şehir ve ilçe parti komitesi birinci sekreterleri arasında 25 Kırgız vardı. Cumhuriyet bakanlıklarında ise çalışan Kırgızlar bir el parmaklarıyla sayılabilirdi. Tarım Bakanlığı’nda çalışan 79 memurun 4’ü Kırgız iken, Tekstil Bakanlığı, Su Kaynakları Bakanlığı, Hafif Sanayi Bakanlığı ve Et ve Süt Endüstrisi Bakanlığı’nın her birinde sadece ikişer Kırgız çalışıyordu (*VKPiNV*, 2009, s. 862; *SNP*, 2013, s. 577). Bunun bir sebebi, çoğu yerlilerin üniversite okumamaları, üniversiteyi yarım bırakmaları ve hatta lise ve orta okulu bitirmeden bırakmalarıydı. Örneğin, savaş yıllarında eğitim fakültelerinden mezun olan toplam 1879 kişinin sadece 179’u, tıp fakültelerinden mezun olan toplam 1922 kişinin 65’i ve ziraat fakültelerinden mezun olan toplam 267 kişinin 25’i Kırgız idi. Kırgızistan Devlet Pedagoji Enstitüsü’nde birinci sınıfta okuyan 180 öğrenci arasında bir tane bile Kırgız yoktur. Lise mezunlarına gelindiğinde, 1940-1944 yıllarında ülke boyunca sadece 250 Kırgız liseden mezun olmuş, aynı dönem içerisinde 8., 9., ve 10. sınıf öğrencilerinden 6708 Kırgız okuldan ayrılmıştır (*VKPiNV*, 2009, s. 862-863). 1945-1946 eğitim-öğretim yılında Kırgızistan’ın okullarında eğitim alan toplam 222.649 öğrencinin 29.338’i ya da %13’ü okulu bırakmıştır. Geride kalan 193.311 öğrencinin ise 35.165’i ya da %18.2’si sınıfını geçememiştir (*SNP*, 2013, s. 358).

³⁷⁴ *Pravda Vostoka*, 8 Ocak 1940, “O Rezul’tatah Vıborov v Krayeviye, Oblastniye, Okrujkoviye, Rayonniye, Gorodskiye, Sel’skiye i Poselkoviye Soveti Deputatov Trudyaşçihsy”, №6, s. 2.

1949 yılında ülkede sadece 26 Kırgız doktor vardı (toplam doktor sayısının %2'si), okul öğretmenleri arasında ise ancak 54 Kırgız üniversite derecesine sahipti. Açıldığından beri Ziraat Enstitüsü'nden sadece 87, Eğitim Enstitüsü'nden 151 ve Tıp Enstitüsü'nden 22 Kırgız mezun olmuştur (SNP, 2013, s. 577). Aynı yıl içerisinde Kazakistan hekimlerinin %6'sı Kazak, kadın hekimlerin %2'si de Kazak kadınlardı. 1952 yılında 193 bölgesel sağlık idaresi müdürleri arasında 136 Rus, 17 Ukraynalı, 8 Yahudi ve ikisi kadın olmak üzere sadece 24 Kazak vardı. Kazakistan Bilimler Akademisi'nde ise 1947 yılında akademik memurların %23'ü (192 kişi) Kazak iken, Kırgızistan Bilimler Akademisi'nde çalışan toplam 65 kadın akademik memurun altısı Kırgız kadınıydı (UJKSS, 1976, s. 263; Michaels, 2003, s. 108; SNP, 2013, s. 533).

Edebiyat ve sanat alanlarında katı ideolojik denetim Sovyet tarihinde her zaman varolduysa da, Stalin döneminde en zor günlerini geçirmiştir. Buna ideolojik cephe (*ideologičeskiy front*) deniliyordu. Sovyet gerçekliğini büyük ölçüde çarpıtan “sanat karşıtı”, “Sovyet karşıtı”, “siyasi açıdan zararlı”, “ileri fikirlerden yoksun”, “tarihsel geçmiş idealleştirilmiştir”³⁷⁵ ve “tarihteki gerici şahıslar kahramanlaştırılmıştır” gerekçeleriyle zaman zaman edebi ve okul kitapları baskıdan alınır, basılmışları toplatılır ve tiyatroların repertuarlarında bulunan oyunlar yasaklanırdı. Edebiyatçılar, eleştirmenler, gazeteciler sanat eserlerine yukarıdaki klişeleri yapıştırıp süreli yayın üzerinden eleştirirlerdi³⁷⁶ (Çesnokov, 1952, s. 211, 494-495; SNP, 2013, s. 173-174, 211-213, 308-310, 740).

4.4.1. Din Karşıtı Politikalar Devam Ediyor

Parti üyelerinin din konusunda yurttaşlara örnek olması gerekirdi. Parti üyesi ve bilhassa idari memurlar hiçbir surette dinî törenlere katılmamalı, ona karşı savaşmak dışında dinle hiçbir bağlantıda bulunmamalıydı. Aksi takdirde, komünistin sözleriyle eylemleri arasında çelişki ortaya çıkıyor demektir. Söz gelimi, dindar olmadığı surette de kimileri

³⁷⁵ Sanatta tarihsel konuların çokluğu, ulus-devletlerini daha yeni kazanan Türkistan'ın, ulusal tarihlerini özümseme sürecinde olduklarıyla tahmin edilebilir. 1947 başında, örneğin, Özbekistan'ın tüm tiyatrolarında sahnelenmekte olan 32 oyundan sadece 2'si çağdaş gerçekliği gösteriyordu (SNP, 2013, s. 174).

³⁷⁶ *Pravda*, 30 Eylül 1946, “V Atmosfere Bezideynosti i Blagoduşiya”, Pavel Kuznetsov, №233, s. 3.

camide veya kilisede evlenir, çocuklarını kilisede vaftiz edebilirlerdi. Bir komünist bunu yapar da ardından din karşıtı kampanyalara devam ederse, bu en azından insanın hareketlerinde tutarsızlıktan haber vermektedir. Partinin gözünde bu, din karşıtı propagandayı zorlaştırdığı için kabul edilemez bir durumdu. Parti liderleri kitleler için bir rol model olmalı, moda yaratmalıydı³⁷⁷ (Soltz, 1927, s. 69-70). Böylelikle, bir insan Partide ve hükümette ne kadar yükselirse o kadar dinden uzaklaşır demektir.

SSCB’de din tutma özgürlüğü var denilmesine rağmen, çocuklara ilkokuldan itibaren din karşıtı eğitim verilir, onların küçük yaşlarından militan ateistler olarak yetiştirilmesi beklenirdi, “dinî kalıntıların” tamamen üstesinden gelinmesi için devlet aparatı tüm varını yoğunu ortaya koyuyordu. Sosyalizmin zaferi ancak dinin ölümüyle sağlanmak durumundaydı³⁷⁸ (Esenkan T., 1957 doğ., Narın ili). Parti, üyelerinin ev yaşamlarını büyük ilgiyle izliyordu, birinin ev hayatı onun siyasi düzeyinin ve komünizme eğilimlerinin bir ifadesi olarak yorumlanıyordu. İyi bir komünist, zor ve ataerkillik yerine güven ve eşitliğe dayalı, eşin ve kızların örtünmediği, mutlaka okula gittiği, evde kapanıp oturmadığı bir ailede yaşamak zorundaydı. Ancak Partinin tüm çabalarına karşın, yerliler arasında “yeni komünist değerler” çok yavaş ilerledi (Northrop, 2004, s. 235).

İslam eleştirisinde yalana bile girdikleri görülmektedir. Sovyet İslam uzmanlarının yaptıkları iddialarında ne kadar haklı veya haksız oldukları, elbette ilahiyatçılara bırakılması gereken bir iştir. Ancak onların İslam’da “fuhuş teşvik ediliyor”, “kocalar itaatsiz karılarını öldürme hakkına sahip”, “kadın melek olmaya layık değildir” gibi ifadeleri yanlış bilgi ve dezenformasyondan başkasına benzememektedir (Klimoviç, 1940, s. 24; Vagabov, 1968, s. 23-24).

Dini bayramlar arasında en büyük düşman elbette insanların 30 gün boyunca gündüzleri yemek yemeyecekleri ve böylelikle iş sürecini aksatacakları beklenen Ramazan ayıydı. Ramazan ayında özellikle din karşıtı propaganda güçlenmektedir. Gazeteler insanların oruç tutarak işleri bıraktıkları ve öğrencilerin okula gitmedikleri vakalar hakkında

³⁷⁷ *Pravda*, 7 Ekim 1939, “Zaşçitniki Parandji”, B. Dodina, №278, s. 3.

³⁷⁸ *Bezbojnik*, Ocak 1931, “Lenin o Religii”, №2, s. 3; *Bezbojnik*, Ekim 1932, “Torjestvo Sotsializma – Smert’ Religii”, №19-20, s. 2; *Bezbojnik*, Ocak 1935, “Pozitsii Sotsializma”, A. Yevstratov, №1, s. 2; *Pravda Vostoka*, 19 Aralık 1940, “Antireligioznoye Vospitaniye v Şkole”, U. Abduşukurov, №293, s. 3.

eleştirel yazılar yazmıştır.³⁷⁹ Belirtilmesi gerekir ki, İslam bayramlarıyla sert savaş yürürken, Nevruz'u kutlamanın bir sakıncası yoktu, bu bayramın kolhozlarda büyük neşeyle kutlandığını Sovyet yazarlar kendileri yazmaktadır (Babajanova, 1971, s. 157). Büyük ihtimalle Nevruz, çalışma sürecine İslam bayramları kadar zararlı kabul edilmiyordu.

Dine karşı mücadele başından beri Sovyetlerin gündeminde bulunmasına rağmen, yıllar içerisinde burada da bazı katılaşıma ve yumuşama dalgaları yaşandı. Ülkede hiçbir zaman yasaklanmamış paranjanın³⁸⁰ yasal temelde yasaklanmasını talep eden üç toplumsal hareketten bahsedilebilir. Onlardan ilki, *Hücum* politikalarıyla birlikte 1927 yılında doğmuş ise ikincisi 1936'da Stalin Anayasası tartışmaları sırasında ve üçüncüsü parti üyelerinin, milletvekillerin ve sıradan emekçilerin talepleriyle gazeteleri doldurduğu 1940 yılında meydana gelmiştir (Northrop, 2004, s. 284, 302-303; Kamp, 2006, s. 157-158, 209-210). Her ne kadar şiddetle kınansa ve ona karşı sürekli propaganda kampanyaları yürütülse de, paranja Sovyetler Birliği'nde yasal olarak kalmıştır. Bu dinî-kültürel simgenin yasal olarak ortadan kaldırılması, 1997-1998'de bağımsız Özbekistan'da gerçekleşecektir.

1940 yılındaki paranja karşıtı dalgayı, Tajikistan'dan Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti milletvekili Mastura Avezova'nın 15 Ocak ve 1 Şubat 1940 yılında *Pravda*'da yazdığı "Paranjadan Nihai Olarak Kurtulalım" ve "Defolsun Paranja" adlı makaleleri³⁸¹ tetiklemiştir. Mastura Avezova'nın inisiyatifi Türkistan'ın Kokand, Semerkant, Andican gibi başka şehirlerinde çok sayıda kadınlar, siyasetçiler, tarihçiler ve başka bilim insanları tarafından desteklenmiştir.³⁸² Akademisyenler paranja giymenin zararlarını anlatan

³⁷⁹ *Pravda Vostoka*, 20 Ocak 1940, "O Proishojdenii i Reaktsionnoy Susçnosti Kurban-Bayrama", U. Abduşukurov, №16, s. 3; *Pravda Vostoka*, 10 Ekim 1940, "Usilit' Antireligioznuyu Propagandu", M. İvanov, №236, s. 2; *Pravda Vostoka*, 18 Ekim 1940, "Usilit' Antireligioznuyu Rabotu", Mih. Şeverdin, №243, s. 2; *Pravda Vostoka*, 19 Aralık 1940, "Antireligioznoye Vospitaniye v Şkole", U. Abduşukurov, №293, s. 3.

³⁸⁰ Krupskaya dahil çoğu Sovyet yetkililer paranjanın yasal düzeyde yasaklanmasını istemiyordu, çünkü yasaklamakla meselenin çözülebileceğine inanmıyorlardı (Krupskaya, 1959a, s. 111-114).

³⁸¹ *Pravda*, 15 Ocak 1940, "Okonçatel'no Uniçtojit' Paranju!", Mastura Avezova, №15, s. 3; *Pravda*, 1 Şubat 1940, "Proç' Paranju!", №31, s. 2.

³⁸² *Pravda Vostoka*, 6 Şubat 1940, "Yedinoduşnaya Podderjka i Odobreniye" ve "Yedinoglasno Odobrili Predlojeniye Masturi Avezovoy", №30, s. 2; *Pravda Vostoka*, 15 Şubat 1940, "Doloy Paranju", M. İslamova, №37, s. 3; *Pravda Vostoka*, 17 Şubat 1940, "Protiv Paranji", №39, s. 3.

metinler yazıyordu³⁸³ (Klimoviç, 1940, s. 34-36; 1958, s. 11-12). Çeşitli şehirlerde mitingler düzenlenip, sokaklara çıkan kadınlar paranjanın yasal düzeyde yasaklanmasını talep etmiştir. Mitinglerde kadınlar topluca paranjalarını atıyorlardı. 1939'un son üç ayında Taşkent'te 2.500 kadın "açılmıştır"³⁸⁴ (Klimoviç, 1940, s. 52-53, 57; Yakubova, 1947, s. 22). Ayrıca, İslam tarihçileri paranjanın gerçekte Türkistan kültürüne özgü bir şey olmadığını da tarihsel örneklerle kanıtlamaya çalışmışlardır: "mollalar ve burjuva milliyetçileri, bu barbar kalıntıyı [kapanma] ve genel olarak kadınların eve kapanma geleneğini Özbek ve Tacik halklarının "ulusal mirası" olarak sunarak yalan söylüyorlar" (Klimoviç, 1940, s. 19).

İkinci Dünya Savaşı yılları, özellikle 1943 ile 1944 İslam'a karşı baskının yumuşadığı bir dönemdir. Savaşın zor günlerinde Müslümanların desteğini almak, onların yurtseverlik duygularını yükseltmek isteyen Kremlin, onların dinî hassasiyetlerinden bazı tavizler vermeye karar vermişti. Bunun sonucunda son 20 yılda ilk kez 1945 yılında Türkistanlı bir heyete haja gitme şansı verilmiştir. Parti talimatıyla Cuma namazlarında insanları vatani koruma çağrıları da yapılıyordu. Partinin dinlerle "ılımlı" ilişkilerinin başladığı 1944'ten Nikita Kruşçev'in 1958'de tekrardan başlattığı din karşıtı kampanyasının başlangıcına kadar geçen 14 yıl, 1920'lerin başlarından beri İslam'a yönelik en düşük düzeydeki devlet düzenlemesine tanık olmuştur (*Organ Gosudarstvennoy Bezopasnosti SSSR v Velikoy Oteçestvennoy Voyne: Sbornik Dokumentov, 5. Cilt, 2. Kitap: Granitsy SSSR Vosstanovleni. 1 iyulya-31 dekabrya 1944 goda* [OGBSSSR], 2007, s. 207-210; Ubiria, 2016, s. 184; Tasar, 2017, s. 2, 47, 78, 192; *V Ştabah Pobedi, 1941-1945: Dokumentı v Pyati Knigah, 4. Cilt* [VŞP4], 2020, s. 400; Keller, 2020, s. 207-208).

4.4.2. "Eski" Adetlerin Direnişi

1927-1930'ların Hücum politikaları, tartışma götürücü yöntemlerle de olsa kuşkusuz yeni Özbek kadınının yaratışında ilk büyük adım olmuştu. Ancak, asırlardır uygulanan giyim

³⁸³ Taşkent Tıp Enstitüsü lisansüstü öğrencisi Tişabayeva paranjanın zararlarını anlatmaktadır (bkz., *Pravda Vostoka*, 2 Şubat 1940, "Zleyşiy Vrag Zdorov'ya Jenşçin", №26).

³⁸⁴ *Pravda Vostoka*, 15 Ocak 1940, "Respubl'kanskoje Soveşçaniye po Antireligioznoy Propagande", №12, s. 2; *Pravda Vostoka*, 1 Şubat 1940, "Obşçegorodskoye Sobraniye Jenşçin", №25; *Pravda Vostoka*, 4 Şubat 1940, "Jenşçini Samarkanda Goryaço Podderjivayut Predlojeniye tov. Avezovoy", N. Şaripova, №28, s. 2; *Pravda Vostoka*, 22 Şubat 1940, "300 Jenşçin Sbroşili Paranju", №43, s. 2.

şekli ve onunla birlikte çok eşlilik, çocuk evliliği, kadının nesneleştirilmesi gibi cinsi aşağılayıcı alışkanlıkların kitlelerin gözünden düşmesi için uzun yıllar gerekecekti. Ekim Devrimi'nin 20. ve 30. yıllarında ve hatta bunun da ötesinde, bu çalışmada enine boyuna tartışılan kadına yönelik şiddet pratiklerinin sadece hayatta kalmayı değil, yaygınlığını koruduğunu görmek mümkündür.

Özbek kadınlar arasında yüzünü kapama 1940'larda hâlâ yaygındı. Günlük hayatta yüzünü kapatmayanların birçoğu da Özbek mahallelerden geçerken, akrabalarına, kayın validelerine giderken paranjaya bürünüyorlardı. "Eski" giyim şeklinin etkisi altında Parti ve Komsomol üyeleri, kolhoz başkanları, okul müdürleri de vardı. Pskent ilçesinde İkinci Beş Yıllık adındaki kolhozda 65 kadından 33'ü, Kalinin adındaki kolhozda 50 kadın, Kokand Tekstil Fabrikası'nda ise çalışan 700 kadının yarısı paranja giyiyordu. Devrim sonrası yıllarda sık görülen, erken evlendirilen kızların kocaları tarafından okula gitmesi bir yana sokağa bile çıkarılmadığı vakalar 1940'larda da söz konusuydu. Erkekler 15-16 bazen 13 gibi okul yaşındaki kızlarla evleniyor, onları kaçırıyor, evlendikten sonra kızlar okulu veya işini bırakmak zorunda kalıyordu.³⁸⁵ Üniversite bitirmiş, öğretmen veya tarım uzmanı gibi meslek sahibi kızlar evlendikten sonra hem peçeye hem eve kapanıp kalıyordu. Genç kızların yaşlı kocalarını bırakıp kaçtıklarına da rastlanıyordu.³⁸⁶ Gazeteye yansıyan bir olayda, okulu daha bitirmemiş 17 yaşındaki kızı evlendirmek için baba ile damat ZAGS'a³⁸⁷ getirdiklerinde, kız orada susmayıp daha 17 yaşında olduğunu ve hiç evlenmek istemediğini söyleyerek baba ile damadın planlarını bozmuştur.³⁸⁸ Çok sayıda kolhoz başkanları çok eşliydi. Özbekistan'ın sadece iki ilçesinde (Gicduvan ve

³⁸⁵ *Pravda*, 7 Ekim 1939, "Zaşçitniki Parandji", B. Dodina, №278, s. 3; *Pravda Vostoka*, 15 Ocak 1940, "Respubl'kanskoye Soveşçaniye po Antireligioznoy Propagande", №12, s. 2; *Pravda Vostoka*, 6 Şubat 1940, "Yedinoduşnaya Podderjka i Odobreniye", №30, s. 2; *Pravda Vostoka*, 11 Aralık 1940, "Yeşçe Şire Razvernut' Rabotu Sredi Jenşçin", F. Yuldaşbayeva, №286, s. 2. Başka örnekler için bkz., *Pravda Vostoka*, 8 Şubat 1940, "Respublikanskoye Soveşçaniye Peredovikov Sel'skogo Hozyaystva. Reç' tov. Masturi Azizovoy" ve "Nanesti Reşitel'ny Udarda Feodal'bo-Bayskim Perejtkam", Kumrihon Haydarova, №31, s. 2, 3; *Pravda Vostoka*, 10 Şubat 1940, "Respublikanskoye Soveşçaniye Peredovikov Sel'skogo Hozyaystva. Reç' tov. Abdullayevoy", №33, s. 2; *Pravda Vostoka*, 8 Mart 1940, "V Mahallya "Tarakki", E. Reyzyv, №55, s. 3.

³⁸⁶ *Pravda Vostoka*, 14 Şubat 1940, "Jenşçine-Kolhoznitse Nenavistna Paranja", №36, s. 3.

³⁸⁷ Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Müdürlüğü, Rusça *Zapisi Aktov Grajdanskogo Sostoyaniya* (kısaca ZAGS).

³⁸⁸ *Pravda Vostoka*, 17 Şubat 1940, "Protiv Parandji", №39, s. 3.

Vabkent) 152 kolhoz ve 29 köy meclisi başkanının 2-4 arası karısı vardı (Klimoviç, 1940, s. 39-40; *VKPiNV*, 2009, s. 512-513; *SNP*, 2013, s. 701-702, 718, 731-732, 737-738).

Kırgızistan'da da 1947 ve 1950 yıllarında Parti kararnamesiyle, kadınlara yönelik “dinî, feodal veya bay-manap kalıntıları” dedikleri çok eşlilik, çocuk evliliği, *kalıñ* ve peçeye karşı mücadelenin güçlendirilmesi emredilmişti (*VORJSAK*, 1971, s. 319; *UJKSS*, 1976, s. 189, 217-218). Her yıl “din ve ateizm” konularında çok sayıda açık ders, rapor, sohbet ve sesli okumalar düzenleniyordu. Kadınların özgürleştirilmesine karşı işlenen suçlarda hâlâ gösteri davaları uygulanıyordu³⁸⁹ (Aminova, 1975, s. 105; *UJKSS*, 1976, s. 35).

1948 yılında ve 1949'un ilk üç ayında Kazakistan'da 735 kişi çok eşlilik suçundan, 32 kişi çocuk evliliğinden, 28 kişi kadınları evliliğe zorlamaktan (kızı zorla kaçırma), 27 kişi de *kalıñ* vermekten hüküm giydi. Bununla birlikte, çoğu durumda suçlar görmezden gelinir, yargılanmaz, gizlenir, meşrulaştırılır ve çok hafif cezalar verilir. Örneğin, *kalıñ* vermekten, çok eşlilikten yargılanan failer yalnız para cezası olarak kurtulabilirdi (*SNP*, 2013, s. 702, 737). Ayrıca, evinde kapanıp oturmaya, paranja giymeye karşı çıkan ve okumak, toplumsal hayata aktif bir şekilde katılmak isteyen kadınların kocaları tarafından öldürüldüğü vakalara da bu dönemde rastlanıyordu. Böyle katiller terörist olarak adlandırılır, idam cezasına çarptırılırdı. Semerkant ilinde bir toplumsal aktivist olan eşini annesiyle birlikte öldürdüğü için Komsomol üyesi erkek ölüm cezasına kesilmiştir.³⁹⁰ (Klimoviç, 1940, s. 45-46).

Özbekistan'da din karşıtı propagandanın güçlendirilmesi gerektiğini, Parti liderleri ülkede dinî pratiklerin tekrardan güçlenmeye başladığından anlıyordu. 1930'ların sonu ve 1940'ların başlarında Özbekistan'da kayıt dışı yeni camiler açılmaya başladı, imamların etkisinin güçlenmesiyle insanlar arasında da dinî bayramların popülerliği artıyordu.³⁹¹ 1947 yılında Özbekistan'da resmî olarak onaylanmış 92 cami varken, fiilen

³⁸⁹ *Pravda Vostoka*, 15 Ocak 1940, “Respubl’kanskoye Soveşçaniye po Antireligioznoy Propagande”, №12, s. 2; *Pravda Vostoka*, 20 Aralık 1940, “Antireligioznaya Propaganda v Kolhozah”, №294, s. 1.

³⁹⁰ *Pravda Vostoka*, 2 Şubat 1940, “Ubiytsa Berdiyev Prigovoryon k Rasstrelu”, P. Pışkin, №26; *Pravda Vostoka*, 8 Haziran 1940, “Sud. Terrorist Bazarov”, V. Alışev, №130, s. 4.

³⁹¹ *Pravda Vostoka*, 20 Ocak 1940, “Vsemerno Usilit’ i Uglubit’ Antireligioznuyu Propagandu” ve “O Proishojdenii i Reaktsionnoy Suşçnosti Kurban-Bayrama”, U. Abduşukurov, №16, s. 1, 3.

onların sayısı çok daha fazlaydı, mesela Andican Bölgesinin kendisinde 200'den fazla cami vardı (*SNP*, 2013, s. 175-176). 15 Haziran ve 8 Eylül 1949 tarihli belgeler, Kazakistan'da Cuma ve Ramazan Bayramı namazlarının, oruç tutmanın popülerliğini, okul müdürlerinin, kolhoz başkanlarının dahil olduğu Alma-Ata camisinde 2.500 kişinin, Kızılorda'da 1.500 kişinin ve Jambul'da (bugünkü Taraz) 3.000 kişinin Cuma namazına katıldığını belirtmektedir. Bazı köylüler dinî bayramlar sırasında işe çıkmıyordu, örneğin, Alma-Ata ilinde bir kolhozda 100 ırgat işe gelmemiştir (*SNP*, 2013, s. 732-733, 737). Diğer komünistler yanında okul müdürleriyle kolhoz başkanları neden sürekli vurgulanmaktadır? Çünkü, biri çocuklara diğeri köylülere “dinin gerici doğası”nı öğretip ateizmi yaymaları beklenen görev insanlarıydı.

Kızların büyük oranlarda liseden ve orta okuldan ayrılması dönem için şaşırtıcı bir olay değildir. Bunun bir sebebi kızların erken yaşlarda evlendirilmesi olup, ancak bu tek neden de değildi. Kimilerinde basitçe “kızlar büyük sınıflara gitmese de olur, bu kadarı yeter” veya “okula gitmektense ev işlerinde yardımcı olsun” tarzı bir mantığa dayanıyordu demek yanlışlık olmayacaktır. Özbek aileler için ise kızların “erkeklerle bir ortamda bulunamayacak yaşa gelmesi”, artık “evlenme çağına girmesi” sebepleri, onların kızlarını okula gönderme konusunda direnmelerine yol açıyordu. 1946-1947 eğitim-öğretim yılında Kızılorda'nın bir tane okulundan 100 kız ayrılırken, Taşkent şehrinin kendisinde her yıl binden fazla kız okulu bırakıyordu.³⁹² 1950 yılında Özbekistan genelinde 1.212.697 okul öğrencisi varken liseden sadece 980 kız mezun olmuştur, 500 bin nüfuslu Buhara Bölgesinde liseyi 97 kız, orta okulu da 980 kız bitirmiştir, Taşkent Bölgesinin Bekabad ilçesinde lise son sınıflarda bir tane bile kız yoktu (*SNP*, 2013, s. 448, 719). 1957 yılında Özbekistan'ın 10 bin nüfuslu Niyazbaşı köyünde liseden sadece 138 öğrenci mezun olurken, onun 38'i kızdı (Mirhasilov, 1962, s. 9). Kız çocukların okuldan ayrılması daha 5. sınıfta başlamaktadır. İzbaskan ilçesinde 1938-1939 eğitim-öğretim yılında 4. sınıfı 313 kız bitirdi, seneye 5. sınıfa ise ancak 136 kız geldi.³⁹³

³⁹² *Pravda Vostoka*, 18 Kasım 1940, “V Taşkentskaya Gorodskaya Komsomol'skaya Konferentsiya”, №267, s. 2.

³⁹³ *Pravda*, 7 Ekim 1939, “Zaşçitniki Parandji”, B. Dodina, №278, s. 3.

1940'lardan sonra çok eşlilik ile çocuk evliliği bölgede yavaştan kaybolmuş sayılsa da, Sovyet yasaları gereği aynı derecede suç sayılan kızı zorla kaçırma ile *kalıñ* verme pratikleri Türkistan halkları arasında neredeyse herkes tarafından uygulanan sıradan bir şeydi, hatta gelenek olarak algılanıyordu. Şöyle ki, bu tezin yazarı tarafından yapılan mülakatların tamamında evlilikler kaçırma yoluyla gerçekleştirilmiştir. 1940 doğumlu Sultek K.'ye örneğin 8. sınıfta okuyan bir kızı kaçırmasını bizzat köyün reisi ve bununla birlikte köyün "en büyük" komünisti teklif etmişti. Kızın ailesi onun arkasından geldiğinde, kızı çarşafa sarıp saklarlar. Kızın kendisi Sayrakan (1946 doğ., Narın ili) olayı şu şekilde hatırlamaktadır: "Sanırım çok küçüktüm. O kadar korkmuşum ki, babamgiller aramaya geldiğinde de ses etmemişim. Bizim zamanımızda çiftlikte gençler ancak böyle yolla evlenirdi" (Zeynep Ö., 1938 doğ., Ayçürök B., 1940 doğ., Narın ili). Mayraş S. (1946 doğ., Narın ili) da 15 yaşında kaçırıldı. Gece uyurken "kocaman" adamlar onun evine gelirler. Aklı giden Mayraş yatağın altına saklanır, öldürmeye geldiklerini düşünerek gözlerini kapatıp çığlık atmaya başlar. Adamlardan biri bacağından diğeri kolundan tutup arabaya bindirirler ve kızı hiç bilmediği bir eve götürürler. 15 yaşında olan ve henüz ne evlilikten ne de kocadan anlayan Mayraş'ın evlenme hikayesi böyledir.

SSCB'de yaşayan farklı uluslar, Stalin'in 1925 yılında formüleştirdiği gibi (1947b, s. 138) "şekil olarak milli, içerik olarak sosyalist" kültürü benimsemeleri gerekiyordu. Sovyet yazarların böyle bir şeyin başarılı bir şekilde gerçekleştiğine inanmasına, bunu ısrarla beyan etmesine (Serebrennikov, 1934, s. 89; *İKSSRES*, 1967, s. 401) rağmen, Türkistan'da halklar tersine içerik olarak ya da özünde milli kalıp, sosyalist bir şekle (çoğu durumda göstermelik) büründüğünü söyleyebiliriz.

Paranjanın kendisine gelecek olursak, paranja giyme ancak 1950'lerden sonra azalmaya gitmiştir. Bunun bir çok sebebi olabilir: (a) tamamen Sovyet eğitimi alan yeni nesillerin büyümesi, (b) İkinci Dünya Savaşı'nın bir büyük toplumsal katalizatör olması ve (c) savaş sırasında ülkeye göç eden başka halklarla kaynaşma sonucunda kültürel farklılıklara açılması.

4.5. İKİLİ YÜK: EV İLE İŞ ARASINDA KALAN KADINLAR

Sosyalist devletin önceden belirlenmiş hazır reçetesi yok ve böyle bir şeyin olması da mümkün değildir. Büyük isim Marksistlerin bu noktada belirsizliğe yol vermedikleri de bu çalışmada dile getirilmiştir. Bu tezin yazarı tarafından yapılan “Sovyet sosyalizmi” eleştirisi, Bolşeviklerin kendilerinin işin başından koyduğu radikal hedefleri ve onların zaman içerisinde hayata geçirilmesindeki farklarına temellenmektedir. Kadın ve aile konusunda beklentilerin, yapılan vaatlerin başarısızlığa uğradığına dikkat çekilmektedir.

1920’lerde başlayan kadınların iş gücüne katılımı, 1930-1940’larda tarihte eşi benzeri görülmemiş bir tempoda gerçekleştirilmiştir. Kadınlar kamusal işlere çekilirken, evde de çocuk yetiştirme, temizleme, yemek yapma, çamaşır yıkama gibi görevlerin çoğunu yerine getirmeye de devam ediyordu. Sovyetler Birliği’nde Doğu Avrupa’nın sosyalist cumhuriyetlerinde kadınların işte ve evde taşımak zorunda kaldığı ikili yükü, Batı’da çok sayıda araştırmalara konu olmuştur (Scott, 1974; Jancar, 1978; Heitlinger, 1979; Wolchik ve Meyer, 1985; Wolchik, 1993; Alimova, 1998; Schrand, 1999). Barbara Einhorn (1993), Suzanne Lafont (2001), Evelyn Zellerer ve Dmitriy Vyortkin (2004) gibi araştırmacılar üçüncü bir yükün de dikkate alınması gerektiğini belirtirler. Onlara göre, kadınlardan işçi ve anne/eş rollerini üstlenmelerinin yanında bir de sosyal ve politik olarak da aktif olmaları beklenirdi (Einhorn, 1993, s. 56; LaFont, 2001, s. 205; Zellerer ve Vyortkin, 2004, s. 442). Sovyetler Birliği’nde kırsal kadınların tarihini çalışan Lyubov Denisova için ise kentlerdekinden farklı olarak, kırsal kadınların evindeki özel bahçelerinde çalışması, ki bahçede çalışmak genellikle erkeklerin aklından geçmezdi, onların üçüncü vardiyasını oluşturuyordu (Denisova, 2010, s. 145). Kadınların taşıdığı üçlü vardiya fikri Sovyet yazarları tarafından da itiraf ediliyordu (Serebrennikov, 1934, s. 184).

Lev Troçki erken yazılarından birinde cinsiyetler arasında eşitliğin üç düzeyde hayata geçirilmesi gerektiğini yazmıştı, onlar en kolayından en zoruna doğru şöyle dizilmişti: yasal temelde, kamuda/işte ve evde (Troçki, 1923, s. 49). Bunlardan en kolayı yasal düzeyde tesis edilecekti, ki Sovyetler Birliği’nde bu devrimden hemen sonra yola koyuldu gibi görünse de, 1936 ve 1944 yıllarının aileyi güçlendirmeye yönelik kanunları konuyu

tartışılabilir duruma düşürdü. İkincisi, çok daha zor olup fabrikada erkeğin kadına zorbalık yapmayacağını sağlayacak nitelikte onlar arasında çalışma eşitliğini sağlamaktı. Kadın kitlelerinin de erkeklerle yan yana ağır sanayi dahil iş gücüne katılmış olmasına rağmen, bu bölümde tespit edildiği gibi kamusal alanda onların erkeklere eşit bir yoldaş gibi muamele gördüğü söylenememektedir. Üçüncüsü, kadın ve erkek arasında gerçek eşitliği aile içinde sağlamak, ölçülemeyecek kadar zor ve en büyük çabayı gerektiren bir iş olmak durumundaydı. Türkistan’da erkeğin kadın üzerindeki tartışılmaz otoritesi, SSCB’nin 70 yıllık ömründen daha dayanıklı çıktığı bugün görülmektedir. Bu mesele 21. yüzyılda bile bir tek Türkistan’a özgü bir sorun değildir, hem Batı’yı hem Doğu’yu ilgilendirmektedir.

Kadınların Sovyet tarzı emansipasyonu, pratikte kadınların aynı anda iki atın sırtına binmesini sağlayan yeni bir yöntemden ibaret kaldı. Biri eş ve anne olup İslam’ın yazılı olmayan tüm kanunlarına uymak, kocasının ailesine hizmet etmek, diğeri ise ev dışında iş bulmaktır (Corcoran-Nantes, 2005, s. 38). Çoğu Sovyet kadını için ücretli emeğe giriş, Aleksandra Kollontay gibi Zhenotdel kuramcılarının öngördüğü özgür ve bağımsız vatandaş yerine, iş gücünün ve genel toplumun çifte yük taşıyan bir üyesi olmak anlamına geliyordu. Kadınların ortalama geliri ve maaşı, erkeklerin ortalama maaşıyla karşılaştırılabilir düzeydeyken, kadının tam zamanlı bir işi olup olmadığına bakılmaksızın evdeki her şey “kadın işi” olarak kabul ediliyordu (Schrand, 1999, s. 1456; Denisova, 2010, s. 151). Gündelik yaşamın kamusallaşması yolunda başarısız olan devlet, “özgür ve eşit” kadınların omuzlarına çifte yük yüklemekten başka bir şey icat edemedi.

1930’lardan sonra kadını “ev köleliği”nden kurtarması gereken kurumlar arasından iki tanesi dışındakiler Parti programından tamamen kaybolmuş, geri kalan ikisinden biri kamusal yemekhaneler sürekli gündemde bulunmasına rağmen, özellikle Türkistan söz konusu olduğunda hiçbir kayda değer gelişme kaydetmemiştir. Şehirlerle sınırlı kalan yemekhaneler sadece büyük işletmelerdeki öğle yemeğinden (yani dünyanın herhangi bir yerinde mevcut bir şeyden) ibaretti. Geriye Parti gündeminde merkez pozisyonda kalmayı başaran, ancak yine de yeterli demenin çok çok altında kalan çocuklar için okul öncesi kurumlar kalmaktadır.

SSCB’de 0-3 yaş arası çocuklar kreşe ve 4-7 yaş arası çocuklar da anaokuluna giderdi. Onların sayısının artışı propaganda amaçlı büyük önem taşıdığı için, bu konuda çok sayıda veri bulunmaktadır. Farklı kaynakların bu konuda birbiriyle eşleşmediği de sıkça görülen bir durumdur.

Köylerde normal veya sabit/daimi (*postoyanniy*) okul öncesi kurumların yanı sıra, tarlalarda toplu çalışmaların başladığı sıralarda mevsimlik (*sezonniy*) kreş ve anaokulları yaygınlaşmıştı. Mevsimlik kurumlar sabit olanlardan katlarca daha fazlaydı, ortadaki fark karşılaştırılmaz derecede büyük oluyordu. Mevsimlik kreşler ve anaokullar açıkçası, tüm kadınlar tarlalarda çalışırken çocuklarla daha iyi geçindiği gerekçesiyle “görevli” olarak seçilen bir-iki kadının hiçbir aletler olmadan, gereksinimler karşılanmadan evde kalıp veya tarlanın kendisinde çadır kurup çocuklara bakması, daha doğrusu oyalamasıydı. Bazen çocuklara bakmak için zaten çalışmadığı için ihtiyar kadın veya erkekler seçilirdi. 1920’lerde Bolşeviklerin “işkence aleti” olarak resmettiği (Lyubimova, 1925d, s. 6; 1925c, s. 15; 1958, s. 31) Türkistan beşiğinin tarla işlerinde yararı dokunmuştur. Bebek beşiğe sıkı sıkıya bağlandığı için kımıldayamaz ve ayrı bakım gerektirmez, annesi tarlada çalışırken bütün gün boyu yatabilir. Günde birkaç kez annesi gelip emzirebilirdi (Zeynep Ö., 1938 doğ., Şermambet A., 1938 doğ., Mayraş S., 1946 doğ., Narın ili). Sovyet kitaplarında mevsimlik kurumların düzenlenmesi büyük coşkuyla anlatılıyor olsa da, onların kadının özgürleştirilmesiyle hiçbir alakası yoktur. Onların sabit kreşlerden katlarca fazla sayıda olması da tek şeyden haber verebilir: Hükümet kadınları çocuk yetiştirme yükünden kurtarma niyetinde değildi veya en azından bunu sağlayamıyordu. Mevsimlik kreşler ise yoğun iş zamanlarında kadınları geçici olarak çocuk yükünden kurtarıp onların emeğini kullanabilmek amacını taşıyordu.³⁹⁴

Ekim ve hasat mevsimlerinde büyük sayılarda geçici kreşlerin ve anaokulların açılışı, “insandan önce ürün” prensibinin hayata geçirilmiş bir örneğinden, kadınların emeğini kullanmaktan başka bir şey olamaz. Çünkü yoğun emek gerektiren ekim ve hasat mevsimleri dışında da kadınlar bütün gün boyu tarlada veya çiftlikte çalışıyordu, küçük çocuklarını ise yaşlı anne babalarına, kayın validelerine, komşularına, büyük çocuklarına

³⁹⁴ Yaz aylarında geçici kreşlerin düzenlenmesine erken 1920’lerden beri başvurulmuştur, bkz., KRBMK-SDA, fon 10, dosya 2, defter 978, varak 32.

bırakmaktan başka çareleri yoktu. Kuzulama sıralarında kuzular bakımsız kalmazdı, çoban kadın-erkeklerin kendi çocukları ise kalırdı. Yeni doğmuş buzağı, kuzu ve oğlakları çobanlar kendi canlarının pahasına olsa da korumaları gerekirdi. Kimileri çocuklarını yanına alıp harmana çıkardı, çalışabilen herkes tarlaya gönderilir, kimse evde kalmazdı. Bazı kolhozlarda çocukları okula göndermeyip çalıştırıyorlardı, hayvana baktırıyorlardı. Çocuklar arasında da günlük iş normlarını katlarca aşan Stahanovcular vardı³⁹⁵ (Zeynep Ö., 1938 doğ., Mayraş S., 1946 doğ., Narın ili). Sovyet kitapları kadına doğumdan önce iki ay ve sonra iki ay izin verildiğini, kadına büyük ilgi diyerek göklere çıkarırken (*UJKSS*, 1976, s. 31), kadınların doğumdan iki ay sonra hemen tarla işine çıkmak zorunda kaldığını bugün düşünmek tüyler ürperticidir. Köy hayatının bu tarz ağır şartları çok sayıda kadınların sağlığına zarar veriyordu, kimileri ağır yük taşımaktan çocuk doğuramaz hale geliyordu. Mayraş S. (1946 doğ., Narın ili) 25 yaşında kısır oldu.

Okul öncesi çocuk yetiştirme kurumlarının yetersizliği, çeşitli kaynaklardan koparılan aşağıdaki verilerden görülmektedir. 1935 yılında 1 milyon nüfuslu Kırgızistan'da şehirlerde 540 çocuğa hizmet veren 13, kırsal kesimde ise 353 çocuğa hizmet veren 12 kreş vardı (*UJKSS*, 1976, s. 18). Aynı dönemde 5 milyon nüfuslu Özbekistan'da 40 bin çocuk anaokuluna gidiyordu³⁹⁶ (*VORJSAK*, 1971, s. 442).

Şimdi ise mevsimlik “çocuk oyalama” kurumlarının sayısına bakalım. 1932 yılında Kokand ilçesinde 450 çocuğu barındıran 10 kreş varken, yoğun iş mevsiminde 2720 çocuk için 130 geçici kreş düzenleniyordu. Aynı şekilde, Andican ilinde bahar ekim kampanyası sırasında kolektif çiftliklerde 1331 çocuk için 37 kreş açılmıştı (Aminova, 1975, s. 311-312). 1939 yılında Özbekistan'da 46.463 kişilik 1540 kreş çalışırken, yaz aylarında 152.858 çocuk için 9460 mevsimlik kreşler oluşturuluyordu (Aminova, 1975, s. 313). Kırgızistan'da 1938 yılında 75 kreşe 2161 çocuk giderken, bunun on katı fazla (21.513) çocuk da mevsimlik 836 kreşe katılmıştı. 1945 yılında ise ülke boyunca 133 sabit kerşte 5321 yer varken, ekim ve hasat mevsimlerinde 37.000 çocuk için 1.500 mevsimlik kreşin düzenlenmesi emredilmişti (Tatibekova, 1975, s. 43; *UJKSS*, 1976, s.

³⁹⁵ *Rabotmitsa*, Aralık 1935, “Pobediteli Hlopkovih Poley”, №36, s. 8-9; *Pravda Vostoka*, 3 Ekim 1940, “V Urgute Srıvayut Vseobuç”, M. Muhtarov, №230, s. 3.

³⁹⁶ *Pravda Vostoka*, 11 Mart 1940, “Zadaçi Narodnogo Prosveşçeniya v Uzbekistane”, M. Yuldaşev, Narodniy Komissar Prosveşçeniya UzSSR, №58, s. 3.

173-174; 250-251). Sovyetler Birliği'ne geçerli genel sayılar da yukarıdakinin aynısıdır. 1933 yılında ülkenin kırsal alanlarında 460 bin çocuk sabit kreşlerle ama 5.1 milyon çocuk mevsimlik kreşlerle kapsanmıştı (Serebrennikov, 1934, s. 199).

Sovyetlerin kendi raporlarına göre, Türkistan'daki mevsimlik kreşlerde mobilya, yatak cinsinden eser yok, çocuklar toprak zeminde veya çiğnenmiş kirli çuval bezlerin üzerinde yatıyor. Altına yapmış, aç, ağlayan çocukları kimse yıkamıyor, doğru düzgün bakmıyor, burunları da kirli bezlerle siliniyordu (SNP, 2013, s. 739). Bunu gerçekleştirilen mülakatlar da kanıtlamaktadır (Zeynep Ö., 1938 doğ., Narın ili). Kadınları çocuk yetiştirme yükünden kurtarmayan mevsimlik kurumlar bir yana bırakıldığında, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da sabit kreş ile anaokullarının 1940 yılı için sayısı, onlara giden çocukların ülkedeki tüm çocuklara olan oranı Tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 6. 1940 yılında çocuklar için okul öncesi kurumların (kreş ve anaokulu) sayısı

	Kurumların sayısı	Kurumlara giden çocukların sayısı	Ülkedeki 0-7 yaş arası çocukların toplam sayısı	Kurumlara gidenlerin tüm çocuklara göre oranı
SSCB	23.999	1.953.000	31.595.078	%6.2
Özbek SSC	788	34.000	1.189.378	%2.9
Kazak SSC	545	21.000	1.112.560	%1.9
Kırgız SSC	101	4.000	290.207	%1.4

Kaynak: NONiKvS, 1971, s. 128-145; JDSSSR, 1963, s. 133-135; *Jenşçini v SSSR, 1985: Statistiçeskiye Materialı* [JvSSSR1985], 1985, s. 25; *Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1939 Goda: Osnovniye İtogi* [VPN1939], 1992, s. 29-38.

Tablodan görüldüğü gibi, Türkistan cumhuriyetlerinde okul öncesi kurumlar tüm çocukların ancak %2-3'üne hizmet verebiliyordu. İlerleyen yıllarda kurumların sayısı küçük adımlarla artmaya devam etti etmesine ama ülkedeki tüm çocukların çok ufak bir bölümüyle sınırlı kaldı. Bu, Partinin kendi gündeminden hiç düşürmediği ve sürekli geliştirme niyetini bırakmadığı bir alanın göstergesidir. Demek, günlük yaşamın sosyalleştirilmesine adanan diğer kurumlardan konuşmaya da gerek kalmamaktadır.

Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 1929'daki kadın emeğinin ağır sanayiye dahil edilmesi kararıyla, ülkede kadın emeğinin seferberliği erkeklerin işi olarak kabul edilen ağır sanayi sektörleri için de ilan edilmişti. Ülke ekonomisinin hemen hemen tüm sektörlerinde kadın personel sayısı erkeklere göre daha hızlı arttı. Tekstil, gıda gibi hafif sanayide ve eğitim, sağlık alanlarında kadınların varlığı önceden de yüksek ise birinci ve ikinci beş yıllık planlar sırasında kadın emeği madencilik, metalurji, makine üretimi ve inşaat gibi erkek egemen sektörlerde benzeri görülmemiş artış gösterdi. Kadın emeğinin ağırlıklı olduğu sektörlerde iki beş yıllığın başı ile sonundaki göstergeler karşılaştırıldığında, çok keskin değişimler görülmemektedir. Şöyle ki, eğitim çalışanları arasında kadınların oranı 1929-1936 döneminde %53.6'dan %55.9'a, sağlık çalışanları arasında %64.6'dan %72'ye, kamusal yemek çalışanları arasında ise %46.4'ten %63.3'e çıkmıştır. Erkek emeğinin ağırlıklı olduğu endüstrilerde çok daha dramatik değişiklikler meydana gelmektedir. İnşaat sektöründe kadınların payı iki beş yıllık plan arasında neredeyse üç katına çıktı (1929'da %7 ve 1936'da %19.1), ulaşım sektöründe kadınların payı ikiye katlandı (%8'den %17.5'e), idari ve ekonomik kurumlarda (%19 ve %30.5) ve ticarete (%15.5 ve %31.8) çalışan kadınların göreceli sayısı 1.5-2 kat arttı. Sanayiye katılan kadınların çoğunluğu daha önce hiç kamusal işlere katılmamış olup, ilk kez istihdam ediliyordu. Karşılaştırma için, 1926 nüfus sayımına göre inşaatta kadınların oranı %1'i geçmiyordu (Serebrennikov, 1934, s. 65, 68; *JvSSSR*, 1937, s. 11, 22-23).

Toplamda kadın işçilerin sayısı 1929-1936 arasında 3.3 milyondan 8.4 milyona artarken, erkek-kadın tüm işçilerin sayısı 12.1 milyondan 25 milyona çıkmıştır (*JvSSSR*, 1937, s. 51). 1940 yılında SSCB'deki tüm işçilerin %39'u, 1950 yılında ise %47'si kadınlardı (*NasSSSR*, 1974, s. 145; *JvSSSR*1985, 1985, s. 7).

Sovyetler Birliği dünyadaki en yüksek kadın istihdam oranlarından birine sahipti. Kırsal kadınlar ise çoğu zaman şehir sakinlerinden çok daha fazla çalışıyordu. Bu gidişatın gerçek çapı kapitalist dünya ile kıyaslandığında daha net anlaşılacaktır. Tablo 7'de SSCB ve gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sanayi ve inşaat sektörlerinde kadınların kıyaslamalı istihdam oranı, Sovyet kaynaklarından alınan verilere dayalı olarak verilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi, bu ülkeler arasında kadınların ağır sanayiye katılımında çok büyük farklar fark edilmektedir. Özellikle, madencilik ile inşaatta İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve

Amerika Birleşik Devletleri'nde kadınların oranı %1'in etrafındayken, SSCB'de ise birinde %27.9 ve diğerinde %19.7 oranında görülmektedir. Tablodan çıkan sonuç, yani çok sayıda kadınların ağır işlerde çalışması Sovyet kaynaklar için mutlaka olumlu bir gösterge olup, kadınların erkeklerle eşitliği konusunda SSCB'nin kapitalist ülkelerden üstünlüğünü kanıtlamış olmaktadır³⁹⁷ (Kirsanova, 1936, s. 30; *JvSSSR*, 1937, s. 28-29). Geleneksel olarak kadın işlerinden sayılan tekstil ve hazır giyim sektörlerinde ise bir istisna dışında hepsinde kadınlar işçilerin yarısından fazlasını oluşturmaktaydı.

Tablo 7. 1935 yılında SSCB ve gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sanayi ve inşaat sektörlerinde kadınların istihdam oranı (yüzde)

Endüstri	SSCB	İngiltere	Fransa	Almanya	İtalya	ABD
Madencilik	27.9	0.6	2.7	0.8	1.8	0.6
Metalürji	24.6	5.4	3.2	3.0	5.3	3.0
Metal işleme	27.4	17.5	12.0	16.3	5.7	6.8
Ahşap işleme	37.8	15.0	12.0	12.1	4.1	5.4
İnşaat	19.7	1.2	1.5	1.6	0.5	1.0
Tekstil	64.3	59.2	55.3	53.5	76.1	38.9
Hazır giyim	78.3	77.4	79.2	66.5	76.6	54.2

Kaynak: *JvSSSR*, 1937, s. 79.

Kadın nüfusunun aktifleştirilmesi süreci tüm Sovyet cumhuriyetlerinde yola koyulmuştu. Bu süreç en yavaş Azerbaycan ile Türkistan'da ilerliyordu, onlar Rusya içinde bulunan Tataristan, Çuvaşistan gibi cumhuriyetlerden de geride kalmıştı. 1933 yılında tarım dışında çalışan kadınların tüm işçilere oranı Özbekistan'da %29.6, Kazakistan'da %26.7 ve Kırgızistan'da %25.6 olarak izleniyordu (*JvSS*, 1933, s. 28; Serebrennikov, 1934, s. 71, 229; *JvSSSR*, 1937, s. 15, 70-71, 77-78). Bir de Türkistan'da şehir işçilerinin büyük çoğunluğunun Rus kadınlardan oluştuğunu unutmamak gerekir. Bu özellikle Kazakistan ile Kırgızistan için geçerlidir. Örneğin, Kırgızistan'da sanayide çalışan kadınlar 1932'de tüm işçilerin %20'sini oluşturdu, ancak bunların sadece yedide biri Kırgız kadınlardı (*KSSRT2*, 1973, s. 368). 1951 yılında Kırgızistan'ın tüm sanayi, ulaştırma ve iletişim sektörlerinde sadece 1290 Kırgız kadın vardı, bu sayı bu sektörlerde çalışan kadınların

³⁹⁷ *Pravda Vostoka*, 8 Mart 1940, "O Mejdunarodnom Kommunističeskom Jenskom Dne 8 Marta", №55, s. 1.

%4.8'ine denk geliyordu. 1953 yılında Isık-Göl ilinde sanayide çalışan 2.105 kadının sadece beşte biri Kırgızdı (*UJKSS*, 1976, s. 227, 260).

4.5.1. İş Yerinde Küçümsenen, Hor Görülen Kadınlar

Kadın kitleleri sanayiye katılırken, yönetici, ustabaşı ve sıradan erkek işçilerin düşmanlığı, ayrımcılığı ve küçümsemesiyle karşılaşılıyordu. Erkekler kendi sıralarına kadınları kabul etmeye hazır değildi, alaycı tavırla “kadınlara ihtiyacımız yok, onlar erkeklerin yaptığını yapamaz”, “bu kadının işi değil, bunu kaldıramaz” veya “burası bir tekstil ya da giyim fabrikası değil” dediği görülüyordu. Kazakistan’da 1928 yılında yerli Zhenotdel başkanının tahıl toplama işlerine kadınların da çekilmesi önerisine, bir erkek yetkili “bizim işimiz ekmek toplamak, kadınlarla uğraşmak değil” yanıtını vermişti. Erkeklerin çoğunlukta olduğu fabrikalara gelen kadınlar direkt vasıfsız işlere gönderilirdi, kadın işçilerin yalnızca sokak süpürmesi ve temizlik yapması gerektiğini düşünen erkek müdürler az değildi. Çoğu kadın, özellikle Müslüman kadınlar ömründe ilk kez fabrikalarda çalıştığı için, elbette erkeklerden daha az üretken idi. Bu yüzden, en son işe alınan ve ilk işten atılanlar kadınlardı, bu 1920’lerde olduğu gibi 1930’larda ve 1940’larda da böyleydi³⁹⁸ (*Lyubimova*, 1925b, s. 40-41; *Serebrennikov*, 1934, s. 74-75, 117-118; *JKASS*, 1981, s. 119; *Goldman*, 1993, s. 124; 1996, s. 72-73; 2002, s. 19-20; 93, 173, 218-225; *Schrand*, 1999, s. 1462-1465).

Kadınların bir işçi olarak takdir edilmediğinin bir diğer göstergesi, onların iş yerlerinde uzak durmamalarıydı. Yukarıdan empoze edilen “kadınları istihdam etme” direktifini yerine getirir görünmek için, iş yerlerinde yeni kadınlar işe alınırken, diğerleri de atılıyordu. 1940 yılında Özbekistan’ın en büyük işletmelerinden biri Taşkent Tarım Makineleri Fabrikası’nda (kısaca *sel’maş*) 426 kadın işe alınmışsa, 472 kadın işten ayrılmıştır. Başka yerlerde de bu durumun aynısı hakimdi. Kaganoviç adındaki fabrikada 159 kadın işe alınıp 135’i ayrıldı; Taşkent Tramvay Müdürlüğü’ne 288 kadın işe alınıp

³⁹⁸ *Pravda*, 3 Kasım 1921, “Sokraşçeniye Ştatov i Rabotnitsa”, S. Kaplun, №248; *Pravda*, 4 Ağustos 1922, “Çto Nado Ne Zabıvat’ Partiyonoy Konferentsii”, A. Şohin, №173; *Pravda Vostoka*, 3 Mart 1940, “Smeleye Vıdvıgat’ Jenşçin”, U. Halimova, №51, s. 2; *Pravda Vostoka*, 3 Kasım 1940, “Na Sel’maşzavode Prenebregayut Rabotoy Sredi Jenşçin”, L. Vladimirov, №256, s. 2.

289’u da işten ayrıldı (*UJKSS*, 1976, s. 242). Ayrıca, Kaganoviç fabrikasında çalışan 625 kadından 515’i ameleydi (*çernoraboçiy*).³⁹⁹

Çiftçiler arasında kadınların çokluğu ancak çiftlik yönetiminde neredeyse yokluğu Kırgızistan’ın bir bölgesi örnek alınarak gösterilebilir. 1953 yılında Isık-Göl ilinde toplam 31.575 çiftçinin 20.204’ü kadındı, ancak toplam 88 kolhozun üçünün başkanı kadındı, üstelik bu üç kadından sadece biri Kırgız kadındı (*UJKSS*, 1976, s. 259). Tüm erkeklerin cepheye gittiği İkinci Dünya Savaşı sıralarında bile, kadınların SSCB’deki kolektif çiftliklerin başkanı olduğu en büyük sayı ancak %15’e çıkmıştı. Yoksa ondan önce bu sayı %2’ye bile yetmiyordu (*JvSSSR*, 1937, s. 170-172; Denisova, 2010, s. 42).

Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin kadınların cumhuriyet kurumlarına alınması ve üst düzey pozisyonlara yükseltilmesine ilişkin 20 Mayıs 1938 tarihli kararına rağmen, Halk Eğitim Bakanlığı’nda çalışan 55 kadından sadece ikisi, Halk Sağlık Bakanlığı’nda 40 kadından ikisi Özbek iken, Tekstil Bakanlığı’nda çalışan 42 kadın arasında bir tane bile Özbek yoktu (sadece 5 Özbek erkek vardı).⁴⁰⁰ Taşkent Demiryolları başkanının verdiği bilgilere göre, 1939’da yönetim pozisyonlarına terfi edilen 834 kişiden 165’i yerlilerden ise onun 32’si yerli kadındı.⁴⁰¹ Tekstil fabrikalarında işçilerin çoğunluğu kadın olmasına rağmen, buralarda da Özbek kadınların payı Ruslar karşısında çok düşük kalıyordu. Örneğin, Taşkent’te bulunan Stalin adındaki tekstil fabrikasında çalışan 6 bin kadının sadece 700’ü Özbekti.⁴⁰²

Tüm bunlar Türkistan’da şehirlerin genellikle Ruslarla işgal edilmiş olmasıyla anlaşılmaktadır. Sovyetlerin dağılımına kadar Kırgızistan’ın ve daha büyük oranda Kazakistan’ın şehirleri Rus ağırlıklıydı. Bunun istatistik verileri aşağıda tabloda

³⁹⁹ *Pravda Vostoka*, 3 Kasım 1940, “Na Sel’maşzavode Prenebregayut Rabotoy Sredi Jenşçin”, L. Vladimirov, №256, s. 2; *Pravda Vostoka*, 11 Aralık 1940, “Yeşçe Şire Razvernūt’ Rabotu Sredi Jenşçin”, F. Yuldaşbayeva, №286, s. 2.

⁴⁰⁰ *Pravda Vostoka*, 17 Mart 1940, “IX Syezd Kommunističeskoj Partii (bol’şevikov) Uzbekistana. Reç’ tov. Turdiyeva”, №63, s. 2; *Pravda Vostoka*, 11 Aralık 1940, “Yeşçe Şire Razvernūt’ Rabotu Sredi Jenşçin”, F. Yuldaşbayeva, №286, s. 2.

⁴⁰¹ *Pravda Vostoka*, 17 Mart 1940, “IX Syezd Kommunističeskoj Partii (bol’şevikov) Uzbekistana. Reç’ tov. Kozaçenko”, №63, s. 3.

⁴⁰² *Pravda Vostoka*, 17 Mart 1940, “IX Syezd Kommunističeskoj Partii (bol’şevikov) Uzbekistana. Reç’ tov. İlyina”, №63, s. 2.

verilmiştir. Ayrıca, Rusçayı akıcı bir şekilde konuşabilmek neredeyse her başarılı kariyer için bir ön koşuldur.

1939 yılında SSCB nüfusunun %32'si kentlerde otururken, 1959 yılında bu sayı %48'e çıkmıştır. Türkistan bu ortalamanın altındaydı: 1939 ve 1959 nüfus sayımlarına göre, Kazakistan'da kentsel nüfusun oranı %28'den %44'e çıkarken, Özbekistan'da %23 ve %34, Kırgızistan'da ise %19 ve %34 olarak değişmiştir (Podyaçih, 1961, s. 71, 77-78; NasSSSR, 1974, s. 52; Kozlov, 1982, s. 80). Başka bir deyişle, her üçünde de 1950'nin başında kentsel nüfusun toplamın üçte birini zar zor oluşturduğu söylenebilir. Şehir halkının ulusal bileşimine gelince, 1959 yılında Özbekistan şehirlerinde Slavlar (Ruslar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar) ile Özbeklerin oranı neredeyse aynı seviyede ise Kazakistan'da Kazaklar şehir nüfusunun ancak %16.7'sini ve Kırgızistan'da Kırgızlar şehir nüfusunun %13.2'sini oluşturuyordu (Tablo 8).

Tablo 8. 1959 yılında Türkistan'da kentsel nüfusun oranı ve ulusal bileşimi

		Toplam kentsel nüfus	Slavlar	Yerliler
Kazak SSC	<i>sayı</i> <i>yüzde</i>	4.067.224 %100	2.695.720 %66.2	678.531 %16.7
Kırgız SSC	<i>sayı</i> <i>yüzde</i>	696.207 %100	415.874 %59.7	91.804 %13.2
Özbek SSC	<i>sayı</i> <i>yüzde</i>	2.728.580 %100	986.681 %36.2	1.015.480 %37.2

Kaynak: Kozlov, 1982: 93-94; "Demoscope Weekly", Moskova Ekonomi Yüksek Okulu (HSE) Demografi Enstitüsü, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=5 (Erişim tarihi: 02.10.2023).

4.5.2. Kolektif Tarımcılık: Kırsal Hayatın Ağır Şartlarında Kadınlar

Önceki bölümlerde de görüldüğü gibi, kadınların üst kademe siyasi pozisyonlara yükselmesi mümkündü, ancak onların sayıları pek fazla değildi. SSCB'nin erkek sosyalizminde bunun için gerekli koşullar yaratılmamıştı. 1940-1950 yıllarında Türk Cumhuriyetleri genellikle tarım ülkeleriydi, 20. yüzyıl sonuna kadar da böyle kalacaklardır. Örneğin, 1939 yılında Kazakistan'ın %73'ü, Özbekistan'ın %77'si ve Kırgızistan'ın %81.5'i kırsal alanda oturuyordu (VPN1939, 1992, s. 22). Sovyetlerin

dağılmasına kadar nüfusun çoğunluğu kırsal kesimde oturan Türkistan cumhuriyetlerinde, kadın tarihi de genellikle köy kadınlarının tarihi olmak durumundadır. Kadınlar devlet çiftliklerinde düşük maaşlı, vasıfsız ve uzun çalışma saatlerini gerektiren işlerde çalışıyor, diğer yandan tüm ev işlerini de yapmakla yükümlü kalıyorlardı. Stalin'in 19 Şubat 1933 yılındaki "kolhozda kadınlar büyük bir güçtür, bu gücü kullanmamak suç işlemeye değer" (1951, s. 251) sözü gereği, çalışabilen tüm kadınların işe çıkması teşvik ediliyordu (Görsel 19).

Görsel 19. Kırgızistan'ın Kirov ilçesinde Kalinin kolhozunda tütün yetiştiren kadınlar, 1954

Kaynak: KRBMKFFDA, 1-2183, R4-2.

Tablo 9 sanayi, ticaret, eğitim, sağlık gibi başka sektörlerle kıyaslandığında, kadınların en çok tarımda çalıştığını göstermektedir. Üstelik, tabloda sunulan tarım dışındaki alanlarda çok sayıda Slav kadınların varlığı da unutulmamalıdır. Onları hesaba katarsak, durum daha da belirgin hale gelmektedir. Örneğin, 1934 yılında Özbekistan'ın büyük sanayisinde çalışan kadınlar arasında Özbek kadınların oranı %26.6'yı, Kırgızistan'da ise Kırgız kadınların oranı sadece %5.5'i oluşturuyordu (JvSSSR, 1937, s. 70-71).

Tablo 9. 1959 yılında Türkistan’da işçi kadınların sayısı

	Meslek sahibi toplam kadın sayısı	Onun içinde:			
		Tarımda	Sanayi, inşaat, ulaştırma ve iletişim alanlarında	Ticaret, gıda ve satışta	Eğitim, bilim ve sağlıkta
Özbek SSC	1.429.000	943.000	219.000	55.000	168.000
Kazak SSC	1.486.000	601.000	404.000	136.000	268.000
Kırgız SSC	371.000	212.000	69.000	19.000	54.000

Kaynak: *JDSSSR*, 1963, s. 81.

İkinci Beş Yıllık Planın sonu 1937 yılında Sovyetler kolektifleştirmenin tamamlandığı ilan etti. 1937 ile 1939 yılları arasında kolektif çiftlikler Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan’da ülkedeki tüm ekim alanlarının en az %99’unu eline almıştı (*İKP2*, 1958, s. 157; *İKSSRES*, 1967, s. 388).

Kolhozlar (kolektif çiftlikler), SSCB’de köylülerin emeğinin ve tüm ana üretim araçlarının toplumsallaştırıldığı büyük yarı devlet tarım işletmeleri idi.⁴⁰³ Kolhozun işgal ettiği arazi devlet mülkiyetinde olup ve süresiz (ebedi) kullanım için kolektif çiftliğe tahsis edilmiş sayılırdı. Esas olarak 1929-1937’de, tarım ve hayvancılık ürünlerinin üretimi ve dağıtımını üzerinde devlet kontrolü kurmak amacıyla bireysel köylü çiftliklerinin kolektifleştirilmesi (birleştirilmesi) sürecinde oluşturulmuştur (Lukovtseva, 2009, s. 565). Fabrika işçileri nakit olarak sabit maaş alırken, kolhoz çiftçileri 1960’ların ortalarına kadar işgünü (*trudoden*) sistemini kullanıyordu. Buna göre her çiftçi, bir yıl boyunca çalışarak kazandığı “işgün”lerinin sayısına göre çiftlikten aynı maaş ya da başka bir deyişle buğday, şeker, un, pirinç, süt gibi doğal ürünler alabiliyordu. Kolhozda üretilen maldan, sırasıyla devletin koyduğu planların doldurulması, tohum kredilerinin iadesi edilmesi, *MTS* hizmetlerinin (makine ve traktör istasyonu) ödenmesi, tohum ve yem fonlarının yenilenmesi, ürünün bir kısmının çiftlik pazarında satışından sonra kalan artık çiftçiler arasında paylaştırılıyordu. Çiftlik pazarlarında para kazanabilen çiftlikler işçilerine parasal maaş da çıkartabilirdi. Kolhozcuların yıllık kazancı, sanayi işçilerinkinden 4 kat daha azdı. Bir işgününün karşılığı kolhozun durumuna göre 100

⁴⁰³ Köylülerin gücüyle onların kendi geçim araçlarıyla oluşturulan kolhozlardan farklı olarak, *sovhoz*lar (devlet çiftliği) devlet tarafından düzenlenen tarım kuruluşuydu. Kolhozlarla karşılaştırıldığında *sovhoz*ların sayısı minikti.

gram tahıldan birkaç kilograma kadar değişebiliyordu. Kuraklık ve kötü hasadın yol açtığı kıtlık yıllarında da devlete ödenen yükümlülükler kesilmiyordu, bu nedenle ne kadar işgünü kazanırsan kazan bir işgünü başına düşen tahılın miktarı çok yetersiz, hatta hiçbir şey ödenmiyor olabilirdi.⁴⁰⁴ Böyle dönemlerde çiftçilerin evdeki bahçelerinde yetiştirdiği ürünleri onların tek geçim kaynağına dönüştürdü (Bazarov, 2004, s. 234; Lukovtseva, 2009, s. 565; Osokina, 2008, s. 156-157; Denisova, 2010, s. 37; Zeynep Ö., 1938 doğ., Şermambet A., 1938 doğ., Narın ili). Bir köylü ailesi özel mülkü olarak 1-2 inek ve 5-10 koyun veya keçiye sahip olabilirdi (*JKP2*, 1958, s. 93; *JKASS*, 1981, s. 190). Böyle olmakla birlikte Sovyet Türkistan'ında da gizli zenginlerin varlığından söz edilebilir.⁴⁰⁵

Sovyetler Birliği, ekonomik durumu ve refahı bakımından vatandaşlarının eşitsiz hayat sürdürdüğü bir devlettir. Elit kısım ile sıradan insanların eşitsizliği, ülkenin çoğu aç otururken siyasi ve ideolojik elit sınıfların nasıl et, sucuk, balık, havyar, tereyağı gibi besinlerle karın doyurduğu, yazlık evlerinde dinlendiği çok anlatılmıştır (Fitzpatrick, 1999, s. 95-96; Osokina, 2008, s. 123-150). Burada ise bir köylüyü diğer köylüden ayıran başka bir eşitsizlik türünden bahsedilmektedir. İnsanların yaşam standartları ve ekonomik koşulları, bir tek SSCB içindeki farklı cumhuriyetlerin hali değil, komşu illerin, şehirlerin ve hatta komşu çiftliklerin zenginliğine göre değişebiliyordu. Partinin gözünde bunun en önemli veya tek nedeni kötü yönetim ve bürokraside, kolhoz başkanlarının beceriksizliğinde yatıyordu. Buna göre, iyi yönetilen kolhozlar, kaynaklarını daha etkili bir şekilde kullanabilirlerdi. Çiftliğin bulunduğu bölgenin iklim koşulları, rakım, yıllık sıcaklık ortalaması, toprağın verimliliği, hayvanlar için otlakların sayısı ve verimliliği gibi faktörler ise hesaba katılmıyordu. Oysa arktik ve subarktik bölgeden astropikal bölgeye kadar uzanan ve onlarca farklı dilleri, kültürleri birleştiren geniş bir ülkede, kolhozların verimliliği iyi veya kötü yönetimin yanında çiftliğin bulunduğu iklim koşullarına, yatırıma ve nihayet merkezin dağıtım politikalarına da bağımlıydı. Sebepleri birkaç başlık altında toplamak mümkün:

⁴⁰⁴ AKOUB, fon 1, dosya 1, defter 363, varak 48. "Sosyalizmin kategorik imperatifi, kolektif çiftçinin en son yemek yemesidir" (Bazarov, 2004, s. 202).

⁴⁰⁵ Hayvanlarını saklayarak, onları kendisinininki değilmiş gibi akrabaları arasında paylaşarak bazı insanlar servet toplamayı başarıyordu (örnek için bkz., *Pravda Vostoka*, 5 Ocak 1940, "Vsesoyuznaya Perepis' Skota. Nemedlenno Ustranit' Nedoçyoti", P. Jbanov, №4, s. 3).

1. Toprak kalitesi ve iklim. Sovyetler Birliği, büyük bir coğrafi alanı kapladığı için toprak kalitesi ve iklim koşulları bölgeler arasında farklılık gösteriyordu. Tarımın verimliliği, toprak kalitesi ve iklimle doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle, daha verimli topraklara sahip olan kolhozlar, daha fazla ürün elde edebilir ve ekonomik olarak daha iyi durumda olabilirlerdi.
2. Yatırım ve altyapı. Bazı bölgeler diğerlerine göre daha fazla yatırım ve altyapı geliştirme imkanına sahipti. Bu, su kaynaklarına, elektriğe ve modern tarım ekipmanlarına erişim konusunda büyük farklar yaratabilirdi. Daha iyi altyapıya sahip kolhozlar, ürünlerini daha verimli bir şekilde işleyebilir ve pazarlayabilirlerdi.
3. Yönetim ve bürokrasi. Başkanın kişiliği, becerisi, çiftliklerin bürokratik yapısı, yolsuzluk ve hırsızlık gibi faktörler kimi kolhozların daha etkili kimilerinin ise kötü yönetilmesine yol açabilirdi. İyi yönetilen kolhozlar, kaynaklarını daha etkili bir şekilde kullanabilirlerdi.
4. Üretim çeşitliliği. Bazı kolhozlar sadece tahıl yetiştirirken, diğerleri imkanları yol verdiği ölçüde çeşitli ürünlerin, meyve ağaçlarının, hayvanların yetiştirilmesine odaklanabilirdi. Bu, gelir kaynaklarını ve ekonomik koşulları etkilerdi.
5. Planlama ve dağıtım politikaları. Sovyet ekonomisi merkezi planlamaya ve dağıtım politikalarına dayanmaktadır. Bu politikalar, farklı bölgelerin ürünlerinin Sovyet ekonomisine nasıl dağıtılacağına karar verir. Ayrıca, devlet planlarını doldurduktan sonra çiftlikte kalan ürünün sayısı, onun azlığı veya çokluğu köylülerin refahını belirlemektedir.

Örneğin, 1938 doğumlu Şermambet A., soğuk ikliminden dolayı köyünde buğday yetişmediği için çocukluğu boyunca arpa ekmeği yediğini söylemektedir. Sütçü Sayrakan A. (1946 doğ., Narın ili) ise her gün sabah dörtte kalkıp çiftliğe kovalarla süt devrediyor olmasına rağmen, kendisinin çocukları doğru düzgün süt ve yoğurt içemiyordu.

Sovyetler Birliği'nde kolektif çiftlik çalışanlarının maaşları yukarıda sayılan hususlar dahil olmak üzere bir dizi faktöre bağlıydı ve sıklıkla toplanan tarım ürünlerinin, hayvanların ve diğer üretkenlik göstergelerinin miktarına göre belirleniyordu. Genel olarak, 20. yüzyıl ortalarında çiftçiler yoksulluk sınırında yaşamaya devam ettiler. Farklı

yıllarda kimi çiftliklerde işgünü başına 1 kiloya yetmeyen tahıl ve 20-40 kuruş para ayrılırken, kimilerinde işgünü tamamen parasız/boş çıkarken, Sovyet yazarların verdiği olumlu bilgilere göre kimi milyoner kolхозlarda bir işgünü 3-4 veya 8-10 kilo tahıl ve 8-12 rubleye eşitlenebilirdi⁴⁰⁶ (*İKSSRES*, 1967, s. 398; *RJKVOSR*, 1973, s. 249, 279; *JKASS*, 1981, s. 190; Bazarov, 2004, s. 247). Bu, “çalışmayan, yemek de yememeli” prensibinin en bariz göstergesidir. İşin kötü tarafı, söz gelimi prensip bölgelerin coğrafi koşullarını hesaba katmıyordu. Bu yüzden, bütün yıl durmadan çalışıp ürettiklerini devlete vermelerinin karşılığında pek bir şey alamayan ve aç kalan çiftçiler de olabilirdi. Sibiryâ’da bazı kolхозlarda yokluktan dolayı insanların fare tutup yedikleri, hatta yamyamlığa başvurdukları merkeze gizli bir şekilde raporlanıyordu (Bazarov, 2004, s. 222-224).

Kendisi komünist olmakla suçlanan ve kitapları yakılan büyük Amerikan klasik yazarı John Steinbeck’in *Gazap Üzümleri* romanında ebedileştirdiği gibi, 1929’dan sonraki Büyük Buhran yıllarında serbest pazar ekonomisinin büyük tekelleri yüzünden Amerikan çiftçileri açlık çekerken, işçilerin refahı için kurulan ve kişiye ait mülkün olmadığı SSCB’de ise çiftçiler planlı ekonominin bürokrasisi yüzünden açlık çekiyordu.

Çiftlik insanı öğün bilmez, gece gündüz demeden çalışırdı. Planları doldurmanın, sosyalist yarışlarda kazanmanın arkasından koşmak insanları öğünsüz sabahtan geceye kadar çalışmaya zorluyordu. Kadınlar çocuklarını yanlarına alıp geceleri ay ışığında tarlaya çıkar, gündüz bitmeyen işlerini yapardı. (Şermambet A., 1938 doğ., Sultek K., 1940 doğ., Ayçürök B., 1940 doğ., Narın ili). İnsanları geceleri çalışmaya zorlayan şey iki baş nedene dayanmaktadır, biri zaman baskısı, diğeri de işgücü eksikliği. Sovyetler Birliği’nde tüm sanayi sektörlerinde toplam verimi artırmanın yanında tarımda yiyecek üretimini artırmak büyük bir öneme sahipti. Tarım sezonunun, özellikle ekim ve hasat zamanlarının kısalığı zaman baskısı yaratabilirdi. Bu aynı zamanda tarlalarda çalışabilecek işgücü eksikliği de yaratıyordu. Erkek ve kadın işçiler yetişmediğinde, yaşlılar ve hatta çocuklar tarlalarda çalışmaya katkıda bulunmak zorunda kalırdı.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ *Pravda*, 17 Şubat 1935, “Podnimayem Jivotnovodstvo. Reç’ tov. J. Utebayevoy”, №47, s. 2; *Pravda Vostoka*, 3 Şubat 1940, “Obsujdeniye Stat’i Masturi Avezovoy”, №27, s. 2.

⁴⁰⁷ *Pravda Vostoka*, 3 Ekim 1940, “V Urgute Srıvayut Vseobuç”, M. Muhtarov, №230, s. 3.

Ülkedeki pamuğun %70'ini sağlayan Özbekistan gibi, Kazakistan'ın ve Kırgızistan'ın güney alanları gibi pamuk kültürünün baskın olduğu bölgelerde, hasat mevsiminde okul ve üniversite öğrencilerinin ve öğretmenlerinin 2-3 ay aralığına okul sınıflarını bırakıp, tarlada bedava pamuk topladıkları ise çok bilinen bir imajdır. Çağdaş Özbekistan'da bu tecrübe hâlâ uygulanmaktadır.

Büyük şehirlerde bile apartman binalarında çoğu zaman merkezi ısıtma, akan su ve kanalizasyon bulunmadığına göre, köy hayatı ondan çok daha ağırdı. 20. yüzyıl ortalarında köylerde yaşam, sadece Türkistan veya SSCB değil dünyanın birçok yerinde oldukça zorlu ve geleneksel yöntemlerle idare edilen bir dönemi yansıtmaktadır. Bu dönemde, kırsal bölgelerde yaşayan insanlar, temel ihtiyaçlarını karşılamak için doğal kaynaklara ve geleneksel yöntemlere güveniyorlardı. Bunun en başında su temini gelmektedir. Türkistan'da insanlar suyu genellikle derelerden, kuyulardan veya uzak su kaynaklarından taşırlar. Su taşıma genellikle kadınlara ve çocuklara yüklenen bir görevdir. Elektrik köylerde sınırlıdır ve genellikle gün içerisinde belli saatler arasında kesilir. Bu nedenle, aydınlatma için gaz lambaları veya mumlar kullanılır. Elektrikli ev aletleri yaygın değil ve ev işlerinin çoğu manuel olarak yapılır. Köylerde yaşayan insanlar, genellikle tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlar. Tarım ve hayvancılık, bu dönemde temel gıda kaynağıydı ve aileler, kendi yiyeceklerini yetiştirir, hasat eder ve saklardı (Zeynep Ö., 1938 doğ., Şermambet A., 1938 doğ., Ayçürök B., 1940 doğ., Narın ili).

Çobanlar, sütçüler çiftliğin en çalışkan emekçileri olmasına rağmen çok eski evlerde yaşıyordu. Emgekçil kolhozunun kıdemli çobanı ve sütçüsü Sultek ile Sayrakan'ın (1940 ve 1946 doğ., Narın ili) evi o kadar kötü durumdaydı ki, yağmur sırasında çökmüş tabanından gübre karışık çamur sızıyordu. Bir defasında ziyarete gelen kaymakama Sayrakan evini işaret ederek "Sorduğunuz tek şey hayvanların durumu... insanların hayatı sizi ilgilendirmiyor mu?" demişti. Çobanlar "kuzular öleceğine kendin ölseydin" sözünü çok duyardı (Sayrakan A., 1946 doğ., Saynakül T., 1949 doğ., Narın ili). Ömrü boyunca sütçü olarak çalışan, 29 yaşında 8 çocuğuyla dul kalan ama kendi ifadesiyle hükümetten hiçbir yardım almayan Saynakül T. (1949 doğ., Narın ili) köydeki hayatını şöyle hatırlar: "8 çocuğumla kaç kere aç kaldık, geceleri tarlada geçirdik. Bir tek öbür dünyayı

görmedim, gerisini gördüm”. Bu tarz olaylarla dolu İkinci Dünya Savaşı sırasındaki topyekün açlık, yemek için insanların tarlalarda başak toplaması, açlıktan dolayı kolhozdan çaldığı 1 kilo buğday için hapse atılanların (Temirbek T., 1946 doğ., Narın ili) hikayesini anlatmak bu araştırmanın amacı değildir.

Doğum hastanelerinin eksik olduğu 1950’lerde de köy kadınlarının evlerde, çalışırken tarlalarda doğum yapması sıradan bir şeydi. Sayrakan A. (1946 doğ., Narın ili) 13 çocuğundan ikisini tarlada diğerlerini ise mobil/gezer hastanede doğurmuştur. Mayraş S. (1946 doğ., Narın ili) iki çocuğunu tarlada, Temirbek T.’nin (1946 doğ., Narın ili) 1917 doğumlu annesi Şeysemkan K. dört çocuğundan üçünü evde doğurur. Temirbek T. 1956 yılında 10 yaşındayken dağda doğum yapmış yalnız bir kadın bulduğunu, bebeğin göbek kordonunu kesmede ona yardım ettiğini anlatmaktadır. Kadın dağdan atla dönerken sancısı gelmiş yerinde doğurmak zorunda kalmıştı, “bebek kanlar içindeydi”. Temirbek T.’nin iki kız arkadaşı korkup kaçarken, kendisi ise yardım etmeye karar vermiştir. Kolektif çiftliğin acımasız ve yoğun çalışma düzeni, bir yandan kadınların diğer yandan ise evde bakımsız kalan küçük çocukların sağlığını olumsuz etkiliyordu. Sultek K.’nin (1940 doğ., Narın ili) annesi madenci Tursunay’ın iki evlilikte dünyaya getirdiği 23 çocuğun sadece beşi yaşamıştır. Mayraş S.’nin (1946 doğ., Narın ili) 1922 doğumlu annesi Cumakan’ın da doğurduğu 20 çocuğunun ancak beşi yaşamıştır. 1938 doğumlu Zeynep Ö.’nün 6 kardeşinden dördü bebekken ölüyor. Dolayısıyla 1950’lerde kadınların yoğun çalışma koşulları ve bakımsızlık nedeniyle bebek ve çocuk ölümlerinin yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ VE TARTIŞMALAR

Türkistanlı kadınların tarihine dair Sovyet tarihyazıcılığı literatürü homojen değildir. Bu çalışma tarih kitaplarının, yazıldığı zaman, yazar ve amaç bakımından en azından üç ayrı döneme ayrılabilceğini göstermektedir. Ancak her dönemin kendine özgü bir konumu ve önemi olduğunu vurgulamak önemlidir. Birinci dönem eserler (1920-1930'lar), Türkistanlı kadınlarla doğrudan sahada çalışan Merkez Rusyalı devrimci kadınların birinci el kaynaklarını içerirken, üçüncü dönem eserler (1950-1970'ler) daha çok yerli profesyonel tarihçiler tarafından kaleme alınmış olup Sovyetler Birliği'nin resmî tarihini ve Marksist-Leninist dogmatizmini yansıtmaktadırlar. İkinci dönem eserlerin (1940-1950'ler) ise bu iki dönem arasında bir tür ara geçiş niteliğinde olduğu söylenebilir. Araştırmada, her üç döneme ait yeterli kaynağa başvurulmuştur. Ayrıca, Türkistanlı kadınları konu alan Sovyet tarihyazıcılığının belirleyici özellikleri olarak (a) Marksist dogmatizm, (b) radikal ilerlemecilik ve (c) istatistiksel anlatı yapısının ortaya çıktığı belirtilmiş ve bu özelliklere detaylı bir şekilde odaklanılmıştır.

Sovyet tarihyazıcılığının kadın tarihinde (ve diğer alanlarda da) belirginleşen bir özelliği, Marksist-Leninist dogmatizminin ve aşırı kuramsallığının, katı bir tümdengelimcilikle kendini ortaya koymasındır. Karl Marx'ın mirası, eleştirel paradigma açısından kuşkusuz büyük öneme sahiptir. Ancak, Sovyet tarihçilerinin uyguladığı şey, Marksist-Leninist kuramın klasiklerinin (Marx, Engels ve Lenin gibi) bilimsel çerçevesine sıkı sıkıya bağlı kalmaları ve bu çerçeveden hiçbir şekilde sapmamayı tercih etmeleridir. Bolşevikler, kadınların eşitsiz ve erkeklere bağımlı bir durumda olmasını özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla ilişkilendirmişlerdir. Bu onları tarihteki ilk ezilmiş sınıf yapmaktadır. Kapitalizm var olan durumu bir yandan çözemezken, diğer yandan çözme niyetinde bile değildir; çünkü kapitalistler, kadınları ucuz işgücü olarak kullanarak onları sömürmek isterler. Sovyet kitaplarında ima edilen veya bazılarında açıkça ifade edilen şey, Türkistan kadınlarının sadece SSCB gibi sosyalist bir rejim tarafından kurtarılabilceğiydi. Sonuç olarak, kadınların tam anlamıyla mutlu olabileceği yerin sadece Sovyetler Birliği olduğu düşüncesi, Sovyet tarihyazıcılığının bir diğer belirgin özelliği olan radikal ilerlemeciliğe yol açmaktadır.

Sovyet tarih kitapları, başından sonuna kadar sürekli bir ilerleme öyküsü olarak nitelendirilebilir. Eski ve yeni Türkistan'ın, dün ve bugünün tarihsel karşılaştırmaları, üretilen malzemelerin miktarlarından, tarım ürünleri ve hayvansal ürünlerin toplamından, anlatılan tarihin insan unsurunu dışladığı bir yapıya sahiptir. Bu tür anlatı yapısı, okumanın sıkıcı bir hale gelmesine neden olmaktadır. Bu anlatı yapısına örnek olarak, Serafima Lyubimova'nın eski Türkistan ile Sovyetler altındaki yeni Türkistan arasındaki karşılaştırması gösterilebilir: "Bu deve ile uçak, kara saban ile traktör, eşek ile demiryolu, kum ile sulama tesisleri, feodal beyler ile toprak reformu ve gündelik yaşamdaki geçmişin kalıntıları ile kadının özgürlüğüdür" (1926, s. 58). Ancak itiraf edilmelidir ki, bu sözler, dönemin tüm dünyası için modernleşmenin bir parolası veya sloganı olarak geçebilirdi. İlerleme hikayesi, daha az sayıda ikinci dönem (1940-1950'ler) ve tamamıyla üçüncü dönem (1950-1970'ler) Sovyet eserlerine özgü bir özelliktir. Kadın tarihi literatüründeki ikinci döneme ait eserler, sosyalizmin inşasında kadınların çözümleme sürecindeki başarılarına vurgu yaparlar. Üçüncü döneme ait eserler ise bir Sovyet icadı olan bitmeyen sosyalist yarışları konu almalarıyla bir mekanik tarih niteliğindedir. Mekanik tarihten kasıt, ekonomik gelişmeler ve istatistiklerden bahsederek sayısız rakam ve yüzde ile sunulan son derece sıkıcı bir tarih anlatımıdır.

Türkistan kadını konusuna Sovyet araştırmacıları, karışık sosyo-politik ve kültürel gelişmeleri kendi ideolojik kalıplarına uydurmaya eğilimli olmuşlardır. Sovyet tarihçilerinin Türkistan tarihine sağladığı katkılar şüphesiz önemlidir, ancak bu katkıların ideolojik bir bağlılıkla sınırlı olduğu da bir gerçektir. Bu durum, resmî tarihle insanların kendi hikayelerini içeren sözlü tarih arasındaki muazzam farklarda görülebilmektedir. Bu nedenle, geniş kapsamlı Sovyet tarihi, yaşlı neslin hayat hikayelerini ortaya çıkaracak ve gün geçtikçe azalan bilgileri gün yüzüne çıkaracak sözlü tarih araştırmalarına ihtiyaç duymaktadır.

Türkistan kadın tarihine yönelik İngilizce Batı tarihyazımı, Sovyet yanlısından karşıtına, yerel bakış açlarına yönelik Avrupamerkezcisinden post-kolonyalcisine kadar geniş bir spektrumda çeşitlenmiştir. Post-kolonyal teori, Batı merkezli değerlendirmelerin eleştirilmesini ve yerel bakış açlarına daha fazla vurgu yapılmasını savunur. Marianne Kamp ve Paula Michaels gibi araştırmacıların çalışmaları, Türkistan'ın tarihini ve

kültürünü daha objektif bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır, bu da Batı ve Doğu kültürleri arasındaki dengeyi yeniden düşünmeyi ve farklı toplumların tarihini daha adil bir şekilde anlamayı hedefler. Bu tür araştırmalar bazen kurulan teorilerin etkisinde kalarak, kültürel ayrıntıları göz ardı edebilirler. Ancak, genel olarak, Batılı kaynakların büyük çoğunluğu Sovyet tarihine eleştirel bir yaklaşım sergiler. İngilizce literatürde, aşağıdaki noktalar öne çıkmaktadır:

1. Sovyetler Birliği sıkı kontrol altında bulunan bir toplum olarak tasvir edilmiş ve azınlıklar, totaliter sistemin pasif kurbanları olarak betimlenmiştir.
2. Kadın tarihi eserlerinde, Sovyet tarihyazımı olumlu başlıklar kullanırken, Batı kaynakları daha tarafsız veya bazen olumsuz başlıklar tercih etmiştir.
3. Bu eleştiri genellikle Sovyet kitapları için yapılmış olsa da Batılı araştırmacıların aşırı kuramsal ve ideolojik bir yaklaşım sergiledikleri gözlemlenmiştir. Bu, Sovyetler'e aşırı eleştiriyle yaklaşmakla ve en önemlisi belli kalıp imajlar, basitleştirici genellemeler yüklemekle dışavurulmaktadır.

20. yüzyıl başlarına kadar Rus toplumunda ve Türkistan'da kadınların toplumsal rolleri ve yaşam koşulları konusunda çok büyük benzerlikler gözlemlenmektedir. Bu dönemde kadınlar genellikle ev işleri ve çocuk bakımıyla ilgilenirdi. Eğitim, özellikle kırsal bölgelerde kadınlar arasında yaygın değildi ve iş gücüne katılım oranları da çok düşüktü. Aile yapısına gelince, her iki bölgede de kadınlar genellikle aile ve akraba hiyerarşisinin en alt kısmında bulunarak, kocası, babası veya erkek kardeşleri olmak üzere erkeklere topyekün bağlı haldeydi. Bu nedenle, o dönemde boşanmaların çok düşük sayılarda görülmesi, bugün bazı insanların yorumladığı gibi eskiden aile içi bağların güçlü oluşuna değil erkek otoritesinin sınırsızlığına bağlıydı. Sovyet tarih eserlerinin Türkistan kadınına haksız, cahil, erkeğin otoritesinden çıkamayan zavallı olarak resmederken, bu durumun Rus kadınlar için de tamamıyla geçerli olduğu ortaya çıkmaktadır. Yapılan ve belki gelecekte yapılması gereken başka araştırmalar da, tüm dünya kadınlarının neredeyse benzer hayat geçirdiğini göstereceğinde şüphe yoktur.

Gösterilen benzerliklere rağmen, Türkistan ve Rusya arasında kültürel ve dinî farklılıkların olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Türkistan'da İslam dininin etkisi

büyükte ve bu kadınların giyim tarzından onların toplumsal davranışlarına ve ailedeki yerine kadar birçok alanda görülüyordu. Türkistan'ın yerleşik hayat süren topluluklarında kadınlar, paranja adıyla bilinen bir tür çarşaf kullanarak vücutlarını baştan aşağı örterler. Bu giyim tarzı Sovyetlerin katı din karşıtı politikalarına rağmen 20. yüzyılın ortalarına kadar yaygın bir giysi türü olarak kalmıştır. Paranjaya karşı ilk sert darbe 1927'de başlayıp 3-4 yıl sürecek olan *Hücum* kampanyası sırasında gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyılda Rus kadınlarının giyim tarzı da, bu çalışmada fotoğraflarla gösterildiği gibi, dönemin sıkı ahlaki normları ve toplumsal beklentilerine bağımlıydı. Rus kadınlar, aynen Türkistanlılar gibi yüzleri dışında vücudunu tamamen örtecek şekilde uzun elbiseler giyiyordu.

Türkistan kadınının konumu, onların yerleşik mi yoksa göçebe mi hayat sürdürdüklerine göre farklılaşabiliyordu. Yerleşik yaşayan Özbek ile Tacik kadınlar genellikle ev işleriyle sınırlı kalırken, göçebe Kazak ve Kırgız kadınları ise hem ata binerler, hem de erkeklerle yan yana ev işlerini, tarım işlerini ve hayvan bakımını üstlenirlerdi. Sonuç olarak, Özbekistan kadınları 12 yaş civarından itibaren evine ve çarşafına kapatılırken, Kazakistan ve Kırgızistan kadınları halklarının toplumsal hayatına nispeten daha fazla katılabilirlerdi. Bu durum, toplumun ihtiyaçlarına bağlı olarak kadın rollerinin nasıl şekillendiğini göstermektedir. Sürekli yer değiştiren göçebelerde kadın evine kapalı kalamazdı. Her ne kadar işin ahlaki tarafını yazarların kendisine bırakırsak, Rusya'da da evliliklerin bir "alışveriş" işlemi olduğunu söyleyen ve kadınları/gelinleri köleye eş tutan çok sayıda Rusyalı araştırmacıya rastlandığını belirtmekte fayda vardır. Tezde onlardan birçok örnek verilmiştir. Bu çalışmada, ele alınan farklı bölgelerin dinine ve kültürüne özgül spesifik özellikleri dışında, kadınların benzer toplumsal rollere sahip olduğu gösterilmiştir.

Şüphesiz, Rus ve Türkistan kadınlarının 20. yüzyıl başlarında yüzleştiği sorunlar, yalnızca belirli bir bölgeye özgü değil dünya genelinde yaygın bir sorundu. Dolayısıyla, bu bölgelerin tarihsel deneyimi, evrensel kadın hakları mücadelesinin bir parçası olarak değerlendirilmek durumundadır.

Marksist-Leninist kuramda kadın sorununun ele alındığı bölümde (3.2), Bolşeviklerin kadın sorununa yaklaşımı ve Marksist-Leninist geleneğin kadın haklarına dair temelleri hakkında oldukça kapsamlı bir inceleme sunulmuştur. Marks, Engels ve Bebel'in erken dönem eserlerinden başlayarak kadın ve aile sorununun ele alınışı ve kadın haklarının Marksist teoriye nasıl entegre edildiği açıklanmıştır. Lenin ve diğer Bolşevik liderlerin de kadınların aktif katılımını önemli gördüğü ve kadınların sadece devrimde bir "vekil" olarak değil, toplumsal dönüşümün ta kendisi olarak görüldüğü belirtilmiştir. "Kadın unsuru olmadan sosyalist devrim gerçekleşemez" demektedir Lenin. Sovyetler Birliği'nin 1920'leri kapsayan erken döneminde kadın hakları ve aile meselelerinin bazı önemli ana temaları ilgilendirdiği görülmektedir:

1. Bolşeviklerin kadın haklarına yaklaşımı, burjuva feminizminden farklılaşmaktadır. Bolşevikler, cinsiyet çatışmasını değil, burjuva ve işçi sınıfları arasındaki çatışmayı öne çıkarmışlardır. Onların amacı, erkekler ve kadınlar arasındaki eşitsizliği sona erdirmek ve toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için kapitalist sömürüyü sonlandırmaktır.
2. Bolşevikler, kadınları proleter devrimin bir parçası olarak yer alması gerektiğini savunmuşlardır. Kadınlar arasında özel organizasyonlara gerek yoktu, çünkü Bolşevikler, kadınları erkeklerle aynı haklara ve görevlere sahip vatandaşlar olarak görmüşlerdir. Zhenotdel gibi kadınlara özel örgütlenmeler, kadınların erkeklere göre çok daha geri kalmış olmaları gereği geçici nitelik taşıyordu ve kadınları "erkeklerin seviyesine çıkardıktan sonra" ortadan kaldırılacaktı.
3. Lenin ve Krupskaya gibi büyük isim Bolşevikler, ev işlerini "ev köleliği" olarak nitelendirmiş ve kadınların bu işlerden kurtarılması gerektiğini vurgulamıştır. Ev işlerinin cinsiyetler arasında eşit olarak paylaşılması gerektiğini desteklemiştir. Bu görüşe göre, kadınların bu işlerden kurtulmaları, toplumda daha fazla özgürlük ve eşitlik yaratacaktı.
4. Sovyetler, boşanma özgürlüğünü tanıyarak, insanların zorla bir arada tutulmadığı "sağlam bir aile birliği" için adım atmışlardır. Bu, insanların istek ve sevgiye dayalı ilişkilere sahip olmalarını teşvik etmekteydi.
5. Türkistan'daki göçebe topluluklarda varolan ulusal sorunlar gibi özgün meseleler, Sovyetler için yeni ve benzersiz zorluklar yaratmıştır. Buna cevap olarak onlar,

Marx'ın kuramına ters düşüyor olmasına rağmen, Türkistan topluluklarının kapitalist evrimi atlayarak doğrudan komünizme geçebileceği hipotezini geliştirip hayata geçirmeye çalıştılar.

6. Hem Türkistan'da hem de Rusya'nın kendisinde dinî inanç güçlü olduğundan dolayı, Bolşeviklerin ateist devleti din meselesini de çözmek zorunda kalmıştır. Bu özellikle şiddet ve büyük insan kayıplarına yol açan trajedilere sebep olmuştur.

İlk yıllarda Bolşeviklerin kadınlar ve uluslar konusundaki politikaları ve bu politikaların altında yatan amaçlar daha önce basit “çıkarıcılık” unsuruyla (daha doğrusu “kötü çıkarıcılık”) anlatılagelmişken, yazar, bu politikaları beş ana amaç etrafında açıklamaktadır:

1. Sovyet sosyalizmini kurmak için “gereken”leri yerine getirme (*inanç/dogma*);
2. Rus Çarlığı'ndan farklı olma (*imaj*);
3. Rusya dışındaki Doğu halklarının güvenini elde etme (*imaj*);
4. İç savaş yıllarında Türkistan ve Kafkasya halklarının desteğini kazanma (*yandaş edinme*);
5. Dünyaya (özellikle Avrupa'ya) örnek olma (*yol gösterme/yandaş edinme*).

Yazar, Sovyetlerin sadece çıkarıcı/pragmatik değil aynı zamanda ideolojik/dogmatik nedenlerle de hareket ettiğini savunmaktadır. Ayrıca, kadınların ve ulusların özgürleştirilmesinin Marksist-Leninist ideolojinin bir parçası olduğunu da vurgulamaktadır. Çıkarıcı amaçlara gelince, onlar da hiçbir yere kaybolmadı. Sovyetlerin Doğu halklarına yönelik politikalarının, ulusların kendi kaderini tayin hakkı ve ulusal özgürlük kavramlarına dayandığı ve Sovyetlerin bu politikalarla Doğu'da güven kazanmaya çalıştığı gösterilmektedir. Özellikle Türkistan ve Kafkasya'daki halkların Sovyetlerle işbirliği yapmaları ve destek göstermeleri için çeşitli politikalar uygulandığı belirtilmektedir.

Tezin üçüncü bölümü boyunca erken Sovyetler Birliği'nin kadın haklarına ve aile meselelerine yaklaşımıyla ilgili çok sayıda detay ve koşullar yansıtılmıştır. Bu koşullar, dönemin toplumsal ve siyasi dinamiklerinin karmaşıklığını ve çeşitliliğini yansıtmaktadır

ve bazı metinlerde yapıldığı gibi basit genellemelerle açıklanması yetersizdir. Sovyetler Birliği'nde kadın haklarına yönelik politikaların zaman içinde nasıl değiştiği ve kadınların evlilik, boşanma ve aile konularındaki haklarına nasıl yaklaşıldığına dair bilgiler üçüncü ile dördüncü bölümlerin içeriğini oluşturmaktadır. Özellikle 1926 Aile Kanunu kadınların boşanma haklarını genişletip, kürtajı yasallaştırıp, evlilik konusunda da kolaylıklar getirmişti. Ancak, bu politikalar on yılda zaman aşımına uğrayıp 1936 ve 1944 kanunları ile yeniden düzenlenmiştir.

Türkistan'da toplumsal cinsiyet konusunun karmaşıklığı, kadınların toplumsal, eğitimsel ve kültürel katılımını artırmak amacıyla başvurulan yöntemlerin çeşitliliğinde görülmektedir. Kadın kulüpleri, kadın mağazaları, kızıl çayhaneler ve kızıl yurtlar gibi kurumların temel amacı, Doğu kadınlarının toplumsal üretime ve siyasi yaşama katılımlarını artırmaktı. Bu kurumlar, kadınların eğitim, kültür, sağlık ve çocuk bakımı gibi konularda bilinçlenmelerini sağlayan, Merkez Rusya'da analogu olmayan Türkistan'a özel merkezlerdi. Kadın mağazaları, kadınların erkeklerle birlikte pazara veya mağazaya gidemedikleri için, onlara hizmet etmek amacıyla kurulmuştu. Kızıl çayhaneler ise kadınların toplumsal buluşma noktaları olarak işlev görüyor ve aynı zamanda eğitim ve siyasi bilinçlendirme için kullanılıyordu. Kızıl yurtlar, göçebe topluluklarıyla çalışmak için seyyar kadın kulüpleri olarak faaliyet gösteriyor ve genellikle tıbbi hizmetler, eğitim, tarımcılık ve ev işleri gibi konularda destek sunuyordu. Bu kurumlar, yerel kadınların güvenini kazanmak ve Sovyet ideolojisini yaymak amacıyla da sahne oyunları ve diğer kültürel etkinlikler düzenliyordu.

Bolşeviklerin Türkistan kadınlarını ilgilendiren politikalarının en trajik yönlerinden biri Hücum kampanyası, kadınların geleneksel giysilerini terk etmelerini ve Müslüman toplumun yaşam biçimine karşı bir saldırıyı temsil ediyordu. Kampanya, Sovyet yetkilileri tarafından gerçekleştirilen bir kültürel devrimin parçası olarak 1927'de başlatılmıştı. Kampanya, kadınların başörtülerini çıkarması, çok eşlilik ve diğer geleneksel uygulamaların sona erdirilmesini amaçlamış, ayrıca İslami kurumları hedef alıyor, din adamlarının tutuklanması ve camilerin kapatılması gibi önlemleri içeriyordu. Aynı zamanda kadınların işgücüne katılması, eğitim almaları ve ekonomik olarak özgürleştirilmeleri gibi adımları da içeriyordu.

Bugün Hücüm genellikle sebep olduğu kadın ölümleriyle hatırlanmaktadır, ilgili bölümde kampanyanın eksiklikleriyle sorunlarına da değinilmiştir. Özellikle kampanyanın başarıya ulaşabilmesi için ekonomik ve kültürel temellerin yeteri kadar hazırlanmamış olduğu vurgulanmıştır. Kadınların başörtülerini çıkarmaları sadece bir sembolik eylem olup, onlara gerçek özgürlük ve ekonomik bağımsızlık sağlayacak adımlar yetersiz kalmıştır. Kadınlara boşanma hakkı tanıma, başörtülerini açmaya teşvik etme ve kadınların sosyal ve ekonomik katılımını teşvik etme gibi politikalar, yerel topluluklar ve erkekler arasında ciddi karşıtlıkla karşılaşmıştır. Yerel din adamları Bolşevik reformlarını din karşıtı bir saldırı olarak algılıyor ve depremler gibi doğal afetleri bu reformların bir sonucu olarak yorumluyorlardı. Hücüm hemen istenilen başarıya ulaşamadı, çünkü çoğu kadın şahit olduğu tehditler, şiddet ve ölümden sonra yine başörtülerini takmaya dönmüştü. Ancak Hücüm kampanyasının Türkistan'da büyük bir sosyal değişim başlattığı ve kadınların yaşam tarzlarını etkilediği yadsınamaz. Hücüm gibi tarihsel olayların bize vereceği dersi şudur ki, toplumsal değişimin ne kadar karmaşık ve çelişkili olabileceğini göstermektedir.

Sonuçta 1930 yılında Hücüm'un yavaşlaması ile Zhenotdel'in kapatılması bir tarihe denk geldi. Zhenotdel'i kapatma kararı, üst düzey liderlerin kadın hakları konusundaki ilgisinin azalmasının bir sonucu oldu. Kadın hakları konusunda aşağıdan başlayan devrimci hareket, Stalinist yönetim döneminde yerini yukarıdan devrime bıraktı. Kadınların toplumun her alanına katılımı teşvik edildi, ancak bu katılımın bir zorlama altında gerçekleştiğini söylemek daha doğru olur. Bu olay, Sovyet kadın hareketinin sonunu işaret etti. 1930'larla birlikte kadınlar, toplumda kolektif bir güç olarak değil, devletin ihtiyaçlarını karşılayan bireyler olarak görülmeye başladı.

1930'ların başlarından 1950'lerin başlarına kadarki süreyi kapsayan Sovyetlerin Stalin dönemi ise hızlı ekonomik kalkınma ve askeri savunma hedefleri doğrultusunda toplumun işçi sınıfının, özellikle kadınların toplumsal üretime zorunlu bir şekilde katılmasıyla ifade edilmektedir. Stalin, bu hedeflere ulaşmak için merkezi planlama, militarizasyon ve işçi sınıfının yoğun çalışma temposunu içeren politikaları benimsemiştir. Tüm bunlar Sovyetlerin ciddi olarak endişelendiği kapitalist devletlerin

tehdidi altında gerçekleşmiştir. Özetleme amacıyla bu dönemin üç ana özelliğine değinilmelidir:

1. Meta fetişizmi. İnsanların kendi yarattığı ürünlere kölece bağlı hale gelmeleri ve ürünlerin insanlardan daha değerli görülmesi. SSCB kendisini, Karl Marx'ın en çok eleştirdiği fenomenlerden biri olan meta fetişizminde bulmuştur.
2. Hızlı sanayileşme. Stalin döneminde her şeyin başında hızlı sanayileşme ve kolektifleştirme politikaları benimsenmiş ve emeğin toplumsal değeri ön plana çıkarılmıştır.
3. Sosyalist yarış. Batı'nın kapitalist ülkeleriyle rekabet edebilmesi için, Sovyetler Birliği emeği yeniden örgütleme gerekliliğini fark etmişti. Lenin'den Stalin'e bunu yerine getirmenin yolu, Sovyetler Birliği'nin bir çalışma kültürü olan işçilerin çalışma temposunu dindirmeyecek sosyalist yarışlarda bulunmuştur.

SSCB'nin ekonomik kalkınması, milyonlarca emekçinin karınca emeği sayesinde gerçekleşti. Emekçi ve köylü kitleler, ilkel teknolojilere rağmen büyük altyapı projelerini başarmak için bir araya geldi. Bu çalışmada, Türkistan'da kadınların mega inşaat projelerinde erkeklerle aynı derecede görev aldığı vurgulanmıştır, bu duruma "Sovyet tarzı cinsiyet eşitliği" denir. Türkistan kadınlarının tarihi özellikle kırsal kesimde tarım işlerinde çalışan kadınların öyküsüne odaklanmıştır. Kadınlar, düşük maaşlar ve uzun çalışma saatleriyle kolektif çiftliklerde çalışmanın yanı sıra ev işlerini de üstlenmek zorundaydı, bu da kadınların ağır bir iş yükü altında olduklarını göstermektedir. Buna ek olarak, görüşmecilerden birinin belirttiği gibi, 1950-1960'larda (ve daha sonra da) Türkistan'da kızı zorla kaçırma evlenmenin en yaygın formlarından biri olmaya devam etmiştir. 1920'ler ve 1930-40'lar olarak ayrılan iki dönemde de şiddet ve baskının kadınların maruz kaldığı önemli sorunlardan biri olduğu görülmektedir. Ancak ilginç bir şekilde, bitmeyen çalışma temposuna rağmen yiyecek ve tüketim mallarının kıtlığı, ülkenin çöküşüne kadar Sovyetlerin en önemli belirleyici özelliklerinden biri olarak varlığını sürdürdü. Marksistler, sosyalizmin bolluk getireceğini umuyorlardı, ancak Sovyet koşullarında sosyalizmin getirdiği durumun bolluktan çok kıtlık olduğu çok tekrarlanan bir olgudur.

Sonuçta, Bolşeviklerin kadınları özgürleştirme vaatleri hayata geçirilmeden terk edildi. Belki de bu sorun dünyanın hiçbir yerinde tam anlamıyla çözülmemişti ve günümüzde bile cinsiyet eşitliği alanında yapılması gereken çok iş bulunmaktadır. Ancak Sovyetlerin buradaki trajedisi, kadın meselesini çözdüklerini ve dünyadaki en mutlu kadınların Sovyet kadınları olduğunu iddia etmeleriydi. Dünya sosyalizmi, Sovyet modeliyle tanıştı, ancak bu model acımasız, baskıcı, insan onurunu hiçe sayan ve üstten belirlenmiş planların yerine getirilmesi uğruna milyonlarca insanın hayatını feda etmekten çekinmeyen bir canavar modeliydi. Günümüzde çağdaş solcu hareketlerin en büyük düşmanı, kendi politik kanadından gelir ve bu da sosyalizmin ürkütücü Sovyet modelidir.

Yetmiş yıllık Sovyetler Birliği'nin Türkistanlıların kültürel ve dinî kimliklerini etkileyip etkileyemediği ve Türkistanlılardan “Sovyet insanı” yaratıp yaratamadığı sorularının cevabı, aynı anda evet ve hayır olmak durumundadır. Benzer bir şekilde, Sovyetlerin ne ölçüde etki ettiği sorusuna da aynı anda “güçlü etkisi oldu” demenin ve “etkisi çok sınırlı kaldı” demenin göstergeleri mevcuttur.

20. yüzyılın başında “dünyadaki en katı Müslümanlar” olarak görülen Özbekistan bölgesinin, yüzyıl sonunda laik bir devleti olabilmesi, Sovyet politikalarının başarısının en belirgin göstergelerinden biridir. Dünya sistemi teorisi ve bağımlılık kuramının öncülerinden Samir Amin, İslam dünyasında laik devlet kurabilmiş yalnızca iki bölge olduğunu belirtir: Türkiye ve Türkistan (2014, s. 43). Bu ifade bugün bile tartışılabilir ancak eğer Samir Amin haklıysa, Türkistan'ın bu duruma gelmesinde yetmiş yıllık Sovyet tarihinin büyük ve belki de tek etkisi olduğu söylenebilir. Gerçekten de Douglas Northrop, 1927-1930'ların *Hücum* politikalarını başarısızlıkla nitelerken büyük ölçüde yanılıyordu. Hücum, bölgede yaşayan kadınların şiddet görmesi, tecavüze uğraması ve azımsanmayacak rakamlara ulaşan ölümlere sebebiyet vermesi noktasında kesinlikle düşünülmemiş, planlanmamış ve başarısızlığa mahkûm bir projeydi. Ancak Northrop, Hücum'un sona erdiği 1930 yılında çoğu Özbek kadınının hâlâ paranjadan kurtulamamış olduğunu ima etmektedir. Oysa, asırlar boyunca toplumun kültürüne yerleşmiş güçlü dinî uygulamaların üç yılda ortadan kalkamayacağını söylemek için tarihçi olmaya gerek yoktur. Paranjanın Özbek kadınları arasında gözle görülür şekilde kayboluşu ancak 1960'lı yıllardan sonra fark edilmektedir.

Sovyet rejimi, Türkistan Müslümanları arasında İslam'ın toplumsal, kültürel, hukuki ve siyasi bir güç olarak etkisini büyük ölçüde azaltmıştır. Sovyet döneminde doğan Kazak, Kırgız ve Özbek genç nesillerin, kültürel köklerine olan bağlılıkları ve Müslüman kimlikleri, 1917 öncesi nesillerinden önemli ölçüde farklıydı. Başka bir deyişle, İslam, bu gençler için kimliklerinin temel belirleyicisi olmaktan çıkarak, sekülerleştirilmiş ulusal ve kültürel kimliklerini tanımlayan özelliklerden biri haline gelmişti. Ancak, yerel halkların yaşamlarına Rus kültürünün derinlemesine nüfuz ettiğini kabul etmek önemlidir. Türk Cumhuriyetleri'nde Rusçayı ana dil olarak kabul eden, yerel dilleri ve kültürleriyle ilişkilendirilen her şeyi gerici bir unsur olarak algılayan bireyler bulunmaktadır. Bu durum günümüzde dahi geçerliliğini korumaktadır.

Her ne kadar çelişkili gibi görünse de, Sovyet politikalarının bir başarısızlığı da yerel kültür ve din alanında ortaya çıkmıştır. Hobsbawm'ın belirttiği gibi (1994, s. 368), bugün Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Özbek ve Taciklere kıyasla, Özbekistan ve Tacikistan vatandaşları veya Çin'deki Kırgızlara kıyasla, Kırgızistan vatandaşları muhtemelen daha okuryazar, daha laik ve ekonomik-kültürel açıdan "daha iyi" bir durumda bulunmaktadır. Türkmenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Nurjamal Durdıyeva, 9 Ocak 1957 tarihli bir raporunda, "Bugün okuma yazma bilmeyen bir kadın, eskiden okuryazar bir kadın kadar nadirdir" ifadesini kullanmıştır (Lyubimova, 1958, s. 76). Böyle bir ifade 1950'lerde Türkiye dahil hiçbir Müslüman ülkesi için söylenemez. *The Passing of Traditional Society* adlı meşhur modernleşme eserinde Daniel Lerner, 1950 yılında okuma yazma oranını Türkiye için %30, Mısır için %15, Suriye ve Ürdün için %20 ve İran için %10 olarak vermektedir (1958, s. 86). Ancak gelenekleri ve dinleri açısından devlet sınırın iki tarafında bulunan Kırgız, Özbek ve Tacikler pek farklı olmayabilirler, benzerlikleri farklarından çok daha fazladır. İlk yıllarda "Sovyet insanı"yla hiçbir şekilde bağdaşmaz gözükken kızı zorla kaçırma ve (bir alışveriş pratiği olmadığından yazar ısrar etse de) *kalın* verme pratikleri sonraki yıllarda kendi haline bırakılmıştır. Sovyetler Birliği, kendisini dünyadaki kadın özgürlüğünün biricik kurtarıcısı olarak görürken, Türkistan'da çok sayıda kızların hiç tanımadığı erkekler tarafından kaçırılıp zorla evlendirildiği gerçeği, Sovyet politikalarının başarısızlığını gösteren bir örnek olarak ortaya çıkmaktadır. Kızı zorla kaçırma, günümüzde bile Türkistan'da çözüm bekleyen bir sorun olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Kırgız Cumhuriyeti Merkezi Devlet Film, Fotoğraf ve Ses Belgeleri Arşivi (KRBMKFFDA), Bişkek/Kırgızistan.

Kırgız Cumhuriyeti Merkezi Devlet Sosyal ve Siyasi Belgeler Arşivi (KRBMK-SDA), Bişkek/Kırgızistan, fon 10, dosya 2, defter 978-982.

Kırgız Cumhuriyeti Dijital Kalkınma Bakanlığı'na Bağlı Arşiv Hizmetinin Oş Bölgesel Müdürlüğü (AKOOB), Oş/Kırgızistan, fon 1, dosya 1, defter 10-11, 25, 84, 334, 363 ve 401-406.

Sözlü Tarih

2023 Mülakatları

Tüm mülakatlar yazarın kendisi tarafından, görüşmecilere mülakat sırasındaki hakları anlatıldıktan sonra ve onların rızası ile gerçekleştirilmiştir. Görüşülen kişilerin kimliklerinin gizliliğini koruma amacıyla onların adı, soyadının baş harfi, doğum tarihi ve doğduğu il verilmektedir.

Ayçürök B., 1940 doğ., Narın ili, mülakat tarihi: 30.07.2023

Esenkan T., 1957 doğ., Narın ili, mülakat tarihi: 30.07.2023

Mayraş S., 1946 doğ., Narın ili, mülakat tarihi: 22.07.2023

Saynakül T., 1949 doğ., Narın ili, mülakat tarihi: 24.07.2023

Sayrakan A., 1946 doğ., Narın ili, mülakat tarihi: 21.07.2023

Sultek K., 1940 doğ., Narın ili, mülakat tarihi: 21.07.2023

Şermambet A., 1938 doğ., Narın ili, mülakat tarihi: 27.07.2023

Temirbek T., 1946 doğ., Narın ili, mülakat tarihi: 27.07.2023

Zeynep Ö., 1938 doğ., Narın ili, mülakat tarihi: 26.07.2023

Kitaplar ve Makaleler

2-y *Syezd RSDRP. İyul'-Avgust 1903 goda: Protokoli*, (1959). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçesкой Literaturı.

- 8-y Syezd RKP(b), Mart 1919 goda: *Protokoli*, (1959). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.
- 10-y Syezd RKP(b), Mart 1921 goda: *Stenografičeskiy Otčet*, (1963). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.
- 11-y Syezd RKP(b), Mart-Aprel' 1922 goda: *Stenografičeskiy Otčet*, (1961). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.
- 12-y Syezd RKP(b), 17-25 Aprelya 1923 goda: *Stenografičeskiy Otčet*, (1968). Moskova: İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.
- 13-y Syezd RKP(b), May 1924 goda: *Stenografičeskiy Otčet*, (1963). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.
- 14-y Syezd Vsesoyuznoy Kommunističeskoj Partii: *Stenografičeskiy Otčet*, (1926). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Abubakirova, Şamsiya, (1974). *Oktyabrem Ozarennaya*. Alma-Ata: İzdatel'stvo "Kazakistan".
- Abu-Lughod, Janet, (1989). *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250-1350*. New York: Oxford University Press.
- Ahmed, Leila, (1992). *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*. New Haven: Yale University Press.
- Alimova, Dilarom, (1998). A Historian's Vision of "Khudjum". *Central Asian Survey*, 17:1, pp. 147-155, DOI: 10.1080/02634939808401028.
- Alpatov, Vladimir, (2000). *150 Yazıkov i Politika, 1917-2000: Sotsiolingvističeskiye Problemi SSSR i Postsovetskogo Prostranstva*. Moskova: Kraft, İV RAN.
- Amin, Samir, (2014). *Modernite, Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi* (Çev: F. Başkaya, U. Günsür ve G. Öztürk). İstanbul: Yordam Kitap.
- Aminova, R. H. (1975). *Oktyabr i Reşeniye Jenskogo Voprosa v Uzbekistane*. Taşkent: İzdatel'stvo Fan.
- Andreyev, K. (1924). "Bit v Buhare i Jizn' v Ney". *Buhara: Sbornik Statey i Vospominaniy* içinde (ss. 17-27). Moskova: Krasnaya Presnya.
- Applebaum, Anne, (2003). *Gulag: A History*. New York: Random House, Inc.
- Babajanova, Rano, (1971). *Partiyey Vdohnovlyonniye*. Taşkent: İzdatel'stvo Uzbekistan.
- Bacon, Elizabeth, (1966). *Central Asians under Russian Rule: A Study in Culture Change*. New York: Cornell University Press.

- Baronov, S.F. (1927). “Opit Mediko-Sanitarnogo Obsledovaniya Sredi Kazakov”, ed. Sergey Rudenko, *Kazaki: Antropologičeskiye Očerki, 1. Cilt* içinde (ss. 33-58). St. Petersburg: İzdaniye Osobogo Komiteta Akademii Nauk po İssledovaniyu Soyuznih i Avtonomnih Respublik.
- Bartold, Vasiliy, (1963). *Soçineniya, 2. Cilt, 1. Bölüm*. Moskova: İzdatel’stvo Vostoçnoy Literaturı
- Bazarov, Aleksandr, (2004). *Hronika Kolhoznogo Rabstva*. Moskova: İzdatel’stvo “Vozvraşçeniye”.
- Bebel, August, (1910). *Woman and Socialism* (Çev.: Meta L. Stern). New York: Socialist Literature Company.
- Bebel, August, (1959). *Jenşçina i Sotsializm*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel’stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Becker, Seymour, (2004). *Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*. New York: Routledge.
- Bekmahanov, Yermuhan, (1957). *Prisoyedineniye Kazakhstana k Rossii*. Moskova: İzdatel’stvo Akademii Nauk SSSR.
- Belyavskiy, Nikolay, (1885). *Materialı po Turkestanu*. St. Petersburg.
- Bennigsen, Alexandre ve Broxup, Marie, (1983). *The Islamic Threat to the Soviet State*. New York: Routledge.
- Berkova, Klara, (1925). *Çernişevski: Biografiçeskiy Oçerk*. Moskova: Moskovskiy Raboçiy.
- Bernştam, Aleksandr, (1943). *İstoriko-Kul’turnoye Proşloye Severnoy Kirgizii Po Materialam Bol’şogo Çuyskogo Kanala*. Frunze: Kirgizskiy Filial Akademii Nauk SSSR.
- Bezobrazov, Pavel, (1895). *O Pravah Jenşçini*. Moskova: Tipografiya Rassvet.
- Bezobrazov, Pavel, (1902). *Ob Uluşçenii Uçasti Jenşçini*. Moskova: Peçatnya A.İ. Snegiryovoy.
- Bıkov, E. (1869). “Begliy Rasskaz o Medlennom Puteşestvii v Taşkent i Neskol’ko Svetlih Mıslıy o Tyomnoy Storone Naşego Polojeniya v Sredney Azii”, *Voyenniy Sbornik, №4*, Nisan.
- Bilşay, Vera, (1925). *Partiya i Rabotnitsa*. Kharkov: Knigospilka.
- Bobrovnikov, Nikolay, (1913). *Russko-Tuzemniye Uçilişça, Mektebi i Medresi Sredney Azii: Puteviye Zametki*. St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya.

- Boçin, Leonid, (1930). *Vizov: O Sotssorevnovanii Detey i Vzroslih*. Moskova: Molodaya Gvardiya.
- Bogdanov, Aleksandr, (1917). *Çto Takoye Sotsializm: İz İstorii i Teorii Sotsializma*. St. Petersburg: Knigoizdatel'stvo İ.R. Belopolskogo.
- Brak i Sem'ya: Sbornik Statey i Materialov* (1926). Moskova: Molodaya Gvardiya.
- Braylovskiy, Sergey, (1886). *K Voprosu o Polojenii Russkoy Jenşçini po Bitovim Pesnyam Naroda*. Voronej: Tipografiya V.İ. İsayeva.
- Buharin, Nikolay, (1927). "Za Uporyadoçeniye Bıta Molodyoji", ed. İzrail Razin, *Komsomol'skiy Bit: Sbornik* içinde (ss. 99-102). Moskova ve St. Petersburg: Molodaya Gvardiya.
- Carver, Terrell, (2021). *The Life and Thought of Friedrich Engels. 30th Anniversary Edition*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Clements, Barbara Evans, (1979). *Bolshevik Feminist: The Life of Aleksandra Kollontai*. Bloomington and London: Indiana University Press.
- Clements, Barbara Evans, (1992). The Utopianism of the Zhenotdel. *Slavic Review*, vol. 51, no. 3, pp. 485-496.
- Corcoran-Nantes, Yvonne, (2005). *Lost Voices: Central Asian Women Confronting Transition*. London: Zed Books.
- Cumakunova, Güلزura, (2014). *Toktogul: Şiirlerle Örülen, Nağmelere Dökülen Ömür*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Çaha, Havva, (2017). Bolşevik Devrimi ve Orta Asyalı Müslüman Kadın: 1917-1950. *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl: 22, Sayı: 88, ss. 5-29.
- Çertova, G. İ. (1977). "Smertnost' Naseleniya Rossii v XIX v. po İssledovaniyam Sovremennikov", Ed. A. G. Vişnevski, *Braçnost', Rojdayemost', Smertnost' v Rossii i v SSSR* içinde (154-166 ss.). Moskova: İzdatel'stvo Statistika.
- Çesnokov, Dmitriy, (1952). *Sovetskoye Sotsialistiçeskoye Gosudarstvo*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Poliçiçeskoy Literaturı.
- Çirkin, G. (1907). Zemleustroystvo Kirgiz v Svyazi s Kolonizatsiyey Stepı. *Voprosı Kolonizatsii*, no. 2, ss. 44-68.
- Çirkov, Petr, (1978). *Reşeniye Jenskogo Voprosa v SSSR (1917-1937 gg)*. Moskova: İzdatel'stvo Mısl.
- Çokay, Mustafa, (1993). *Turkestan Pod Vlastyu Sovetov*. Alma-Ata: Aykap.

- Danilov, V. P. (1988). *Rural Russia under the New Regime*. London: Hutchinson.
- Daniyarov, S. S. (1964). *O Progressivnom Znaçenii Russkoy Kul'turi v Razvítii Kul'turi Kirgizskogo Naroda v Kontse XIX i Naçale XX Vekov*. Frunze: İzdatel'stvo Mektep.
- Daudov, Abdulla, ve Mamışeva, Yelena, (2022). Kommunistiçeskiy Universitet Trudyaçihsy Vostoka. 1921-1938 gg.: Vzglyad Çerez Sto Let. *Noveyşaya İstoriya Rossii*, 12(2), ss. 372-384, <https://doi.org/10.21638/11701/spbu24.2022.207>
- Dekrety Sovetskoy Vlasti, 1. Cilt*, (1957). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskiy Literaturi.
- Dekrety Sovetskoy Vlasti, 10. Cilt*, (1980). Moskova: Politizdat.
- Dekrety Sovetskoy Vlasti, 11. Cilt*, (1983). Moskova: Politizdat.
- Demidov, A. P. (1926). *Ekonomiçeskiye Oçerki Hlopkovodstva, Hlopkovoy Torgovli i Promışlennosti v Turkestane*. Moskova: Tipolitografiya "Novaya Derevnya" TSUP VSNH.
- Denisova, Lyubov, (2010). *Rural Women in the Soviet Union and Post-Soviet Russia* (Edited and translated by Irina Mukhina). New York: Routledge.
- Dmitriyeva, R.M., ve Andreyev, E.M. (1977). "Snijeniye Smertnosti v SSSR za Godı Sovetskoy Vlasti", Ed. A. G. Vişnevski, *Braçnost', Rojdayemost', Smertnost' v Rossii i v SSSR içinde* (28-49 ss.). Moskova: İzdatel'stvo Statistika.
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR. 7. Cilt: 1 yanvarya-31 dekabrya 1924 g.*, (1963). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskiy Literaturi.
- Dostoyevski, Fyodor, ([1881]2010). *Dnevnik Pisatelya*. Moskova: Institut Russkiy Tsivilizatsii.
- Edgar, Adrienne, (2003). Emancipation of the Unveiled: Turkmen Women under Soviet Rule, 1924–29. *The Russian Review*, 62, 1, pp. 132–49.
- Edgar, Adrienne, (2006). Bolshevism, Patriarchy, and the Nation: The Soviet "Emancipation" of Muslim Women in Pan-Islamic Perspective. *Slavic Review*, Vol. 65, No. 2, pp. 252-272.
- Einhorn, Barbara, (1993). "Democratization and Women's Movements in Central and Eastern Europe: Concepts of Women's Rights". In *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economies*, ed. Valentine M. Moghadam (pp. 48-74). New York: Oxford University Press.
- Engels, Friedrich, ([1884]2019). *Proishojdeniye Sem'i, Çastnoy Sobstvennosti i Gosudarstva*. Moskova: İzdatel'stvo Ast.

- Faik Ertan, Temuçin, (1993). “Kadro Hareketi ile İlgili Bir Değerlendirme ve Bazı Düzeltmeler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1.Cilt, Sayı:27, ss. 549-55.
- Fadeyev, Rostislav, (1889). *Sobraniye Soçineniy R. A. Fadeyeva*, 1. Cilt. St. Petersburg: Tipografiya V. V. Komarova.
- Fanon, Frantz, (1965). *A Dying Colonialism* (Trans. by Haakon Chevalier). New York: Grove Press.
- Farnsworth, Beatrice, (1980). *Aleksandra Kollontai: Socialism, Feminism, and the Bolshevik Revolution*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Fitzpatrick, Sheila, (1999). *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press.
- Frank, Andre Gunder, (1998). *ReOrient. Global Economy in the Asian Age*. University of California Press.
- Frolov, İvan, (1928). *Nikolay Gavriloviç Çernuşevski: Yego Jizn', Revolyutsionnaya Deyatel'nost' i Nauçniye Vzglyadı*. Moskova ve St. Petersburg: Moskovskiy Raboçiy.
- Frunze, Mihail, (1951). *İzbranniye Proizvedeniya*. Moskova: Voennoe İzdatel'stvo Voenного Ministerstva Soyuza SSR.
- Gasselkus, Pavel, (1899). *Oçerki Promislov Rossii*. St. Petersburg: Tipografiya “Obşçestvennaya Pol'za”.
- Gellner, Ernest, (1994). “Foreword”. In *Nomads and the Outside World*, Anatoly Khazanov, (Trans.: Julia Crookenden). Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Genis, Vladimir, (1998). *Deportatsiia Russkih iz Turkestana v 1921 godu (Delo Safarova)*. *Voprosi İstorii*, no. 1, ss. 44-58.
- Gens, Abram, (1926). *Abort v Derevne*. Moskova: İzdatel'stvo N.K.Z. “Ohrana Materinstva i Mladençestva”.
- Geyer, İvan, (1908). *Ves' Russkiy Turkestan*. Taşkent: Tipografiya “Turk. T-va peçatn. dela”.
- Gluhov, A.N. (1927). “Zimneye Jilişçe Aktyubinskih i Adayevskih Kazakov”, ed. Sergey Rudenko, *Kazaki: Antropologičeskiye Oçerki*, 2. Cilt içinde (ss. 108-134). St. Petersburg: İzdaniye Osobogo Komiteta Akademii Nauk po İssledovaniyu Soyuznih i Avtonomnih Respublik.

- Goichbarg, Alexander, (1918). Perviy Kodeks Zakonov RSFSR. *Proletarskaya Revolyutsiya i Pravo*, no. 7, ss. 3-9.
- Goldman, Wendy Z. (1993). *Women, The State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*. Cambridge University Press.
- Goldman, Wendy Z. (1996). Industrial Politics, Peasant Rebellion and the Death of the Proletarian Women's Movement in the USSR. *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1. pp. 46-77. <http://www.jstor.org/stable/2500978>
- Goldman, Wendy Z. (2002). *Women At The Gates: Gender and Industry In Stalin's Russia*. Cambridge University Press.
- Gorki, Maksim, (1975). *Rasskazi. Oçerki. Vospominaniya. P'yesi*. Moskova: Hudojestvennaya Literatura.
- Gorşunova, O.V. (2001). Vneşniy Oblik Uzbekskoy Jenşçini: Evolyutsiya Estetiçeskih Predstavleniy. *Etnografiçeskoye Obozreniye*, No 5.
- Grajdanskaya Voyna v Rossii i Musul'mane: Sbornik Dokumentov i Materialov*, (2014). Moskova: Tsentri Strategičeskoy Kon'yunkturi.
- Grenoble, Lenore A. (2003). *Language Policy in the Soviet Union*. New York: Kluwer Academic Publishers.
- Grodekov, Nikolay, (1878). "Obiçai Kirgizov Semipalatinskoy Oblasti", *Russkiy Vestnik*, Eylül, 137(9).
- Gulişambarov, Stepan, (1907). *Sravnitel'naya Statistika Rossii v Mirovom Hozyaystve i v Ryadu Velikih Derjav v Pervoye Desyatiletie Tsarstvovaniya İmperatora Nikolaya II, 1894-1904 gg*. St. Petersburg.
- Halfin, Naftula, (1965). *Prisoyedineniye Sredney Azii k Rossii (60-90-ye godı XIX v.)*. Moskova: İzdatel'stvo "Nauka".
- Halle, Fannina W. (1938). *Women in the Soviet East* (Çev.: Margaret M. Green). London: Martin Secker & Warburg LTD.
- Hayden, Carol Eubanks, (1976). The Zhenotdel and the Bolshevik Party. *Russian History*, III, 2, pp. 150-173.
- Heitlinger, Alena, (1979). *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Hirsch, Francine, (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and The Making of The Soviet Union*. London: Cornell University Press.

- Hobsbawm, Eric, (1994). *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991*. London: Abacus Book.
- Holt, Alix, (1977). *Selected Writings of Alexandra Kollontai*. Westport, Conn.: Lawrence Hill Co., Publishers, Inc.
- İlyinskiy, İlya, (1925). *Pravo i Bit*. Moskova, St. Petersburg: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- İsakov, Abdrasul, ve Murzakulova, Güldana, (2012). Kırgızistan'daki Yer, Boy Adlarında Kadın. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 4(13), ss.55-60.
- İskyander-Murza, (1883). Russkiye Şkolı Dlya Musul'man v Turkestane. *Vostoçnoye Obozreniye*, No. 38, ss. 9-10.
- İstoriya Kazakhskoy SSR, 4. Cilt*, (1977). Alma-Ata: İzdatel'stvo "Nauka" Kazakhskoy SSR.
- İstoriya Kazakhskoy SSR, 5. Cilt*, (1980). Alma-Ata: İzdatel'stvo "Nauka" Kazakhskoy SSR.
- İstoriya Kazakhskoy SSR: Epoha Sotsializma*, (1967). Alma-Ata: İzdatel'stvo "Nauka" Kazakhskoy SSR.
- İstoriya Kolhoznogo Prava: Sbornik Zakonodatel'nih Materialov SSSR i RSFSR, 1917-1958, 2. Cilt*, (1958). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Yuridiçeskoj Literaturı.
- İstoriya Narodov Uzbekistana, 2. Cilt*, (1947). Taşkent: İzdatel'stvo AN UzSSR.
- İstoriya Samarkanda, 1. Cilt*, (1969). Taşkent: İzdatel'stvo "Fan" Uzbekskoy SSR.
- İvanov, Pavel, (1958). *Oçerki Po İstorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX v.)*. Moskova: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı.
- İz İstorii Grajdanskoy Voynı v SSSR. 1918-1922: Sbornik Dokumentov i Materialov v 3 Tomah. 3. Cilt. Fevral' 1920-Oktyabr' 1922*, (1961). Moskova: "Sovetskaya Rossiya".
- Jalilov, Abduhamid, (1974). *İz İstorii Polojeniya Jenşçin Sredney Azii Do i Posle Rasprostraneniya İslama*. Duşanbe: İzdatel'stvo "İrfon".
- Jancar, Barbara Wolfe, (1978). *Women Under Communism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Jenşçina Na Sovetskoy Rabote*, (1934). Moskova: OGİZ.
- Jenşçina v SSSR: Statistiçeskiy Sbornik*, (1937). Moskova: "Soyuzorguçet".

- Jenşçini i Deti v SSSR: Statistiçeskiy Sbornik*, (1963). Moskova: Gosstatizdat.
- Jenşçini Kazakhstana – Aktivniye Stroiteli Sotsializma (1918-1945): Sbornik Dokumentov i Materialov*, (1981). Alma-Ata: Kazakhstan.
- Jenşçini v Revolyutsii*, (1959). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskoj Literaturı.
- Jenşçini v Sotsialistiçeskom Stroitel'stve SSSR*, (1933). Moskova: İzdatel'stvo "Vlast' Sovetov" Pri Prezidiume VTsİK.
- Jenşçini v SSSR, 1985: Statistiçeskiye Materialı*, (1985). Moskova: "Finansı i Statistika".
- Kalinin, Mihail, (1960). *İzbranniye Proizvedeniya, 1. Cilt*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskoj Literaturı.
- Kamenev, Leo, (1933). *Çernişevski*. Moskova: Jurnal'no-Gazetnoye Ob'yedineniye.
- Kamp, Marianne, (2006). *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling Under Communism*. Seattle: University of Washington Press.
- Kandiyoti, Deniz, (2007). The Politics of Gender and the Soviet Paradox: Neither Colonized, nor Modern?, *Central Asian Survey*, 26(4), 601-623.
- Kantoroviç, Yakov, (1899). *Zakonı o Jenşçinah*. St. Petersburg: İzdaniye Y.A. Kantoroviça.
- Kapelko, A.S. (1927). *Besedi o Brake i Sem'ye*. Moskova ve St. Petersburg: "Doloy Negrarnost"
- Karahanov, M. K. (1977). "Demografiçeskiye Protsessi v Sredney Azii vo Vtoroy Polovine XIX Stoletiya", Ed. A. G. Vişnevski, *Braçnost', Rojdayemost', Smertnost' v Rossii i v SSSR içinde* (191-213 ss.). Moskova: İzdatel'stvo Statistika.
- Karazin, N.N. (1885). "Nijneye Teçeniye Sır-Daryi. 2. Taşkent", ed. P.P. Semenov, *Jivopisnaya Rossiya, 10. Cilt: Russkaya Srednyaya Aziya içinde* (ss. 167-176). Moskova, St. Petersburg: İzdaniye Tovarişçestva M.O. Volf.
- Karı-Niyazov, Taşmuhamed, (1955). *Oçerki İstorii Kul'turı Sovetskogo Uzbekistana*. Moskova: İzd-vo Akademii Nauk SSSR.
- Kasparova, Varsenika, (1925). *Raskrepoşçeniye Jenşçini Vostoka*. Moskova: İzdatel'stvo Trud i Kniga.
- Keller, Shoshana, (2001). *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941*. London: Praeger Publishers.

- Keller, Shoshana, (2020). *Russia and Central Asia: Coexistence, Conquest , Convergence*. Toronto: University of Toronto Press.
- Khalid, Adeeb, (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press.
- Khvostov, Veniamin, (1905). *Jenşçina Nakanune Novoy Epohi: Dva Etyuda po Jenskomu Voprosu*. Moskova: Tipografiya G. Lissnera i D. Sovko.
- Khvostov, Veniamin, (1914). *Jenşçina i Çeloveçeskoye Dostoinstvo*. Moskova: İzdaniye G.A. Lemana i B.D. Pletneva.
- Kırgız SSR Tarihi, 1. Cilt*, (1973). Frunze: “Kırgızstan” Basması.
- Kırgız SSR Tarihi, 2. Cilt*, (1973). Frunze: “Kırgızstan” Basması.
- Kırgızstan v Bratskoy Sem'ye Narodov SSSR: Kratkiy Rekomendatel'nyy Spisok Literaturi*, (1963). Frunze: Tipografiya MOOP.
- Kirsanova, Klavdiya, (1936). *Polnoye Ravnopraviye Jenşçin v SSSR*. Moskova: Partizdat TsK VKP(b).
- Klimoviç, Lyutsian, (1940). *Doloy Paranju*. Moskova: Gosudarstvennoye Antireligioznoye İzdatel'stvo.
- Klimoviç, Lyutsian, (1958). *İslam i Jenşçina*. Moskova: Obşestvo po Rasprostraneniyyu Politiceskih i Nauçnih Znaniy RSFSR.
- Kollontay, Aleksandra, (1909). *Sotsial'niye Osnovi Jenskogo Voprosa*. St. Petersburg: İzdaniye Tovarişçestva “Znaniye”.
- Kollontay, Aleksandra, (1919). *Novaya Moral' i Raboçiy Klass*. Moskova: İzdatel'stvo Vserossiyskogo Tsentral'nogo İspolnitel'nogo Komiteta Sovetov R., K. i K. Deputatov.
- Kollontay, Aleksandra, (1922). *Polojeniyeye Jenşçini v Evolyutsii Hozyaystva*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Kollontay, Aleksandra, (1977). *Selected Writings of Alexandra Kollontai* (Çeviri ve yorum: Alix Holt). Westport, Conn.: Lawrence Hill Co., Publishers, Inc.
- Konstitutsiya Kırgızskoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki*, (1937). Utverjdjena Çrezviçaynım V S'yezdom Sovetov Kırgızskoy SSR 23 Marta 1937 goda.
- Konstitutsiya Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik*, (1924). Prinyata vtoroy sessiyye TsİK SSSR pervogo sozıva 6 iyulya 1923 goda, i v okonçatel'noy redaktsii II s'ezdom Sovetov SSSR 31 yanvarya 1924 goda.

- Konstitutsiya Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik*, (1936). Utverjdena Çrezviçaynım VIII s'ezdom Sovetov Soyuzu SSR 5 dekabrya 1936 goda.
- Konstitutsiya Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik*, (1977). Prinyata na vneoçerednoy sed'moy sessii Verhovnogo Soveta SSSR devyatogo sozıva 7 oktyabrya 1977 goda.
- Konstitutsiya Uzbekskoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoj Respubliki*, (1937). Taşkent: Partizdat TsK KP(b)Uz, 1938.
- Kozlov, Viktor, (1982). *Natsional'nosti SSSR: Etnodemografiçeskiy Obzor*. Moskova: İzdatel'stvo "Finansı i Statistika".
- KPSS v Rezolyutsiyah i Reşeniyah S'yezdov, Konferentsiy i Plenumov TsK (1898-1986), 1. Cilt* (9. Baskı). (1983). Moskova: İzdatel'stvo Politıçeskoj Literaturı.
- Krımskiy, Agafangel, (1899). *Musulmanstvo i Yego Buduşnost*. Moskova: İzdaniye Magazina "Knijnoye Delo".
- Krivoşein, Aleksandr, (1913). Zapiska Glavnoupravlyayuşego Zemleustroystvom i Zemledeliyem o Poyezdke v Turkestanskiy Kray v 1912 Godu. *Voprosı Kolonizatsii*, no. 12.
- Krupskaya, Nadejda, (1901). *Jenşçina-Rabotnitsa*. München: İzdaniye "İskrı".
- Krupskaya, Nadejda, (1930). *O Bitovih Voprosah: Sbornik Statey*. Moskova, St. Petersburg: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Krupskaya, Nadejda, (1937). *Jenşçina Ravnopravniy Grajdantin SSSR: Sbornik Statey i Reçey*. Partizdat TsK VKP(b).
- Krupskaya, Nadejda, (1957). *Pedagogiçeskiye Soçineniya, 1. Cilt*. Moskova: İzdatel'stvo Akademii Pedagogiçeskih Nauk.
- Krupskaya, Nadejda, (1958). *Pedagogiçeskiye Soçineniya, 2. Cilt*. Moskova: İzdatel'stvo Akademii Pedagogiçeskih Nauk.
- Krupskaya, Nadejda, (1959a). *Pedagogiçeskiye Soçineniya, 6. Cilt*. Moskova: İzdatel'stvo Akademii Pedagogiçeskih Nauk.
- Krupskaya, Nadejda, (1959b). *Pedagogiçeskiye Soçineniya, 7. Cilt*. Moskova: İzdatel'stvo Akademii Pedagogiçeskih Nauk.
- Kuftin, Boris, (1926). *Kirgiz-Kazaki: Kul'tura i Bit*. Moskova: İzdaniye Tsentral'nogo Muzeya Narodovedeniya.
- Kul'turnoye Stroitel'stvo SSSR: Statistiçeskiy Sbornik*, (1940). Moskova ve St. Petersburg: Gosplanizdat.

- Kultur'noye Stroitel'stvo v SSSR, 1917-1927*, (1989). Moskova: Nauka.
- Kunitz, Joshua, (1935). *Dawn Over Samarkand: The Rebirth of Central Asia*. New York: The Van Rees Press.
- Kuybişev, Valerian, (1934). "Doklad Tovarişça Kuybişeva o Vtorom Pyatiletnem Plane Razvitiya Narodnogo Hozyaystva SSSR". *17-y Syezd Vsesoyuznoy Kommunističeskoj Partii(b): Stenografičeskiy Otčet* içinde (ss. 380-413). Moskova: Partizdat.
- LaFont, Suzanne, (2001). One Step Forward, Two Steps Back: Women in the Post-Communist States. *Communist and Post-Communist Studies*, 34, pp. 203-220.
- Lansdell, Henry, (1885a). *Russian Central Asia, including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv, 1. Cilt*. Boston: Houghton, Mifflin, and Company.
- Lansdell, Henry, (1885b). *Russian Central Asia, including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv, 2. Cilt*. Boston: Houghton, Mifflin, and Company.
- Larin, Yuriy, (1930). *Stroitel'stvo Sotsializma i Kollektivizatsiya Bita*. St. Petersburg: Priboy.
- Latkin, Nikolay, (1885). "Malaya i Srednyaya Kirgizskaya Orda", ed. P.P. Semenov, *Jivopisnaya Rossiya, 10. Cilt: Russkaya Srednyaya Aziya* içinde (ss. 177-202). Moskova, St. Petersburg: İzdaniye Tovarişçestva M.O. Volf.
- Lenin, V. İ. (1963). *Polnoye Sobraniye Soçineniy, 6. Cilt* (5. Baskı). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1967). *Polnoye Sobraniye Soçineniy, 4. Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1969a). *Polnoye Sobraniye Soçineniy, 25. Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1969b). *Polnoye Sobraniye Soçineniy, 26. Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1969c). *Polnoye Sobraniye Soçineniy, 34. Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1969d). *Polnoye Sobraniye Soçineniy, 36. Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1969e). *Polnoye Sobraniye Soçineniy, 37. Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Političeskoj Literaturı.

- Lenin, V. İ. (1969f). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 38. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1970a). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 39. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1970b). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 42. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1970c). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 44. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1970d). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 45. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1970e). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 53. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1971). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 3. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1973a). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 16. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1973b). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 24. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1973c). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 30. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1974a). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 35. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1974b). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 40. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (1981). *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 41. *Cilt* (5. Baskı). Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lenin, V. İ. (2020). *Gosudarstvo i Revolyutsiya*. Moskova: İzdatel'stvo AST.
- Lerner, Daniel, (1958). *The Passing of Traditional Society*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Levorskiy, E. (1931). *Jenşçina i Soveti Sredney Azii*. Taşkent: Obyedinyonnoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Sredneaziatskoye Otdeleniye.

- Lewin, Moshe, (1978). "Society, State, and Ideology during the First Five-Year Plan". In *Cultural Revolution In Russia, 1928-1931*, ed. Sh. Fitzpatrick (pp. 41-77). Bloomington: Indiana University Press.
- Lewin, Moshe, (2005). *Lenin's Last Struggle* (Translated by A. M. Sheridan Smith). Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Likoşin, N.S. (1892). "Naseleniye i Smertnost' v Tuzemnoy Çasti g. Taşkenta", *Sbornik Materialov Dlya Statistiki Sır-Dar'inskoy Oblasti, 2. Cilt* içinde (ss. 397-423). Taşkent.
- Logofet, D. İ. (1909). *Strana Bezpraviya: Buharskoye Hanstvo i Yego Sovremennoye Sostoyaniye*. St. Petersburg: İzdal V. Berezovski.
- Lukovtseva, T.A. (2009). "Kolhozi". *Bol'shaya Rossiyskaya Entsiklopediya, 14. Cilt* içinde (s. 565). Moskova.
- Lunaçarskiy, Anatoliy, (1927a). *O Bite*. Moskova ve St. Petersburg: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Lunaçarskiy, Anatoliy, (1927b). "Bol'niye Storoni Komsomol'skogo Bita", ed. İzrail Razin, *Komsomol'skiy Bit: Sbornik* içinde (ss. 112-113). Moskova ve St. Petersburg: Molodaya Gvardiya.
- Lyubimova, Serafima, (1921). *V Obşçıye Ryadı, Krest'yanka!* Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Lyubimova, Serafima, (1925a). *Sdvigi: O Raskrepoşçenii Jenşını Turkestana*. Taşkent: Uzbekskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Lyubimova, Serafima, (1925b). *Teoriya i Praktika Raboti Partii Sredi Jenşın*. Taşkent: İzdaniye Turkpeçat'.
- Lyubimova, Serafima, (1925c). *Kak Jivut i Rabotayut Jenşını Sredney Azii*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Lyubimova, Serafima, (1925d). *Kommunist! Yesli Tı Ne Hoçeş', Çtobi Narod Vımiral, Yesli Tı Deystvitel'no Zaboţiş'sya o Razvitii Narodnogo Hozyaystva i Kul'turi: Yesli Tı Ne Bay, Ne Mulla i Ne Podderjivayeş' Mull i Bayev – Tı Doljen Rabotat'po Raskrepoşçeniye Jenşın*. Taşkent: Uzbekskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Lyubimova, Serafima, (1926a). *Za Noviy Bit*. Taşkent: İzdaniye "Sredazkniga".
- Lyubimova, Serafima, (1926b). *Dnevnik Zhenotdelki*. Taşkent: İzdaniye "Sredazkniga".
- Lyubimova, Serafima, (1928). *Rabota Partii Sredi Trujenits Vostoka*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.

- Lyubimova, Serafima, (1930). *SSSR. Soyuz Natsional'nostey*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Lyubimova, Serafima, (1958). *V Perviy Godi*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Lyubimova, Serafima, (1967). *Oktyabr'skaya Revolyutsiya i Polojeniyeye Jenşçin v SSSR*. Moskova: İzdatel'stvo "Znaniye".
- Maddison, Angus, (2007). *Contours of the World Economy, 1-2030 AD: Essays in Macro-Economic History*. Oxford University Press.
- Markov, Evgeniy, (1893a). Na Oksuse i Yaksarte: Puteviye Oçerki Turkestana. *Russkoye Obozreniye*, 1.
- Markov, Evgeniy, (1893b). Na Oksuse i Yaksarte: Puteviye Oçerki Turkestana. *Russkoye Obozreniye*, 2.
- Markov, Evgeniy, (1893c). Na Oksuse i Yaksarte: Puteviye Oçerki Turkestana. *Russkoye Obozreniye*, 3.
- Markov, Evgeniy, (1893d). Na Oksuse i Yaksarte: Puteviye Oçerki Turkestana. *Russkoye Obozreniye*, 4.
- Marshall, Alex, (2006). *The Russian General Staff and Asia, 1800-1917*. New York: Routledge.
- Martin, Terry, (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Marx, Karl, (2011). *Kapital, 1. Cilt* (Çev.: M. Selik ve N. Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, Karl, ve Engels, Friedrich, (1955). *Soçineniya, 1. Cilt* (2. Baskı). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Marx, Karl, ve Engels, Friedrich, (1975). *Collected Works, 4. Cilt: 1844-1845*. Lawrence & Wishart.
- Marx, Karl, ve Engels, Friedrich, (1982). *Collected Works, 38. Cilt: Letters 1844-1851* (Çev: P. Ross ve B. Ross). Lawrence & Wishart.
- Marx, Karl, ve Engels, Friedrich, (1988). *Collected Works, 43. Cilt: Letters 1868-1870*. Lawrence & Wishart.
- Marx, Karl, ve Engels, Friedrich, ([1848]2014). *Komünist Manifesto* (Çev: N. Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.

- Masalskiy, Vladislav, (1913). *Rossiya: Polnoye Geografiçeskoye Opisanie Naşego Oteçestva, 19. Cilt: Turkestanskiy Kray*. St. Petersburg: İzdaniye A. F. Devriyena.
- Massell, Gregory J. (1974). *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919-1929*. New Jersey: Princeton University Press.
- Meakin, Annette M. B. (1903). *In Russian Turkestan: A Garden of Asia and Its People*. London: Ballantyne Press.
- Medinskiy, Evgeniy, (1952). *Narodnoye Obrazovaniye v SSSR*. Moskova: İzdatel'stvo Akademii Pedagogiçeskih Nauk RSFSR.
- Melik-Sarkisyan, Sergey, (1899). *I. Uroçişçe Bus Ferganskoy Obl.; II. K Voprosu o Polojenii Hlopkovogo Dela v Ferganskoy Oblasti i Meri k Ego Uporyadoçeniyu*. St. Petersburg: Tipografiya M.D. Rudometova.
- Michaels, Paula A. (2003). *Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Mikulina, Yelena, (1929). *Sorevnovaniye Mass*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Mill, John Stuart, (1869). *Podçinennost Jenşini*. St. Petersburg: İzdaniye Knigoprodavtsa S. V. Zvonareva.
- Milovidova, Emiliya, (1929). *Jenskiy Vopros i Jenskoye Dvijeniye: Hrestomatiya*. Moskova ve St. Petersburg: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Mirhasilov, S.M. (1962). Kul'turnoye Razvitiye Uzbekskogo Kişlaka Niyazbaşı. *Sovetskaya Etnografiya*, No. 1, ss. 8-16.
- Mironov, B. N. (1977). "Traditsionnoye Demografiçeskoye Povedeniye Krest'yan v XIX – Naçale XX v.", Ed. A. G. Vişnevski, *Braçnost', Rojdayemost', Smertnost' v Rossii i v SSSR içinde* (83-104 ss.). Moskova: İzdatel'stvo Statistika.
- Mleçin, Leonid, (2013). *JZL: Kollontay*. Moskova: Molodaya Gvardiya.
- Moser, Henri, (1888a). "V Stranah Sredney Azii: Puteviye Vpeçatleniya Genriha Mozera 1882-1883 gg.", *Russkaya Starina*, 57(1), Ocak.
- Moser, Henri, (1888b). "V Stranah Sredney Azii: Puteviye Vpeçatleniya Genriha Mozera 1882-1883 gg.", *Russkaya Starina*, 57(3), Mart.
- Moskalev, V. (1928). *Uzbeçka*. Moskova: İzdatel'stvo "Ohrana Materinstva i Mladençestva".

- Nalivkin, V. ve Nalivkina, M. (1886). *Oçerk Bita Jenşini Osedlogo Tuzemnogo Naseleniya Ferganı*. Kazan: Tipografiya İmperatorskogo Universiteta.
- Namitokov, A. (1929). *Perejitki Rodovogo Bita i Sovetskiy Zakon*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Narodi Rossii: Kirgızı*, (1879). St. Petersburg: Tipografiya Tovarişçestva "Obşçestvennaya Pol'za".
- Narodnoye Obrazovaniye, Nauka i Kul'tura v SSSR: Statistiçeskiy Sbornik*, (1971). Moskova: İzdatel'stvo "Statistika".
- Naseleniye SSSR: Po Dannum Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1989 g.*, (1990). Moskova: "Finansı i Statistika".
- Naseleniye SSSR: Spravoçnik*, (1974). Moskova: İzdatel'stvo Politiceskoy Literaturı.
- Negmatov, Numan, (1981). "İstoriya i Arheologiya Horezma v Trudah A.Y. Yakubovskogo", Ed. M.A. İtina, Y.A. Rapoport, N.S. Sıçeva ve B.İ. Vaynberg, *Kul'tura i İskusstvo Drevnego Horezma* içinde (48-59 ss.). Moskova: İzdatel'stvo "Nauka".
- Nekrasov, Nikolay, (1959). *Soçineniya v Tryoh Tomah, 1. Cilt*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Hudojestvennoy Literaturı.
- Nikolskiy, M.N. (1903). *Blagorodnaya Buhara: Straniçka İz Skitaniy po Vostoku*. St. Petersburg: İzdaniye P.P. Soykina.
- Niyazmatov, Marimbay, (2013). *Rossiya v Serdtse Azii: Dialog Tsivilizatsiy (IX-XVIII vv.)*. St. Petersburg: İzdatel'stvo "Peterburgskoye Vostokovedeniye".
- Northrop, Douglas, (2001). Subaltern Dialogues: Subversion and Resistance in Soviet Uzbek Family Law. *Slavic Review*, vol. 60, no. 1, pp. 115-139.
- Northrop, Douglas, (2004). *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Nukhrat, Antonina, (1928). *Vos'moye Marta na Vostoke*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Nukhrat, Antonina, (1929). *Yurtı Koçevki: K Rabote Jenskih Krasnih Yurt*. Moskova: Tsentrizdat.
- Nukhrat, Antonina, (1930). *Stepnoy Skaz*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Nukhrat, Antonina, (1932). *Oktyabr' i Jenşçina Vostoka*. Moskova: Partizdat.

- Nurbekova, Gülcemile, (1968). *Jenşini Kazakhstana – Frontu*. Alma-Ata: Kazakistan Yayınevi.
- Organ Gosudarstvennoy Bezopasnosti SSSR v Velikoy Oteçestvennoy Voyne: Sbornik Dokumentov, 5. Cilt, 2. Kitap: Granitsı SSSR Vosstanovleni. 1 iyulya-31 dekabrya 1944 goda*, (2007). Moskova: Kuçkovo Pole.
- Orkestr Bez Dirijera*, (1922). Moskova: İzdaniye Pervogo Simfoniçeskogo Ansamblya.
- Ortega y Gasset, Jose, (2010). *Kitlelerin Ayaklanması* (Çev: Neyyire Gül Işık). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Osokina, Yelena, (2008). *Za Fasadom “Stalinskogo İzobiliya” : Raspredeleniye i Rınok v Snabjenii Naseleniya v Godı Industrializatsii, 1927-1941*. Moskova: Rossiyskaya Politiçeskaya Entsiklopediya.
- Öz Döm, Özge, (2018). Muslim Women in Soviet Central Asia. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII(1), 91-116.
- Palvanova, Bibi, (1961). *Doçeri Sovetskogo Vostoka*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Palvanova, Bibi, (1982). *Emansipatsiya Musul'manki*. Moskova: İzdatel'stvo Nauka.
- Pesin, Yakov, (1971). *Razvitiye Semeyno-Pravovih Garantiy Prav Jenşin v Uzbekistane*. Taşkent: İzdatel'stvo Fan.
- Podyaçih, Petr, (1961). *Naseleniye SSSR*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Ponyatovski, Stanislav, (2003). *Persimfans – Orkestr Bez Dirijera*. Moskova: İzdatel'stvo “Muzika”.
- Porter, Cathy, (1980). *Alexandra Kollontai: A Biography*. London: Virago.
- Preobrajenski, Yevgeni, (1923). *O Morali i Klassovih Normah*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Prigradov-Kudrin, Aleksandr, (1927). *Brak i Sem'ya: Çto Nujno Znat' Kajdomu o Brake i Sem'ye po Novomu Kodeksu*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Prisoyedineniye Kirgizii k Rossii*, (1962). Frunze: Tipografiya MOOP.
- Puretskiy, Boris, (1928). *Kazaçka*. Moskova: İzdatel'stvo “Ohrana Materinstva i Mladençestva”.
- Rajabov, S. (1960). *V. İ. Lenin o Sredney Azii*. Stalinabad: Poligrafkombinat.

- Raskrepoşçeniye Jenşçin Kirgizii Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskey Revolyutsiyey 1917-1937. Sbornik Dokumentov i Materialov*, (1973). Frunze: İzdatel'stvo Kirgizistan.
- Reskov, Boris, ve Sedov, Gennadiy, (1976). *JZL: Usman Yusupov*. Moskova: Molodaya Gvardiya.
- Rodionova, Rabotnitsa, (1924). "O Naşey Sestre – Buharskoy Jenşçine". *Buhara: Sbornik Statey i Vospominaniy* içinde (ss. 33-35). Moskova: Krasnaya Presnya.
- Rodnaya Rossiya, Tı Naş Utrenniy Vek*, (1964). Frunze: Tip. Goskomiteta Soveta Min. Kirg. SSR. Po Peçati.
- Roy, Olivier, (2000). *The New Central Asia: The Creation of Nations*. New York: New York University Press.
- Rubenstein, Joshua, (2011). *Leon Trotsky: A Revolutionary's Life*. New Haven and London: Yale University Press.
- Rudenko, Sergey, (1927). "Oçerk Bita Kazakov Basseyna Rek Uila i Sagıza", ed. Sergey Rudenko, *Kazaki: Antropologiçeskiye Oçerki, I. Cilt* içinde (ss. 7-32). St. Petersburg: İzdaniye Osobogo Komiteta Akademii Nauk po İssledovaniyu Soyuznih i Avtonomnih Respublik.
- Rzayev, Jalal, (1962). *O Fal'sifikatorah İstorii Sovetskoy Sredney Azii*. Frunze: Kirgizskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Sabsoviç, Leonid (1930). *Sotsialistiçeskiye Goroda*. Moskova: Gosizdat RSFSR "Moskovskiy Raboçiy".
- Sbornik Zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR, 1938-1944 gg.*, (1945). Moskova: İzdaniye "Vedomostey Verhovnogo Soveta SSSR".
- Schrand, Thomas G. (1999). Five-Year Plan for Women's Labour: Constructing Socialism and the 'Double Burden', 1930-1932. *Europe-Asia Studies*, Vol. 51, No. 8, 1455-1478, DOI: <https://doi.org/10.1080/09668139998417>.
- Scott, Hilda, (1974). *Does Socialism Liberate Women?* Boston, Mass.: Beacon Press.
- Serebrennikov, G.N. (1934). *Jenskiy Trud v SSSR*. Moskova, St. Petersburg: Gosudarstvennoye Sotsial'no-Ekonomiçeskoye İzdatel'stvo.
- Serebryakova, Galina, (1927). V Starom Samarkande. *Krasnaya Nov'*, no. 10, ss. 220-226.
- Siegelbaum, Lewis, (1988). *Stakhanovism and The Politics of Productivity in The USSR, 1935-1941*. New York: Cambridge University Press.

- Skripnik, Maria, (1925). “Predisloviye”. V. Bilşay, *Partiya i Rabotnitsa* içinde (ss. 3-5). Kharkov: Knigospilka.
- Skuratov, Mihail, (1931). Golodnaya Step’. *Krasnaya Nov’*, no. 12, ss. 90-102.
- Smertnost’ Mladentsev v Yevropeyskoy Rossii*, (1914). St. Petersburg: Tipografiya Ştaba Voysk Gvardii i Peterburgskogo Voyennogo Okrug.
- Smertnost’ Mladentsev v Yevropeyskoy Rossii*, (1918). St. Petersburg: Statistika Rossii.
- Smirnov, M.B., Sigaçev, S.P. ve Şkapov, D.V. (1998). “Sistema Mest Zaklyuçeniya v SSSR, 1929-1960”, ed. N.G. Ohotin ve A.B. Roginskiy, *Sistema İşpravitel’no-Trudovih Lagerey v SSSR, 1923-1960: Spravoçnik* içinde (ss. 25-74). Moskova: Zvenya.
- Snegirev, İvan, ([1848]2014). *Russkiye Narodniye Poslovitsı i Pritçi*. Moskova: İstitut Russkoy Tsivilizatsii.
- Soltz, Aron, (1927). “Kommunistiçeskaya Etika”, ed. İzrail Razin, *Komsomol’skiy Bit: Sbornik* içinde (ss. 55-70). Moskova ve St. Petersburg: Molodaya Gvardiya.
- Sovetskaya Natsional’naya Politika: İdeologiya i Praktiki, 1945-1953*, (2013). Moskova: Rossiyskaya Politіçeskaya Entsiklopediya.
- Sovetskiye Jenşçini*, (1938). Moskova: Gosudarstvennoye Sotsial’no-Ekonomiçeskoye İzdatel’stvo.
- Sovettik Kırgızstanda Proletardık İnternatsionalizmdin Cana Elderdin Dostugunun İdeasının Saltanatı*, (1964). Frunze: Kırgızstan Mamlekettik Basması.
- Sprudina, T. (1900). *Russkiye Jenşçini Naşego Vremeni: Psihologiçeskiy Oçerk*. Odessa: Tipografiya Aktsionernogo Yujnorossiyskogo Obşçestva Peçatnogo Dela.
- Stalin, Josef, (1929). “Önsöz”. Y. Mikulina, *Sorevnovaniye Mass* içinde (ss. 3-6). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel’stvo.
- Stalin, Josef, (1937). *Marksizm i Natsional’no-Kolonial’ny Vopros. Sbornik İzbrannih Statey i Reçey*. Moskova: Partizdat TsK VKP(b).
- Stalin, Josef, (1947a). *Soçineniya, 4. Cilt*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel’stvo Politіçeskoy Literaturı.
- Stalin, Josef, (1947b). *Soçineniya, 7. Cilt*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel’stvo Politіçeskoy Literaturı.
- Stalin, Josef, (1949). *Soçineniya, 12. Cilt*. Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel’stvo Politіçeskoy Literaturı.

- Stalin, Josef, (1951). *Soçineniya, 13. Cilt.* Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Stalin, Josef, (1952). *Voprosı Leninizma* (11. Baskı). Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Stalin, Josef, (1954). *Soçineniya, 5. Cilt.* Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı.
- Stites, Richard, (1976). Zhenotdel: Bolshevism and Russian Women, 1917-1930. *Russian History*, III, 2, pp. 174-193.
- Stites, Richard, (1978). *The Women's Liberation Movement In Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism 1860-1930.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Stites, Richard, (1989). *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution.* New York: Oxford University Press.
- Stolıpin, Pyotr, (2012). *Grani Talanta Politika.* Moskova: Rossiyskaya Politiçeskaya Entsiklopediya.
- Şahsuvarova, Lena, (1986). *Kritika Burjuaznıh Falsifikatsiy Polojeniya Jenşin v Sredney Azii.* Taşkent: İzdatel'stvo Fan.
- Şapkin, (1924). "Drujno Za Rabotu". *Buhara: Sbornik Statey i Vospominaniy* içinde (s. 37). Moskova: Krasnaya Presnya.
- Şukurova, Hudjuma, (1970). *Sotsializm i Jenşçina Uzbekistana.* Taşkent: İzdatel'stvo "Uzbekistan".
- Taranov, N.A. (1885a). "Russkiy Bereg Amu-Daryi", ed. P.P. Semenov, *Jivopisnaya Rossiya, 10. Cilt: Russkaya Srednyaya Aziya* içinde (ss. 77-106). Moskova, St. Petersburg: İzdaniye Tovarişçestva M.O. Volf.
- Taranov, N.A. (1885b). "Nijneye Teçeniye Sır-Daryi. 1. Sır-Daryinskaya Oblast", ed. P.P. Semenov, *Jivopisnaya Rossiya, 10. Cilt: Russkaya Srednyaya Aziya* içinde (ss. 129-166). Moskova, St. Petersburg: İzdaniye Tovarişçestva M.O. Volf.
- Tasar, Eren, (2017). *Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991.* New York: Oxford University Press.
- Tatıbekova, Janetta, (1975). *Velikiy Oktyabr' i Jenşçını Kirgizstana.* Frunze: İzdatel'stvo Kirgızstan.
- Thomas, Alun, (2018). *Nomads and Soviet Rule: Central Asia under Lenin and Stalin.* London, New York: I.B.Tauris & Co. Ltd.

- Tolts, M. S. (1977). "Braçnost' Naseleniya Rossii v Kontse XIX – Naçale XX v.", Ed. A. G. Vişnevski, *Braçnost', Rojdayemost', Smertnost' v Rossii i v SSSR* içinde (138-153 ss.). Moskova: İzdatel'stvo Statistika.
- Troçki, Lev, (1923). *Voprosı Bıta: Epoha "Kul'turnıçestva" i Yeyo Zadaçi*. Moskova: İzdatel'stvo Krasnaya Nov'.
- Troçki, Lev, (1997). *İstoriya Russkoy Revolyutsii, 2. Cilt, 2. Bölüm*. Moskova: "TEPPA-TERRA".
- Tsabel, L.N. (1907). Vliyanıye Kolonizatsii na Kirgizskoye Hozyaystvo. *Voprosı Kolonizatsii*, no. 2, ss. 29-43.
- Tserkov' i Şkola: Tematiçeskaya Publikatsiya Dokumentov*, (1995). Moskova: İNPO.
- TsK VKP(b) i Natsional'nyı Vopros. Kniga 2: 1933-1945*, (2009). Moskova: Rossiyskaya Politiçeskaya Entsiklopediya.
- TsK RKP(b)-VKP(b) i Natsional'nyı Vopros. Kniga 1: 1918-1933 gg.*, (2005). Moskova: Rossiyskaya Politiçeskaya Entsiklopediya.
- Tsukker, Arnold, (1927). *Pyat' Let Persimfansa*. Moskova: İzdaniye Pervogo Simfoniçeskogo Ansamblya Mossoveta.
- Turkestanskiy, G. (1926). *Kto Takiye Bili Djadidi*. Taşkent: İzdaniye Sredne-Aziatskogo Kommunistiçeskogo Universiteta.
- Ubiria, Grigol, (2016). *Soviet Nation-Building in Central Asia: The Making of the Kazakh and Uzbek Nations*. Routledge.
- Uçastiye Jenşçin Kirgizii v Stroitel'stve Sotsializma (1938-1958). Sbornik Dokumentov i Materialov*, (1976). Frunze: İzdatel'stvo "Kirgızstan".
- Uralov, N. (1897). *Na Verblyudah: Vospominaniya iz Jizni v Sredney Azii*. St. Petersburg: Tipografiya P.P. Soykina.
- Urlanis, Boris, (1977). "Dinamika Urovnya Rojdayemosti v SSSR za Godı Sovetskoy Vlasti", Ed. A. G. Vişnevski, *Braçnost', Rojdayemost', Smertnost' v Rossii i v SSSR* içinde (8-27 ss.). Moskova: İzdatel'stvo Statistika.
- V Ştabah Pobedi, 1941-1945: Dokumentı v Pyati Knigah, 4. Cilt*, (2020). Moskova: Nauç.-Polit. Kn.
- Vagabov, Mihail, (1968). *İslam i Jenşçina*. Moskova: İzdatel'stvo Mısl.
- Vambery, Arminius, (1865). *Puteşestviye po Sredney Azii*. St. Petersburg.

- Vambery, Arminius, (1877). *Oçerki i Kartini Vostoçnih Nravov*. St. Petersburg: Tipografiya Tovarişçestva “Obşçestvennaya Pol’za”.
- Vambery, Arminius, (1970). *Sketches of Central Asia*. New York: Arno Press and The New York Times.
- Vaynberg, Bella, (1981). “Skotovodçeskiye Plemena v Drevnem Horezme”, Ed. M.A. İtina, Y.A. Rapoport, N.S. Sıçeva ve B.İ. Vaynberg, *Kul’tura i İskusstvo Drevnego Horezma* içinde (121-130 ss.). Moskova: İzdatel’stvo “Nauka”.
- Velihanov, Çokan, (1985). *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah, 4. Cilt*. Alma-Ata: Glavnaya Redaktsiya Kazakhskoy Sovetskoy Entsiklopedii.
- Velikiy Oktyabr’ i Raskrepoşçeniye Jenşçin Sredney Azii i Kazakhstana (1917-1936). Sbornik Dokumentov i Materialov*, (1971). Moskova: İzdatel’stvo Mıs’l.
- Vihodim Na Sotsialistiçeskoye Sorevnovaniye*, (1937). Moskova: İzdaniye Rostokinskogo Raykoma VKP(b) i Raysoveta.
- Viola, Lynne, (1986). Bab’i Bunty and Peasant Women’s Protest During Collectivization. *Russian Review*, Vol. 45, No. 1, pp. 23-42.
- Viola, Lynne, (1996). *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Vişnevskiy, Anatoliy, (1998). *Serp i Rubl’: Konservativnaya Modernizatsiya v SSSR*. Moskova: Ob’yedinyonnoye Gumanitarnoye İzdatel’stvo.
- Volohov, Mark, (1906). *Emansipatsiya Jenşçin i Svobodnaya Lyubov’*. St. Petersburg: “Tsentral’naya” Tipo-Litogr. M.Y. Minkova.
- Voronina, Olga, (2003). *Feminizm i Gendernoye Ravenstvo*. Moskova: Editorial URSS.
- Voşçinin, V. (1914). *Oçerki Novago Turkestana: Svet i Teni Russkoy Kolonizatsii*. St. Petersburg: Tipografiya Naş Vek.
- Voeykov, Aleksandr, (1913). *Oçerki Turkestana*. St. Petersburg: Tipografiya “Sel’skogo Vestnika”.
- Vsesoyuznaya Perepis’ Naseleniya 1926 Goda: Kratkiye Svodki, Vipusk 4*, (1928). Moskova: İzdaniye TsSU SSSR.
- Vsesoyuznaya Perepis’ Naseleniya 1926 Goda, 8. Cilt: Kazakskaya ASSR, Kirgizskaya ASSR, Otdel 1*, (1928). Moskova: İzdaniye TsSU SSSR.
- Vsesoyuznaya Perepis’ Naseleniya 1926 Goda, 15. Cilt: Uzbekskaya SSR, Otdel 1* (1928). Moskova: İzdaniye TsSU SSSR.

- Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1926 Goda*, 49. Cilt: *Uzbekskaya SSR, Otdel 3*, (1930). Moskova: İzdaniye Planhosgiza.
- Vsesoyuznaya Perepis' Naseleniya 1939 Goda: Osnovniye İtogi*, (1992). Moskova: Nauka.
- Wells, H. G. (1921). *Russia in the Shadows*. New York: George H. Doran Company.
- Winter, Ella, (1933). *Red Virtue: Human Relationships in the New Russia*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Wolchik, Sharon L., (1993). "Women and the Politics of Transition in Central and Eastern Europe". In *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economies*, ed. Valentine M. Moghadam (pp. 29-47). New York: Oxford University Press.
- Wolchik, Sharon L., ve Meyer, Alfred G. (ed.) (1985). *Women, State, and Party in Eastern Europe*. Durham, NC: Duke University Press.
- Wolfsohn, Semen, (1929). *Sotsiologiya Braka i Sem'i*. Minsk: İzdaniye Belorusskogo Gosudarstvennogo Universiteta.
- Wolfsohn, Semen, (1937). *Sem'ya i Brak v İh İstoriçeskom Razvitii*. Moskova: Gosudarstvennoye Sotsial'no-Ekonomiçeskoye İzdatel'stvo.
- Yakubova, Hadiyahon, (1947). *Jenşçina Sovetskogo Uzbekistana*. Taşkent: Obyedinyonnoye İzdatel'stvo Pravda Vostoka i Kızıl Uzbekistan.
- Yejegodnik Rossii*, (1906). St. Petersburg: Tsentralny Statistiçeskiy Komitet MVD.
- Yukina, İrina, (2007). *Russkiy Feminizm Kak Vizov Sovremennosti*. St. Petersburg: Aleteya.
- Yuzefoviç, B. (1880). "O Bite Kirgizov Turgayskoy Oblasti", *Russkiy Vestnik*, cilt 146, no 4.
- Zagarin, P. (1927). *Oktyabr' v Semeynom Bitu*. Rostov na Donu: Adm. Otd. DİK'a.
- Zalkind, Aron, (1927). "Etika, Bit i Molodyoj", ed. İzrail Razin, *Komsomol'skiy Bit: Sbornik içinde* (ss. 70-88). Moskova ve St. Petersburg: Molodaya Gvardiya.
- Zelenski, İsaak, (1929). *Bol'she Reşitel'nosti i Neprimirimosti v Dele Raskrepoşçeniya Jenşin: Doklad tov. Zelenskogo ob Oçerednih Zadaçah Partii na VI Krayevom Soveşçanii Rabotnikov po Rabote Sredi Jenşin v Sredney Azii, 5 Noyabrya 1928 goda*. Taşkent: İzdatel'stvo "Pravda Vostoka".

- Zellerer, Evelyn, ve Vyortkin, Dmitriy, (2004). Women's Grassroots Struggles for Empowerment in the Republic of Kazakhstan. *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, vol. 11, no. 3, p. 439-464. Doi: 10.1093/sp/jxh044.
- Zetkin, Klara (1927). "Lenin o Morali i Voprosah Pola", ed. İzrail Razin, *Komsomol'skiy Bit: Sbornik* içinde (ss. 14-20). Moskova ve St. Petersburg: Molodaya Gvardiya.
- Zetkin, Klara (1933). *O Lenine: Sbornik Statey i Vospominaniy*. Moskova: Partiynoye İzdatel'stvo.
- Zhaparaliev, Sherbol, (2018). "Toktogul: Şiirlerle Örülen, Nağmelere Dökülen Ömür. Gülzura Cumakunova, İstanbul, Akademik Kitaplar, 2014, 320 s", ed. A. İsakov ve G. Murzakulova, *Tanrı Dağlarının Anadolu'daki İlk Profesör Kızı Gülzura Cumakunova* içinde (ss. 261-265). Ankara: Bengü Yayınları.